УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ

UKRAINE
EUROPE
WORLD

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 4

Ternopil – 2010

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 4

Тернопіль – 2010

Ukraine–Europe–World. – Is. 4: The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Ternopil: Publishing House of Ternopil V. Hnatyuk National Pedagogical University, 2010. – 322 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 8 (April 27, 2010).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University **(editor-in-chief), M. M. Alexiyevets,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak,** Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. P. Kravets,** Doctor of Pedagogy, Professor, Member of PSA of Ukraine, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **A. I. Kudryachenko,** Doctor of History, Professor, Institute of European Researches of the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn,** Doctor of History, Professor, Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, **Yu. I. Makar,** Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor of History, Member of PSA of Ukraine, Ukrainian Cultural Center in Moskow, Russian Federation, **O. A. Udod,** Doctor of History, Professor, Institute of Innovative Technologies and Education, Ministry of Education and Science of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, assistant professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University **(executive secretary)**, **V. I. Yarovyi,** Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **V. M. Botushanskyi,** Doctor of History, Professor
K. K. Kondratyuk, Doctor of History, Professor
V. I. Yarovyi, Doctor of History, Professor

The collection of works of Ukrainian and foreign scientists presents the publication results of original researches, covering the insufficiently known and debatable problems of the History of Foreign Countries, World History and International Relations, Ukraine's role in the World Union, Methodology, Source Study, Historiography, Historical Biography Study, as well as the History of the Ukrainian and Foreign Culture, Education and Science and reviews.

The journal will be useful for scientists, university teachers, school teachers, students and pupils, diplomats and politicians and everybody interested in history of foreign countries and of Ukraine in the world context.

International Collection of Scientific Works articles of "Ukraine–Europe–World" is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality "Historical sciences". The Decree № 1–05/2, March 10, 2010 (Bulletin of the Higher Certificatory Commission of Ukraine. – No. 4 (126). – 2010. – P. 10).

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. – Вип. 4: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – 322 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 8 від 27.04.2010 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка **(головний редактор)**, **М. М. Алексієвець,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк,** доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський,** доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. П. Кравець,** доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко,** доктор історичних наук, професор, Інститут європейських досліджень НАН України, **М. Р. Литвин,** доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар,** доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко,** доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, Культурний центр України в Москві, Російська Федерація, **О. А. Удод,** доктор історичних наук, професор, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, **І. О. Федорів,** кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка **(відповідальний секретар)**, **В. І. Яровий,** доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: В. М. Ботушанський, доктор історичних наук, професор
К. К. Кондратюк, доктор історичних наук, професор
В. І. Яровий, доктор історичних наук, професор

У запропонованому збірнику праць науковців України та інших країн друкуються результати оригінальних досліджень, що охоплюють маловивчені проблеми історії зарубіжних країн, світової політики і міжнародних відносин, місця й ролі України у світовому співтоваристві, методології, джерелознавства, історіографії, історичної біографістики, а також історії української і зарубіжної культури, освіти і науки, рецензії та огляди.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів й учнів, дипломатів і політиків, усіх, хто цікавиться історією зарубіжних країн та України у всесвітньому контексті.

Міжнародний збірник наукових праць "Україна–Європа–Світ" зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки". Рішення від 10.03.2010 р. № 1–05/2 (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – № 4 (126). – 2010. – С. 10).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції "УЄС": 1[а], вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ

Щодня у дедалі стрімкішому світі час і люди творять історію. Вони немовби виростають з минулого, і увібравши усю спадщину попередників, йдуть далі. При цьому непомітно залишають нащадкам уже власні досягнення і втрати, закладаючи ґрунтовні підвалини, на яких будується дім сьогодення. З нього розпочинається місто майбутнього.

Те розмаїття проблем, які знайшли висвітлення у збірнику віддзеркалює загальну його тематику, що відображена уже в назві Україна–Європа–Світ. Однак приурочуємо цей номер наукового часопису двом подіям, які є для нас особливо важливими. Це – 65-річчя Великої Перемоги, і 70-річчя заснування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, на базі якого видається збірник.

Ми складаємо шану усім полеглим у війні.
Ми пам'ятаємо тих, хто стояв біля витоків Alma Mater.
Ми дякуємо за можливість жити і
працювати у вільній Українській державі, радіти кожному дню, дарувати тепло і знання людям.

Зауважимо, що за роки свого існування Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка перетворився в сучасний багатогалузевий навчальний заклад, один із провідних у групі педагогічних вузів України, регіональний центр підготовки вчительських кадрів у Західній Україні. У складі університету 13 факультетів, у т. ч. центри довузівської та післядипломної освіти. На 50 кафедрах працюють 532 викладачі, із них 2 члени-кореспонденти НАПН України, 3 академіки АНВШ України, 57 докторів наук, професорів, 320 кандидатів наук, доцентів. На денній та заочній формах навчання отримують освіту майже 8000 студентів. Університет здійснює перепідготовку та підвищення кваліфікації педагогів, готує наукові кадри через аспірантуру та докторантуру.

У матеріалах збірника розглядається широке коло питань, пов'язаних з проблемами історії Другої світової війни та 65-річницею Перемоги, яку цьогоріч відзначає людство. Весняними травневими днями 1945-го закінчилися бої, що завершили розгром збройних сил головного розв'язувача Другої світової – фашистської Німеччини та її союзників. Світла і гірка Перемога до сьогодні змушує завмирати серця мільйонів українців. Адже, серед народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільш постраждав український. Разом з тим, він ціною життів своїх представників зробив величезний внесок у загальну Перемогу над нацизмом і фашизмом.

Перегортаючи часопис, зазначимо, що здебільшого статті охоплюють маловивчені й дискусійні сторінки історії нашої й зарубіжних країн, світової політики і міжнародних відносин, методології, джерелознавства, історіографії, історичної біографістики, української і зарубіжної культури, освіти та науки, місця й ролі України у світовому співтоваристві, присвячені проблемам національної ідентичності в сучасних глобалізаційних умовах. Кожен, хто цікавиться зарубіжною історією та місцем України в історичній пам'яті Європи і світу знайде цікаві факти, думки, роздуми. Загалом же, матеріали видання розраховані на науковців, викладачів, студентів, дипломатів, політиків.

В уже традиційній рубриці збірника "Nota Bene: мовою оригіналу" подано передмову із книги відомого українського історика, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка Володимира Мельниченка "Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп". Привертає увагу незвичайний жанр видання, яке є документальним по суті й захоплюючим за змістом і викладом.

Читайте наш часопис!

Запрошуємо до співпраці, дискусії, діалогу!

Головний редактор
доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець

ЗМІСТ

Леся Алексієвець. Сторінками історії 6
Леся Алексієвець. Вчений, інтелігент, особистість. Вітання зі славним ювілеєм відомого українського історика Юрія Макара 11

СТУДІЇ

До 65-річчя Великої Перемоги

Володимир Литвин. Перемога над нацизмом і фашизмом: між історичною подією, міфом і сучасними викликами (Неофіційні міркування історика)..... 14
Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко. Друга світова війна в історичній пам'яті 22
Олександр Удод, Михайло Юрій. Причини та особливості настання удільної роздробленості на Русі: погляд крізь віки 27
Ігор Ільюшин. Важке українсько-польське історичне минуле в матеріалах слідства Польського інституту національної пам'яті..... 43
Іван Зуляк. Українознавство в системі культурно-освітньої діяльності "Просвіти" в Західній Україні у міжвоєнний період..... 51
Леся Костюк. Міграція в Україні: причини, легітимність, наслідки для соціуму.... 59

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Юрій Макар. Східне партнерство – видозміна Європейської політики сусідства..... 63
Тетяна Гонтар. Дослідження проблеми депортації українців з Польщі до УРСР в контексті польсько-українських відносин..... 77
Наталія Чорна. Трансформація польсько-російських відносин у світлі реалізації Польщею стратегії інтеграції до Європейського Союзу 83
Василь Гарагонич. Роль транскордонного співробітництва в реалізації Україною "політики сусідства" з Європейським Союзом 89

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ УМОВАХ

Сергій Кармалюк, Галина Чайка. Національна і культурна ідентичність в умовах глобалізації..... 101
Ярослав Секо. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників 110

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Леся Алексієвець. Парламентські вибори 1922 р. та особливості діяльності сейму й сенату першого скликання II Речі Посполитої 119
Сергій Троян. Витоки німецького колоніалізму: колоніальні плани та заокеанська діяльність німецтва у XVI–XVIII ст. 135
Юлія Басняк. Тероризм та становлення трансатлантичної контртерористичної співпраці: до і після 11 вересня 2001 року..... 146

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Микола Бармак. Михайло Сперанський як розробник концепції державної служби Російської імперії..... 152
Василь Погорецький. Історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти в діяльності київського і галицького митрополита Петра Могили у самоствердженні української нації 158

До 20-ліття створення Народного Руху України
Микола Алексієвець, Ірина Федорів. Життєвий й творчий шлях Михайла Левицького в контексті відродження української державності..... 169
Володимир Мисик. Музейна діяльність Ігоря Петровича Ґерети в 60–80-х рр. XX ст. 180

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Алла Киридон. Професійна історіографія та колективна пам'ять: проблема структурування простору 187
Оксана Валіон. Об'єднана Європа: теорія, історія та перспективи для України (погляд на сучасний українсько-німецький євроінтеграційний діалог) 195

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Оксана Парнета. Польща в міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у добу національного відродження (1918–1923): історіографічний огляд в контексті сучасних методологічних підходів 207
Сергій Ткачов. Історіографічний огляд вивчення життя російської громади у міжвоєнній Польщі 221

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

Юрий Алексеев. Реформы высшего образования и Болонский процесс..... 228
Володимир Окаринський. Нарис історії західноукраїнської (галицької) рок-музики (1960-і – початок 1980-х рр.) 250
Олена Буз. Фемінізм, тіло і бажання у творчості М. Фуко 265
Edward Kasperski. Narodowość i literatura. U kolebki nowoczesnych literatur Polski i Ukrainy 272

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Ірина Васірук. Образ України у європейській історії..... 283
Олег Білянський. Особливості та основні тенденції становлення багатопартійної системи в Польщі (1989–1999 рр.) 292

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Сергій Троян. Фрідріх Енгельс як воєнний історик (Рец.: Кукурудза А. Р. Російська армія у воєнно-історичних записках Фрідріха Енгельса. Історіографічний нарис / А. Р. Кукурудза. – Рівне: вид. Олег Зень, 2009. – 92 с.)..... 301
Микола Алексієвець, Оксана Валіон. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с. 303
Микола Алексієвець, Інна Боровська. Україна в міжнародних організаціях 308
Леся Алексієвець, Ярослав Секо. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – К., 2009. – 376 с. 311

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

Із книги ***Володимира Мельниченка*** "Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп"..... 314

CONTENTS

Lesya Alexiyevets. The remembrance page of our history 6
Lesya Alexiyevets. The Scientist, the Intellectual, the Personality. Congratulations on the glorius jubilee of the famous Ukrainian historian, Yuriy Makar 11

ARTICLES

On the the 65th Anniversary of the Great Victory

Volodymyr Lytvyn. The Victory over the Nazism and Fascism: between the Historical Event, Myth and Contemporary Challenges (the historian's inofficial reflections)..... 14
Mykola Alexiyevets, Serhiy Bondarenko. World War II in historical memory 22
Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy. Reasons and peculiarities of the coming of territorial crush on Rus: a look through the ages 27
Igor Iliushyn. Difficult questions of Ukrainian-Polish historical past in investigating materials of the Polish Institute of National Memory 43
Ivan Zulyak. Ukrainian Studies in the system of cultural-educational activity of "Prosvita" in the Western Ukraine during the interwar period 51
Lesya Kostyuk. Migration in Ukraine: reasons, legitimity and consequences for socium... 59

UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Yuriy Makar. New Form of Eastern Policy EU 63
Tetyana Hontar. The research of the problem of deportation of Ukrainians from Poland to the Soviet Ukraine in the context of the Polish-Ukrainian relations..... 77
Nataliya Chorna. Transformation of Polish-Russian relations in the context of strategies of the integration to the European Union realized by Poland..... 83
Vasyl Harahonych. Role of the cross-border cooperation in Ukraine's realisation of "neighborhood policy" with the European Union 89

PROBLEMS OF NATIONAL IDENTITY IN MODERN GLOBALIZATION CONDITIONS

Serhiy Karmalyuk, Galyna Chayka. National and cultural identity in the conditions of globalization..... 101
Yaroslav Seko. Problems of national identity in the creative works of the Ukrainian representatives of 1960s (shistdesyatnykiv) 110

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

Lesya Alexiyevets. The Parliamentary Election in 1922 and the peculiarities of the first convocation Seym and Senate's activity of the Rich Pospolyta II 119
Serhiy Troyan. The beginnings of German colonialism: colonial plans and transoceanic activity of Germany in XVI–XVIII 135
Yuliya Basnyak. Terrorism and the beginning of US-European counter-terrorist collaboration before 2001 and after 146

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

Mykola Barmak. Michael Speransky as the elaborator of the concept of public service in the Russian Empire 152
Vasyl Pohoretskyi. Historical and literary criticism, spiritual and creative aspects in the activity of Kyiv and Galicia metropolitan Petro Mohyla in the self-statement of Ukrainian nation 158

On the 20th Anniversary of the formation People's Movement of Ukraine
Mykola Alexiyevets, Iryna Fedoriv. Life and creative work of Mykhaylo Levytskyy in the context the Ukrainian statehood revival 169
Volodymyr Mysyk. Museum activity of Ihor Petrovych Gereta in 60–80th of the 20th century 180

PROBLEMS OF METHODOLOGY STUDIES

Alla Kyrydon. Professional history and collective memory: the problem of space structuring..... 187
Oksana Valion. The United Europe: theory, history and prospects for Ukraine (the view on modern Ukrainian-German European integration dialogue)..... 195

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Oksana Parneta. Poland in the international relations of Central-East Europe in the period of national revival (1918–1923): historiographical review in the context of the modern methodological approaches 207
Serhiy Tkachov. Historiographical review of the study of the Russian society life in the intermilitary Poland..... 221

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE, EDUCATION AND SCIENCE

Yurij Alekseev. Reforms of higher education and Bologna process..... 228
Volodymyr Okarynskyi. Outline of history of the Ukrainian rock music in the Western Ukraine (Halychyna, Galicia) in 1960s – early 1980s..... 250
Olena Buz. Feminism, body and desire in M. Fuko's creative works 265
Edward Kasperskyy. Nationality and literature. Near the cradle of modern Polish and Ukrainian literature..... 272

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

Iryna Vasiruk. The image of Ukraine in the European history 283
Oleh Bilyanskyi. The peculiarities and main tendencies of the multi-political system in Poland (1989–1999) 292

REVIEWS

Serhiy Troyan. Fridrikh Engels as a military historian (Kukurudza A. R. The Russian Army in Fridrikh Engels' military-and-historical notes. The historiographical essay / A. R. Kukurudza. – Rivne: Oleh Zen Publishing House, 2009. – 92 p.) 301
Mykola Alexiyevets, Oksana Valion. Ukraine in Europe: search for a common future / Ed. By Doctor of History, Professor A. I. Kudryachenko. – Kyiv: Phoenix, 2009. – 544 p..... 303
Mykola Alexiyevets, Inna Borovska. Ukraine in the international organizations..... 308
Lesya Alexiyevets, Yaroslav Seko. Vidnyanskyi S. V., Martynov A. Yu. The United Europe: from dream to reality. The historical essays about the founders of the European Union. – Kyiv, 2009. – 376 p..... 311

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

From the book of ***Volodymyr Melnychenko*** "Shevchenko's Moscow. The Author's Encyclopedia-Chronoscope"..... 314

ВЧЕНИЙ, ІНТЕЛІГЕНТ, ОСОБИСТІСТЬ

Вітання зі славним ювілеєм
відомого українського історика Юрія Макара

Приєднуючись до численних поздоровлень наукового і громадського загалу України і зарубіжних країн, редколегія міжнародного видання "Україна–Європа–Світ" щиросердечно вітає знаного вченого-історика, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Юрія Івановича Макара зі славним ювілеєм, який він відзначив 4 лютого цього року.

Людина енциклопедичних знань, глибокої інтелігентності, душевної доброти, високих моральних якостей і дивовижної працелюбності, сьогодні Юрій Іванович своїми працями з різноманітних аспектів української і зарубіжної історії, переважно сучасної доби, а також ґрунтовними фаховими розробками у сфері теорії та методології історичної науки, її організації у нашій країні, відомий не лише в Україні, а й далеко за її межами. Професор Юрій Макар належить до тієї категорії вітчизняних учених, які довголітньою сумлінною й подвижницькою працею заслужили щиру любов серед колег-істориків й численних вихованців та повагу широкої громадськості. Юрій Іванович є особистістю, повністю відданою науці, й водночас, організатором історичної освіти, вчителем та керівником найвищого рангу, який не знає утоми й наполегливий у всіх своїх наукових і громадських устремліннях.

Як кожний справжній вчений Ю. І. Макар пройшов тривалий і складний шлях професійного зростання. Освітянську стезю він обрав відразу й назавжди. Керівник всеукраїнського масштабу, науковець світового рівня, громадський діяч, педагог. Визначальні критерії лідера визначили пріоритети його сходження. Вчитель, директор школи, викладач, доцент, професор, завідувач кафедри, декан одного із провідних історичних факультетів країни, керівник національних та зарубіжних наукових товариств.

Кандидат наук, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, академік Міжнародної слов'янської академії наук та УАІН, Почесний професор багатьох вітчизняних і зарубіжних університетів. Ось такий неповний перелік щаблів науково-педагогічного становлення відомого українського історика Юрія Івановича Макара. Його наукова, науково-організаційна, популяризаційна діяльність відіграла вагому роль у становленні й розвитку української історичної науки в контексті визначальних віх історії України рубежу XX–XXI ст.

Талановитий учений з широким світоглядом, професійний дослідник всесвітньої історії, історії Польщі, Канади, української діаспори, міжнародних відносин, створив значний науковий доробок, що складає більше трьохсот п'ятдесяти наукових публікацій, в тому числі – майже двадцять монографічних видань та підручників й навчальних посібників для студентів вузів з грифом МОН України. Результатом його звитяжної дослідницької роботи було написання таких важливих наукових праць, як: Борьба национальных меньшинств Канады за свои права. – М., 1985; Историография революционных преобразований в Польще (1944–1949). – М., 1987; Зарубіжні українці. – К., 1991; Є. Коновалець та розвиток українського національного руху на Буковині // Вісник Центру

буковинознавства. – Чернівці, 1993. – С. 154–164; Історія України з найдавніших часів до наших днів. – Чернівці, 1994 (у співавт.); Михайло Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX ст. // Михайло Грушевський. Збірка наук. праць і матеріалів. – Львів, 1994. – С. 440–745; Любомир Винар – учений і організатор // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ–Нью-Йорк–Торонто–Париж–Львів, 2000. – С. 71–84; Історія стародавньої Греції. Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 2001 (у співавт.); Холмщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий Буковинець, 2002; З Україною у серці. – Чернівці: Букрек, 2003; Українська холмсько-підляська проблема у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої / Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, – 2009. – С. 32–47; Україна в міжнародних організаціях. – Чернівці: Прут, 2009 та ін. Наукові й науково-популярні публікації Ю. Макара різняться за обсягом, тематикою, жанровими формами та цільовими призначеннями. Проте спільне, що поєднує всі його дослідження, – ґрунтовна джерельна база, виваженість змісту й висновків, застосування нових методів і принципів наукового пізнання, які побутують у сучасному історіографічному просторі, миттєве реагування на виклики сьогодення за відсутності будь-яких спроб пристосування під поточні політичні вимоги. Наукові праці Юрія Макара отримали високу оцінку і за рубежем. Вони стали вагомим внеском у розвиток української та зарубіжної історіографії.

Під керівництвом Ю. І. Макара і нині ведеться комплексна науково-теоретична розробка важливих проблем вітчизняної й зарубіжної історії, історичних зв'язків України і країн Центральної та Південно-Східної Європи, США й Канади, зовнішньополітичної діяльності України. Дослідження цих питань за пропозицією вченого і підтримки однодумців – кафедри міжнародних відносин, яку він очолює, факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, стали одним з важливих напрямків у розвитку української історичної науки, осмислення й узагальнення історичних процесів уже в нових умовах становлення і розвитку незалежної України. Професор Юрій Макар створив в Україні школу фахівців з історії та міжнародних відносин, історії Польщі, виховав плеяду висококваліфікованих спеціалістів, котрим передає свої ґрунтовні знання, вміння творчо, натхненно і з високою відповідальністю працювати. Під його науковим керівництвом підготовлено понад 25 кандидатських, 10 докторських дисертацій, він був опонентом, консультантом і щирим порадником багатьох фахівців історії.

Особливо приємно, що вже багато років триває плідне співробітництво історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, редколегії міжнародного збірника наукових праць "Україна–Європа–Світ" з вельмишановним Юрієм Івановичем. Він був одним із активних організаторів науково-дослідницької роботи на кафедрі нової і новітньої історії та методики викладання історії. Також щиро вдячні за підтримку і допомогу при створенні міжнародного видання "Україна–Європа–Світ", редагуванні його наукових праць, в опублікуванні у ньому фундаментальних науково-методологічних досліджень вченого. Сьогодні, завдяки участі Ю. Макара, означений часопис упевнено

набуває статусу одного з чільних періодичних органів національної і зарубіжної історіографії. Відображаючи загальні тенденції розвитку історичної науки, “УЄС” націлений на нові завдання, які вимагають мобільного реагування на новітні здобутки світової науки та їх швидкого й адекватного впровадження в український простір з одночасним показом образу України в європейській, а відтак, і світовій історії. Ми цінуємо вклад професора у зростання творчого потенціалу нашого часопису, підвищення його авторитету на всеукраїнській і міжнародній арені.

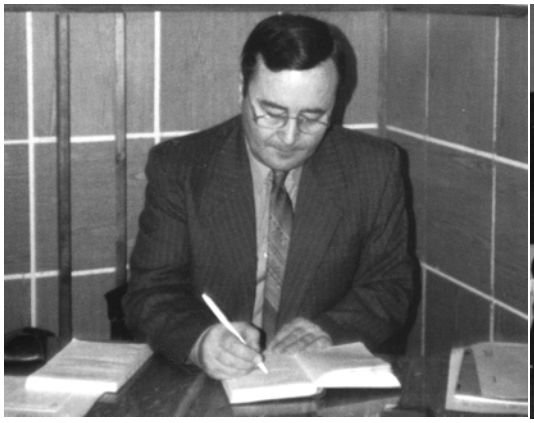

Надзвичайно важливим є те, що при блискучих ділових якостях Юрій Іванович відзначається високою людяністю, глибокою повагою і турботою про людей. І сам він – Людина щира, дотепна, спілкування з якою завжди дарує насолоду і зростання. Раді, що маємо щастя співпрацювати з відомим ученим сучасності й що ця робота приносить зрілі плоди.

Редколегія Міжнародного збірника наукових праць “Україна–Європа–Світ”, науково-педагогічний колектив історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, студенти, аспіранти, докторанти вітають Вас, вельмишановний Професоре!

Тож, дорогий Юрію Івановичу, у День Свята –
Учителя і Друга
радо хочеться обняти,
у щирій вдячності хай тепляться слова...
здоров’я, сил, наснаги,
нових злетів, праць і учнів побажати,
щоб добра слава України
світом йшла!

Леся Алексієвець,
головний редактор “УЄС”

СТУДІЇ

УДК 94 (477) *До 65-річчя Великої Перемоги*

Володимир Литвин

ПЕРЕМОГА НАД НАЦИЗМОМ І ФАШИЗМОМ: МІЖ ІСТОРИЧНОЮ ПОДІЄЮ, МІФОМ І СУЧАСНИМИ ВИКЛИКАМИ (Неофіційні міркування історика)*

У статті подано погляди на історію Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Україна, Перемога, ОУН, УПА.

Що принесла війна Україні?

Існує чимало критеріїв для визначення місця і ваги тієї чи іншої історичної події. В одних випадках це – масштабність, співмірність та зв'язок з іншими вагомими явищами, так би мовити, світовий контекст. В інших – вплив на долю певного народу чи держави, глибина змін, спричинених нею. Інколи ж головним є її трагічне наповнення чи навпаки – героїко-романтичний потенціал. Та зазвичай усі ці складові взаємопов'язані, що, власне, і дає повноцінне сприйняття історичного процесу.

Очевидно, що за всіма вказаними й іншими параметрами Друга світова війна та її визначальна складова – Велика Вітчизняна – мають незаперечний статус найбільш значущих, доленосних і суперечливих феноменів XX ст. Доказом цього може стати цифровий вираз війни: в кожному підручнику наводиться багато статистичних даних, що ілюструють її географічні обшири, кількість людей, залучених під армійські штандарти, бойової техніки й озброєння, людських і матеріальних втрат тощо. Але це – лише верхівка айсберга. Справжні причини, рушії, тектоніку війни, її внутрішню напругу слід шукати в геополітичних стратегіях й особистих амбіціях тогочасних лідерів та вождів, мобілізаційних можливостях держав, здатності того чи іншого суспільства відповідним чином відреагувати на виклики і заходи керівництва країн, задіяних у збройному протистоянні.

Якщо більшість історичних подій оцінюється за іншими наслідками, для Другої світової війни не менш важливим є врахування загроз, які вона несла. Тривіальна боротьба за ринки, змагання суспільно-політичних систем, імперські марення деяких діячів, які несподівано були винесені на гребінь історії й при цьому втратили відчуття реальності, далеко не вичерпували інтриги кривавого сценарію її дійства. Світ уперше віч-на-віч зіткнувся з ідеологічними концептами, що набули державного рангу й були пронизані сатанинською антигуманістичною спрямованістю. Ані фашизм, ані нацизм вже не мали нічого спільного з традиційними формами європейського й азіатського націоналізму. Його родовий зв'язок простежується хіба що з крайніми різновидами фізіологічного расизму, густо приправленими псевдофілософськими просторікуваннями про історичну місію одних та історичну провину інших народів. Перегукуючись із давніми оккультистськими збоченнями, нацисти, на відміну від язичницьких жерців, сакралізували вбивство не однієї людини чи кількох людей, а цілих етнічних спільнот і націй, визнаних "неповноцінними". Нині на цьому слід наголошувати, оскільки віддаленість подій приглушила зловісний зміст доктрин, які намагаються реанімувати й осучаснити деякі нерозумні нащадки тих, хто пережив війну.

* Із газети Верховної Ради України "Голос України" від 30 квітня 2010 р.

Ще одну загрозу ніс економічний егоїзм, що трансформувався в таку собі презумпцію винятковості окремих держав, тобто неподільне, монопольне право на людські, матеріальні, й сировинні ресурси майбутніх жертв агресії. На слов'янські народи очікувала сегрегація та сепарація за расовими ознаками й перетворення на безправних рабів. Та чи не найбільше Гітлера і нацистську верхівку цікавила Україна з її природними багатствами й родючою землею. Щодо автохтонного населення, то проблему планувалося вирішити просто: після успішного (а в цьому Берлін не сумнівався!) "походу на Схід" українські простори мали заселити німецькі колоністи – вчорашні вояки й хазяйновиті бауери, а місцевий люд прирікався на підневільну працю. "Зайві роти" передбачалося планомірно знищити.

У вищому владному ешелоні третього рейху не було єдності в підходах до культурно-освітньої політики на Сході. Однак її стрижневу сутність недвозначно сформулював фюрер: "Широким масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними". Непотрібним та й шкідливим вважалося "потурання" культурним запитам "неповноцінних" народів.

Зверхнє ставлення завойовників до української науки і культури не завадило гітлерівцям системно підійти до виявлення і вилучення музейних реліквій, картин, скульптур, цінних книг, рукописів, наукового приладдя, церковного начиння та дзвонів, інших історико-культурних надбань. Відчужуючи елементи матеріальної культури, займанці намагалися знищити духовну субстанцію, основи національної й соціальної самоідентифікації українського народу. Доказом цинічного ставлення "культуртрегерів" до культури "тубільців" стало нищення всього, що не становило інтересу для цілої мережі спеціальних штабів, що по всій Україні займалися пограбуванням нашої духовної спадщини.

Розчищаючи "життєвий простір" для "чистокровних арійців", нацистська верхівка вже в ході війни вдалася до примусових трудових міграцій, покликаних забезпечити німецьку індустрію і сільське господарство практично безкоштовною робочою силою. Політика працевикористання "остарбайтерів" вимивала з українського соціуму найбільшу продуктивну (і репродуктивну) його частину. 2,4 млн наших співвітчизників у роки війни скуштували гіркого ерзац хліба на чужині. Можна тільки припускати, що б з ними трапилось, якби війна продовжувалась чи завершилась перемогою Німеччини та її союзників...

У сучасній західній літературі можна зустріти версії автори яких, по суті, заперечують геноцид щодо слов'янських народів. Мовляв, масового знищення українців, росіян, білорусів, поляків на етнічній основі не було, їх "ліквідовували" як "бандитів", шпигунів, диверсантів, комісарів, партійно-радянських функціонерів, партизанів, підпільників, повстанців та інший "підривний елемент".

Спростування цих тверджень базується на зіставленні положень резолюції ООН, в якій міститься визначення геноциду, з окупаційною практикою. Розстріл заручників, прилюдні повішення "бандитів і саботажників", обмежувальні заходи в культурно-освітній сфері доповнювалися грабіжницькою продовольчою політикою, що спричинила масовий голод і викликала хвороби та смертність на цьому ґрунті сотень тисяч людей. Лише в Харкові голодною смертю (знищено майже 100 тис. громадян). А скільки поневірянь зазнали матері, маючи на руках кількох дітей і думаючи тільки про одне: як їх нагодувати. Що це, як не геноцид!?

Чи була Перемога і чим вона була?

Ще зовсім недавно така постановка питання просто викликала б здивування чи посмішку. Однак нині воно незрідка є предметом дискусій навіть у поважних наукових колах. Не хотів би ображати опонентів, але ті публіцисти від науки, які, приміряючи на себе тоги адептів "національної історіографії" ("національної версії Другої світової війни"), навіть не помічають того, як їхні позиції перетворилися на дзеркальну протилежність справедливо розкритикованої ними радянської концепції війни з її тенденційністю, фігурами замовчування, ідеологічними штампами й міфологемами. Не існує більшої небезпеки для вченого, як свідоме (та й мимовільне) обстоювання заздалегідь сформульованих постулатів, обслуговування соціального замовлення будь-яких політичних сил, кон'юнктурний

конформізм. Місія науковця (попри деякі елементи схожості) принципово відрізняється від методів роботи політтехнологів, журналістів (при всій повазі до представників цих професій). Професіоналізм історика полягає не тільки в критичній, безсторонній, всебічній інтерпретації джерел, та й у високому ступені відповідальності за якість кінцевого продукту дослідницького процесу – наукового знання.

З огляду на це полеміку з приводу місця і ролі України у війні, "причетності" українського народу до перемоги над нацизмом і фашизмом слід звільнити з-під тиску корпоративних, політичних зобов'язань і навіть особистих симпатій та антипатій.

Про що ж свідчать факти?

Мають рацію ті, хто вважає, що українців у вир війни втягнули без їхньої на те волі (за відсутності суверенної державності таке волевиявлення, навіть делеговане керівництву цієї держави, було неможливим).

Та чи слід сприймати народ України винятково як пасивну жертву війни? Навіть з урахуванням атрофованої спроможності до самоорганізації населення у 20–30-і роки, в українському соціумі, разом з іншими реакціями і моделями поведінки (паніки, дефетизму, паралічу волі, зловтіхи щодо невдач сталінського режиму тощо), потужним струменем бігли органічні для тогочасного суспільства почуття патріотизму, готовності до самовідданого захисту "власних вівтарів й осель". Мені важко погодитися з тим (нехай це, можливо, комусь і не подобається), що радянський патріотизм – це щось якісно нижче, меншовартісне, ніж національний патріотизм українців, росіян, поляків. Його внутрішньою іманентною ознакою була не ідеологічна складова (яка ж форма патріотизму її не має?), а природне бажання врятувати середовище свого буття. Просто для когось йшлося про рідну сім'ю і домівку, а дехто екстраполював свій громадський обов'язок на всю країну.

Партійно-радянські структури добре володіли різноманітними засобами мобілізації суспільства і вправно їх використовували. Будь-який захід вони могли перетворити на масову акцію, масштабну кампанію, причому майже завжди надавали їй вигляду ініційованої знизу громадсько-політичної самодіяльності. Війна викликала необхідність застосування всього арсеналу таких засобів. Але й за цих умов щире бажання стати на захист вітчизни, непідробний ентузіазм також мали місце. Про те, що це були не окремі епізоди на загальному непригляному фоні, свідчать хоча б такі цифри. До 5 липня 1941 р. у Києві 52 тис. добровольців виявили бажання зі зброєю в руках зустріти агресора, до середини серпня 168 тис. харків'ян подали заяви з проханням відправити їх на фронт. З мешканців Харківської області створено корпус народного ополчення чисельністю 85 тис. чоловік, Миколаївської – 70 тис., Ворошиловградської (Луганської) – 100 тис., Одеси – 55 тис., 160 тис. громадян республіки вступили до винищувальних батальйонів, у складі яких протидіяли ворожим диверсантам, а за потреби – вели справжні бойові дії. Чимало дівчат виявили бажання поповнити лави медико-санітарних підрозділів, що формувалися з членів Товариства Червоного Хреста й Півмісяця.

Та найбільша кількість чоловіків призивного віку потрапила до діючої армії. Упродовж перших місяців після нападу Німеччини з 16 областей УРСР до Червоної армії, Військово-повітряних сил та Військово-морського флоту влилося 2,5 млн чоловік.

Скептики наголошують: це були примусові мобілізації, а всі патріотичні рухи – добровільне прилучення до Збройних Сил, збиральні акції до "Фонду оборони" тощо – інспіровані владними структурами. Насправді важко уявити державу, в якій би призов до армії в стані війни був пущений на самоплив. Щодо патріотичних рухів, нічого дивного немає в тому, що їхню координацію й організацію взяли на себе партійні, профспілкові, комсомольські організації (а хто ще мав це робити за відсутності доброчинних та інших громадських об'єднань?). Та і в першому, і в другому випадках неможливо заперечити активну громадянську позицію багатьох мешканців України, їхнє непідробне бажання дати відсіч найманцям, допомогти державі вистояти, розділити тягар випробувань з іншими співвітчизниками.

Ще одна проблема, пов'язана з особливостями та ефективністю радянського руху Опору. Запізніла еволюція поглядів на підпільно-партизанські форми протидії окупантам, криза лояльності до сталінського режиму значної частини населення України, успішні контрзаходи німецьких та румунських спецслужб і каральних органів не дозволили руху Опору набути того "всенародного характеру", як це подавалося в історіографії радянської доби. Змагання з Білорусією за вищі кількісні показники повоєнного керівництва двох республік приховували неоднозначну картину: поряд з незаперечними успіхами партизанів та підпільників у ворожому тилу ніхто не хотів згадувати прорахунки керівництва СРСР, відсутність розуміння специфіки цієї форми боротьби з сильним і досвідченим противником, прикрі втрати, невисоку результативність багатьох підпільно-партизанських формувань і т. ін. Водночас слід визнати, що диверсійна, розвідувальна, бойова, агітаційно-пропагандистська діяльність учасників антифашистського руху Опору, які до того ж виконували функцію політичних репрезентантів радянської влади на окупованих землях, стала одним з чинників перемоги над ворогом.

Несвідомо чи навмисно деякі публіцисти й фахові історики ототожнюють більшовицький політичний режим і суспільство (в усьому розмаїтті його соціально ідейно-політичних, етнічних, конфесійних компонентів). Справедливо критикуючи вади і злочини режиму (і при цьому зовсім не згадуючи його сильні сторони), вони "разом з водою виплескують дитину": оскільки режим був поганим, то ті всі, хто його безпосередньо чи опосередковано (виконуючи розпорядження чи накази) підтримував, також чинили недобре. Звертаємо увагу на повне ігнорування юридичного контексту, адже держава, суспільство і кожен громадянин жили у певному нормативно-правовому полі (Конституція, закони, директиви, циркуляри, накази ДКО, Укази Президії Верховної Ради тощо), мали певне коло зобов'язань (дотримання законів, військової присяга і таємниці й т. п.). Те, що правляча верхівка припускалася численних порушень, беззаконня і репресалій, лише додає рельєфності й без того суперечливій картині. Про це свідчить співіснування жертовності й дезерції, стійкості й зрадництва, високих злетів людського духу й ницості в армії, ворожому і радянському тилах. Відчуження влади від основної маси громадян не пройшло безслідно, воно виявилось у диференціації настроїв, життєвих стратегій та моделі поведінки на груповому й колективному рівнях.

Тож можливо, саме згуртування далеко не монолітних "шматочків" українського соціуму (як і російського, й інших), його орієнтація на протистояння з нацистами стало тією сильною стороною сталінського режиму, що в довоєнні часи діяв так непослідовно та завдав народу стільки страждань.

За роки війни (з операцією 1945 р. проти Квантунської армії на Далекому Сході включно) до збройних сил СРСР було мобілізовано понад 6 млн громадян України. Це становило понад 20 відсотків їхньої чисельності. У 1943–1944 роках у багатьох з'єднаннях і частинах Червоної армії налічувалося від 30 до 70 відсотків українців. Серед генералів, адміралів, маршалів Радянського Союзу близько 300 мали українське коріння. Відповідну частку становили втрати військовослужбовців, партизанів та підпільників. Всі вони, живі й полеглі в боях, – билися за свободу свого народу і вірили у перемогу. Упродовж 65 останніх років вони святкували День Перемоги, до якої йшли через кровопролитні війни, біль втрат, дошкульні поразки й важкі успіхи. Хто може відібрати це право відчувати себе причетним до великого історичного дійства? Як можна заперечити неспростовне: ці люди знищили нацистську гідру, яка принесла незліченні й незмірні страждання, загрозу знищення цілих народів, у тому числі українців? Тому для тих, хто пропонує змінити назву свята, можна порадити одне: День пам'яті чи день Скорботи можна відзначати в будь-який інший час – війна залишила стільки пам'ятних і трагічних зарубок! А День Перемоги необхідно не тільки з пошани до тих, хто її здобув, а й заради їхніх нащадків і тривкого зв'язку поколінь, без якого немає родоводу, а історія перетворюється на кон'юнктурний анекдот.

Для чого розводять мости...

Яку б сторінку війни не обговорювали науковці, журналісти, громадськість, так чи інакше виринає тема, пов'язана з ОУН і УПА. "Чорний переділ" у ставленні людей до проблеми українського самостійницького руху виник не сьогодні і не вчора, а ще в роки війни. Цей рух не з'явився нізвідки. Не був принесений на чиїхось багнетах, став реальним виявом прагнення українців до незалежності й суверенної державності. Те, що він тривалий час був ізольований від Великої України й локалізований на західноукраїнських землях у складі Польщі, надалі створювало йому реноме суто внутрішньо-галицького явища, а деякі явно запозиченні (й дуже тоді модні в Європі) ідеї радикального націоналізму істотно підпсували його репутацію. У 20–60-і роки збройні форми національно-визвольного руху з'являлись у багатьох куточках планети, і в цьому сенсі український самостійницький рух не був унікальним. До речі, він охоплював не тільки радикальне крило ОУН, а й інші громадсько-політичні сили, що не поділяли крайніх поглядів деяких лідерів Організації. Наріжним каменем звинувачень на адресу ОУН залишається її співпраця з німцями. Той факт, що Радянський Союз співпрацював з нацистською Німеччиною упродовж тривалого часу в багатьох сферах, у тому числі й військовій, при цьому опускається ("Те, що дозволено Юпітеру..."). Загострюючи увагу винятково на негативних сторінках історії ОУН, її ідейні противники не бажають визнавати того, що давно визнає весь світ, а саме: історичної легітимності цього та інших національно-визвольних рухів: Насильство і злочини? Так, вони мали місце, і винні зазнали покарань згідно з існуючим тоді законодавством. Але ОУН і УПА в жодному міжнародно-правовому акті (в тому числі на Нюрнберзькому процесі, де радянська делегація могла провести таке рішення без надмірних зусиль) не були юридично кваліфіковані як такі, що чинили злочини проти людства. Вочевидь, не слід виправдовувати невмотивоване насильство і терористичні акції обставинами воєнного часу (але саме війною пояснюють аналогічні дії всі її учасники, які сповідували принципи: "війна спише все" й "ціль виправдовує засоби"). Український самостійницький рух мав значну соціальну базу (причому не тільки в західноукраїнському регіоні). Лише через його збройні формування в 40–50-і роки пройшло близько 400 тисяч осіб.

Десятки тисяч учасників боротьби за Українську суверенну соборну державу (УССД) загинуло в зіткненні з німецькими й радянськими спецслужбами та військами. Сотні тисяч родин стали заручниками ситуації і були ув'язненні та депортовані в східні райони СРСР.

Незримий рубіж на довгі десятиліття розкроїв українське суспільство. Для мешканців тих регіонів, що були епіцентром самостійницького руху, це – не просто історія, а частина їхнього буття, світогляду й історичної пам'яті (причому не тільки з позитивним, а й негативним зарядом). З цим фактом слід рахуватися. Потрібен час, щоб з цим ще й змиритися.

Досвід громадянського протистояння в крайніх виявах (в США, Іспанії та інших країнах) переконує: за відсутності цілеспрямованих інспірацій та маніпуляцій з громадською думкою сприйняття гострих проблем минулого поступово втрачає конфліктогенний потенціал, що, в свою чергу, сприяє консолідації суспільства. Там, де в роздмухуванні протистояння на ґрунті історичних подій паразитують певні політичні сили, воно в латентних та відкритих формах пролонговується на тривалий період.

Усі дотеперішні спроби примирення ветеранів УПА і Червоної армії "згори" завершувались невдачами. Надто глибокими виявились душевні й фізичні рани, взаємні образи. Лише час здатний їх втамувати.

А життя і сприйняття історії розвиваються за власними законами. З часом гострота сприйняття "своїх і чужих" зникає. В радянській літературі самодержавство, а потім – меншовики, есери, білогвардійці, отамани трактувалися як "класові вороги". Тепер ці явища спокійно вивчаються, захищаються дисертації, створюються монографії, і ніхто не здіймає галасу з приводу цих трансформацій.

Напевно, так буде і з проблемою ОУН та УПА. Це – частина нашої історії, якою б трагічною і дихотомічною вона не була. І щось у ній відкидати, демонізувати чи надмірно

романтизувати – шкідливо для суспільства й держави. А те, що вона “не зовсім вписується” в контекст Перемоги, – явище ідеологічного порядку. Змінюються ідеологічні настанови – змінюється ставлення до людей, до цілих пластів історії. Тільки не потрібно штучно прискорювати цей процес. Рано чи пізно розведені мости з’єднуються…

Наслідки війни для України

У “доперебудовний” період завершальний етап війни супроводжувався глорифікованими оцінками, що мали, насамперед, засвідчити переваги соціалістичної системи над капіталістичною і радянського військового мистецтва, зокрема. Якщо День Перемоги став державним святом, то про завершення Другої світової війни згадували хіба що фахівці. І це не випадково. На Заході творився власний міф війни, в якому військовим й економічним зусиллям Радянського Союзу відводилося зовсім не чільне місце. У свою чергу, в СРСР незаперечним вважалося твердження про те, що основним і вирішальним для всього ходу війни був радянсько-німецький фронт, а головним театром Другої світової стала територія радянських республік. У цьому змаганні колишніх союзників було зламано безліч списів, хоча переконати іншу сторону нікому не вдалося.

Попри те, що дискусії в цьому руслі несуть певне ідеологічне навантаження, повністю їх ігнорувати не варто. Надто велику ціну сплатив наш народ за перемогу, щоб відмовитися від багатьох позицій, що стали безпосередніми наслідками війни. Українці сповна спізнали жорстокість нацистського окупаційного режиму, насаджуваного на всіх етнічних українських землях. Ми й дотепер достеменно не знаємо, скільки наших земляків загинуло в ті зловісні часи на фронтах і на окупованих територіях (за різними оцінками – від 7 до 10 млн) Складно обрахувати й демографічні втрати (фахівці припускають, її ця цифра може сягати 13–17 млн осіб). Величезні матеріальні втрати відкинули республіку на десятиліття назад. І вже зовсім неможливо осягнути моральні страждання людей, які втратили рідних і близьких, житло і майно, життєві перспективи, стали інвалідами, сиротами, вдовами. Людські втрати, матеріальні збитки і реальний внесок українського народу в розгром нацизму й фашизму дозволяють Україні впевнено почуватися серед держав-переможниць. Україна була членом Антигітлерівської коаліції та саме на цій підставі (з урахуванням ролі українського чинника в перемозі над державами осі) була запрошена до почесного клубу співзасновників Організації Об’єднаних Націй. Незважаючи на відсутність усіх атрибутів суверенної держави, УРСР реалізувала в цей час можливості, закладені в союзній Конституції. Україна виступила окремою стороною Паризьких мирних договорів з Болгарією, Фінляндією та іншими сателітами Німеччини в період Другої світової війни.

Одним із важливих міжнародно-правових наслідків війни було встановлення нових кордонів України. Влітку 1945 р. укладено договори з Польщею і Чехословаччиною, що закріпили входження до складу УРСР західноукраїнських земель і Закарпаття. У літературі ці кроки описуються як заключний етап соборизації українських земель. Однак Сталін дбав насамперед про геополітичні (а не українські національні) інтереси, оскільки поза межами республіки залишилося чимало українських етнічних земель: Холмщина, Лемківщина, Підляшшя, Посяння.

Утім, ці обставини жодним чином не ставлять під сумнів правомірність і значення цих великих територіальних прирощень, що завжди вважалися органічною складовою українського простору. Ялтинсько-Потсдамська система юридично закріпила новий повоєнний устрій у світі, в якому Україна посідала вагоме місце.

Деякі “гарячі голови”, вириваючи окремі епізоди із загального історичного полотна, у звинувачувальному ражі засуджують усе, до чого був причетний Сталін. Та вони забувають про те, що в історії діють не тільки суб’єктивні, а й об’єктивні чинники, які реалізуються в певних тенденціях і закономірностях. І в цьому випадку реальність, оформлена системою міжнародно-правових актів, легітимізує наслідки і результати Другої світової війни у тому вигляді, що існував упродовж останніх 65 років.

Про це, до речі, свідчать й ті закордонні політики, громадські діячі, журналісти й науковці, які ставлять під сумнів статус-кво, прагнуть ревізії усталених кордонів, інспірують

сепаратистські акції в Україні, розхитуючи її стабільність і територіальну цілісність. Історичний досвід вчить: такі спроби завжди закінчуються конфліктами, наслідки яких важко передбачити.

Ріка пам'яті нашої...

Пам'ять про війну формується під впливом багатьох чинників: власне подій воєнної доби, учасниками яких люди були, офіційної пропаганди, мистецтва, літератури, наукових публікацій музейних експозицій і т. ін. За багатьма ознаками пам'ять (як колективна, так і персональна) схожа з історичним міфом. У даному разі під міфом розуміється не казково-фантастична віртуальність, а узагальнений образ історичних явищ, що склався під дією вище означених факторів.

Формування історичних міфів відбувається в результаті одночасної взаємодії різних елементів, однак найбільш дійовим і визначальним є державна політика у сфері пам'яті.

Хоч як це прикро, слід визнати, що в сучасній Україні відсутні усвідомлення важливості цієї справи, виваженої концепції політики пам'яті, відповідних технологій її реалізації та засобів моніторингу результатів. Унаслідок цього суспільство не може отримати від держави чітких, зрозумілих сигналів та орієнтирів, адекватних диспозиції. Це пролонговує у часі непомітне, на перший погляд, протистояння, що ґрунтується на різних оцінках окремих історичних епох, подій та персоналій. Не можна не помічати й прагнення певних політичних сил систематично спекулювати на цих проблемах у період "електоральної активності".

На часі – вивчення досвіду інших країн, у яких ці питання розглядаються і вирішуються в руслі стратегії національної безпеки. Пускати такі процеси на самоплив – означає посилювати існуючі ризики, а також бути не готовими до нових викликів, на які такий багатий глобалізований світ. Хочемо ми того, чи ні, нам доводиться конкурувати не тільки в економічній чи військовій сферах, а й у гуманітарно-цивілізаційній, зокрема, за право жити на власній землі, мати власну історію, культуру, мову.

Коли наближається чергова "кругла дата", пов'язана з війною, не потрібно спеціально занурюватися в Інтернет, аби зрозуміти, що суспільство бурхливо реагує на будь-які посилання в цьому плані. Масив інформації заполоняє шпальти періодики, телеекрани, радіо. Одні обговорюють деталі, інші відразу беруться за фундаментальні речі. Так, уже впродовж десятка останніх років ставиться під сумнів доцільність вживання терміна "Велика Вітчизняна війна".

Дискредитація "міфу Великої Вітчизняної війни" його опонентами відбувається шляхом простих логічних прийомів. Оскільки війну вів сталінський режим, то українського інтересу тут не було. Отже, це перемога не українців, а одного тоталітарного режиму над іншим. Те, що мільйони наших співвітчизників самоусвідомлювали себе не "гвинтиками" чи "гарматним м'ясом", а саме українця, якого непомітно опускається. Невже, поповнивши лави Червоної армії, призовники з різних регіонів республіки втрачали свою українськість (мову, любов до рідного краю, пісні тощо), перетворюючись на запрограмований ідеологемами й гаслами додаток до зброї? А можливо, саме це провінційне почуття нерозривної єдності з малою батьківщиною, пуповина родинних та мікросоціальних зв'язків і стали тим єдиним стрижнем, на якому тримався солдат, щоб не зірватися, не здатись у полон, не дезертирувати, врешті-решт, не втратити людську подобу у пеклі боїв.

То чи здатне щось заступити місце "міфу Великої Вітчизняної війни"? Можу припустити, що тепер це неможливо. Новий "національний міф", що базується на обґрунтуванні справедливості та історичної перспективи українського визвольного руху, має право на існування, адже він також базується на реальних подіях. Та чи спроможний він стати несучою конструкцією історичної пам'яті всього народу України? Ті, хто обстоюють виняткове (чи монопольне) право одного з міфів репрезентувати колективну пам'ять про війну, напевно, не усвідомлюють того, що у своєму нинішньому стані сучасне українське суспільство сповідує різні цілісні орієнтири, отже, й різні "міфи війни". І як би хто не намагався, різко змінити ситуацію найближчим часом не вдасться.

Подолання “радянської спадщини” на полі словесних баталій довкола подій Другої світової війни – справа не проста. Існує чимало делікатних питань, яких розчерком пера, кількома публікаціями чи указами не зняти. Ми маємо бути свідомі інтересів України, її найближчих та віддалених перспектив. Складні перипетії та суперечності процесу формування української політичної нації (ще далекого від завершення) переконують у тому, що надійною основою її нинішнього буття і тривкого існування в майбутньому можуть стати лише толерантність, ідеологічний плюралізм, демократизм.

Війна – одна з найбільш вікопомних сторінок нашої історії. Але далеко не єдина. Не можна будувати суспільство і державу майбутнього лише на одній історичній (навіть такій епохальній!) події.

Але знати і пам’ятати про перемогу в ній ми зобов’язані. Як і віддавати шану всім, хто її здобув.

Владимир Литвин

ПОБЕДА НАД НАЦИЗМОМ И ФАШИЗМОМ: МЕЖДУ ИСТОРИЧЕСКИМ СОБЫТИЕМ, МИФОМ И СОВРЕМЕННЫМИ ВЫЗОВАМИ (НЕОФИЦИАЛЬНЫЕ РАССУЖДЕНИЯ ИСТОРИКА)

В статье поданы взгляды на историю Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, Украина, Победа, ОУН, УПА.

Volodymyr Lytvyn

THE VICTORY OVER THE NAZISM AND FASCISM: BETWEEN THE HISTORICAL EVENT, MYTH AND CONTEMPORARY CHALLENGES (THE HISTORIAN’S INOFFICIAL REFLECTIONS)

The paper presents the views at the Great Patriotic War history.

Key words: WW II, Great Patriotic War, Ukraine, Victory, OUN, UPA.

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

У статті подано нове бачення Другої світової війни, її наслідків в історичній пам'яті.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, 65-річчя Великої Перемоги, Об'єднані Нації, Україна, Західна Європа.

Звертаючись до теми Другої світової війни, то зауважимо, що питання збереження пам'яті про неї та дослідження її трагічних сторінок залишаються актуальними для української історичної науки. Адже ще й дотепер існують діаметрально протилежні позиції щодо подій війни, полярні думки тих, хто брав участь у бойових діях, причому по різних сторонах, тих, хто пережив жахливу фашистську окупацію. Тож формування пам'яті про війну 1939–1945 рр. вимагає поглибленого вивчення та врахування сучасних підходів до цієї величезної трагедії в історії людства.

З огляду на це у запропонованій статті подано нове бачення Другої світової війни, її наслідків в історичній пам'яті українського народу. Відомо, за перемогу над фашизмом людство заплатило страшну ціну. Тож радість землян від Перемоги, 65 років тому, була "із сльозами пополам". Наші землі, міста і села, народне господарство, культура, як і інших європейських країн, були вщент поруйновані. Але найбільш трагічною і неповторною була загибель 60 млн осіб. Особливо масштабними були втрати на території СРСР, де відбувалися найзапекліші бойові дії. Із числа загиблих у війні майже половина були громадянами Радянського Союзу. Війна завдала і Україні величезних страждань. За сучасними підрахунками, загальні людські втрати народу України складають близько 9 млн осіб. Демографічні втрати від 1 січня 1941 до січня 1945 р. становлять понад 13,5 млн осіб [1, с. 667]. Серед них загиблі, ті, хто залишив Україну (біженці, "переміщені особи", "остарбайтери") і не повернувся, та ненароджені. Визволення України стало одним із найважливіших етапів на шляху до повного й останнього розгрому 1945 року фашистських претендентів на світове панування. Це, в першу чергу, обумовлює вагомість історичної Перемоги над знахабнілим й ненависним ворогом, радість, піднесення, гордість за наших прадідів, дідів, батьків, усіх, хто був причетний до цієї вікопомної події. Маємо пам'ятати всіх, хто боровся за свободу нашого народу, визволяв його в роки Другої світової.

Ставлення до Перемоги 1945 р., як в цілому до Другої світової війни з боку політиків, громадськості є різним: від суцільної апологетики, беззастережної критики та засудження до її героїзації. На жаль, для цього є солідні підстави. Друга світова війна – це трагедія, це і героїзм безприкладного боріння в ім'я виживання людства. Війна з її кров'ю та жахами стала і для народу України не тільки трагедією, але й героїкою, бо у героїчній, виснажливій та кровопролитній боротьбі він ціною неймовірних втрат – загинув цвіт нації – відстояв Батьківщину від поневолення фашистськими загарбниками, разом з іншими народами переміг нацизм.

Над усіма епохальними подіями XX ст. для України – не буде зайвим назвати бодай головні складові його моторошного калейдоскопа: три революції, дві світові війни, громадянська і "холодна війна", три голодомори, форсована індустріалізація та примусова колективізація, дві німецькі окупації, великий терор 30–50-х років, три проголошення державної незалежності (два з них супроводжувалися кривавими ексцесами), безтямна та руйнівна перебудова, Чорнобильська атомна трагедія, нарешті, затяжна системна криза, що спричинила деіндустріалізацію та деколективізацію з супровідною соціальною деструкцією,

похмурим Еверестом нависає подія подій – Друга світова війна. Вона акумулювала у собі всі можливі й безмірні людські трагедії, неймовірне напруження духовних і фізичних сил українського народу, залишила глибоку борозну в його історичній долі, її нищівний вогненний вал двічі прокотився по території України, не обминаючи жодного населеного пункту, жодної домівки. Смертоносний буревій сплюндрував українську землю, позбавив життя, понівечив долі мільйонів людей. Не було сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болі втрат. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні процеси, відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь людей, перетворилися на нервову складову сучасного життя.

Тож осмислення Другої світової і Великої Вітчизняної війни, зокрема як рубіжних подій в історії світу й України, є одним із першочергових завдань дослідників. Принагідно зауважимо, що у західних країнах, учасницях антигітлерівської коаліції, широкомасштабну дослідницько-публікаторську роботу з історії Другої світової війни та участі у ній цих країн давно завершено. Так, в 1960-х роках у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, у Великій Британії – 30 томів цивільної історії країни часів Другої світової війни та 92 томи "синіх книг" про окремі операції британської армії. Західнонімецькі історики підготували і видали офіційну багатотомну серію "Німецький рейх і Друга світова війна" [2, с. 5]. Протягом останнього часу у західних країнах зусилля істориків зосереджено переважно на різного роду подробицях та другорядних епізодах війни. І не тому, що вони не здатні на більше, – основні проблеми вже ґрунтовно розроблено. Отже, вгамовано громадський інтерес до її питань. Про наслідки та уроки Другої світової війни згадують переважно під час відзначення її "круглих" дат.

У нас зовсім інша картина. Практично воєнно-політична кон'юнктурщина, умовчування, напівправда, інші деформації ходу подій, міфологізація драматичних сторінок війни стали основою і змістом квазіісторіографії одного із найтрагічніших і водночас найепічніших періодів вітчизняного минулого. Полеміка з приводу нез'ясованих питань Другої світової війни продовжується. І справа не лише у задоволенні пізнавального інтересу, і навіть не тільки у політичних амбіціях, скільки у тому, що з 65-річної давнини у наше сьогодення перекочував ряд так і не розв'язаних гострих проблем, що є додатковим збудником громадського спокою – це хоча б такі животрепетні, як долі ветеранів війни, колишніх остарбайтерів, військовополонених, учасників ОУН та УПА, депортованих народів. Розв'язанню "історичних ран" сприяли штучні прогалини та порожнечі у висвітленні важливих проблем в історії Другої світової війни. Наприклад, постає питання: як, яким чином авторитарно-бюрократична система в СРСР зуміла вижити у війні, вийти переможцем, навіть несприятливий розвиток націй обернути на свою користь? В чому суть причин невдач 1941–1942 рр.? Про фашистський окупаційний режим, роль Сталіна, Жукова та ін.

Зупинимося лише на деяких з них. Як відомо, продовжує точитися полеміка навколо змісту поняття "Велика Вітчизняна війна". Певна частина як вітчизняних, так і зарубіжних істориків вважають це поняття не досить обґрунтованим науково, сприймають його скоріше як пропагандистське гасло. І тут треба нагадати, що поняття "Вітчизняна війна" вперше вжите Сталіним у його виступі по радіо 3 липня 1941 року. А в його наступних документах та виступах вже використано й поняття "Велика Вітчизняна війна". Зауважимо, що саме характер "Вітчизняних війн" має і рух Опору в інших країнах, поневолених фашистами. Як і попередня Вітчизняна війна 1812 року, вона мала патріотичний характер, оскільки велася за врятування Вітчизни. До того ж, не була і однопартійною чи однокласовою [3, с. 4].

Але справа в тому, що нині виявилася давно прихована істина: не все суспільство дотримується (і дотримувалося у роки війни) єдиної оцінки характеру війни. Як зазначав відомий український історик М. В. Коваль, суперечка навколо назви війни є надуманою. Справді, війна велася між двома тоталітарними режимами. Проте для українського, білоруського та інших народів нацистська загроза була небезпечною – фашизм вів тотальну

війну на тотальне знищення. Війна проти третього рейху була, отже, тотальною війною за врятування від знищення і Вітчизни, і самих цих народів [3, с. 4].

В інтерв'ю газеті "День" відомий політик, віце-прем'єр з гуманітарних питань опозиційного уряду Олесь Доній на запитання щодо заміни вислову "Друга світова війна" на "Велика Вітчизняна війна" зазначає "Мені здається, історику Табачнику варто пам'ятати, що війна почалася не 1941-го, а 1939-го. Якщо він хоче перейменувати назву, то тоді за яку вітчизну і хто бився 1939 року" [4, с. 5]. У зв'язку з цим підкреслимо, що битви з фашистськими загарбниками українці розпочали ще в березні 1939 р., коли союзник нацистської Німеччини – гортистська Угорщина за підтримки Гітлера напала на Карпатську Україну. "Слабо озброєні закарпатські українці при підтримці співвітчизників з-за кордону першими вступили в нерівні бої із завойовниками. І хоча воєнні події тоді ще не набули всесвітнього розмаху, **саме з цього часу** (вид. – М. А., С. Б.) українство було вимушене вести війну проти чужоземних зайд" [5, с. 8]. Масштаби воєнних дій через закономірний зв'язок суспільних подій, які складали це конкретно-історичне явище – Другу світову війну, нестримно розширювалися. Тож політику Донію варто знати, що "Таким чином Велика Вітчизняна війна українства проти фашизму охопила 1939–1945 рр. і була складовою частиною війни Об'єднаних Націй проти німецьких та японських претендентів на світове панування" [5, с. 8]. Воюючою стороною у Другій світовій війні Україну, її народ визнано Об'єднаними Націями. Різні суспільно-політичні об'єднання входили до складу цієї воюючої сторони, оскільки вони боролися з фашистськими агресорами [5, с. 8].

Розділяємо думку історика М. Коваля про те, що є доречним використання паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження та їх протистояння. Так, кілька загальновживаних назв, крім офіційної – "Вітчизняна війна", має війна Росії проти навали військ Наполеона у 1812–1813 роках. Російсько-німецька війна 1914–1918 рр. – також спочатку називалася "вітчизняною", потім російсько-німецькою, далі імперіалістичною і, нарешті – Першою світовою. Чому ж війна СРСР проти фашистського агресора повинна мати лише одну офіційно затверджену назву – Велика Вітчизняна війна? Адже не для всіх ця війна була війною за Вітчизну, "вітчизняною", "українською", позаяк не всі вважали СРСР своєю Вітчизною. Для таких людей війна не була вітчизняною. Дослідник В. Радчук, наприклад, вважає, що не може для поневоленої країни будь-яка війна бути вітчизняною. Крім хіба що війни визвольної – за свою незалежність [6]. І ніякої крамоли в іншій назві не можна угледіти, бо якщо вираз "війна між Радянським Союзом і Німеччиною" сприймається нормально, то чому ж негативну реакцію повинна викликати назва: "радянсько-німецька війна" [3, с. 11].

І взагалі, хіба, зрештою, так важливо у науковому відношенні, як називається війна 1941–1945 років. Головне, як нам здається, не в тому, аби будь-що зберегти канонічну назву. Принциповим є збереження пам'яті про війну як визвольну, справедливу, народну. Безумовно, боротьба українського народу, незалежно під якими прапорами, була справедливою, визвольною і вирішальну роль у ній відіграли стійкість і звитяга народу, для якого війна була трагедією. Маємо констатувати, що люди сприйняли німецьку агресію як загрозу своєму існуванню. Друга світова війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала для народу визвольною і Вітчизняною.

Треба розмежовувати такі категорії, як "сталінізм" і "народ", не можна не бачити подвійного характеру війни, що її вів Радянський Союз: з одного боку, війни народної, а з другого – експансіоністської, оскільки саме такими ставали її цілі на кінцевому етапі. Тож, осмислюючи добу Другої світової війни й визначаючи, що на Сталіні та його оточенні, так само як на Гітлері й нацистському уряді, лежить відповідальність за її розв'язання, ми все ж не можемо ставити на одну дошку сталінське керівництво з його антинародним курсом і власне народ, що був далекий від експансіоністських намірів "вождя" і, зрештою, став жертвою цієї політики. Мільйони українців захищали від іноземного поневолення, передусім, власне життя, життя своєї родини, свою рідну оселю, свою Батьківщину.

У цьому контексті хочемо привернути увагу ще до однієї військової, вкрай злободенної теми, а саме: недостатнє дослідження наслідків нацистського окупаційного режиму. Ставлення до тематики окупації України фашистським режимом не змінилося і нині, незважаючи на наявність належних джерел і відсутність табу та обмежень. Сьогодні історики захопилися (і цілком виправдано) тематикою, пов'язаною лише з наслідками сталінського тоталітаризму. Злочини нацистів знову наче в тіні.

Але ж історична наука – наука точна, вимоглива, капризів політиків не любить. Щоб виправити становище в історіографії, необхідно рішуче відмовитися від наслідків заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані такі прищеплені історичній науці болячки, як кон'юнктурщина й славослів'я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили зникнення її авторитету в народі й змушують частину розчарованих офіційною історіографією читачів шукати відповіді на численні запитання у сумнівних працях непрофесійних істориків та журналістів.

Найнадійнішою базою нової вітчизняної історіографії є теорія і методологія історичної науки. Тим часом у цьому вони, на жаль, серйозно кульгають. Перебуваючи в полоні догматизму, заполітизовані історики не помічають навіть загальновідомих істин, заплутуючи очевидне, збиваючи людей з пантелику.

Ніхто не заперечуватиме, що нацизм, гітлеризм були синонімами загарбницьких війн, що Україна, безумовно, була головним об'єктом гітлерівського "Дранг нах остен". "Україна – німецька Індія" – цей девіз був узятий на озброєння націонал-соціалістичною партією мало не з перших її кроків. А з приходом до влади у Німеччині Гітлер та його помічники навіть не вважали за потрібне приховувати свої наміри силою захопити Україну як головну умову тривалої війни III Рейху за світове панування [7, с. 17].

Мета нацистів зводилася до насильницького пограбування завойованих територій, запровадження системи жорстокої експлуатації. З усіх країн, окупованих Німеччиною під час Другої світової війни, чи не найбільше постраждала Україна, оскільки інтерес до неї з боку нацистів був особливий. Людські втрати України від окупації становили, як відомо, лише 5 625 тис. цивільного населення та військовополонених таборів, українська економіка була вщент зруйнована та розграблена, культурні здобутки сплюндровано. Картини українського апокаліпсиса доповнювали повернення України до стану абсолютної бездержавності, розчленування її суверенної території з передачею цілих регіонів союзникам Німеччини [8, с. 37].

З появою окупантів саме поняття Україна вже не відбивало його змісту, а було назвою території, включеної до рейху як складова "великого німецького простору" [9, с. 57]. Гітлерівці запровадили нещадний геноцид проти українського народу. Тут виявлено майже 300 місць масових страт людей, 180 концтаборів смерті, 50 гетто. "Новий порядок", запроваджений фашистами в Україні, не міг не викликати опору місцевого населення. Партизанські загони, підпільні групи, УПА сприяли звільненню України від німецьких окупантів. Саме під час нацистської окупації та після неї українському народові довелося відчути на собі в усій повноті нищівну дію тоталітарних режимів, що мала далекосяжні деструктивні морально-психологічні та демографічні наслідки. Водночас без перебільшення можна твердити, що вигнання нацистів було порятунком України, поверненням до життя самої української нації, заклало базу для створення у майбутньому суверенної і самостійної Української держави [6].

Саме під час окупації виявився "момент істини" у ставленні українського народу і до Батьківщини, і до радянської влади. Попри всі неймовірні труднощі український народ зберігся як етнос, заклав основи сучасної незалежної держави, утвердив власні гідність і авторитет, належне місце серед інших націй світу.

Друга світова війна, як і раніше, зберігає значний науковий і політичний інтерес. І надалі завданнями істориків є: активізація у нагромадженні джерельної бази; необхідність видання багатотомної історії Другої світової війни і Великої Вітчизняної війни; створення експертної комісії з розгляду підручників з історії України для загальноосвітніх шкіл;

заохочення молодих істориків-науковців, що досліджують питання Другої світової війни і Великої Вітчизняної війни та інших навчальних питань.

Дослідження Другої світової війни, її основних етапів на новітній методологічній і джерелознавчій основі сприятиме об'єктивному сприйняттю її уроків та наслідків для народів світу, недопущенню подібного у майбутньому.

Список використаних джерел

1. *Лисенко О. Є.* Втрати людської України в Другій світовій війні / О. Є. Лисенко, І. Т. Муковський // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В / Редкол: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – 688 с. 2. *Коваль М. В.* Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. –№ 3. – С. 3–21. 3. *Коваль М. В.* Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. –№ 4. – С. 3–19. 4. *Капсамун І.* Мілітаризація свідомості / Іван Капсамун // "День". – 2010. – 16–17 квітня. 5. *Шевченко В.* За українську землю. Львів і Харків – міста-герої Другої світової війни / Володимир Шевченко // "День". – 2010. – 16–17 квітня. 6. *Радчук В.* Велика вітчизняна чи Друга світова? // Дзеркало тижня. – 2005. – 7 липня. 7. *Клоков В. І.* До питання формування історіографії Великої Вітчизняної війни. Сторінки воєнної історії України // Зб. наук. ст. – Вип. 2. – К., 1998. 8. *Муковський І. Т.*, Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. Книга пам'яті України. – К., 1997. 9. *Правда* и ложь о Второй мировой войне. – М., 1983.

Николай Алексиевец, Сергей Бондаренко

ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

В статье дано новое видение Второй мировой войны, её последствий в исторической памяти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, 65-летие Великой Победы, Объединённые Нации, Украина, Западная Европа.

Mykola Alexiyevets, Serhiy Bondarenko

WORLD WAR II IN HISTORICAL MEMORY

The paper presents new understanding of the World War II as well as its consequences for the historical memory.

Key words: World War II, Great Patriotic War, the 65th Anniversary of the Great Victory, United Nations, Ukraine, Western Europe.

УДК 94 (477)

Олександр Удод, Михайло Юрій

ПРИЧИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ НАСТАННЯ УДІЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ НА РУСІ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ВІКИ

У статті на основі джерельного матеріалу та спеціальної літератури аналізуються причини та особливості удільної роздробленості Київської Русі.

Ключові слова: Київська Русь, удільна роздробленість, князівства, усобиці.

Перші ознаки послаблення цілісності єдиновладної монархії на Русі з'явились після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.). Київська держава неначе раптово децентралізувалась і на другу чверть першої половини XII ст. розділилась на півтора десятка земель та князівств.

Літописи яскраво та емоційно описують і негативно оцінюють добу роздроблення держави, якій були притаманні нескінченні міжкнязівські сварки та війни. Палали міста й села, гинули тисячі руських людей, вороги, підбадьорені відсутністю єдності на Русі, плюндрували її землі. Під 1134 р. новгородський літописець з сумом записав: "А Изяслав (Мстиславович иде к Кыеву, и раздрася вся земля Русская" [1, с. 208]. "Раздрася" – розділилась. Літописці чітко провели межу між одноосібним правлінням Мстислава, старшого сина Володимира Мономаха, та смутою в державі, що настала після його смерті. Цього не змогли не помітити історики, які досліджують добу роздробленості більше двох століть. Література з цієї проблеми неосяжна, тому зупинимося на головних, на наш погляд, думках вчених.

Василь Ключевський спробував віднайти головну першопричину роздробленості. Подібно до інших дореволюційних істориків, він розглядав її як суто політичне явище. Роздробленість була подвійною: династичною і земельною. Ярославичі розділилися спочатку на Мономаховичів і Святославичів, далі діляться ті й інші, змагаючись між собою. "Вони дедалі міцніше всідались на постійне володіння в певній області". Все це, на думку В. Ключевського, й призвело до розпаду держави на "уособлені одна від іншої землі" [2, с. 199].

Цьому вченому належить тонке спостереження статусу князів у землях, що здобули автономію від Києва: "Але, роблячись менш залежними згори, обласні князі ставали все більш стиснутими знизу… Князь не прикріплювався до місця володіння, до того чи іншого стола ні династичними, ні навіть особистими зв'язками. Він приходив і йшов геть, був політичною випадковістю для області, блукаючою кометою…" [2, с. 200]. Варто запам'ятати цю думку.

Олександр Пресняков враховував і політичні, й соціально-економічні рушії роздробленості. "Друга половина XII ст. є періодом різкого розвитку цього процесу, переходу до нового ладу (удільні держави.)… Його соціальний бік – у розвитку землевласницького боярства, яке, вростаючи все глибше в місцеве життя тієї чи іншої землі, підкорюючи її собі, розбивається на низку провінційних, обласних суспільств, що замикаються на місцевих інтересах" [3, с. 460]. На жаль, ця прогресивна, особливо для початку XX ст., ідея не була належним чином оцінена дослідниками пізнішого часу.

Багато хто з учених, і не лише дореволюційних, скептично ставився до самого існування єдиної та спільної для всіх східних слов'ян держави. Головний офіційний авторитет радянської історичної науки 20-х – початку 30-х років XX ст. М. М. Покровський

просто не визнавав не те що роздробленості Київської держави, а й самого її існування, – мовляв, "розпадатися було нічому" [4, с. 469].

Першим виділив соціально-економічне підґрунтя роздробленості й визнав його вирішальним у її настанні Б. Д. Греков. Це сталося в середині 30-х років XX ст. Учений писав, що розвиток економіки та зростання феодального землеволодіння на місцях призвели до зростання автономістських тенденцій. "Ми не повинні забувати, що розчленування Давньоруської держави є насамперед наслідком піднесення її складових частин, кожна з яких стала проводити власну політику, переслідуючи свої власні цілі" [5, с. 506].

Ідеї Б. Д. Грекова згодом підтримав Б. О. Рибаков, хоча і не з усіма тезами останнього можна погодитись. Він писав, що роздробленість готувалась "уже давно самим ходом історичного розвитку: росли продуктивні сили, виникали й ширилися нові міські центри, міцніла політична сила городян і місцевого боярства, посилилась класова боротьба в містах і феодальних вотчинах" [6, с. 147].

Борис Рибаков вважає, що в XII ст. для соціального й економічного розвитку на місцях уже стали непотрібними величезні масштаби держави в цілому. "Створення півтора десятка нових князівств установило в 1130 роки повну відповідність нової політичної форми досягнутому високому рівневі продуктивних сил і цим забезпечило небувалий розквіт культури у всіх руських землях XII ст." [6, с. 158]. Разом з тим, не можна погодитися з його думкою про політичний розпад Давньоруської держави. Ті півтора десятка князів не були цілком самостійними, а входили до федеральної держави. Крім того, як породженням загалом прогресивного соціально-економічного поступу, роздробленість у політичному плані виявилась негативним явищем, адже послабила країну, активізувала напади половців.

Один з найбільших теоретичних внесків до вивчення проблеми роздробленості належить В. Т. Пашуто. Головна його теоретична теза: "Відносно єдина державна структура… виявилася недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємопов'язаних явищ: розвиток феодалізму вшир і послаблення економічної та політичної могутності центральної влади" [7, с. 190]. Вчений називав розвиток сеньйоріальної земельної власності тим чинником, що спричинив послаблення центральної влади та єдності країни.

Близько підійшов до визначення однієї з головних причин настання удільної роздробленості Л. В. Черепнін. Ще в 1953 р. він зауважив, що "при вивченні процесу феодальної роздробленості питання про феодальну власність набуває особливого значення". Вчений слушно вважав, що "закономірний економічний процес розвитку феодального способу виробництва призвів до розчленування відносно єдиної феодальної держави…". Воно було викликане зростанням феодального землеволодіння і зміцненням знаті на місцях, що в умовах натурального господарства і слабких економічних зв'язків призвело до змін у політичному ладі" [8].

За всієї справедливості наведених пояснень роздробленості розвитком суспільно-економічних відносин усе ж таки конкретний механізм цього явища залишається не досить розробленим. Мусили існувати ще якісь причини вступу держави у добу роздробленості. Микола Котляр вважає, що один з головних чинників цього стану лежав у сфері феодального та князівського землеволодіння [9, с. 62–75]. Безперечно, але, на нашу думку, державна роздробленість Київської Русі – це сукупність соціальних, політичних, культурних і навіть психологічних причин. До речі, чому всі літописні джерела й наукові дослідження звертають увагу на те, що цей процес почався саме після смерті Ярослава Мудрого, і не дають тому належного пояснення?

Перш ніж перейти до розгляду порушеної проблеми, дозволимо собі невеликий відступ.

На початку розповіді про події 1097 р. "Повість минулих літ" сповіщає про урочисте сімейне зібрання: "Придоша Святополк, и Володимеръ, и Давидъ Игоревичъ, и Василко Ростиславичъ, и Давидъ Святославичъ, и брат его Олегъ, и сняшася Любячи на устроенье мира, и глаголаша к собе, рекуще: "Почто губим Руськую землю, сами на ся котору деюще?

А половци землю нашю несутъ розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да ноне отселе имеися въ едино сердце, и блюдем Руские земли; кождо да держит отчину свою: Святополк Киевъ Изяславлю, Володимеръ – Всеволожю, Давидъ и Олегъ и Ярославъ – Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ городы: Перемышьль Володареви. Теребовль – Василкови". И на том целоваша крест: "Да еще на кого будем вси и крест честный". Рекоша вси: "Да будет на не хрестъ честный и вся земля Руськая" [10, с. 170–171].

Якщо б Іларіон або Ярослав змогли перенестися на п'ятдесят років вперед і взяти участь у цьому зібранні, вони, мабуть, були б дуже стурбовані. Куди ж усе-таки щез "великий каган" землі русів? Що саме означає термін "вотчина"? Хто ці незчисленні князьки, які роздирають землі на частини, вириваючи їх один у одного? Що це за дивна консультативна процедура? І хто такі ці грабіжники-половці? З подивом і нерозумінням Ярослав дізнався б, що батько одного з тих, хто приніс клятву на хресті й син іншого впали в битві проти третього. І ще заледве замовкли солодкі слова, як ще одному учаснику ради ножем викололи очі за наказом (або зі згоди) двох інших. Чи це не славний спадок Ярослава Мудрого?

У певному розумінні це було саме так. Ярослав побачив би тут сліди того династичного порядку, який він сам же і встановив. З другого боку, він розумів, що зробився одноосібним правителем частково завдяки випадку, коли десятьох з одинадцяти його братів уже не було на світі. З іншого боку, він намагався уникнути в майбутньому повторення тієї ж братовбивчої війни, яка вибухнула після смерті його діда, а потім і батька. Тому незадовго до смерті, яка настала в 1054 р., Ярослав, судячи з усього, намагався налагодити справи наступного покоління. У літописі наведені слова, які нібито, означають його останню волю і заповіт. Порівняємо їх зміст з рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р. "Се азъ отхожу света сего, сынове мои; имейте в себе любовъ, ноне же вы есте братья единого отца и матере. Да аще будете в любви межю собою, Бог будет в васъ и покоритъ вы противныя подъ вы. И будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидно живуще, в распрях и которающеся, то погибните сами, и погубите землю отецъ своих и дедъ своих, иже налезоша трудом своим великим; но пребывайте мирно, послушающе брат брата. Се же поручаю в себе место столъ старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев; сего послушайте, яко же послушайте мене, да той вы будетъ в мене место; а Святославу Смолинескъ". "И тако раздели имъ грады, заповедавъ имъ не переступати предела братня, не сгонити, рекъ Изяславу: "Аще кто хощеть обидети брата своего, то ты помагай, его же обидеть. И тако уряди сыны своя пребывати в любови" [10, с. 108; 11, с. 338].

Положення, прийняті на Любецькому з'їзді онуків Ярослава, звучать відлунням його заповіту синам. Взяті разом, цих два тексти дозволяють визначити параметри для аналізу тієї політичної культури, яка склалася упродовж другої половини XI ст. В заповіті були чітко проголошені три принципи. Перший полягав у тому, що землі Русі були власністю князівського роду і законна влада разом з обов'язками переходила у спадок від "батьків і дідів". Згідно з другим принципом увесь спадок ділився на три частини, а не переходив цілком до одного спадкоємця. Третім був принцип старшинства серед братів. Нарешті, в літописі після прямої мови Ярослава додано ще четвертий, який стверджує, що брати не повинні зазіхати на володіння одне одного. На старшого сина, Ізяслава, покладались обов'язки зберігати цей порядок і забезпечувати виконання останньої волі батька.

Тут впадає у вічі відсутність такого поняття, як "єдиновладдя". Виявляється, Ярослав, хоч і був з вигляду монархом, при цьому зовсім не був монархістом, переконаним у необхідності зберігати і надалі систему одноосібного правління. Квазіімперський культурний фасад, зведений під патронатом Ярослава, так і не був підкріплений створенням відповідної форми правління. У сфері ж політичної практики була відкинута навіть видимість імперських ідеалів. Починаючи з другої половини XI ст., у політичному дискурсі провідне місце займали терміни родинності, а зусилля ідеологів еліти були спрямовані на те, щоб знаходити в християнському вченні обґрунтування для прийнятого династичного порядку. Подібна трансформація – не рідкість для ранньосередньовічних монархій. Так, чи інакше,

але вектор подій, заданий заповітом Ярослава, почав розкручуватись з неймовірною силою після його смерті.

Ще один момент – третій принцип із заповіту Ярослава – принцип спадкування престолу за старшинством, так звана "удільно-лествічна" система. Побутує думка, що вона була запозичена з Хазарії [12, с. 49–62]. Так ось, чи не цей принцип, юридично закладений Ярославом Мудрим у "Руську правду", став початком міжусобних воєн і передусім відштовхуючим моментом у претензіях руських князів на київський престол. У зв'язку з цим виникає запитання: де причина і де наслідок? Що раніше: роздробленість чи міжусобні війни? Чи те й інше разом? Повернемось знову до джерел. Тепер уже до "Руської правди", де мова йде про ізгоїв. Ось буквальний текст закону: "Ізгоїв три: попівський син, що грамоти не навчився; купець, який заборгував; смерд, що відколовся від верві (общини), а є ще і четвертий – якщо князь осиротіє" [13, с. 202]. Якщо говорити в цілому, то зміст закону – в утриманні людей у становищі свого соціального стану із загрозою позбавлення права на повноцінне життя. І знову запитання: звідки, на якому ґрунті виник принцип незмінності станового поділу на Русі? Як відомо, християнство було запозичене з Візантії в двох його культурних варіантах: езотерично-аскетичному (ісіхазм і чернецтво) та канонічно-православному. "Для однієї позиції, – відзначає російський дослідник В. М. Живов, – характерна аскетична й еклезіологічна орієнтація, певна байдужість до античного спадку та імперської ідеї, активістське сприйняття церковних установлень. Для іншої – пристрасть до античного спадку, спроба синтезувати християнський досвід і вчену традицію, універсальну імперську свідомість, при якій імперія і всезагальність церкви є двома взаємопов'язаними аспектами вселенської ролі християнства" [14, с. 186]. У плані подальшого розвитку історичних подій езотерично-аскетична орієнтація християнської релігії стимулювала такі характерні для свідомості наших предків установки, як соціальне прожектування, життєоблаштування, утопізм, власне езотеризм, а канонічно-православна орієнтація – установку на світовий порядок (закони, встановлені Богом), що фактично закріплювали станову соціальну організацію, а також владу церкви і держави. Таким чином, становий поділ, внаслідок освячення його християнством, міг бути тільки незмінним.

Повернемось до ізгоїв. Звичайно, можна обґрунтувати позицію Ярослава щодо попівських синів, примусивши їх таким чином вчитися грамоти, але якщо син священика схильний до військової служби (Альоша Попович), або селянин вирішив присвятити себе боротьбі з розбійниками (Ілля Муромець), або купець, ризикнувши на далеку подорож, зазнав аварії корабля (Садко) і збанкрутував, то він не доблесний невдаха, а ізгой, якому немає з чого жити. Але найжорстокішу долю закон приготував князям-сиротам. Попович, купець, селянин мали вибір: змиритися або боротися, а ці ніяк не могли продовжити життя батькам, а тим самим змінити свою долю. Вони могли або стати підлабузниками, щоби їм що-небудь з благ перепало, або боротися до загибелі чи перемоги. І закривавила руська земля.

Першими ізгоями виявились онуки Ярослава: Ростислав Володимирович, син невдахи-воєначальника походу на греків у 1043 р., померлого в Новгороді у 1052 р., Борис В'ячеславович, який однорічним осиротів у Смоленську в 1057 р., і Давид Ігорович, на рік молодший за Бориса, який осиротів дворічним.

Легко собі уявити, що відчували ці юні князі, спостерігаючи, як живуть і чого чекають їхні двоюрідні брати: Мстислав і Святополк Ізяславовичі в Києві; Гліб, Роман, Давид, Олег і Ярослав Святославичі в Чернігові; Володимир і Ростислав Всеволодичі в Переяславі! У них було все: багатство, освіта, зв'язки, перспективи, а князів-ізгоїв годували, поки вони були дітьми, та й то тільки тому, що на Русі тоді не було голодних. А що далі? А далі війна за місце під сонцем проти своїх же двоюрідних братів, дядьків тощо. І, як правило, на початковому етапі міжусобиці готувались у Тмутаракані, як у найзручнішому місці для невдах, що не мали місця в житті Русі.

Русичі з'явились у Тмутаракані після успішного походу на хазар князя Святослава Ігоревича, прапрадіда Ростислава Володимировича. Життя у цьому віддаленому руському князівстві було багате на події. Гомінкі ярмарки притягували тисячі людей з навколишніх земель. Через нього проходили торгові шляхи з Північного Кавказу до грецьких причорноморських міст, що також сприяло налагодженню жвавих зв'язків з іншими народами. Сюди, у Тмутаракань, збігались холопи, які втекли від бояр і князів, раби, просто шукачі пригод, а пізніше – ізгої, серед яких були і князі. Саме тут формувались загони найманців з усіх цих невдах, яких частково "породив" сам Ярослав Мудрий, нагадуючи собою згодом західноєвропейських ландскнехтів, яких вели у бій проти своїх родичів князі-ізгої. Та це було на поверхні, а в глибині – соціальна або суспільно-політична антисистема, сформована завдяки інституту ізгойства. Вона була псевдо-етнічною цілісністю, точніше "малим народом", що склався "завдяки" цим ізгоям-ландскнехтам, які виступали проти юридично усталеної норми спадкування престолу, зафіксованої у "Руській правді", тобто проти традиції. Князі-ізгої намагалися впровадити у свідомість своїх підлеглих думку про покарання зла, яке йшло не від держави (що було досить абстрактно), а від їхніх родичів: дядьків, братів, племінників, причетних до того, що не тільки вони опинялися поза суспільством (без місця під сонцем.), а й усі інші вигнанці. Через обставини всі ізгої відчували себе ізольованими від свого народу, що штовхало їх на протидію самій системі. Правда, не треба думати, що подібна ізольованість – завжди важкий хрест. Саме вона й служила психологічним джерелом сили та впевненості у правильності своїх дій проти тих, хто "образив".

Однією з умов виникнення антисистеми є наявність суспільної кризи. І ця криза назрівала – відсутність стабільності у суспільстві, децентралізаційні процеси тощо. Одним з моментів її попередження, зміцнення соціального стану суспільства була спроба позбутися "нестійких" суспільних елементів, які до того не завжди поводили себе відповідно до норм того чи іншого стану. Але ця спроба врешті-решт і призвела до своєї протилежності – утворення "малого народу", представники якого були класичними маргіналами, що втратили об'єктивну приналежність до свого класу чи стану і розірвали як соціальні, так і культурні зв'язки з попереднім середовищем. Треба зауважити, що ця форма маргіналізації мала штучний характер. Це той випадок, коли влада свідомо переводила у периферійне, дискримінаційне становище тисячі людей, у яких не було іншого виходу, як, замикаючись на собі, створювати антисистему або мале суспільство.

Зупиняючись детальніше на проблемах феодальної роздробленості, хочу навести оригінальну і образну характеристику відомого вченого соціально-економічної структури Давньоруської держави: "Всю феодальну Русь ми повинні уявляти собі як сукупність кількох тисяч дрібних і крупних вотчин: князівських, боярських, монастирських, вотчин молодшої дружини. Всі вони жили самостійним, економічно незалежним одна від одної життям, як, по суті, мікроскопічні держави, мало пов'язані між собою і певною мірою вільні від контролю держави" [15, с. 428].

Ось на цій думці хотілось би зупинитись детальніше, почавши з ранньослов'янського періоду. Племена східних слов'ян, які заселяли Східно-Європейську рівнину в VI–VII ст., жили, як свідчить літописець, розрізнено на своїх територіях, між якими лежав незаселений простір. Вони не були пов'язані організаційно і спільними цілями. Характер їх соціальної організації викликає великий інтерес в історії науки. Всі дослідники цього періоду, незважаючи на відмінності в своїх поглядах з того чи іншого питання, в одному єдині, вважаючи, що в соціальній організації слов'ян панувала локальна спільнота, локальний світ. У відтворюючому процесі це означало переважання локалізму, тобто намагання відтворювати як вищу цінність локальні спільноти, відповідну культуру, моральний ідеал. Ці локальні спільноти носили замкнутий характер і, як правило, налічували від кількох десятків до кількох сотень людей, як правило, знайомих між собою, а отже соціальні зв'язки безпосередньо ґрунтувались на емоційних відносинах. Все суспільство, всі відносини могли бути підконтрольними кожному його члену. Всі види діяльності: трудова, обрядова,

організаційна тощо здійснювались у формі безпосередніх контактів. Зв'язок між людьми базувався на спільному походженні її членів від єдиного предка, родоначальника, на уявленні про єдиного тотема. Здатність стародавніх слов'ян відтворювати локальні спільноти є вихідною клітиною, якщо хочете, – логічним і конкретно-історичним початком подальшої державної історії країни. Ця вихідна клітина існує не тільки як соціальна спільнота, як певна система соціальних відносин, а й як зміст її специфічної культури, як загальна основа відтворюючої діяльності, відповідна конструктивна напруга. Сутність статистичної локальної спільноти добре виражала словом світ. Світ у даному разі і як злагода. Світ – це передусім локальна спільнота, весь народ, людство і навіть всесвіт. Це слово є протилежним слову війна, тобто виступає як сфера примирення. Злагода в певному розумінні збігається з Правдою. Відтворення локальної злагоди неможливе без переконання, що зовнішній світ ворожий, що Правда нашого світу протистоїть кривді іншого світу. Це протиставлення зовнішнього і внутрішнього створює конструктивну напругу. Зовнішні злі сили заважають реалізації ідеалу. Тому боротьба за ідеал тотожна боротьбі з силами, які перешкоджають природній самореалізації Правди. У світі, який розцінюється як природний, нездатність Правди до самореалізації може бути пояснена настільки ж природною самореалізацією кривди, що перебуває поза локальним світом і придушує Правду. Статичний стародавній ідеал розцінювався як комфортний, тоді як будь-яке відхилення від нього, що виходило за межі прийнятого у відповідній культурі, сприймалося як дискомфортне. Інакше кажучи, вектор конструктивної напруги в цій культурі твердо спрямовував енергію людей на відтворення статичного ідеалу і проти значних від нього відхилень. Подібний культурний механізм реалізовується лише в одному випадку: якщо культура сприймається як фактор, санкціонований певною надособистісною, надлюдською силою, суб'єктом, що лежить поза людиною. Зміст цієї культури повинен розцінюватись людиною як наказ, який визначає не тільки дію, а й внутрішній психологічний стан. Людина перетворювала себе в об'єкт зовнішніх сил, у певну екстраполяцію минулої культури. Накопичене культурне багатство панувало над сьогоденням, минуле диктувало майбутнє, зовнішнє панувало над внутрішнім, статика – над динамікою.

Відповідно, вихідною клітинкою аналізу і соціального життя є локальна спільнота-суб'єкт, здатна відтворювати сама себе, забезпечувати суперечливу єдність своїх соціальних відносин і культури. Досягається це за допомогою специфічної організації культури, дивної з погляду сучасної людини. Однак ця організація культури природна для людей, що відтворюють локальний світ на статичній основі. Вона організована у формі тотема. "Приймаючи себе за зовнішній світ, первісна людина робить усе те, що цей зовнішній світ робить. Вона повторює його життя" [16, с. 73]. Однак "повторює" життя не в його предметній сутності, а у формах, засвоєних конкретно-історичною культурою, структурованою необхідністю забезпечити відтворення відповідних форм життя. Тотем засновує обряди, "призначення яких – магічним чином забезпечити відтворення у природі й суспільстві" [17, с. 60]. Він виникає при пануванні культури, де реальність виступає як безмежна кількість "людей", всі явища навкруги – живі суб'єкти, з якими можна домовитись. Людина цієї культури розглядала себе як певний об'єкт цих зовнішніх сил. Тотем – той елемент зовнішнього світу, який людина робить центральним, наділяє функцією суб'єкта культури серед безмежної кількості інших суб'єктів, можливо, ворожих. Звідси тотем – певний носій культурної програми, яка сприймається як тотожна Я, минулому цього Я, багатству культурних цінностей предків, соціальному цілому, роду, племені. Для тотемізму характерне постійне намагання особистості віддати себе під владу сильного як у сфері духу, так і в соціальному житті.

Тотем, зрештою, – символ реального суб'єкта, що втілює організовану культуру, яка підлягає засвоєнню в діяльності спільноти, кожної людини, ідеал комфортності. Дискомфортним полюсом конструктивної напруги є фактори, що сприяють відпаданню. Їх втіленням є антитотем, відносини з яким будуються на основі відпадання. Антитотем – це тотем ворожої спільноти. Це – перевертень, тобто явище, яке лише за видимістю виступає як

тотем, як комфортне явище, але насправді воно є дискомфортним. По суті, тотем є суперечливою єдністю культурного феномена і специфічної локальної спільноти. Але, таким чином, тотем і зміст відтворюючої діяльності людей цієї спільноти, яка постійно відтворює свої соціальні відносини на основі програм культурного тотема, відтворюють тотем, переборюючи суперечність між змістом своєї культури і спільнотою, його соціальними відносинами.

Але тому тотем, як постійно відтворювана єдність культури, соціальних відносин, відповідної особистості виступає як початкова клітина наступної історії, як зародок, з якого виходять усі складні структури, складне суспільство.

Цю клітину можна аналізувати, вираховуючи з неї будь-який елемент, що міститься в ній. Однак передусім необхідно виділити специфічний для неї моральний ідеал, тому що він містить у собі програму відтворювальної діяльності, менталітет і, відповідно, специфічні соціальні відносини. Єдиний синкретичний моральний ідеал, який можна відшукати в первинних клітинах стародавніх слов'ян, це вічовий ідеал. Він є формою традиційного ідеалу, через який тією чи іншою формою пройшли всі народи, і який лежить в основі історії народів.

У загальному вигляді для традиційного ідеалу характерний синкретизм, переважання цінності абсолютного, незмінного, пріоритет структури над функцією, відсутність орієнтації на підвищення ефективності діяльності, переважання монологу, інверсійних форм логіки, постійне прагнення через партиципацію до тотема, постійний строк відпадання. Назва вічового ідеалу йде від віча, тобто здатності цих первинних клітин-спільнот виробляти рішення, що визначають відтворюючу діяльність цієї спільноти.

Прийняття рішення повинно втілити як єдність, цілісність локального світу, так і його багатогранність. Рішення повинно бути єдиним, монологом однієї людини, яка говорить від імені пануючого ідеалу вищої Правди. Водночас воно повинно бути втіленням голосу кожного члена світу. Ця амбівалентність морального ідеалу має своє організаційне втілення в складному поєднанні влади першої особи спільноти (глави патріархальної сім'ї, вождя племені, князя тощо), що несе функції військового начальника, жреця, судді й влади віча, тобто своєрідних народних зборів локального світу. Таким чином, рішення приймається кожним членом віча, який вносить у нього свій специфічний досвід. Разом з тим, вічовий ідеал не слід розглядати як синонім сучасних форм демократії з присутнім їй плюралізмом і високою цінністю особистості. Вічовий ідеал розпадається на протилежні та взаємопроникаючі ідеали: соборний та авторитарний. Категорія соборності констатує існуючу у масовій культурі з найдавніших часів первинність Ми, яка реалізується через взаємопроникнення індивідуальних характерів.

Локальність вічового ідеалу у поєднанні з емоційними механізмами прийняття рішень сприяла ототожненню локальної Правди сім'ї, роду, племені із загальною правдою. Звідси психологічна потреба в єдності, або хоча б у її видимості. В цих умовах рішення віча виступає не як позиція більшості, а як єдино можлива точка зору.

Як у глибині соборних інститутів можна виявити авторитарний зміст їх, так і в глибині авторитарних інститутів можна знайти їх соборний зміст. Влада першої особи може здійснюватись лише зі спільної згоди соборних інститутів, членів спільноти, лише на основі їхньої спільної згоди і готовності, активності чи пасивності, виконувати його рішення. Влада першої особи не може не опиратися на згоду суспільства, вона заглиблена в ґрунт. Однак можливість отримати таку підтримку завжди проблематична. Відносини між двома полюсами вічового ідеалу визначаються інверсією, тобто насамперед намаганням одного з полюсів повністю замінити інший. Відносини між ними можуть виступати як прямий конфлікт, як битва монологів. Це пояснюється зовсім не тим, що соборні інститути завжди намагаються звести до нуля владу першої особи або перша особа намагається придушити соборні інститути, хоча і те, й інше могло мати місце. Небезпека лежала у самій інверсії, де кожен голос виступав як монолог. Монологічність кожного вічового голосу органічно

пов'язана з жорсткою соціальною організацією, з намаганням кожної людини посилити свій престиж у соціальній системі.

Поступово, з ускладненням суспільства, вічові інститути почали нести в собі постійну можливість конфліктів. Разом з тим, слабкість цих інститутів полягала в тому, що вони не утворили основи для припинення міжплемінних уособиць. Це породжувало пошук виходу, який міг мати місце на основі культури, що історично склалася. Природним виходом у цій ситуації бачилось поглинання факторів, що викликали дискомфортний стан, тобто перетворення зовнішніх, негативних явищ у внутрішні й відповідно підконтрольні. Але це вимагало розвитку певних логічних форм, що дозволяли зрозуміти і втілити цю ідею в певний відтворюючий процес. Таку можливість відкривала притаманна будь-якій культурі екстраполяція. Вона виступає як здатність людей тлумачити дещо нове в уявленнях, поняттях старого, вже відомого, у формах культури, що вже склалася.

Ця логічна форма відкривала можливість екстраполювати цінності локального світу на значно більшу сферу соціальної реальності. Інші світи включалися в локальний світ подібний до сімей, що входили у спільноти. Реально це відкривало шлях формуванню державності, хоч і в неадекватних їй культурних формах. Віче, яке склалося як зібрання в межах локального світу, виступило основою при формуванні зібрання локальних світів, зібрання племен, усіх частин великого суспільства. Вічові ідеали локальних світів при виникненні державності, великого суспільства могли бути єдиною моральною основою.

Повертаючись знову до проблеми тотемізму, треба зазначити, що він ніс у собі величезний, надзвичайно стійкий культурний потенціал. Розвиток тотемізму призводить до того, що головним центральним героєм міфів стає "нащадок" тотемних предків. Виникає здатність відокремлювати тотем від його нащадків, які, однак, мають ознаки тотема. На цій основі формується можливість розглядати царя, вождя як носія функцій тотема. Відомо, що сокіл був одним із тотемів слов'ян. Він став князівським знаком, зображувався на монетах Рюриковичів X–XI ст. Образ сокола відповідає символіці "Слова о полку Ігоревім", де він означав того чи іншого князя. До речі, деякі історики вважають, що тризуб, який став символом київських князів, – це стилізоване зображення пікіруючого сокола. В культурі не було заборон на перенесення, екстраполяцію цього або будь-якого іншого уявлення про тотем на першу особу, від локальних первісних суспільств на князя, на першу особу держави. Це створювало культурну основу для формування великого суспільства, держави. Специфіка великого суспільства полягає в тому, що люди там уже не можуть знати одне одного, відносини між ними обов'язково набувають абстрактного характеру, тобто на емоційні особисті відносини накладались абстрактні безособові відносини. При цьому люди могли думати, що, формуючи віче великого масштабу, вони залишаються жити у локальному світі. Насправді ж виникало дещо якісно нове. Це нове розвивалося на невідповідній культурній основі, що обов'язково призводило до зростаючих конфліктів, до відходу від соціокультурного закону.

Найважливішою умовою переростання локальних світів у велике суспільство, становлення і розвитку державності є неухильний вихід за межі простої екстраполяції. У суспільстві постійно розвивалася інтерпретація культури, причому не тільки на рівні мислителів, субкультури правлячої еліти, але й у масовому масштабі. Інтерпретація укорінювалась серед тієї кількості людей, які своєю повсякденною діяльністю врешті вирішують, які саме соціальні відносини відтворювати, а які можна залишити на випадок долі як чужі, незрозумілі, дискомфортні. Інтерпретація та екстраполяція – дві логічні категорії, в певному розумінні протилежні, але одночасно амбівалентні одна до одної. Вони здатні не тільки протистояти, а й проникати одна в одну. Обмеженість екстраполяції з повною ясністю проявляється саме в процесі формування на її основі великого суспільства.

Можливість інтерпретації, переосмислення культури, що історично склалася, морального ідеалу є однією з форм людської свободи, що дозволяє не тільки наслідувати минуле, а й якоюсь мірою йому протистояти. Однак сама реалізація цієї свободи у суспільстві, якщо мова йде не про індивідуальний мисленнєвий акт, а про масове втілення

певного морального спадку, підпорядковується логіці інверсії і медіації. Існування цих законів робить абсолютно неприйнятною точку зору, що виникненню нових масових відносин, наприклад, державності, не передувало певне настільки ж масове культурне підґрунтя. Наслідування соціокультурного закону у великому суспільстві та ще в умовах, де значною мірою панують додержавні, локальні форми культури, перетворюється в складне завдання.

Велике суспільство несе в собі небезпеку великих конфліктів, небезпеку незворотної дезорганізації, катастрофи. Тому воно можливе, якщо створює достатньо ефективні засоби для їх попередження, нейтралізації. Найважливішим із таких засобів могла стати держава. Вона – організаційне втілення інтеграції.

Держава для забезпечення інтеграції суспільства в складних, постійно змінюваних умовах повинна весь час вирішувати медіаційне завдання. Останнє є особливим окремим випадком подолання соціокультурної суперечності. Вирішувати медіаційне завдання – це означає долати суперечність між масовою свідомістю, тобто культурою, що панує у суспільстві, точніше – в її масовій основі, та інтеграцією суспільства, його організаційною формою. Важкість вирішення медіаційного завдання полягає в тому, що культурна програма масової свідомості може мати утопічний, додержавний характер, тоді як державність, як і соціальні відносини взагалі, не можуть порушувати обмежень, накладених на соціальні відносини.

Історія людства показує, що далеко не кожна держава могла вирішувати медіаційне завдання. Про це свідчать численні приклади краху могутніх держав. Катастрофам передувала нездатність соціальних інститутів вирішувати життєво важливі завдання, забезпечувати інтеграцію суспільства, слідувати соціокультурному закону.

Виникнення здатності інтерпретувати древні синкретичні інститути, відкривало можливість інтерпретувати вічовий ідеал як соборний або авторитарний. Це давало певні альтернативи при вирішенні медіаційного завдання, при формуванні великого суспільства, державності. Екстраполяція вічового ідеалу в умовах великого суспільства може перерости в інтерпретацію цього ідеалу, спрямовану на одностороннє перебільшення значення соборного аспекту та ігнорування авторитарного. На цій основі при виникненні першої державності на Русі відбувався відхід від ситуації “однакового облаштування на всіх ступенях суспільства” [18, с. 13]. Державність могла утворюватись у результаті спроби змістити ідеал до соборного полюса.

Специфіка соборного ідеалу добре проглядається у шедеврі давньоруської літератури кінця XII ст. “Слові про Ігорів похід”. Ідеалом у ньому є єдність, союз князів. Причина нестабільності в країні лежить не в тій, чи іншій організації суспільства, а в характері й поведінці князів, у відсутності єдності, соборної злагоди, в тому, що вони “різно несуть” Руську землю. Ідеалом, відповідно, є своєрідне віче родоначальників локальних світів, зібрання князів, що уособлюють частини єдиної країни. Про владу одного князя над країною не могло бути й мови. Соборний ідеал панував не тільки у масовій свідомості, а й у князівському оточенні.

Згідно з літописним свідченням, віче, що протистояло князям, характерне для всіх міст Київської Русі. Воно було головною політичною силою, яка мала право вимагати від князя тих чи інших заходів. Деспотичні тенденції князівської влади, які стимулювались вимогами оборони, пом’якшувалися, паралізувалися традиціями спільної відповідальності, що йшла з глибини історії.

Таким чином, виникнення державності, великого суспільства означало появу конструктивної напруги, де позитивний полюс – мета партиципації, характеризується соборністю як вищою цінністю. Інший полюс пов’язаний з оцінкою авторитарного начала, втілюваного у владі князів, яка не повинна виходити за межі панування соборного ідеалу. Вихід князівської влади за межі соборності до авторитаризму створював дискомфортний стан, відхід від князівської влади.

Однак порядок, що склався, не гарантував від виникнення соціокультурних суперечностей. Велике суспільство, державність виявилась просякнута локалістськими принципами. Виникла прірва між культурою і соціальними відносинами, які лежать в основі великого суспільства. Соборні інститути за своєю природою засновані на принципах емоційних зв'язків знайомих між собою людей, і вони виявилися нездатними забезпечити відтворення великого суспільства. Ціле залишилось без підтримки основної частини суспільства, без ефективних інститутів. Розподілення престижів соборного ідеалу було таким, що локальні сили ослабили князів, їхні з'їзди. Все життя пронизувалось локальністю, правлячий прошарок не тільки не міг боротися проти цього, а й сам виявився під владою додержавних цінностей.

Влада князів, яка за суттю своєї організації могла охопити ціле, несла в собі можливість іншої інтерпретації вічового ідеалу – авторитарної. Але вона була до часу відтиснута на задній план. Країною правив не київський князь, а династія. Якщо єдиновладдя і мало місце для князювання Ярослава, то після його смерті не повторювалось.

Смерть князя-батька означала, очевидно, розрив усіх політичних зв'язків земель, у яких князювали його сини. Молодший князь, невдоволений діями великого князя, міг не підкоритися його волі. Ця система не витримала локальних спрямувань. Зростала тяга князів до вотчини, вони були схильні отримувати батьківські володіння у спадок. З часом успадкування країни всім князівським родом спільно замінювалось локальними замкнутими уділами. Із смертю Ярослава фактично закінчилась залежність князів від Києва, країна розпадалась, князівські династії і окремі князі ворогували між собою, авторитет князівської влади падав. У XII ст. країна була сукупністю кількох слабко пов'язаних між собою територій.

Таким чином, державність, що склалася, не змогла вирішити медіаційне завдання, тобто забезпечити інтеграцію суспільства. Масова свідомість виявилась нездатною бути основою для відтворення великого суспільства, державності. Вона була ще в основному додержавною. Інтерпретація виявилася недостатньою для подолання соціокультурної суперечності між спробами побудувати державу й масовим локалізмом. Та частина суспільства, що тяжіла до інтеграції, опинившись у меншості, не проявила необхідної послідовності й не змогла спертися на масову культуру. Прірва, яка виникла між тим й іншим, призвела до жорсткого конфлікту, до руйнування великого суспільства, до нездатності протистояти як внутрішнім чварам, так і зовнішньому проникненню. В результаті відбулася національна катастрофа.

Для розуміння сутності нового морального ідеалу слід розрізняти моральний і соціальний аспекти проблеми. У кожному випадку необхідний аналіз соціальних відносин, спільноти, яка об'єктивно лежить в основі інтерпретації цінностей, що склалися в процесі їх екстраполяції на державність. Якщо осередком Київської Русі до роздробленості було віче в його соборній інтерпретації, то тепер з настанням роздробленості відносини будувались на основі удільної вотчини, відособленого, самостійного князівства. Населення віддавало себе під заступництво вотчинника, екстраполювало на нього односторонні уявлення про батька, тотема тощо, бачило у відданні себе вотчиннику, в партиципації до нього як зовнішньої сили передумову для власної сили. Вотчина була, з одного боку, результатом односторонньої екстраполяції синкретичного ідеалу на більш високий рівень організації суспільства, з другого боку – передумовою для подальшої екстраполяції цього ідеалу в масштабі всього суспільства. У вотчинах, ріст яких мав місце в XI–XII ст., структура влади засновувалась на владі батька. Це послужило базою для того, щоб перехід до державного підданства "відбувся від підданства – міністеріалітету, підданства у холопській формі".

Продовжуючи розмову про феодальну роздробленість Київської Русі, необхідно підійти до цієї проблеми ще з одного боку – культурологічного. Відомо, що культура є вираженням індивідуального начала кожного соціуму. Великі історичні етносоціальні культури є відображенням і вираженням у нормах поведінки, в правилах життя і діяльності, в традиціях і звичаях не спільного у різних народів, що стоять на одній цивілізаційній сходинці, але того,

що специфічне для їхньої етноісторичної соціальної індивідуальності, їхньої історичної долі, індивідуальних і неповторних обставин їхнього минулого і сьогоднішнього буття, їхньої мови, релігії, їхнього географічного розташування, їхніх контактів з іншими народами тощо. Зрозуміло, в кожній історичній етносоціальній культурі є ціла ієрархія підкультур, що виражають індивідуально-групові особливості більш дрібних професійних, релігійних, станових та інших спільнот. Культура має складну нуклеарну структуру. Детермінуючим механізмом є ядро культури. Воно забезпечує охорону і трансляцію від покоління до покоління інформації, правил і норм, що гарантують історичну відтворюваність і самоідентифікацію соціуму. Ядро культури виробляється віками і знаходить стійкість та міцність у соціокультурному генетичному апараті. Воно визначає і спосіб реагування соціуму на інновації. Воно, відповідно, забезпечує адаптаційні механізми, можливість пристосування до нових умов матеріального і духовного буття даної спільноти. Водночас деякі спільноти – носії і творці великих культур – щезли або роздробилися саме тому, що ядро культури не дозволяло їм адаптуватися до нових умов. У цьому проявляється функція соціального імунітету. Разом з тим історія створює і культури, що містять у собі механізми й норми гнучкої адаптації, свого роду можливість соціально-історичних мутацій.

Ядро культури володіє високою стійкістю тому, що воно оточене особливим захисним культурним поясом. Він складається з системи соціальних, поведінницьких, моральних та інтелектуальних реакцій на всі види акультурації. Захисний пояс перешкоджає зворотній дії на ядро культури з боку зовнішнього культурного середовища, захищає це ядро від руйнування і трансформації.

Від початку формування, культурне ядро наших предків мало свої особливості. Воно постійно формувалось при взаємодії з іншими культурами, які в своїй основі не несли агресії. Для підтвердження цієї думки дозволимо собі повернутися в глибину минулого.

У “Повісті минулих літ” літописець згадує про балтські племена. Балти займали величезні простори Східної Європи від узбережжя Балтики до басейну нижнього Дону. В кінці другого тисячоліття до Р.Х. балти розділились на три великі угрупування: західне, серединне і дніпровське. Починаючи з VI ст., на територію дніпровських балтів просочуються слов’яни. У VIII–IX ст. починається процес слов’янізації дніпровських балтів, який завершився у XII–XIII ст. Сучасні нащадки балтів – латиші та литовці. Прусси на початку XVIII ст. повністю втратили свою мову і розчинились у германському етносі. У балтських мовах є сліди стародавніх контактів з іранцями, фракійцями, іллірійцями тощо. Балтські мови – найбільш архаїчні серед живих індоєвропейських мов і повніше від інших зберегли стародавню мовну систему. Можливо, вони – залишок початкової індоєвропейської мови, що залишилася після виділення дочірніх мов. Надзвичайно близькі балтські мови до слов’янських. Ці дві мовні групи або належали до одного індоєвропейського діалекту і, перебуваючи в близькому сусідстві, пережили загальний процес початкового індоєвропейського розвитку, або відбулася досить пізня конвергенція мов у результаті територіального зближення їх носіїв, або слов’янські мови з початку входили до групи балтських мов, з якої виділились порівняно пізно. В останньому випадку група балтських мов є предком слов’янських мов, що існує у часі й просторі зі своїми нащадками.

Коли відбувається контакт двох культур, то вони або продовжують розвиватися паралельно, або одна з них гине, поглинута іншою. Як правило, кров носіїв культури, що гине, вливається у кров переможців. Культура, що перемогла, змінюється в результаті контакту, але її структури не руйнуються. Чим визначається агресивність культури, тобто її здатність перемагати?

Стрижень культури – мова. Контакт культур починається з контакту мов. Вірогідно, критичний момент, що визначає долі контактуючих культур – ситуація двомовності. За даними нейролінгвістики мовний контакт здійснюється всередині кожного з двомовних розмовляючих таким чином, що одна півкуля кори мозку (як правило, ліва) володіє рідною мовою, тоді як друга (як правило, права) володіє другою мовою; каналами міжпівкульового зв’язку йде обмін мовними формами. Ситуація достатньо шизофренічна: всередині людини

співіснують дві різномовні особистості. Якщо друга мова з тих, чи інших причин більш престижна, ситуація поглиблюється. Щасливе вирішення ситуації полягає у тому, що формується одна абстрактна мовна система, яка сприймається як єдине ціле, не дивлячись на різницю двох способів кодування цієї системи (двох мов). Система цілком занурюється в ліву півкулю.

Приблизно у середині першого тисячоліття з невідомих причин східнослов'янська культура стала агресивною. Слов'янські племена почали активно переселятися на схід. Можливо, суть справи – у вирішенні ситуації двомовності? Можливо, абстрактна мовна система легко вибудовувалась на основі східнослов'янської мови? Хоч би як там було, але під гуркіт коліс переселенців почався процес не тільки взаємної асиміляції, але й формування культурного ядра у наших предків.

Формування ядра мало своє продовження через контакт з іншими культурами. Як тут не згадати про вплив маніхейства, що прийшло з Ірану. З цього приводу дозволимо собі невелике доповнення. На іконі XIV ст. "Чудо Георгія про змія" на ногах коня під Георгієм Переможцем трохи вище копит можна побачити вузькі червоні стрічки. Це не примха іконописця. Вольності від себе не допускались. Будь-яка деталь суворо обумовлена іконописним каноном, який, у свою чергу, ґрунтується на освячених часом релігійних традиціях. Стрічки у вигляді вузьких загострених прапорців зустрічаються на візантійських і грузинських іконах. Вони прийшли на Русь через Візантію з Сасанідського Ірану. Стрічки, по-персидському "кушти", були незмінним атрибутом божеств і героїв іранського мистецтва, ознакою обраності зверху. Саме вони підтверджували святість персонажу або предмета, що прикрашався ними. З Ірану прийшов і сам Георгій Переможець. Тема героя-змієборця, який втілював силу світла у боротьбі з силами темряви, спочатку отримала детальну іконографічну розробку саме в Ірані. Там цей міф займав центральне місце в державній релігії і народному епосі. З VIII ст. до н. е. простір від середньої течії Оки до Чорного моря і від Дніпра до заволзьких степів належав скіфам і єдинокровним їм сарматам, що говорили на північно-іранських діалектах. Свій народ скіфи називали "саки" (олені). Дон, Дніпро, Буг, Дунай – скіфські назви. У III ст. до н. е. скіфів витіснили теж іраномовні сармати. Протягом майже тисячі років предки слов'ян були сусідами цих народів, розріджуючи свою мову їхніми словами і свою кров їхньою кров'ю. Від них в українській мові залишився потужний шар різних слів. Майже вся термінологія староруської духовної культури виблискує справжніми іранізмами. Частина цих термінів запозичена у скіфів, сарматів та їхніх нащадків, частина збереглася як спадок початкового слов'яно-іранського фонду. Іранізмами є такі слова, як Бог, віра, небо, рай, святий, благодать, слово, храм, сором, чаша, могила, зірка, тьма, ворожити, гадати, думати, звати, ідол, кумир тощо. В пантеоні слов'янських язичницьких богів достойне місце займали і боги іранського походження.

Не менший вплив мав контакт і з тюркомовними народами, що з'явились на південному сході східнослов'янського ареалу – печенігами та половцями. Є в "Повісті минулих літ" такий епізод. Коли печеніги вперше прийшли на Русь, Святослав був у від'їзді. Княгиня Ольга закрилася у Києві зі своїми онуками. Необхідно було передати повідомлення русичам на інший бік Дніпра. "І сказав один дружинник: "Я проберуся", і відповіли йому: "Іди". Він же вийшов з міста з уздечкою в руках і швидко пробрався через ряди печенігів, запитуючи на їх мові: "Чи не бачив хто мого коня". І його прийняли за свого". Виходить, контакти з печенігами були ще до їхнього приходу на Русь, раз вони прийняли дружинника за свого.

Не дослідженим до кінця на сьогоднішній день є вплив половців на становлення східнослов'янської культури. На 504 рядку "Слова" більше 40 тюркських термінів. Для автора рідні такі тюркські слова, як ортома (покривало), японгіця (плащ), підвода, корогва, шабля, чага (рабиня) тощо. Він не пояснює їх, оскільки для читача вони невіддільні від повсякденного життя. У 1093 р. половецька хатунь (дівчина) вперше стала великою княгинею київською, дружиною Святополка II. Її батько – знаменитий Тугоркан, чиє ім'я увійшло в билини. Майже всі Рюриковичі поріднилися з половецькою знаттю, приклад тому подав Володимир Мономах, одруживши своїх синів на половецьких царівнах. Князь Ігор

Святославович, герой “Слова про Ігоревів похід” на три чверті – половець, вільно розмовляв мовою своєї матері й бабусі. З половецькими нареченими приходила почесна охорона на вічне поселення (сотні воїнів з сім’ями). Вони поселялися навколо князівських дворів і ставали одним з компонентів змішаного міського населення. І, нарешті, треба згадати про той факт, що після поразки половців у Північному Причорномор’ї у 1111 р. від Володимира Мономаха, вони на федеративних правах увійшли в склад Русі. Тому й виправданою була допомога половцям з боку Русі проти монголо-татар на р. Калці у 1223 р. Таким чином, Русь, перебуваючи серед різних культурних світів, змикаючись то з одним, то з іншим, до початку Х ст. підійшла вже з цілком сформованим своїм культурним ядром.

Культура з її стабільним ядром продукує інформацію, від якої залежить узагальнена діяльність соціуму, тип його реакції на внутрішнє життя і зовнішній вплив. І якщо ця культура за своїм типом сильно відфільтровує зовнішні цивілізаційні механізми і технології, що лежать у їх основі, то адаптація суспільства до нових культур може закінчитися або трансформацією та історичною мутацією у самому ядрі культури, або руйнацією суспільства, чи навіть його загибеллю. Така історична мутація відбулася з прийняттям Руссю християнства. Воно не тільки утвердило цивілізаційний вибір Київської держави, яка завдяки монотеїзму зайняла достойне місце серед інших країн, а й призвело до деяких змін у державотворенні. Сама державність набула певних ідеократичних рис (єдність церкви і держави – цезаропапизм), хоча деякі особливості цієї державності почали закладатися ще до офіційного прийняття християнства, яке проникало на Русь уже з початку ІХ ст. Що ж до самого християнства, то, сприйняте, воно стає визначальним і всепроникним стрижнем буття. Але саме тут проявляється мутація, тому що те культурне ядро, яке сформувалося на основі язичництва, так і не розчинилося у новій християнській культурі. Двовір’я стало нормою сприйняття навколишнього світу, формою новоутвореного культурного ядра, яке, до речі, вступає в антагонізм ще з одним культурним світом, в ареалі якого довгий час перебувала давньоруська держава, – хазарським. Хазарія була першою державою, з якою довелося зіткнутися Русі при її виході на історичну арену. Це історичний факт, який не можна заперечити і який необхідно враховувати для того, щоб правильно розуміти долю самої Русі.

Хазарський каганат був складним і багатоплановим явищем історії VII–Х ст., який розміщувався на кордоні Європи та Азії зі столицею Ітіль у дельті р. Волги. У VII–VIII ст. Хазарія перебуває у тісному союзі з Візантією, але до кінця VIII ст. вони розривають мирні стосунки. Цей розрив, поза сумнівом, був обумовлений перетворенням каганату в іудаїстську державу, що стало явним уже в 780-х роках. Вірогідно, що в 820–830–х роках військо каганату захопило Київ. У середині ІХ ст. в Київ з півночі прийшов Аскольд і змушений був знову воювати з хазарами, то природно зробити висновок, що Аскольд у своїх війнах зазнав поразки і став васалом й данинником каганату. Це проявилось у тому, що в 860 р. Аскольд, на відміну від свого попередника Кия, прийшов у Константинополь на чолі не мирного посольства, а агресивного війська. Майже півторастолітня залежність Русі від Хазарського каганату (в 965 р. Святослав його розгромив) не могла не відбитись на становищі держави, її народу, культури, не кажучи вже про те, що з боку завойовників нав’язувалась поведінка, яку слов’яни не хотіли приймати. Так, Л. М. Гумильов звернув увагу на характер військових дій Русі проти візантійців у поході на Константинополь, що відбувся у 941 р. Він писав, посилаючись на літопис: “… почались такі звірства, які були незвичні… Руси полонених розпинали, розстрілювали з луків, забивали цвяхи у черепи, палили монастирі й церкви, незважаючи на те, що багато русів прийняли православ’я ще в 867 р. Усе це вказує на війну зовсім іншого характеру, ніж війни Х ст. Видно, руські воїни мали досвідчених і впливових інструкторів…” [13, с. 194–195], – “інструкторів” з Хазарського каганату. В жодних джерелах про пізніші війни Русі, що вже не керувались цими “інструкторами”, не можна знайти і натяку на подібне тотальне смертовбивство.

Залежність від Хазарського каганату залишилась у народній пам’яті. Про це чітко говорять билини, в одній з яких йдеться про битву руських богатирів з Жидовином (що

уособлює собою, зрозуміло, Хазарський каганат). Ось уривок з тексту, який я подаю в оригіналі:

"Добрыня Никитич езди ко синю морю…
В чистом поле увидел ископоть великую.
Ископоть велика – полпечи…
…Из этой земли из Жидовския
Проехал Жидовин могуч богатырь… [19, с. 122]".

Звичайно, що в даній історичній ситуації захисний пояс культурного ядра наших предків ніяк не міг його захистити від згубного впливу чужої агресивної культури (Хазарського Каганату). І справді, деякі цінності цієї культури все ж були сприйняті на Русі й серед них, як уже говорилось, "удільно-лествична" система наслідування, яка, до речі, почала конфліктувати з новоутвореною формою державності – цезарепапізмом. Це і призвело, якщо не до знищення культурного ядра, то до знищення його захисного поясу.

До речі, про це ж говорив і К. Леві-Строс, тільки в іншій інтерпретації. Якщо дві культури, за його словами, одна з яких агресивна, накладаються одна на одну, то це може призвести до їхнього розриву і згубного впливу на толерантну культуру.

З феодальною роздробленістю на Русь прийшла епоха політичного поліцентризму. За гегемонією на Русі з перемінним успіхом боролися одразу чотири князівських клани: чернігово-сіверські Ольговичі, волинські Ізяславичі, ростовські Юр'євичі та смоленські Ростиславичі (при цьому три останніх роди походили від Володимира Мономаха, що зовсім не заважало їм з'ясовувати стосунки між собою). Військово-економічний потенціал підвладних їм земель був приблизно рівним, внаслідок чого ця боротьба була заздалегідь приречена мати характер безконечного протистояння з почерговим успіхом. Залежно від появи в тій чи іншій династії енергійного лідера відбувалося тимчасове посилення то одного, то другого князівства, однак у цілому баланс сил на Русі практично не змінювався. Саме цю ситуацію відобразили літописці у своїх словах, із жалем і смутком констатуючи ситуацію на Русі і звертаючись до князів: "Слышите князя противящеся старейшей братьи и рать воздвижуще и поганые на свою братию возводяще, не обличилъ ты есть Бог на страшнем судищи. Како святый Борисъ и Глебъ претерпеста брату своему не токмо отъятие власти, но отъятие живота. Вы же до слова брату стерпете не можете и за малу обиду вражду смертоносную въздвижете, помощь приемлете от поганыхъ на свою братию" [20, с. 338]. "Ярославе и вси внице Всеславли! Уже понизите связи свои, вонзите свои мечи вережени, уже бо выскочите изъ дедней славе. Вы бо своими крамолами начасте наводите поганые на землю Русскую, на жизнь Всеславлю: которую бо беше насилие отъ земли Половецкый!" [21, с. 382].

Ці та подібні скарги на занепад морального духу династії, що відносяться до рубежу XII–XIII ст., панахиди за минулою славою і зараз звучать у багатьох історичних працях. Ностальгія ця породжена двома хибними поглядами. Перший з них пов'язаний з часом, який для авторів XII–XIII ст. відійшов у минуле: на Русі ніколи не було того золотого століття, коли на усій землі брат допомагав брату, або коли хоча б окремі князі не використовували чужу допомогу, щоб нашкодити родичам. На кожного Давида Святославича Чернігівського, якого автор "Слова про князів" наводить як приклад смиренності і благочестя, знаходиться Олег Святославович, який виступає у "Слові про Ігорів похід" головним зачинателем незгод між братами. Другий хибний погляд стосується періоду, сучасного цим авторам. Якщо проаналізувати розвиток руських земель у кінці XII – на початку XIII ст., то переконаємось, що тенденція їхнього невпинного розвитку зберігалась.

У скаргах і плачах на сторінках літературних творів відобразились драматичні події, що періодично траплялись. Але ностальгія цих плачів виявилась на рідкість липучою, і вже не одне століття історики бідкаються з приводу князівської роздробленості, занепаду, міжусобної боротьби. Теми плачів отримали особливу гостроту у ретроспективі, оскільки історикам, на відміну від руських князів, відомо, що монгольська навала була вже поблизу.

Сучасні плачі істориків мають кілька різновидів. Одні обґрунтовані на загальному уявленні про те, що державі, яка поважає себе, необхідно стати монархією або хоча б прийти до об'єднаного правління і координації зовнішньої політики. Інші виходять з прагматичних розрахунків – у що обходилась відсутність військової і економічної єдності династії. Руські землі страждали від занепаду, викликаного "феодальною роздробленістю", що вела до катастрофічного розпаду, вони були "ослаблені" відсутністю єдності, а їхні військові сили "виснажені міжусобними війнами" [15, с. 469].

Усе це непереконливо. По-перше, немає ніяких даних, що суперництво всередині династії завдавало шкоди економічному розвитку і можливостям князів набирати нові війська. Річ, швидше, була зовсім в іншому: гнучкість політичної лінії династії, в якій суперництво стало постійною, а можливо, і необхідною складовою частиною, була явною перевагою при розвідуванні й використанні нових можливостей. В іншому випадку двохсотлітня безперервна експансія, що поширювалась на всі землі, була б абсолютно незрозуміла. По-друге, перенесення політичної ситуації XI ст. на події XII ст., при всій спокусі і поясненні такої процедури, навіть з погляду сучасників цих подій, призводить до викривлення. Автор "Слова про Ігорів похід" міг скільки завгодно тужити за тим, що похід південних князів у степи не отримав підтримки від могутніх князів Володимира-на-Клязьмі і Галича, але у добрі давні часи не було ніяких князів Галича і Володимира-на-Клязьмі, так що гірше від цього не стало. Насправді ж, у кінці 1190 років – на початку XIII ст. і князь Всеволод з Володимира-на-Клязьмі, і князь Роман з Володимира-Волинського (потім князь Галицький, потім Київський) здійснювали успішні походи на степовиків. По-третє, якщо судити про успіх за здатністю стримувати зовнішнього ворога, то прийнята в династії практика утворювати при необхідності спільні союзи виявилась досить ефективною у всіх відомих випадках, за винятком хіба що подій в Галичі у 1210–1220 роки.

Проблема роздробленості набагато серйозніша, тому що зачіпає основні категорії, за допомогою яких описуються землі наших предків. Чи варто говорити про певну єдність або про багато окремих одиниць? Говоримо ми про "неї" чи про "них"? Відповідь проста: і про те, і про інше, залежно від вибраних критеріїв. Треба розуміти особливості давньоруської держави. З одного боку і Галич, і Чернігів, і Володимир-на-Клязьмі, і всі інші справлялися з більшістю своїх внутрішніх справ і вступали у зв'язки із зовнішнім світом, не обов'язково звертаючись один до одного, крім тих випадків, коли утворення союзу було в інтересах учасників. Не було ні жорсткої ієрархії влади, ні централізованої системи управління, ніякі інститути не гальмували на місцях ініціативу в економічному житті. З другого боку, між землями династії існували ті спільні риси, які протиставляли їх всіх разом сусіднім країнам.

Майже всі повідомлення, що відносяться до даного періоду, в принципі, сходяться на одному пункті, незалежно від того, як він формулюється: майже всі говорять про те, що в XI ст. (плюс–мінус один–три десятки років) існувала певна єдність (або єдність родичів), яка протягом XII ст. розпалася. Ця стандартна картина час від часу перефарбовувалась у різні кольори, але схема, що лежала в її основі, залишалась незмінною. Справді, якщо складаєш лінійний опис політичної історії, не підходить більше жодна схема. І все ж у деяких важливих аспектах це загальне уявлення оманливе і вимагає перегляду.

Насамперед, тяжіння династії до єдності, співробітництва, централізації звичайно було в XI ст. нітрохи не сильніше, ніж у XII і XIII ст. Адже в той час у сім'ї було менше членів, які "сиділи" в містах та існували за рахунок менш густої мережі торгових шляхів, а їх розуміння законності влади династії розділяла менша кількість населення. Це був золотий вік єдності лише завдяки його порівняній простоті. Те нове, що з'являлось протягом XII ст., було не в суті, а в масштабах.

Процеси, які зближували землі русів, не менш важливі, ніж ті, що призводили до їх роз'єднання. Протягом XII ст. політична історія ускладнюється до повного нерозуміння, але об'єднання не обов'язково повинно бути прямолінійним. Інтеграція, а зовсім не дезінтеграція, відбувалася на кількох рівнях: через розвиток економічних зон обласного значення, з'єднаних складними торговельними зв'язками; через способи, за допомогою яких

князі використовували у своїх інтересах економіку, що розвивалася, і дедалі сильніше зміцнювались на землях, які раніше були їхніми володіннями тільки на словах і в мріях, де вони раніше не отримували данини, не будували церкви, не збирали військо; завдяки проникненню пануючої культури.

Перші відомі нам місцеві автори, намагаючись знайти своє місце у світі й визначити свою сутність, виробили синтетичну модель самосвідомості, засновану на родинних зв'язках, мові та вірі, на законній і єдиній династії, нехай і з багатьма відгалуженнями, на єдиній мові культури, на моральному авторитеті й ритуалі, що виходили з одного джерела. За допомогою цього специфічного синтезу руська еліта, передусім південно-західна, відрізняла своїх від чужих, "нас" від "них", розуміла, ким вона була і ким не була. Ці програмні побудови зовсім не були віднесені випадковими вітрами політики, вони вкорінювались і поширювались, стаючи основою самосвідомості майбутнього українського народу.

Список використаних джерел

1. *Новгородская* первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л., 1950. 2. *Ключевский В.О.* Сочинения в 9 т. – Т.1. – М., 1987. 3. *Пресняков А. Е.* Княжее право в Древней Руси. Лекции по русской истории. – М., 1993. 4. *Греков Б. Д.* Проблема происхождения русского феодализма у М.Н.Покровского // Греков Б.Д. Избранные труды. – Т. 2. – М., 1959. 5. *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – М., 1953. 6. *Рыбаков Б. А.* Первые века русской истории. – М., 1964. 7. *Пашуто В. Т.* Место Древней Руси в истории Европы // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972. 8. *Черепнин Л. В.* Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII в.) // Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования. – М., 1981. 9. *Котляр М.* Причини настання удільної роздробленості на Русі //Київська старовина, 1997. – № 3–4. – С. 62–75. 10. *ПВЛ.* – Т. 1. – С. 170–171. 11. *ПСРЛ.* – Т. 1. – Стб. 164 і нижче. – С. 338. 12. *Трепавлов В. В.* Россия и кочевые степи: проблема восточных заимствований в Российской государственности // Восток, 1994. – № 2. – С. 49–62. 13. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1992. 14. *Живов В. М.* Византия и российская имперская идея. – М., 1997. 15. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. 16. *Фрейденберг О. М.* Миф и литература древности. – М.,1978. 17. *Криницкая Н. А.* Персонажи преданий: становление и эволюция образа. – Л., 1988. 18. *Беляев М. Д.* Судьба земщины и выборного начала на Руси. – М., 1905. 19. *Былины*. – М., 1986. 20. *Слово* о князьях // ПЛДР. XII в. 21. *Слово* о полку Игореве // ПЛДР. XII в.

Олександр Удод, Михаил Юрий

ПРИЧИНЫ И ОСОБЕННОСТИ НАСТУПЛЕНИЯ УДЕЛЬНОГО РАЗДРОБЛЕНИЯ НА РУСИ: ВЗГЛЯД СКВОЗЬ СТОЛЕТИЯ

В статье на основе источников и специальной литературы анализируются причины и особенности удельного раздробления Киевской Руси.

Ключевые слова: Киевская Русь, удельное раздробление, княжества, междоусобицы.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

REASONS AND PECULIARITIES OF THE COMING OF TERRITORIAL CRUSH ON RUS: A LOOK THROUGH THE AGES

In the article on the basis of the sourse material and special literature, the reasons and territorial crush in Kievan Rus are analysed.

Key words: Kievan Rus, territorial crush.

УДК 940. 534/. 539 (477:438)

Ігор Ільюшин

ВАЖКЕ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В МАТЕРІАЛАХ СЛІДСТВА ПОЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті йдеться про результати розслідування антипольської акції УПА 1943 р. на Волині, антиукраїнської операції "Вісла" 1947 р., що проводиться польським Інститутом національної пам'яті.

Ключові слова: Друга світова війна, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, українсько-польський міжнаціональний конфлікт, Інститут національної пам'яті.

Можливо мають рацію ті, хто вважає, що саме відсутність пам'яті про старі міжетнічні конфлікти, а не їх переосмислення чи "примирення", дозволила повоєнній генерації громадян УРСР і ПНР налагодити добросусідські відносини між двома народами. Адже офіційні чинники робили тоді все можливе, щоб позбавити їх тягаря стереотипів минулих поколінь та не дати привід згадувати про них [1, с. 14]. Сьогодні державні посадовці діють інакше.

15 липня 2009 р. у зв'язку з 66-ю річницею трагічних подій 1943 р. на Волині Сейм Польської Республіки прийняв постанову, в якій стверджується, що "ОУН і УПА здійснили т. зв. антипольську акцію – масові мордування, які мали характер етнічної чистки та риси народовбивства" [2]. Текст був узгоджений всіма фракціями, всіма політичними партіями. Після прочитання постанови Маршалком Сейму Броніславом Коморовським її прийняли шляхом вставання і довготривалими оплесками, що свідчило про одностайне схвалення.

По-перше, цікавою є та обставина, що 2008 р., коли в Польщі із нагоди 65-ї річниці волинських подій вшановувалася пам'ять про загиблих в тій трагедії, польський Сейм відхилив проект постанови, підготовленої депутатами від Польської селянської партії, в якій на означення дій ОУН і УПА стосовно польської цивільної людності в роки війни вже фігурував термін "народовбивство". Так само зазнала тоді невдачі спроба загальнопольського Комітету з організації урочистих "волинських" заходів (в тому числі у Волинському сквері у Варшаві, де було поставлено пам'ятник жертвам трагедії) на чолі з його керівником віце-маршалком Сейму ПР Ярославом Каліновським внести за посередництвом польських евродепутатів проект такої постанови на розгляд Європарламенту [3].

На варшавській науковій конференції "В 65-ту річницю знищення польської людності на Кресах Всходніх українськими націоналістами" представниця Президента ПР Леха Качинського і колишній міністр закордонних справ Польщі Анна Фотига переконувала учасників цього форуму у необхідності "перегорнути сторінку у відносинах між українцями і поляками часів війни та подивитися на сьогоднішню Україну іншими очима" [4].

І хоча виступ А. Фотиги наразився на гостру критику з боку представників "кресових" і комбатанських організацій, присутніх на конференції, так само, як і дії Президента ПР Леха Качинського, котрий відмовився від патронату і участі в ній, призвели до великого розчарування та невдоволення в таборі польської правиці (в останній момент проведення конференції було перенесено з Бельведеру до Галереї Порчинських (Музею Колекції ім. Яна Павла II), залишається фактом, що державне керівництво Польщі тоді ще не було готове до іншого ставлення до цієї справи [5].

Щось мало статися в мисленні польських політиків упродовж року, щоб вони за того самого Президента та за тієї ж зовнішньополітичної східної стратегії, в якій Україна значиться одним із "найстратегічніших польських партнерів", змінили свій підхід до оцінки

того, що мало місце у відносинах між українцями і поляками на т. зв. “кресах всходніх” в роки Другої світової війни.

По-друге, якщо у випадку із постановою Верховної Ради України від 28 листопада 2006 р. голодомор 1932–1933 рр. був визнаний “геноцидом Українського народу” і лише після цього Кабінет міністрів отримав вказівку привести нормативно-правові акти України у відповідність із цим Законом, то рішення польського Сейму стало наслідком тривалої слідчої роботи Головної комісії з дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам’яті, яка проводилася згідно з польським законодавством від 1991 року. В польському карному кодексі вже з 1998 р. містилася стаття, яка окреслювала злочин “геноциду” в розумінні цієї дефініції Організацією Об’єднаних Націй в прийнятій 9 грудня 1948 р. Конвенції у справі запобігання і покарання злочинів геноциду [6].

Втім, визначення геноциду в Конвенції занадто вузьке, щоб воно могло задовольнити істориків, які прагнуть зрозуміти і пояснити конкретні випадки його здійснення у минулому. Інший термін “етнічна чистка”, який введено до міжнародного кримінального права начебто з метою адекватнішої оцінки окремих специфічних виявів масових злочинів залежно від співвідношення задіяних в них протиборствуючих сторін та мети їхніх дій, теж має пізнавальні обмеженості [7, с. 116]. Його застосування до різних за характером дій (зумисне вбивство певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої на території її одвічного проживання; усунення такої групи з цієї території з метою створення належних умов для національного розвитку іншої групи і т. п.) лише спотворює сутність процесів та ускладнює їх розуміння.

До того ж, понятійна категорія “етнічна чистка” в світову юридичну практику увійшла зовсім нещодавно, а саме внаслідок серйозного порушення міжнародного гуманітарного права під час відомих подій у Руанді 1994 р. та Югославії 1991–1995 рр. Перед міжнародним співтовариством виникла нагальна потреба у відповідній правовій кваліфікації скоєних під час тих подій злочинів та у притягненні до карної відповідальності осіб чи групи осіб, які припустилися “актів геноциду”, незалежно від того, чи могли вони бути покарані у власних державах або чи були ці держави учасниками Конвенції 1948 р. Після підписання в 1998 р. статуту Міжнародного Карного Трибуналу, він тільки у 2003 р. розпочав свою діяльність.

Тож не дивує те, що після прийняття вищими законодавчими органами України і Польщі відповідних постанов, в яких містяться ці дефініції на означення здавалося б відомих процесів в історії наших країн, у багатьох постає питання, якою мірою ці рішення державних посадовців відповідають суспільним потребам в юридичній оцінці тих чи тих противоправних дій у минулому, а якою – на ці рішення справляла вплив політика.

Щоб відповісти на поставлене питання і розібратися в мотивах прийнятого польським Сеймом рішення, що нас власне і цікавить, звернемося до матеріалів слідства в справі “переслідування людності польської національності на Волині в 1939–1945 рр.”, яке проводив люблінський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу (надалі Комісія) Інституту національної пам’яті. Адже саме ці матеріали “послужили істотним чинником для доведення слідством, що на Волині було скоєно злочин народовбивства” [8, s. 35], а також напевно дали підстави Сейму ПР прийняти згадану постанову.

Підставою для початку карної справи з цього питання стали головним чином видана в 1990 р. Об’єднанням солдатів 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової у Варшаві публікація “Злочини українських націоналістів, здійснені стосовно польського населення Волині у 1939–1945 рр.” в опрацюванні ветеранів цієї військової партизанської формації Юзефа Туровського і Владислава Семашка, а також лист Об’єднання родин жертв українських націоналістів у Вроцлаві від 22 січня 1991 р., в якому йшлося “про злочини українських націоналістів, скоєні стосовно польської кресової людності”. Отже, розпочинаючи слідство в цій справі, Комісія відразу виходила з переконання, що стосовно осіб польської національності в роки війни на території колишнього Волинського воєводства українськими націоналістами були скоєні злочини [9, s. 19].

Зібрані упродовж 1990-х років слідчі матеріали дали підстави членам Комісії зробити попередній висновок про те, що ці злочини підпадають під їх визначення Конвенцією ООН

1948 р. як "злочин народовбивства" і відповідають статті 118 § 1 і 2 діючого в Польщі карного кодексу. В 2000 р. слідство поновили і висунули три слідчі версії перебігу т. зв. антипольської акції на Волині, які мали бути перевірені в ході проведення подальших досліджень.

Згідно з першою версією, антипольська акція, метою якої було фізичне знищення (екстермінація) польської людності на Волині, була запланована і підготовлена військово-політичним керівництвом ОУН і УПА, а здійснена підпорядкованими їм збройними загонами, т. зв. групами української самооборони, а також зорганізованими для цієї мети селянами. Вбивства поляків на Волині мали на меті знищення всієї місцевої польської національної групи. Організація вбивств, їх перебіг, розмах, територіальні межі, а також цілі і мотиви їх здійснення дозволяли сформулювати тезу, що на території Волині в 1939–1945 рр. було скоєно злочин народовбивства.

Друга слідча версія припускала, що керівництво ОУН і УПА прагнуло до очищення теренів Волині, визнаної за етнічну українську територію, від польського населення, яке становило перешкоду для створення незалежної України (передбачувалося, що по завершенні війни міг бути проведений плебісцит для вирішення питання державної належності Волині). За такого підходу антипольська акція розглядалася як така, що не мала на меті фізичну екстермінацію поляків, але повинна була змусити їх залишити ці землі. За відсутності там поляків результат можливого повоєнного плебісциту був передбачуваний. Отже, "різанина", до якої дійшло, не була запланована, керована та схвалена провідниками ОУН і УПА, перебіг акції вийшов з під їх контролю.

Сутність третьої слідчої версії полягала у припущенні, що вбивства польської людності на Волині були наслідком локальних ініціатив ватажків окремих загонів, не узгоджених попередньо з керівництвом ОУН і УПА. Вони були спрямовані проти польських сіл і колоній, де зосереджувалися групи т. зв. польської самооборони, які були визнані такими, що становлять "загрозу українським націоналістам (українському населенню)". Згідно з цією версією, антипольські акції "впали на піддатливий грунт", оскільки дали можливість українському селянству помститися за минулі справжні або удавані кривди, зазнані від поляків чи Польської держави, зокрема, в міжвоєнний період. Учасники акцій переслідували також мету, скориставшись важкою ситуацією польської людності, позбавленої захисту власної держави, привласнити землі і майно вбитих та вимушених до втечі поляків.

Дві перші версії виходили з того, що керівництво ОУН і УПА керувалося в своїх діях ідеєю створення незалежної держави, яка мала бути побудована за принципом "етнічної гомогенності", тобто з однорідною національною структурою суспільства. Третя версія допускала трактування антипольської акції як знаної з історичного минулого т. зв. "жакерії" – бунту українських селянських мас проти "польських панів" за попередні кривди на національному і соціальному грунті. Всі три слідчі версії базувалися також на твердженні, що на Волині дійшло до "чисток" в середовищі чітко окресленої національної групи. Отже, під питанням залишався не сам факт існування складу злочину, а проблема його генези, перебігу, а також карної відповідальності виконавців цього злочину.

В ході слідства ставало очевидним, що специфіка "волинських подій" є настільки складною, що наразі не дозволяє жодну з початково прийнятих версій однозначно визнати за остаточну або цілком її відхилити. Процес верифікації зібраного матеріалу та його інтерпретації має динамічний характер. Він триває і, можливо, триватиме багато років в міру надходження нових даних. На думку слідчих, на сьогоднішній день не можна виключити, що антипольська акція поєднувала в собі всі три окреслені варіанти пояснення перебігу "волинських подій" (при цьому не підлягає їхньому сумніву лише твердження, що в будь-якому випадку "було скоєно злочин народовбивства").

Якщо залишається не до кінця з'ясованою картина генези та перебігу "волинських злочинів", то під ще більшим питанням є справа карної відповідальності за їх виконання. Оскільки до цього часу не виявлено документ, у якому б містився наказ на фізичне знищення поляків (про існування такого наказу відомо лише із свідчень заарештованих НКВД членів ОУН і УПА), однозначно визначити коло відповідальних за прийняття такого рішення осіб, а

також всіх виконавців антипольської акції, представляється проблематичним. Скажімо, як вирахувати міру відповідальності за вбивства поляків Миколи Лебедя, який де-юре до 13 травня 1943 р. очолював Центральний провід ОУН, і хоча масові вбивства польської людності вже мали місце, але він був противником їх скоєння, як, між іншим, і рішення про створення УПА, яке вважав завчасним. З іншого боку, яка частка відповідальності лежить на Дмитрі Клячківському, якому влада належала де-факто і який, як крайовий провідник ОУН-Бандери на Волині і Поліссі, всупереч настановам Лебедя на власний розсуд ініціював "антипольську акцію" і лише пізніше (в серпні 1943 р. на III надзвичайному великому зборі ОУН) отримав санкцію на такі дії з боку Центрального проводу ОУН та його нового керівника Романа Шухевича [10, с. 324–325].

На думку слідчих, частина керівників ОУН і УПА, в тому числі члени Центрального проводу, дійсно спочатку були проти такого вирішення проблеми польської національної меншини, хоча також вважали поляків перешкодою для вільного розвитку української нації на цих теренах. Але наслідки проведення антипольської акції на Волині переконали тих, хто висловлював скептицизм щодо можливості здійснення такої "чистки", у реалістичності подібної політики, і тому Центральний провід ОУН зважився на її проведення також на території Східної Галичини (на думку польського історика і колишнього співробітника Інституту національної пам'яті Г. Мотики, частиною цієї акції були також дії УПА з цілковитої деполонізації регіону Бескід на території Ряшівщини (Жешівщини), що від 1945 р. належала Польщі) [11, s. 92].

Можливо, в цьому місці доречно буде вказати на те, що від вересня 2009 р. вроцлавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу в свою чергу поновив слідство в справах "злочинів, скоєних українськими націоналістами в 1939–1946 рр. на території колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств" [12].

Є очевидним, що знищення польської людності не було для керівництва ОУН і командування УПА самоціллю (хоча деякі польські дослідники це і стверджують), а лише засобом отримання етнічно однорідної території, умовою sine qua non створення незалежної України. Зрозуміло також, що без підтримки (свідомої чи під примусом) українських селянських мас злочин не став би можливим в такому масштабі. Кожен, хто потрапляв і потраплятиме в коло відповідальних за скоєння злочинів геноциду осіб, ще від появи Статуту Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі, має право на ретельні і неупереджені слідство та судовий процес.

Між іншим, саме такий диференційований підхід був застосований в ході проведення слідства і судового процесу над Президентом Республіки Сербської Радованом Караджичем і генералом Ратко Младічем, які були звинувачені не лише в тому, що брали безпосередню участь у скоєнні "злочину геноциду" (за що отримали довічне ув'язнення), але і в його плануванні та приготуванні (йшлося, зокрема, про обставини захоплення військовими і поліційними силами боснійських сербів м. Сребрениця). В той час, як інший їхній лідер, колишній спікер парламенту Республіки Сербія Момчило Крайснік, незважаючи на отримання великого терміну ув'язнення, був звільнений рішенням Міжнародного Гаазького Трибуналу від звинувачення у здійсненні злочину геноциду, оскільки зумисність його дій не була доведена [13].

Не можна не підкреслити ту обставину, що в середовищі польських дослідників цієї проблеми (в тому числі ті, хто провадив слідство) існують суттєві розбіжності в оцінці багатьох її аспектів. Поза сумнівом, на частину з них справляє вплив чи навіть тиск позиція кресово-комбатанських і польських еміграційних організацій. В розумінні останніх, антипольська акція ОУН і УПА є виявом скоєного в роки війни стосовно поляків "третього народовбивства після німецького і радянського", а в силу того, що це народовбивство було не тільки тотальним (на зразок нацистського Голокосту євреїв), "але супроводжувалося також застосуванням найжорстокіших, садистських тортур, то в певних аспектах воно було навіть вищим за порівнювані з ним інші геноциди" [14, s. 27].

Директор Польського інституту в Лондоні, професор міжнародного права і політичних наук Ришард Шавловський запропонував для його юридичної кваліфікації навіть новий термін

“genocidium atrox”, який набуває усе більшого поширення в польській літературі [15]. Більше того, Р. Шавловський вважає, що ця “дефініція на означення українських злочинів стосовно поляків має бути терміново введена до міжнародного політичного і наукового обігу, оскільки досі західні політики, журналісти, студенти і т. д. приречені на брехливу інформацію на тему українсько-польських відносин, яку вони отримають із українських енциклопедій” [16, s. 419].

І скільки б разів сьогодні наші польські колеги не погоджувалися з таким “радикальним поглядом” та не пояснювали принципову відмінність “українсько-польського конфлікту” від “антипольських дій” нацистів та НКВД в роки Другої світової війни, подібно до запровадженого до публічного вжитку свого часу юристом Рафаелем Лемкіним терміну “геноцид”, новий концепт також дуже швидко може бути розповсюджений. Якою мірою політика втручатиметься в цей процес, доводиться лише здогадуватися.

Незавершеність слідства не завадила Сейму ПР прийняти згадувану постанову і дати, хоча і за наявності численних детально задокументованих військових злочинів, скорше за все таки політичну оцінку діям ОУН і УПА, в якій, як бачимо, містяться обидві дефініції: “етнічна чистка” і “народовбивство”. Добре відомо теж, який тиск здійснювало на польських державних посадовців національно-кресове середовище, для котрого навіть деякі співробітники Інституту національної пам’яті були такими, що діяли на шкоду “польським державним інтересам” [17]. Цей тиск збільшувався в міру утвердження в українському суспільстві після “помаранчевої революції” зусиллями Президента В. Ющенка та його оточення думки про необхідність вписати історію ОУН і УПА в історичну традицію національно-визвольної боротьби українського народу шляхом прийняття парламентом Закону України “Про визнання ОУН-УПА воюючою стороною у Другій світовій війні”.

Втім, українську сторону в цій справі цікавить і інше. Адже “деякі акції польських збройних формувань”, спрямовані проти української цивільної людності, також могли мати характер етнічної чистки та риси народовбивства [11, s. 14]. Назвемо хоча б українські поселення Сагринь на Грубешівщині, Верховини на Холмщині, Павлокома на Перемишльщині, Завадка Мороховська на Сяноччині і т. д., де загони Армії Крайової, Народових Сил Збройних чи підрозділів Війська Польського здійснили не менш масові вбивства цивільних осіб, ніж це мало місце, скажімо, в Павлівці на Володимирщині або в Гуті Пеняцькій на Бродівщині. Якими будуть висновки варшавського відділу Комісії з покарання злочинів проти польського народу, що від червня 2001 р. провадить слідство в цій справі [9, s. 17]?

Ще пильнішої уваги привертає до себе оцінка дій польської влади під час здійснення депортаційної акції “Вісла” в 1947 р., яка не може полишити байдужим жодного свідомого українця. Примусове переселення української людності з південно-східних теренів повоєнної Польщі на “землі одзискане” в рамках цієї операції стало можливим тільки в умовах процесу “сталінізації” Польщі. В цьому контексті, наприклад, вважає Г. Мотика, засудження цієї акції сприятиме розриву з “пеерелівським” (Polska Rzeczpospolita Ludowa) минулим, і навпаки, ті, хто сьогодні роблять спроби виправдати примусове переселення 1947 р., наближаються до етичного релятивізму стосовно комуністичних злочинів [11, s. 180].

Підставою для розгляду жешівським відділом Комісії з покарання злочинів проти польського народу цього питання став лист Голови Об’єднання українців у Польщі від 4 травня 2007 р., надісланий до Інституту національної пам’яті. У листі міститься пропозиція розпочати слідство в справі проведення акції “Вісла”, а також з’ясувати, чи в світлі існуючого тоді законодавства Президія Ради Міністрів Польщі була повноважною до прийняття 24 квітня 1947 р. рішення про депортацію українців і використання з цією метою підрозділів Війська Польського. Висновки, до яких дійшла Комісія в процесі вивчення основних документів, що приймалися відповідними польськими державними органами в ході підготовки та здійснення операції, на сьогодні є такими.

По-перше, оскільки до цього часу ніхто в Польщі дійово не довів протизаконність існуючого за часів ПНР правопорядку, не має можливості a priori стверджувати, що акція “Вісла” чи то на етапі її планування, чи теж здійснення, була такою, що мала склад злочину, а отже, не відповідала чинному тоді законодавству.

По-друге, на думку Комісії, операція “Вісла” здійснювалася винятково на підставі відповідних рішень вищих польських державних органів і уповноважених в цій справі владних інституцій. Оскільки згідно з директивою № 7 від 5 травня 1947 р. Міністра національної оборони Польщі Роля-Жимерського М. “головним завданням Оперативної Групи “Вісла”” була “боротьба і ліквідація українських банд в повітах Сянок, Леско, Перемишль та Любачів”, в той час як “виселення з вказаних теренів української і змішаної людності” мало бути “лише допоміжною акцією в цій боротьбі, що ускладнить існування банд і призведе до знищення їхньої матеріальної бази”, то, на думку Комісії, ця операція de iure не може бути визнана такою, що носила ознаки “злочину народовбивства”.

По-третє, Комісія вважає, що цілком інакше слід підходити до оцінки тих конкретних випадків, пов’язаних зі смертю людей чи то в ході їх переселення, чи арешту або під час перебування у фільтраційному таборі в Явожно, коли окремі чиновники своїми діями могли порушити чинне на той час законодавство [18, s. 62–62].

Не беремося коментувати такі висновки, з якими не згодні не лише постраждалі в ході акції “Вісла” та їх нащадки, але і чимало польських вчених, політиків та журналістів. Однак, не можемо не звернути увагу на те, що Інститут національної пам’яті і в цій справі, здається, більше керується міркуваннями тих осіб, чиї погляди можна назвати “радикальними” [19], а не скажімо, західних вчених, які намагаються підходити до правової і моральної оцінки українсько-польських міжетнічних конфліктів, в тому числі цієї операції, з незаангажованих позицій, і які також, у свою чергу, вважають праці польських еміграційних дослідників такими, що не позбавлені в багатьох аспектах “націоналістичного погляду” на події [20, 21, 22].

Цілком зрозуміло, що постанова Сейму Польської Республіки від 15 липня 2009 р. не могла пройти поза увагою державного керівництва України. Керівництво над проектом запису спогадів про українсько-польський конфлікт і поіменне встановлення полеглих в ньому українців взяв на себе Український інститут національної пам’яті. Метою цього проекту задекларовано не лише викриття “тенденційності досліджень” з підрахунків жертв конфлікту польською стороною, але і подолання того невтішного стану справ, який ще існує в українських дослідженнях стосовно висвітлення характеру польських нападів на українські поселення та понесених внаслідок цього збитків [23].

Аналіз зібраних на сьогодні оповідей українських респондентів-свідків тих подій, що містяться у фонді фонозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, свідчить про те, що домінуючою причиною кривавого конфлікту була не якась споконвічна зоологічна ненависть одного народу-сусіда до іншого, а суперечності, привнесені у край польським політичним режимом 1920–1930-х рр. Фіксація інформації українських респондентів про тогочасні відносини на територіях спільного проживання обох народів здійснювалася за принципом, коли респондент розповідав про те, що “сам бачив” чи, в усякому разі, про що “говорили всі” в його населенному пункті. При цьому наголос при опитуванні робився на тому, що давало можливість на підставі аналізу поведінки конкретних людей прослідкувати за “логікою подій” і виявити витоки конфлікту. Зібрана таким чином інформація може наблизити до з’ясування, що насправді визначалося внутрішньою мотивацією у діях учасників тодішніх подій, а що привносилося ззовні.

Аналіз оповідей українських респондентів дає підстави говорити про існування повсюдного конфлікту між бажаним – звичкою жити з сусідами в мирі – та вказівками, що приходили “згори”, і сприяли загостренню міжнаціональних відносин. Стає очевидним, як фактичне безладдя часу німецько-польської війни, встановлення радянської влади, гітлерівської окупації було живильним середовищем для проявів “нецивілізованості”, що мала місце з обох боків [24, с. 137]. Що ж стосується української сторони, то одностайно вимальовується значно більша її стихійність чи анархічність, яка, втім, “дозволяла” полякам протягом століть селитися на землях, де українці чисельно значно переважали т. зв. “ляхів”, і жити тут нерідко комфортніше, ніж на покинутій батьківщині. Очевидно, як кожна меншина у будь-якій державі, особливо в своїй основній сільській масі, хто через прив’язаність до землі, хто зі страху, вони (українці/поляки) первісно готові були бути лояльними щодо

влади. Вони виявляли поступливість, терплячість, миролюбність щодо своїх сусідів, навіть коли зустрічалися з проявами ненависті і озвіріння, гоноровитості і зневаги, крайнього шовінізму і націоналізму в поглядах і поведінці представників протилежної нації. Водночас вони були піддатливими на вплив "керівних ланок", котрі, виправдовуючи все патріотичними гаслами, здебільшого дбали лише про власні корисливі інтереси і в своїх діях керувалися настановою, що на спірних теренах може бути виключно один господар, і цим господарем мають бути обов'язково вони, а не їх візаві. На жаль, тодішній підхід "керівних ланок" до державного будівництва за принципом "не якою буде країна, а чиєю вона буде" зберігся до сьогоднішнього дня, принаймні, в Україні.

Ці міркування не можна полишити без згадки про те, що ще одним напрямом в реалізації проекту Українського інституту національної пам'яті є проведення досліджень з мікроісторії окремих населених пунктів. Підготовлена на сьогодні праця, наприклад, по селах Ківерцівського району на Волині, свідчить про те, що кількість польських жертв у цьому районі була менша від українських [25, с. 15]. Автор іншої книги з дослідження мікроісторії сіл Любомльського та Шацького районів Волинської області доводить, що ні під час антипольських акцій, ні під час антиукраїнських за період з 29 серпня 1943 р. до 18 березня 1944 р. на зазначеному терені не сталося жодного бою між сотнями УПА і партизанськими загонами АК, в той час як кількість жертв внаслідок українсько-польського протистояння з обох сторін була тут величезною. А траплялося так тому, пояснює місцевий краєзнавець Іван Ольховський, що дуже часто обидві армії надавали перевагу нападам на безборонне населення, а населені пункти, про які було відомо, що там існує потужна самооборона, намагалися уникати [26, с. 238].

На завершення хотілося б зазначити, якою мірою подібні мікродослідження доповнятимуть вже існуючу картину подій, сьогодні сказати ще важко, але за їх відсутності сподіватися на поглиблення нашого знання про українсько-польські відносини часів війни не доводиться. У створеній зусиллями українських і польських науковців загалом вже відомій картині цих відносин мікродослідження повинні розставити правильні акценти, що наблизять нас до з'ясування питань, відповіді на які досі даються винятково умоглядно. Стосовно ж втручання в ці справи політиків, варто підкреслити, що з огляду на болючість цієї теми для обох країн і народів, вона вимагає ретельно вивірених підходів як з боку осіб, які посідають найвищі посади в Україні і Польщі [27], так і від інституцій, що уповноважені своїми народами робити офіційні заяви від імені цих держав.

Список використаних джерел

1. *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / Гол. редколегії Я. Ісаєвич. – Львів, 2008. – С. 3–18. 2. *Uchwała* Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wchodnich. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http: //www.orka.sejm.gov.pl. Терміни "народовбивство", "ludobójstwo" (пол.), "genocide" (англ.) є тотожними. 3. *Інтерв'ю* віце-маршалка Сейму Польської Республіки Ярослава Каліновського газеті "Myśl Polska". – 2008. – № 3. – 20 stycznia. 4. *Przeglądowa* konferencja naukowa w 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich zorganizowana 10 lipca 2008 r. w Galerii Porczyńskich (Muzeum Kolekcji im. Jana Pawła II) Warszawa. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http: //www.ipn.gov.pl 5. *Відкритий* лист Голови загальнопольського порозуміння кресових і комбатанських організацій Яна Невінського на ім'я Президента ПР Леха Качинського від 28 липня 2008 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http: //www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-upa-a-wladze-rp. 6. *Ustawa* z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dziennik ustaw № 88, pozycja 553, z późniejszymy zmianami); Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej (Dziennik ustaw № 155, pozycja 1016, z późniejszymy zmianami). 7. *Розділ* "Геноцид та етнічні чистки: українські сюжети міжнародних дискусій" [в:] Портнов А. Між "Центральною Європою" та "Русским миром": Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. – К., 2009. – С. 64–125. 8. *Zając P.* Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939–1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. Pod red. R. Ignatiewa i A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 34–49. 9. *Wykaz* postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 8. – S. 17–20. 10. *Літопис* УПА. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки

керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Нова серія, том 9. Витяг з протоколу допиту О. Луцького від 3 липня 1945 р. – Київ-Торонто, 2007. – 898 с. 11. *Motyka G.* W kręgu "Łun w Bieszczadach". – Warszawa, 2009. – 190 s. 12. *Komunikat* od 6 października 2009 r. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipn.gov.pl 13. *Bećirewić E.* Drini genocid… [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: htpp://www.ucl.ac.uk/Library/accs1009.shtml 14. *Szawłowski R.* Trzy tematy z dziedziny "Genocydologii" // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. – Op. cit. – S. 23–33. 15. *Encyklopedia* katolicka. T. XI. Hasło Ludobójstwo. Cz II – "Aspekt socjologiczny" i cz. III – "Aspekt historyczny". – Lublin, 2006. – szpalta 126. 16. *Szawłowski R.* "Holocaust polski" w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora // Pamięc i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-Instytutu Pamięci Narodowej. XL. – Warszawa, 1997–1998. – S. 408–423. 17. *Відкритий* лист Голови загальнопольського порозуміння кресових і комбатанських організацій Яна Невінського на ім'я Маршалка Сейма ПР Броніслава Коморовського від 22 липня 2008 р. [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: http: //www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-upa-a-wladze-rp. 18. *Kura A.* Akcja "Wisła" w świetle niektórych dokumentów // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. Op. cit. – S. 61–64. 19. *Szawłowski R.* Podstawy prawne akcji "Wisła" [w:] Akcja "Wisła". Przyczyny, przebieg, konsenkwencje. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23–24 lutego 2007 r. – Przemyśl, 2007. – S. 139–166. 20. *Snyder T.* "To Resolve the Ukrainian problem Once and for All": the Ethnik Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 // Journal of Cold War Studies. – 1999. – vol. 1. – № 2. – P. 86–120. 21. *Snyder T.* Akcja "Wisła" a homogeniczność społeczeństwa polskiego [w:] Akcja "Wisła". Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 18-19 kwietnia 2002 r. – Warszawa, 2003. – S. 49–54. 22. *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – New Jork, 2000. – P. 234. Див. зауваження Мартина Діна на працю американсько-польського дослідника Тадеуша Піотровського (Piotrowski T. Poland's Holocaust: Ethnik Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. – Jefferson, North Carolina, and London 1998, pp. 437). 23. *На* відміну від польського, Український інститут національної пам'яті не має слідчої частини, тому, наприклад, в справі Голодомору органом досудового слідства виступала Служба Безпеки України. 24. *Пусько І.* Фонд фонозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ як джерело інформації про трагедію міжнаціонального конфлікту на Холмщині, Підляшші й Берестейщині у 1938–1944 роках // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. Кучерепи. – Луцьк, 2008. – С. 137–139. 25. *Пущук І.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район. – Луцьк, 2008. 26. *Ольховський І.* Кривава Волинь. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Швацького районів у 1939–1945 роках. Кн. перша. – К., 2008. – 248 с. 27. *Остання* думка набуває ще більшої актуальності після прийнятого Президентом України В. Ющенко Указу про присвоєння С. Бандері звання Герой України.

Игорь Ильюшин

ТЯЖЕЛОЕ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОШЛОЕ В МАТЕРИАЛАХ СЛЕДСТВИЯ ПОЛЬСКОГО ИНСТИТУТА НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАМЯТИ

В статье идет речь о результатах расследования антипольской акции УПА в 1943 г. на Волыни, антиукраинской операции "Висла" в 1947 г., которые проводятся польским Институтом национальной памяти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, украинско-польский междунациональный конфликт, Институт национальной памяти.

Igor Iliushyn

DIFFICULT QUESTIONS OF UKRAINIAN-POLISH HISTORICAL PAST IN INVESTIGATING MATERIALS OF THE POLISH INSTITUTE OF NATIONAL MEMORY

The paper presents investigating materials of the Polish Institute of National Memory concerning the UPA anti-Polish action in Volhynia and the anti-Ukrainian Operation "Visla".

Key words: The Second World War, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Uprising Army, Ukrainian-Polish conflict, The Institute of National Memory.

УДК 94 (478)

Іван Зуляк

УКРАЇНОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ "ПРОСВІТИ" В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено роль і значення українознавства в системі культурно-освітньої діяльності "Просвіти" в Західній Україні у міжвоєнний період, розкрито роль Головного виділу товариства, філій, читалень та інших українських інституцій у його популяризації й поширенні, формуванні національної свідомості українства.

Ключові слова: українознавство, культурно-освітня діяльність, "Просвіта", Західна Україна, міжвоєнний період.

Просвіті" Західної України належить особлива роль у культурно-просвітньому русі міжвоєнного періоду, особливо у сфері пропагування українознавства, що виступало складовою частиною культурно-освітньої праці товариства, забезпечувало гармонійний і всебічний розвиток нації, сприяло культурному поступу інституції, виступало важливим чинником і критерієм морального й духовного збагачення нації, консолідуючи навколо своїх просвітніх осередків широкий загал українства, спираючись на ґрунтовно розроблену ідейно-теоретичну основу.

Актуальність наукової проблеми обумовлена необхідністю вивчення та узагальнення досвіду поширення й впровадження українознавства в систему культурно-освітньої діяльності "Просвіти" в Західній Україні у міжвоєнний період. Всебічний і ґрунтовний аналіз вивчення проблеми служитиме збагаченню знань про місце і роль інституції у розв'язанні цього важливого питання у складних умовах міжвоєнного періоду.

Об'єкт дослідження – культурно-просвітні процеси в Західній Україні у міжвоєнний період, скеровані на визначення місця й ролі українознавства в системі культурно-освітньої праці товариства.

Предмет дослідження – діяльність "Просвіти" як важливий культурний чинник збереження духовної спадщини українського народу.

Мета наукової статті полягає у дослідженні ролі українознавства в системі культурно-освітньої діяльності інституції в Західній Україні у міжвоєнний період.

Основні завдання дослідження полягають у тому, щоб: по-перше, дослідити процес впровадження українознавства в систему культурно-освітньої діяльності "Просвіти" у міжвоєнний період як освітньо-виховного чинника у формуванні національної свідомості; по-друге, проаналізувати роль Головного виділу, філій, читалень і українських закордонних інституцій в популяризації українознавства й поповненні бібліотек виданнями відповідного змісту; по-третє, простежити організаційну діяльність товариства у впровадженні українознавства в навчально-виховний процес; по-четверте, дати цілісну й об'єктивну оцінку ролі "Просвіти" й інших українських інституцій у розвитку українознавства в Західній Україні в міжвоєнний період.

Наукова новизна статті ґрунтується на тому, що це одна з перших наукових публікацій, у якій проаналізовано вагому роль "Просвіти" у впровадженні українознавства в систему культурно-освітньої діяльності товариства досліджуваного періоду.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні діяльності "Просвіти" в Західній Україні в міжвоєнний період, поза межами наукових публікацій залишається чимало важливих нерозв'язаних питань. Зокрема, це роль "Просвіти" у впровадженні українознавства в систему культурно-освітньої діяльності товариства в Західній Україні у міжвоєнний період.

Науковий доробок дослідників цієї проблематики обмежується публікаціями С. Перського [1], А. Середяк [2], А. Грицана [3] та інших вчених, які узагальнено подають

процес впровадження українознавства в систему культурно-освітньої діяльності "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період, фактично не розкриваючи його основних напрямних і, не акцентуючи уваги власне на тих чинниках, що сприяли використанню українознавства як важливої складової культурно-освітньої праці товариства.

Окреслена нами тема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогодні у вітчизняній історіографії відсутні наукові праці, які б на належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали як загальні тенденції й закономірності впровадження українознавства в систему культурно-освітньої праці товариства у Західній Україні міжвоєнного періоду, так і роль "Просвіти" в цьому процесі. Більш ґрунтовніше її розкрито автором цієї статті у монографії "Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)" [4].

Важливе місце в функціонуванні "Просвіти" посідало вивчення українознавства в системі культурно-освітньої діяльності товариства. Саме українознавство давало змогу інституції розробити методику навчання й програму цілісної й систематичної структури навчального процесу інституції, що позитивно впливали як на поширення знань, так і на національне виховання української молоді.

Власне сам предмет "українознавство" у міжвоєнний період трактувався товариством доволі широко й включав антропологію, історію української культури, українську літературу, географію, історію та філософію України, українське мистецтво [5, с. 8]. Хоча "Мала енциклопедія етнодержавознавства" навіть і на сьогодні трактує його виключно як сферу народознавства (етнографії, етнології), об'єктом дослідження якої є українська етнічна спільнота, як синтетичне знання про матеріальне, суспільно-політичне й духовно-культурне життя українського народу з давніх-давен до наших днів [6, с. 144, 145].

Особливість вивчення українознавства товариством полягала в тому, що "Просвіта" згідно зі статутом мала право організовувати так звані "курси вищої освіти" лише для членів товариства. Основним предметом, поряд з фаховим професійним навчанням, було українознавство. Товариство мало досвід організації аналогічних курсів ще до початку Першої світової війни. У свій час такий курс "Просвіта" провадила у Львові ще у 1913 р. [7, арк. 1–2]. Мета якого полягала у тому, щоб за короткий час дати загальну освіту з усіх напрямків знань тим, хто не мав змоги фахово отримати освіту і, окрім практичних навичок, підняти у слухачів рівень національної свідомості й підготувати кадри свідомих, ідейних громадян, готових до планової організованої праці [7, арк. 1]. Навчання було справою вартісною. До речі, вартість курсу вищої освіти, що проходив у Львові у 1913 р. становила 40 австрійських крон щомісячно. Для порівняння вартість навчання на аналогічних курсах, що проходили у Чернівцях, складала 32 австрійських крони, у Данії – 38 австрійських крон [7, арк. 1 зв].

Традиційно навчальна програма курсів вищої освіти складалася з двох частин: перша передбачала вивчення, насамперед українознавства, української літератури, історії, географії, етнографії, на які відводилася половина годин усього курсу. Інша частина присвячувалася всебічному розвитку слухачів і містила вивчення будови світу, світової географії, всесвіту, народів, рас, політичного устрою, економіки, співу, пожежогасіння тощо [7, арк. 1].

Активність в організації курсів вищої освіти проявляли філії. Так, упродовж трьох місяців 1924 р. філія "Просвіти" у Яворові у співпраці з товариством "Січ" і "Жіночою громадою" організувала 49 викладів, з них 25 – на курсах вищої освіти. Зокрема, Д. Бурка "Вступ до курсів", "Що таке література?", "Старовинна доба української літератури", "Слово о полку Ігоревім", І. Чмоли "Вступ до історії України", "Княжий період української історії", "Козаччина до Б. Хмельницького", "Хмельниччина і козаччина до зруйнування Січі", Є. Яворівського "Наука про свідомість", І. Ступницького "Господарська географія" тощо [8, с. 4].

Якщо філії обмежувалися проведенням лише курсів вищої освіти, то Головний виділ "Просвіти" планував утворити Освітній інститут, завдання якого полягали б у підготовці інструкторів (учителів-опікунів) для потреб загальної народної освіти й вивчення українознавства [9, арк. 10]. З цього приводу голова "Просвіти" М. Галущинський писав, що "...змістом змагань кожної одиниці буде не тільки наука і знання, але й виховування себе,

формування своїх духових сил, опанування себе, боротьба з духовими супротивностями на шляху, що веде до посідання освіти і культури" [10, с. 65].

Ідею утворення Освітнього інституту Головний виділ ініціював, зважаючи на діяльність аналогічної інституції від 5 березня 1925 р. у Празі, що була спадкоємицею Освітнього інституту (1906 р.) імені Т. Масарика у Празі, утвореного у переддень 75-річного ювілею президента, який пожертвував на його діяльність 4 млн крон з національного фонду імені Т. Масарика. До структури інституту входили: Сокільське товариство, Робітнича академія, Словацька матиця "Вільного сільського навчання", Центральної робітничої школи і десять окремих філій [11, с. 149–151].

Однак ще у 1919 р. міністерство народної освіти Української Народної Республіки розробило навчальний план організації селянських шкіл для дорослих, розрахований на три роки навчання, який складався з окремих концентрів ("той, що міститься всередині іншого" – І. З.) [12, с. 114]. Навчання планувалося проводити упродовж жовтня-березня, всього 135 навчальних днів, щоденно по три лекції, у суботу дві лекції з 18.00 до 21.00 (50 хв. виклад, 10 хв. перерва – І. З.), окрім того від 21.00 до 22.00 провадилися загальні уроки співів для слухачів з тижневим навантаження у 17 год. [12, с. 114–115].

Питання утворення Освітнього інституту "Просвітою" було достатньо складним питанням для Головного виділу товариства. Хоча у бюлетені філії "Просвіти" імені Т. Шевченка у Львові від квітня-червня 1931 р. повідомлялося, що черговим етапом діяльності філії має стати утворення народного університету [13, арк. 2].

До часу створення Освітнього інституту передбачалося періодично провадити курси для підготовки інструкторів філій [14, с. 106–107]. Перед самоосвітніми гуртками стояло завдання бути передумовою утворення так званих "людових" (народних – І. З.) університетів, які досить широко на той час були поширені у країнах Західної Європи [15, арк. 8].

Основними предметами, що їх вивчали у народних університетах Данії, була історія, що подавалася у формі повістей, щоб "...тим способом викликати відповідні думки і почування" і рідна мова, щоб "...навчитися розумно й доладно висловлювати свої думки..." [16, с. 12]. Окрім того, там вивчалися історія літератури, суспільні і природничі науки, математика, геометрія, гігієна, анатомія, спів [16, с. 12].

З історії України навчальна програма народного університету, що його планувала утворити "Просвіта", передбачала вивчення "Історії козаччини" І. Крип'якевича, повісті Є. Гребінки "Чайковський", П. Куліша "Чорна рада" [15, арк. 8]. До речі, згідно з навчальним планом "Історії козаччини" І. Крип'якевича мала обговорюватися упродовж семи занять [15, арк. 8].

25 грудня 1924 р. на загальних зборах товариства І. Макух, делегат з Товмача, запропонував Головному виділу організувати зимові середні школи на зразок західноєвропейських народних університетів, які б давали селянам рівень знань за курс середньої школи, і у яких можна було б вивчати українознавство. Як передбачав автор проекту, навчання мало проводитися упродовж трьох зимових місяців, починаючи з листопада і, закінчуючи 1 квітня [17, арк. 30–31]. З кожної громади у них навчалося б 5–7 осіб, після завершення курсу, школа переміщувалася б у іншу місцевість, фінансові витрати здійснювала б громада, в основному українці-емігранти зі США [17, арк. 31].

Ідея утворення Освітнього інституту знайшла своїх прихильників серед українського громадянства. У листі, датованому 4 грудня 1932 р., Р. Дичківський з Тернополя пропонував Головному виділові підготувати план курсів для народних університетів, які діяли на той час у Данії [18, арк. 2].

Активну позицію щодо заснування Освітнього інституту зайняла студентська молодь. 7 листопада 1932 р. студентська репрезентація у Львові звернулася до "Просвіти" щодо розгляду постанов III крайового студентського конгресу у справі створення Освітнього інституту і робітничого університету у Львові, делегуванні представника Головного виділу до комітету, який розглядатиме це питання.

На засіданні ради самоосвітніх гуртків молоді Львова планувалося провести Конгрес молоді [19, с. 8]. Упродовж 30 червня – 3 липня 1934 р. у Львові проходив І студентський

культурно-освітній конгрес, роботою якого керував репрезентативний комітет у складі голови М. Дужого, заступників голови В. Яніва, Б. Кравціва, Д. Штикала, робочого комітету – Я. Кальби, М. Дужого, Р. Волошина, М. Богуна, С. Мойсеєвича, Р. Паладійчука. До складу почесного комітету входили від "Просвіти" – І. Брик, від "Рідної школи" – І. Галущинський, від НТШ – В. Левицький, від прихильників освіти – Ю. Савчак, М. Будка, Д. Донцов, К. Малицька, В. Сімович, В. Старосольський, С. Русова [20, арк. 11–12]. Одним із важливих питань студентського культурно-освітнього конгресу було питання утворення Освітнього інституту.

Звичайно, що відсутність Освітнього інституту негативно відображалася на діяльності товариства. Головний виділ намагався компенсувати його відсутність обіжниками Головного виділу, часописом "Просвіта", який надавав теоретичну допомогу філіяльним і читальняним виділам, і курсами для освітників, читанням лекцій. Зокрема, 28 жовтня 1932 р., згідно з посвідченням, Головний виділ уповноважував Я. Курдидика читати лекцій у філіях і читальнях "Просвіти" [21, арк. 1]. Наприклад, у 1937 р. у Львові проходив шеститижневий курс, який закінчило дев'ятнадцять слухачів. За прикладом Львова сімдесят одна філія провела двісті дев'яносто чотири виклади [22, с. 17–18].

У сфері позашкільної освіти Головний виділ визначав два основних напрямки: перший – загальний, екстенсивний, який ґрунтувався на піднесенні культури загалу через вплив на широкі народні маси, другий – інтенсивний – на вихованні членів у самоосвітніх гуртках [23, с. 8].

У проекті плану самоосвітнього гуртка планувалося залучити молодь до самоосвіти, яка б, з одного боку, формувала світогляд, з іншого, – ґрунтувалася на вивченні історії і географії України [24, арк. 1]. З цією метою потрібно було "...при читальнях вишукувати найкращі й найідейніше одиниці серед молоді і кинути між неї питання організації однолітків у спеціальні гуртки на основі самоврядування" [25, арк. 25].

Подекуди організовувалися секції молоді, які гуртували молодь позашкільного віку [26, с. 4]. Зокрема, з історії України щонеділі кожен член гуртка добровільно готував і знайомив присутніх на зібранні зі змістом певної епохи з конкретизацією важливих історичних подій і фактів, які, у свою чергу, мали занотувати інформацію і на наступному зібранні її відтворити. У такий спосіб планувалося вивчити усі періоди історії України [24, арк. 1]. І. Крип'якевич вважав, що історія України є "…одна з основ національного освідомлення, тимто члени освітнього гуртка повинні переробити повний курс історії України" [27, с. 48–49].

За аналогічною методикою вивчалася й географія України. На основі статей з часописів, виступів членів самоосвітнього гуртка або делегатів зі Львова передбачалося формування національного світогляду молоді [24, арк. 1]. Так, М. Мартинів, представник самоосвітнього гуртка на Левандівці у Львові, звертав увагу на те, що самоосвітні гуртки, які працюють над ідеологічним вихованням молоді, користуються підтримкою виділів читалень, однак зазнають нищівної критики противників, які вважають, що "...гурток нічого не робить, а тільки сходиться, читає, підчас коли читальня потребує грошей і це дає претекст до накидів з їх сторони на гуртки" [13, арк. 2].

Окрім курсів вищої освіти, "Просвіта" у співпраці з іншими українськими культурно-освітніми товариствами, зокрема з "Рідною школою", провадила виховні заходи з молоддю, до програми яких входило вивчення українознавства, фізичне виховання, культурно-мистецька праця: забави, імпрези, свята тощо. Однак організація праці з молоддю вимагала підготовлених фахівців, тому важливим завданням "Просвіти" і "Рідної школи" було проведення необхідних курсів з метою підготовки кваліфікованих кадрів [7, арк. 7].

Для успішної організації освітньої праці гуртків молодь поділялася на рої і групи, до окремих роїв і груп набиралися особи одного віку, якими керували роєві [7, арк. 4]. Українознавство лежало в основі самовиховання молоді, воно мало на меті не лише кількісне збільшення знань гуртківців, але й їх якісне виховання, знання з "...історії України усувало б "наше безбатьченківство". Знання географії України давало б змогу розуміти деякі невдачі у минулому. Історія української літератури мала б формувати "образ культурного, духовного рівня" [7, арк. 4].

Для початківців історію України пропонувалося вивчати на основі підручника І. Крип'якевича "Історія України", поглиблювати знання з посібників О. Терлецького "Історія Української держави", В. Дорошенка, І. Тиктора, М. Грушевського. Географію України – з книги С. Рудницького "Мала географія України" або "Наш рідний край", поглиблювати знання з "Географії України" В. Кубійовича. Історію літератури з підручника Б. Лепкого "Наше письменство" або інших авторів [7, арк. 5].

Зібрання самоосвітніх і тіловиховних гуртків, організованих "Просвітою" і "Рідною школою", відбувалися щотижнево, якщо ж у неділю була постановка вистави, тоді збиралася уся гуртківська молодь під проводом курінного для спільного читання і обговорення літературного твору. Наприклад, читались й обговорювались такі твори, як В. Стефаника "Сини", Лесі Українки "Оргія", М. Хвильового "Вальдшнепи" та інших авторів [7, арк. 5–6].

На нараді духовенства Львівського і Бібркського повітів від 1 березня 1935 р. основна увага зверталася на моральне виховання молоді під національним проводом [28, арк. 14]. 14 травня 1936 р. У декларації "Просвіти", ухваленій на нараді освітніх установ, зацікавлених вихованням молоді, проголошувався принцип домінуючої ролі товариства у цьому питанні, визнання виховання кінцевою потребою суспільного розвитку, співпраці установ і інституцій, уникнення непорозумінь, нездорової конкуренції у справі виховання молодого покоління [29, арк. 11].

В основному спільна праця культурно-освітніх товариств над виховання молоді носила організований характер і свідчила про те, що практично усі українські інституції підходили до питань виховання молоді не з позиції конкуренції і монополії, а – загальнонаціональних інтересів, оскільки "...всі сили мають бути спрямовані на дорогу озмістовлення освітньої праці, задля поглиблення знання – культури серед нашого народу та виховання його на самодіяльний народний чинник, а з осібна належить присвятити спеціяльну увагу на виховання молоді з позашкільному віці" [30, арк. 1]. М. Галущинський писав, що головною метою є виховання громадянина-українця [31, с. 3].

Звичайно, що "Просвіта" не мала змоги повною мірою охопити вивченням предмету широкий загал українства, тому товариству у цьому питанні сприяли різні структури. До вивчення українознавчих предметів долучалися й українські закордонні інституції. Намагаючись задовольнити потреби української молоді з вивчення українознавчих дисциплін, такі українознавчі виклади німецькою мовою провадив Український науковий інститут у Берліні в літньому семестрі з записом до 15 квітня 1935 р. у канцелярії установи і на семінарі східних мов з програмою "Українське господарство новітньої доби" (доцент Р. Димінський), "Історія України в ХХ ст." (доцент Б. Крупницький), "Сучасне українське народознавство в побуті й народній поезії" (професор З. Кузеля), "Політичні течії та спроби державно-правної організації на Україні в ХХ ст." (доцент В. Леонтович), "Духовне життя України в сучасній добі" (професор І. Мірчук) [32, арк. 35].

Про те, що проведення згаданих українознавчих викладів готувалося заздалегідь й мало значну матеріальну базу, свідчить звернення до Головного виділу товариства у грудні 1930 р. Д. Дорошенка, директора Українського наукового інституту (далі – УНІ) у Берліні з проханням сприяти поповненню його бібліотеки [33, арк. 11]. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, між видавничою комісією "Просвіти" й згаданою науковою інституцією проводився взаємовигідний обмін літературою [33, арк. 22].

Українські закордонні наукові структури прагнули не лише організовувати українознавчі виклади, але й утворити при бібліотеках в Західній Європі відділи українських видань, а в Німеччині планували створити Центральну наукову бібліотеку з українознавства з метою систематизації українознавчих видань з історії України [33, арк. 17].

Активну позицію у розв'язанні цієї проблеми зайняла "Просвіта". За її сприяння упродовж семи місяців 1931 р. українські видавці й жертводавці надали у розпорядження бюро при УНІ 143 назви книжок загальною кількістю 10707 примірників, з яких 3900 розіслано до 36 бібліотек, 23 окремим особам й інституціям. До списку жертводавців входило видавництво "Червона калина", богословське наукове товариство зі Львова, "Добрий пастир" (Станіславів), видання чину ВВ у Жовкві [33, арк. 25 – 27].

Окремо варто наголосити й на тому, що українознавство було предметом вивчення у господарських школах, різноманітних економічних курсах, організованих "Просвітою". Зрозуміло, що відсутність добре підготовлених фахівців відігравала негативну роль у цьому процесі. Як свідчить звіт з "Акту обстеження підвідомчої господарсько-садівничої школи в с. Милування" від 9–11 травня 1932 р., польський державний інспектор Львівського шкільного округу повідомляв про те, що при вивченні українознавства варто вимагати від учнів не механічного засвоєння матеріалу, а його самостійного осмислення. Також не безпідставно він рекомендував вивчати історію України не у формі дат, родоводів князів, гетьманів, а подавати її на тлі соціально-культурного і політичного розвитку [34, арк. 2].

Таку однобокість у вивченні українознавства можна пояснити тим, що як історія України, так і українська література вивчалася слухачами господарської школи упродовж лише одинадцяти місяців Натомість слухачі господарських курсів мали змогу вивчати українознавство лише упродовж 56 днів, до програми курсу, входило, крім фахових кооперативних предметів, вивчення основ годівлі тварин, організація контролю за молочністю, ветеринарія, пасічництво, математика і українознавство. Викладали на курсах від Ревізійного союзу українських кооператив (далі – РСУК) В. Кубаєвич, О. Дяків, від Маслосоюзу – М. Мазурок, пасічництво – М. Боровський [34, арк. 2].

Навчальна програма включала 406 годин навчання, що проводилося від 7–12 год., 14–17 год. Курс закінчило 26 слухачів з різних повітів Східної Галичини, з них по два з Волині й Полісся. Рівень освіти слухачів був наступним: 22 учні закінчили народну школу, 2 – чотири класи гімназії, 1 – два роки учительської семінарії, 1 – учительську семінарію. Вік учнів складав 15–37 років. Маєтковий стан був таким: 3 учні були безземельні, 2 – селянські діти, 13 мали господарство до 5 га, 10 – більше 10 га [35, арк. 360, 362].

Філія "Просвіти" у Ярославі спільно з повітовим союзом кооператив (далі – ПСК) і філією "Сільського господаря" упродовж 18 листопада – 25 грудня 1938 р. організовувала освітньо-господарський курс з навчальною програмою на 196 год. з них відводилося на християнську етику (6 год.), українознавство (22 год.), всесвітню історію і історію України (18 год.), діловодство (53 год.), товарознавство (10 год.), методику освітньої праці (24 год.), агрономію (24 год.), театральне мистецтво (15 год.), адміністративне і кооперативне право (6 год.), історію кооперації (6 год.), економіку (6 год.), гігієну (6 год.) [35, арк. 360, 362].

Звичайно, що згадані курси були немасовим явищем, оскільки вимагали значної матеріальної підтримки українських інституцій, тому можна констатувати, що їхнє проведення залежало не лише від потреби вивчення українознавства, але передусім від фінансових можливостей українських товариств.

Питання ролі українознавства у системі культурно-освітньої діяльності "Просвіти" не обмежувалося лише його вивченням у навчально-виховному процесі, але й апробації окремих проблем на наукових конференціях, конгресах тощо. Так, 22 квітня 1937 р. на засіданні представників українських центральних установ було утворено спеціальний комітет з підготовки й проведення у 1938 р. Конгресу української культури 28 квітня 1937 р. на засіданні цього комітету його головою обрано О. Терлецького, заступниками голови Ю. Павликівського, В. Сімовича, секретарями М. Дужого і В. Ковальчука [36, арк. 1–2].

Завдання й організація конгресового комітету, який був складовою частиною ювілейного комітету "Просвіти", співпрацював з його президією, діловим комітетом й Головним виділом, ґрунтувалися на тому, щоб провести його організацію у рамках 70-річного ювілею товариства, створити постійні й тимчасові комісії для вирішення окремих завдань, налагодити взаємини з українськими організаціями і товариствами, приватними особами [37, арк. 1].

Окрім того, його завдання передбачали аналіз досягнень українського народу у сфері духовної і матеріальної культури, особливо стану шкільної й позашкільної освіти, культури і мистецтва, преси, книжкової продукції, фізичного розвитку; виявлення напрямних й практичних заходів для піднесення організованості, культурного рівня й матеріального добробуту українського народу; створення постійного національного органу "Ради української культури" (РУК), який би захищав національні інтереси українського народу у

широкому розумінні цього слова, координував діяльність різних національних культурних і суспільних організацій, центральним джерелом інформацій і директив у всіх сферах культурного й суспільного життя українського народу [37, арк. 2].

Для ефективної й продуктивної праці, авторитетності ухвал Конгресу до його складу передбачалося ввести національну еліту українського народу з визначних представників науки, літератури, мистецтв у різних сферах культурного, суспільного й економічного життя, зокрема митрополитів і єпископів греко-католицької і православної церкви, членів Української академії наук, професорів університетів та науково-дослідних установ, представників українських центральних наукових, просвітніх, економічних, добродійних, руханкових і суспільних організацій із західних українських земель і еміграції, депутатів до установчих організацій із західних українських земель, пресу. Комітетом з проведення конгресу було підготовлено й надіслано афіші на адреси 33 приватних осіб і установ у зв'язку з проведенням конгресу [37, арк. 45–46]. Членами конгресу вважалися усі члени ювілейного комітету. Загальна кількість членів конгресу не повинна перевищувати 350 до 400 осіб [37, арк. 3]. Крім того, на пленарних засіданнях могли бути запрошені й гості.

Планувалося проведення двох пленарних засідань – при відкритті конгресу і його завершенні. До програми конгресу на першому пленарному засіданні входили такі виступи, як "Правно-політичні відносини на українських землях (під кутом зору можливості культурного і економічного розвитку народу" і "Місце жінки у суспільній праці" [37, арк. 4], діяльність секцій: наукової, шкільної освіти (вищої, середньої і народної школи), позашкільної освіти, економічної, суспільної гігієни, літератури і мистецтва [37, арк. 4–5].

До наукової секції вносилися виступи на теми, що стосувалися розселення українського народу (визначення кордонів української території), еміграції і українських колоній (Зелений Клин, Середній Сибір, Туркестан, Поволжя, Канада і інші), змін у чисельності і національному складі населення українських земель за останні 30 років, нормалізації мови й ухвалення правопису, розвитку і стану науково-дослідних установ (Українська академія наук, НТШ, Український інститут у Варшаві, Український інститут у Берліні, Історично-філологічне товариство у Празі, Соціологічний інститут у Празі, Українська наукова асоціація у Празі та інші), досягнення української науки у різних сферах знань зокрема українознавства і прикладних наук, потреб української науки і НТШ у Львові, наукових з'їздів [37, арк. 4].

Окремі маніфестаційні імпрези, пов'язані з організацією конгресу, передбачали проведення виставки періодичної преси і книжкової продукції в основному з українознавства, виданої на всіх українських землях і в еміграції, еміграційної преси і книжок "Просвіти" за весь період її діяльності; виставку українського образотворчого мистецтва пореволюційної доби, кооперативного і приватного торгівлі і промислу, театральні вистави, концерти, музику і спів; показові виступи гімнастичних організацій у день проведення конгресу, маніфестаційний хід гімнастичних організацій і делегацій центральних установ та філій "Просвіти" вулицями Львова у день проведення конгресу [37, арк. 6–7].

До практичного втілення накреслених планів залучалися бібліотеки НТШ і "Просвіти", організації митців, РСУК і Союз українських купців, театральні і музичні організації, "Соколи", "Луги", "Каменярі". Тому 28 вересня 1937 р. відбулося спільне засідання президії конгресового комітету до складу якого входили представники "Сокола-Батька", "Великого Лугу", "Орлів", "Каменярів", також було запрошено С. Гайдучка у справі репрезентації усіх українських спортивно-руханкових організацій на конгресі української культури 1938 р. [37, арк. 7].

Отже, "Просвіті" Західної України належить особлива роль у сфері пропагування українознавства, що виступало складовою частиною культурно-освітньої праці товариства, сприяло формуванню національної самосвідомості й культурного поступу інституції, консолідувало широкий загал українства, посідало чільне місце у навчально-виховному процесі фахових господарських шкіл, курсів, роботі з молоддю, проведенні наукових конференцій.

Список використаних джерел

1. *Перський С.* Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями. Видання Товариства "Просвіта". Ч. 730. Накладом Товариства "Просвіта". – Львів, 1932. – 268 с. 2. *Середяк А.* Діяльність Товариства "Просвіта" в

1929–1939 рр. / Нарис історії “Просвіти” / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – С. 42–63. 3. *Грицан А.* Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства “Просвіта” на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 2001. – 180 с. 4. *Зуляк І. С.* Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль: “Воля”, 2005. – 946 с. 5. *Сірополко Ст.* Самоосвіта. Методи на програма систематичного читання // Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – С. 8. 6. *Мала* енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. 7. *Центральний* державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6389. – Арк. 1, 1 зв, 2, 4–7. 8. *Діло*. – 20 березня 1924. – С. 2. 9. *Державний* архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 10. 10. *Галущинський М.* “Просвіта” і її день // Життя і знання. – Львів, 1930. – С. 65. 11. *Просвіта*. Місячник освіти – виховання – культури. – Львів, 1937. – Ч. 7 – 12 (16–21). – С. 149–151. 12. *Народна* Просвіта. – Рік І. (Х). Ч. 7. – Львів, 1923. – С. 114–115. 13. *ДАТО*. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 2. 14. *Просвіта*. Місячник освіти – виховання – культури. – Ч. 4 – 5. – Львів, 1936. – С. 106 – 107. 15. *ДАТО*. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр 26. – Арк. 8. 16. *Порадник* для самоосвітніх гуртків. – Львів: Накладом фонду “Учітеся брати мої”. – Львів, 1934. – С. 12. 17. *ЦДІАУ* у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 30–31. 18. *Там само.* – Спр. 282. – Арк. 2. 19. *Гарт*. Часопис молоді “Перебендя” при читальні “Просвіти” городської дільниці. Р. І. І. Бюлетин філії “Просвіти” ім. Т. Шевченка у Львові. На правах рукопису. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 8. 20. *ЦДІАУ* у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1063. – Арк. 11–12. 21. *Там само*. – Спр. 6383. – Арк. 1. 22. *Товариство* “Просвіта” в рр. 1936 – 1938. Звідомлення з діяльности від 1. січня 1936 р. по 31. грудня 1938 р. XLXI. Загальні збори “Просвіти” 8 червня 1939. – Львів, 1939. – С. 17–18. 23. *Звіт* з діяльности Товариства “Просвіта” за час від 26. грудня 1927 р. до 31. грудня 1928 р. (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1927 до 30. VI. 1928 р.). – Львів: Накладом Товариства “Просвіта”, 1929. – С. 8. 24. *ЦДІАУ* у Львові. – ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6390. – Арк. 1. 25. *ДАТО*. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 25. 26. *Золочівське* слово. Повітовий двотижневик. – Золочів, 15 січня 1933. – Ч. 2. – С. 4. 27. *Порадник* для самоосвітніх гуртків. – Львів: Накладом фонду “Учітеся брати мої”. – Львів, 1934. – С. 48–49. 28. *ЦДІАУ* у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 14. 29. *Там само*. – Спр. 6389. – Арк. 11. 30. *ДАТО*. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1. 31. *Галущинський М.* Національне виховання (статі і замітки). Бібліотека “Учительського слова”. – Львів, 1920. – Ч. 1. – С. 3. 32. *ЦДІАУ* у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1 т. – Спр. 5112. – Арк. 35. 33. *Там само*. – Спр. 512. – Арк. 11, 17, 22, 25–27. 34. *Там само*. – Спр. 7201. – Арк. 2. 35. *Там само*. – Спр. 6215. – Арк. 360, 362. 36. *Там само*. – Спр. 210. – Арк. 1–2. 37. *Там само*. – Спр. 141 а. – Арк. 1–7, 29–30, 45–46.

Иван Зуляк

УКРАИНОВЕДЕНИЕ В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ “ПРОСВИТЫ” В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье исследована роль и значение украиноведения в системе культурно-образовательной деятельности “Просвиты” в Западной Украине в межвоенный период, раскрыта роль Главного отдела общества, филиалов, читален и других украинских институтов в его популяризации и распространении, формировании национального сознания украинцев.

Ключевые слова: украиноведение, культурно-образовательная деятельность, “Просвита”, Западная Украина, межвоенный период.

Ivan Zulyak

UKRAINIAN STUDIES IN THE SYSTEM OF CULTURAL-EDUCATIONAL ACTIVITY OF “PROSVITA” IN THE WESTERN UKRAINE DURING THE INTERWAR PERIOD

The article explores the role and importance in the system of Ukrainian cultural and educational activities of “Prosvita” in the Western Ukraine in the interwar period and role of main board companies, affiliates, reading-rooms and other Ukrainian institutions in its promotion and distribution, formation of national consciousness of Ukrainians.

Key words: Ukrainian Studies, cultural and educational activities, “Prosvita”, Western Ukraine, the interwar period.

УДК 94 (438)

Леся Костюк

МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, ЛЕГІТИМНІСТЬ, НАСЛІДКИ ДЛЯ СОЦІУМУ

У статті проаналізовано причини міграції населення України в держави Західної Європи, констатовано наслідки цього процесу для суспільства. Вивчено способи виїзду за межі нашої держави, простежено дотримання законодавства під час перетину кордонів України.

Ключові слова: емігрант, міграція, Євросоюз, нелегальні мігранти, безробіття, інфляція.

Історичні факти засвідчують, що міграційні процеси є важливим чинником розвитку суспільства. Вони впливають на економічну ситуацію країн, сприяють оновленню генофонду етнічних груп, спричинюють змішування культур тощо. Дослідження міграційних процесів дозволяє розробляти ефективні методи покращення соціально-економічної ситуації регіонів, а також впливає на формування стратегії розвитку окремих держав.

Основною метою статті є з'ясування причин міграції населення України в держави Західної Європи і констатація наслідків цього процесу для нашого суспільства. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки завдань: вивчення способів виїзду за межі України; аналіз нормативних документів, які визначають статус мігрантів; простеження дотримання законодавства під час перетину кордонів нашої держави.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків, соціологів, політологів. Окремі аспекти вивчення цього питання з'ясовувалися О. Варецькою [1], С. Вовканич [2], Н. Карпачевою [3], О. Ульяницькою [4], О. Малиновською [5], К. Ільницьким [6]. Проте комплексне дослідження відсутнє, що й зумовлює актуальність наукової праці.

Протягом останніх десятиліть XX століття в Україні склалися сприятливі умови для міграційних процесів. Активізацію виїзду населення за межі нашої держави спричинило погіршення стану української економіки: зниження ВВП, зростання безробіття і трансформація ринку праці, інфляція, зосередження капіталу в містах та занепад сіл тощо. Водночас піднялася "залізна завіса", і, як наслідок, українці отримали змогу ознайомитися зі спектром пропозицій ринку праці країн Європи. Тому основна частина емігрантів-українців виїжджає за кордон, щоб влаштуватися на роботу.

Громадяни України, як правило, виїжджають на законних підставах – на приватне запрошення, по туристичній, навчальній чи трудовій візі, після закінчення дії якої залишаються в чужій країні, потрапляючи до категорії нелегальних емігрантів. Досить розповсюдженим способом в'їзду в Європу є фіктивний шлюб з громадянами інших країн. Ще однією із причин виїзду за кордон на початку 90-х р. XX ст. було возз'єднання родини. Здебільшого емігрували євреї, німці, угорці, греки. Згідно з матеріалами Держкомстату, з 95,4 тис. осіб, які покинули Україну в 1990 р. 92 % виїхали в Ізраїль [2, с. 117].

Проте громадяни України перетинають державні кордони і нелегально. Останнім часом виникає все більше фірм, які пропонують клієнтам "спеціальні послуги": оформлення фіктивного громадянства Чехії, Польщі, Румунії, Словаччини, Хорватії та ін., прописку у прикордонних населених пунктах Волинської, Львівської та Закарпатської областей задля безперешкодного подолання межі "Україна – Євросоюз"; підкуп працівників митниці тощо. Доречно зазначити, що плата за такі послуги досить висока: від кількох сотень до десятків тисяч доларів США (залежно від країни призначення, довжини та складності маршруту).

Згідно інформації Міністерства закордонних справ України, станом на 2003 р. у державах Західної Європи легально працюють 2–2,5 млн громадян [9, с.18]. Цей факт констатує Н. Карпачова, Уповноважена Верховної Ради України з прав людини, у спеціальній промові, присвяченій захисту українців за кордоном. Водночас доповідачка зазначає, що за неофіційними джерелами за межами нашої держави станом на 2003 р. перебуває близько 5 млн трудових мігрантів, а це п'ята частина економічно активних громадян України [3, с. 2]. Проте кількість заробітчан щороку збільшується, і, відповідно, статистичні матеріали 2003 р. застарілі: за неофіційними джерелами 2009 р. у країнах Західної Європи працює близько 7 млн наших співвітчизників.

Розглянемо, які категорії громадян України виїжджають до Західної Європи. На початку 90-х рр. XX ст. активно іммігрують мешканці обласних центрів. Причиною цього стали цього стали безробіття та інфляція, які вплинули на рівень життя жителів міст. З 1997 року хвиля еміграції накрила невеликі міста і села, мешканці яких сьогодні домінують серед мігрантів.

Також спостерігаємо динаміку кадрів, які виїжджають за кордон. На початку 90-х років емігрували, в основному, представники робітничих професій, яких скоротили із виробництва. Згодом почали залишати країну вчителі та лікарі, заробітна плата яких у нашій державі не дозволяла забезпечити достатній рівень життя їхніх родин. Останнім часом активізувалися міграційні процеси серед науковців, рівень доходів та соціальний статус котрих в Україні мізерний. За інформацією Держкомстату, лише за останні роки назавжди залишили Україну близько 600 докторів та 1000 кандидатів наук, третина з яких – перспективні спеціалісти віком до 40 років. Усі вони працюють за спеціальністю [8, с. 12]. Це свідчить про те, що освіта нашої держави дозволяє підготувати висококваліфікованих науковців, потрібних для європейського сусільства.

Аналіз міграційних процесів свідчить, що за кордон виїжджають, переважно, жінки. За неофіційними джерелами, кількість наших співвітчизниць в Італії становить від 300 тис. до 1 млн осіб, Португалії – 90 тис. осіб, Греції – 1100 тис. осіб [4, с. 168]. Еміграція жінок – сфера підвищеного соціального ризику. Небезпека полягає у характері праці та видах діяльності, в якому зайняті жінки на заробітках. До основних сфер жіночої праці за кордоном належать: обслуговування, сільське господарство, легка промисловість, домашній і громадський сервіс, індустрія розваг та секс-послуг. Такі роботи псують фізичне та психологічне здоров'я жінок, часто призводять до руйнування родин: розлучень, створення бар'єрів між поколіннями тощо.

Слід зазначити, що за межі України іммігрують, в основному, молоді люди. Статистичні матеріали свідчать, що на початку XXI ст. середній вік мігрантів становить 36 років, тоді як занятого населення в Україні – 39,5 років. Такі показники констатують, що система освіти нашої держави "працює" на експорт. Виїжджають молоді спеціалісти, рівень доходів яких не дозволяє забезпечити всім необхідним свої родини.

Міграційні процеси впливають на економічні, психологічні, правові та етнічні особливості українського суспільства. Констатуємо, що кошти, які заробітчани надсилають на батьківщину, – значний вклад в економіку нашої держави. У 2004 р. на Україну через банківський сектор було перераховано 400 млн доларів США, а у 2006 р. – 595 млн [5, с. 19]. Проте слід брати до уваги факт, що великі суми грошей (близько 50 – 60 % доходів заробітчан) передаються неофіційними каналами. Лише моряки, на думку Міністерства транспорту і зв'язку, привозять до 500 млн доларів щороку [6, с. 2].

В українському суспільстві сьогодні існує категорія громадян, для яких грошові перекази з-за кордону є найважливішим, а іноді єдиним засобом існування. Найбільшою мірою це характерно для реґіонів з високим показником безробіття Тернопільщина, Львівщина, Івано-Франківщина та інші реґіони нашої держави. Здебільшого кошти заробітчан використовуються на придбання нерухомості, транспортних засобів, оплату за навчання дітей, а також для відкриття власного бізнесу [1, с. 35].

Негативним наслідком еміграції для українського суспільства є погіршення психологічної ситуації в державі. Основними критеріями цього явища є збільшення протягом останнього десятиліття кількості офіційних та неофіційних розлучень, деградація чоловіків, деформація традицій (врачається культ сім'ї, авторитет батьків, які стають лише джерелом доходів), розбещення дітей заробітчан (спостерігається зростання малолітньої проституції, алкоголізму, наркоманії).

Ще однією проблемою, яку спричинила міграція, є факт, що протягом останніх десятиліть територію нашої держави почали активно використовувати з метою транспортування мігрантів та торгівлі людьми. Разом з цим прикордонники України відіграють важливу роль у стримуванні потоків нелегальних мігрантів зі Сходу до держав Центральної та Західної Європи. Кількість осіб, котрі нелегітимно перетинають митниці, коливається від 150 до 500 тис. осіб за рік. Тому українські спецслужби змушені працювати особливо ретельно. Завдяки посиленню охорони кордону (передусім на його північно-східній ділянці), удосконаленню візового режиму та ретельності паспортного контролю кількість мігрантів-нелегалів дещо скорочується. Так, у 2006 р. на митницях було затримано 4,8 тис. нелегальних мігрантів, а на території держави виявлено 11,3 тис. Більшість з них – громадяни країн СНД, передусім Молдови, Росії, Грузії. Численну групу затриманих становили індуси (13,2 %), китайці (8,4 %), пакистанці (7,7 %) [5, с. 21]. Перебування нелегалів на теренах України негативно впливає насамперед на рівень злочиності в державі, поширення небезпечних захворювань, розвиток "тіньового" ринку праці. Вказаний вид бізнесу у сфері транснаціональної злочинності за своєю значущістю знаходиться поруч із наркобізнесом та торгівлею викраденими автомобілями.

Констатуємо, що відсотковий показник виявлення нелегальних мігрантів все ще досить низький. На нашу думку, цей факт детермінований наявністю низки проблем у боротьбі з цим явищем в Україні. Механізм викриття злочинців, які незаконно перебувають на території нашої держави або перетинають її кордони, потребує вироблення більш ефективних шляхів протидії в сучасних умовах, зокрема: створення в країні структури, яка б консолідувала завдання боротьби з нелегальною міграцією на державному рівні; пошук та перекриття найбільш небезпечних каналів міграції в Україні шляхом удосконалення візової політики та якості прикордонного контролю; виявлення на території України злочинних угруповань, які організовують переправлення нелегальних мігрантів, виготовляють і забезпечують їх фальшивими документами; виділення коштів на формування дієвого способу транспортування нелегальних мігрантів до місць їхнього постійного проживання або до країн, з яких вони прибули. Крім цього необхідно укласти відповідні міжурядові угоди, створити додаткові місця тимчасового утримання злочинців та залучити кошти організацій, які мають прибуток від транзиту іноземців через територію України.

Проблеми українських спецслужб, що виникають у процесі відстеження та затримання нелегальних мігрантів, чинять перешкоди у вибудовуванні партнерських стосунків "Україна – ЄС". Безперервний потік транзитерів через територію України на Захід викликає певні сумніви з боку європейської спільноти стосовно здатності нашої держави контролювати міграційні процеси і, водночас, підриває міжнародний авторитет України. Тому сьогодні гостро постає потреба внесення змін до Закону України "Про імміграцію", котрі стосуються квотування та надання притулку в нашій державі іноземцям та особам без громадянства, а також прийняття Концепції державної міграційної політики України. Окремі закони нашої держави сприяють потоку нелегальних мігрантів. Так, 2004 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про правовий статус зарубіжних українців", де фіксувалося право категорії іноземних громадян на позаквотну імміграцію в Україну (чим скористалися злочинні угруповання). Удосконаленню системи контролю міграції має сприяти прийняття нової редакції закону "Про заняттість населення" (документ пройшов перше читання у січні 2007 р.), у якій передбачено окремі статті щодо зайнятості і соціального захисту громадян України, котрі працюють чи живуть за її межами. Окремо зазначено права працівників-

мігрантів, які брали участь у соціальному страхуванні, на соціальний захист та пенсійне забезпечення відповідно до законодавства України.

Попри незначні маштаби, міграція все більше впливає на етнічний склад населення нашої держави. Так, відповідно до даних перепису 2001 р., у порівнянні з 1989 р. в Україні зросла кількість азербайджанців на 20 % (45,2 тис.), грузин – майже у півтора рази (34,2 тис.), вірмен – у 1,8 рази (99,9 тис.). На 50 % стало більше корейців (12,7 тис.), у 30 разів більше турків (8,8 тис.), у 8 разів – в'єтнамців (3,9 тис.), у 5 разів – арабів [5, с. 26].

Отже, сучасні міграційні процеси в Україні є суперечливим явищем, яке має позитивні й негативні наслідки. До переваг відносимо покращення доходів населення. Недоліки охоплюють комплекс соціальних та економічних проблем. Основними з них є: втрати трудового та людського понтеціалу, які детерміновані структурою міграційних потоків; поширеністю нелегальної міграції в Україні та за її межами; невизначеністю пріоритетів та позицій у сфері регулювання міграційних процесів; деградацією, деморалізацією та декультуризацією українського суспільства. Тому міграція в Україні – досить складна та неоднозначна проблема, яка потребує вивчення досвіду регулювання в країнах Західної Європи та значної уваги з боку правлячої верхівки, що дасть змогу уникнути безлічі помилок державотворення.

Список використаних джерел

1. *Варецька О.* Соціально-економічне підгрунтя трудової міграції населення України / О. Варецька // Україна аспекти праці. – 2005. – № 5. – С. 34–40. 2. *Вовканич С.* Розбудова інноваційного суспільства в контексті демографічного розвитку України / С. Вовканич // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 8. – С. 115–124. 3. *Карпачева Н.* Останні статистичні дані по нелегальній міграції та торгівлі людьми в Україні / Н. Карпачева // Доповідь у Верховній Раді України. – 2005. – 24 квітн. 4. *Уляницька О.* Проблеми безробіття і трудова міграція українців / О.Уляницька // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 8. – С. 167–172. 5. *Малиновська О.* Сучасні міграційні процеси в Україні та формування міграційної політики держави / О. Малиновська // Університет. – 2008. – № 2. – С. 11–28. 6. *Ільницький К.* Морський вибір України / К. Ільницький // Дзеркало тижня. – 2006. – № 8 (627). – 16–22 грудн. 7. *Участь* України в міжнародному обміні робочої сили // http: // in 1. com. ua / book. 8. *Статистичний* щорічник України за 2003 рік. – К. : Консультант, 2004. – 67 с. 9. *Стан* дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2003. – 78 с.

Леся Костюк

МИГРАЦИЯ В УКРАИНЕ: ПРИЧИНЫ, ЛЕГИТИМНОСТЬ, ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ СОЦИУМА

В статье проанализированы причины миграции населения Украины в государства Западной Европы, констатировано последствия этого процесса для общества. Изучены способы выезда за пределы нашего государства, прослежено соблюдение законодательства во время пересечения границ Украины.

Ключевые слова: эмигрант, миграция, Евросоюз, нелегальные мигранты, безработица, инфляция.

Lesya Kostyuk

MIGRATION IN UKRAINE: REASONS, LEGITIMITY AND CONSEQUENCES FOR SOCIUM

In the article reasons of migration of population in Ukraine into the states of Western Europe, as well as the consequences of this process for society are analyzed. The methods of departure outside our state are studied; the observance of legislation during crossing the borders of Ukraine is traced.

Key words: an emigrant, migration, European Union, illegal migration, unemployment, inflation.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.7

Юрій Макар

СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО – ВИДОЗМІНА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА

У статті розглянуто суть Східного партнерства, оцінку Заходом рівня розвитку інтеграційних процесів у виділених шести країнах, ставлення владних структур і аналітиків цих держав до нового проекту. Окремо виокремлена позиція України. У підсумку зроблені узагальнюючі висновки.

Ключові слова: асоціативна угода, візовий режим, громадянські свободи, енергетична безпека, європейські стандарти, зона вільної торгівлі, країни-адресати, національні інтереси, об'єднана Європа, Східне партнерство, східні сусіди.

Суть нової форми регіональної співпраці Євросоюзу

Східне партнерство (СП) – це нова форма регіональної співпраці Євросоюзу, спрямована до шести колишніх держав СРСР: Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України. Вона є продовженням *Європейської політики сусідства (ЄПС)*, здійснюваної з 2004 р., і спирається на ті ж самі засади і методи діяльності. Її найголовнішою метою, за задумом ініціаторів, є наближення перелічених держав до Євросоюзу. Як вони твердять – це є "план розвитку стосунків між Союзом і державами Східної Європи та Південного Кавказу, який надає їм можливість поступового входження до союзних політик і програм, а також інтеграції до спільного ринку" [58, с. 5]. Далі, на думку ініціаторів, співпраця ЄС з його східними сусідами повинна вести до передачі позитивного досвіду у сферах торгівлі, економіки та політики, а її темпи узалежнюються від тих змін, які відбуватимуться у тих державах.

Ініціаторами запровадження політики Східного партнерства виступили Польща і Швеція, котрі у травні 2008 р. запропонували поглиблення взаємин із східними сусідами, охопленими *Європейською політикою сусідства*. Однак, слід розуміти, що на формування проекту вплинули дії багатьох членів Євросоюзу. На потребу інтенсифікації стосунків із східними сусідами постійно звертали увагу країни *Вишеградської четвірки* – Польща, Словаччина, Угорщина і Чехія, висуваючи конкретні пропозиції у цьому плані. Подібну позицію займали також колишні радянські республіки Литва, Латвія і Естонія. Під час свого головування в ЄС у першій половині 2006 р. Австрія запропонувала будувати спільну енергетичну політику на засадах діалогу з Україною та Білоруссю як транзитними державами енергоносіїв. Німеччина, головуючи в ЄС у першому півріччі 2007 р., виступила з пропозицією поглиблення *Європейської політики сусідства*. В ній передбачалася "широка позиція поглиблення стосунків" з сусідніми державами, тобто з країнами, охопленими ЄПС, що уможливлювало б Євросоюзові укладання з ними конкретних угод, передусім економічної співпраці. Виразом зміненого підходу Євросоюзу до політики сусідства стало ухвалення в грудні 2007 р. *Європейською радою* польсько-литовської пропозиції розвитку південного-східного виміру ЄПС не лише в рамках двосторонніх взаємин, але й багатосторонніх [58, с. 5, 15–16, 38–40].

Багато держав-членів Євросоюзу розглядають *Східне партнерство* як продовження своїх попередніх зусиль щодо посилення ЄПС на східноєвропейському напрямі, а разом з тим як новий аспект у стосунках ЄС з його адресатами. Польсько-шведська ініціатива

знайшла значну підтримку з огляду на зміну умов у самому Євросоюзі та його оточенні. Через п'ять років після розширення Євросоюзу, коли до нього долучилося відразу десять нових членів, а потім ще декілька, в його середовищі зростає розуміння появи нових викликів і загроз у зв'язку з подіями у Східній Європі й на Південному Кавказі. Держави-члени ЄС тепер вважають більше ніж будь-коли, що напруга, політична і економічна дестабілізація, *заморожені конфлікти* в регіоні можуть безпосередньо стосуватися і Євросоюзу. Не випадково опрацювання проектів *Східного партнерства* набрало розмаху після російсько-грузинської війни, а його суттєвою складовою стала енергетична співпраця, потреба врегулювання якої викликана періодичними загостреннями українсько-російських відносин у газовій сфері. Разом з тим, досвід декількох років реалізації ЄПС показав, що, аби посилити ефективність, потрібно достосовувати її інструментарій до специфіки держав, на які вона спрямована, ширше враховувати запити "європейських сусідів ЄС" зі Східної Європи, а також очікування "сусідів Європи" з Північної Африки та Близького Сходу. Підтримці *Східного партнерства* сприяла також політична зміна у Франції, яка протягом тривалого часу залишалася головним опонентом поглиблення стосунків із східними партнерами, охопленими ЄПС. Польські аналітики вважають, що, оскільки новий президент Франції Ніколя Саркозі вніс пропозицію Євросоюзу стосовно регіону Середземного моря, то можна було сподіватися, що взамін на згоду розвитку південного напряму ЄПС він підтримає *Східне партнерство*. Тим більше, що Франція рівночасно домагалася зближення з новими членами ЄС, перш за все з Польщею. Внаслідок цього в березні 2008 р., після засідання *Європейської ради*, де було ухвалене рішення про зміцнення взаємин з середземноморськими державами, міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський оприлюднив нову ініціативу стосовно *східних сусідів*, охоплених дотогочасною ЄПС. Важливе значення для схвалення *Східного партнерства* мало й те, що до проекту від самого початку прилучилися *старі члени* Євросоюзу. Завдяки участі Швеції розвиток *окремої східної політики* ЄС перестав розглядатися як сфера зацікавлення переважно *нових членів* Союзу. Важливу роль, на думку тих же польських аналітиків, у цій справі відіграла *Європейська комісія*, яка в грудні 2008 р. представила комюніке про *Східне партнерство*, що стало передумовою для подальшого розвитку проекту [58, с. 5–6 і ін.; 55 с. 36–39]. А офіційне схвалення Східного партнерства як програми дій Євросоюзу відбулося на його саміті 7 травня 2009 р. у Празі за участю глав держав – Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України [18].

Східне партнерство, за заявами його авторів, передбачає, у двосторонньому вимірі, опрацювання нових правових засад відносин між Євросоюзом та його *східними сусідами* у вигляді *асоціативних угод* і утворення широких комплексних *зон вільної торгівлі*. Важливим елементом *Східного партнерства* має бути початок "нової лібералізації візового режиму" у стосунках з окремими партнерськими країнами, а також розвиток співпраці у сфері *енергетичної безпеки*. Поглиблення відносин з Євросоюзом кожного із східних партнерів автори проекту узалежнюють від його поступу у втіленні у життя таких цінностей, як: *демократія, правопорядок, пошанування прав людини*, а також від впровадження *засад ринкової економіки, врівноваженого розвитку і належного управління*. Євросоюз, зі свого боку, у відповідь на це зобов'язується інтенсивно підтримувати реформи у *державах-сусідах*, у т.ч. й у сприянні вдосконалення їх адміністративної дієздатності [58, с. 6–7].

Загалом *Східне партнерство* не є стратегією розширення Євросоюзу як такого, але воно не виключає, що держави, ним охоплені, "можуть колись стати членами ЄС". Модель розвитку взаємин з Євросоюзом, визначена *Східним партнерством*, "видається на стільки еластичною і привабливою, що може задовільнити зарівно як держави, котрі зацікавлені лише близькою співпрацею з ЄС, так і ті, котрі намагаються влучитися до європейської інтеграції". Крім того, участь Білорусі у *Східному партнерстві*, як передбачають його натхненники, може створити простір для діалогу з низовими і середніми ланками білоруського істеблішменту, що мало б спричинитися до змін у цій країні [58, с. 6].

У порівнянні з *Європейською політикою сусідства* основним у *Східному партнерстві* є його *багатосторонній вимір*. З цим пов'язуються регулярні зустрічі представників Євросоюзу і його *східних сусідів* на рівні голів держав і урядів, міністрів закордонних справ, інших високих урядовців і експертів. *Багатосторонній вимір Східного партнерства,* як вважають його натхненники, має спричинитися до підтримки політичних і економічних змін у державах Східної Європи та Південного Кавказу, набираючи характеру форуму обміну інформацією і досвідом партнерських країн у таких сферах, як: демократія, належне управління і стабільність, економічна інтеграція і конвергенція в галузі політики Євросоюзу, енергетична безпека та міжлюдські контакти. Багато членів Євросоюзу, а також деякі *держави-партнери* очікують, що багатостороння співпраця виконуватиме рівно ж функції механізму формування довіри в регіоні [58, с. 6–7].

Для здійснення політики *Східного партнерства* потрібні відповідні кошти. Євросоюз передбачає витрати протягом 2010–2013 рр. на *Східне партнерство* 600 млн євро. До загальної суми передбачено виділити 350 млн євро нових коштів, а 250 млн євро виділено за рахунок попередніх програм ЄПС. Як вважають автори проекту, 600 млн євро "не є сумою, яка розв'яже проблеми регіону, але саме визнання, що політика ЄС щодо *східних сусідів* вимагає додаткового фінансування, є кроком у напрямку його збільшення в найближчому майбутньому". Вважається, що приводом до дискусії на цю тему всередині Євросоюзу буде, насамперед, перегляд бюджету, а потім негоціації у справі фінансових проектів на 2014–2020 рр. Автори проекту зазначають, що виділені кошти не є єдиним засобом, визначеним Євросоюзом тепер для *східних сусідів*, охоплених ЄПС. Протягом 2007–2013 рр. вони мають отримати з *Європейського інструменту сусідства і партнерства* понад один мільярд євро, а також позики від *Європейського інвестиційного банку і Європейського банку відбудови і розвитку* [18; 55; 58, с. 7].

Аналіз політики держав Євросоюзу стосовно СП дозволяє зробити висновок, що вони вбачають потребу більшого заанґажування у справи Східної Європи і Південного Кавказу. Підтримують ідею творення поглибленої *зони вільної торгівлі* та *асоціативних угод* між державами ЄС та *державами-партнерами*, про яких йдеться. Видається, що вони чи не найбільше зацікавлені в енергетичній співпраці, виділеній у проекті як одна з провідних галузей взаємодії ЄС та його східних сусідів.

Щоправда, під час дискусій над проектом СП виявилося ряд суперечливих моментів. Чи не найбільше застережень викликала пропозиція виділення додаткових коштів. Гостро обговорювалося питання про взаємовідношення *Східного партнерства* зі здійснюваною від 2007 р. т. з. *Чорноморською синергією*, у якій бере участь більшість *східних сусідів* Євросоюзу. Критичні зауваження в ряді країн-членів ЄС викликала ідея *лібералізації візового режиму,* що певною мірою викликає страх перед неконтрольованим напливом до них іммігрантів, які вже тепер там складають значний відсоток мешканців [58, с. 7–8]

Ініціатива СП викликала також значні дискусії щодо стосунків на рівні *Євросоюз – Росія,* власне на теренах Східної Європи та Південного Кавказу, які Росія вважає сферою своїх *національних інтересів.* У цій галузі думки серед членів ЄС дуже часто були і, зрештою залишаються, прямо протилежними. Одні вважають, що політика СП не повинна вести до протистояння між Євросоюзом та Росією. На думку інших, союзні ініціативи щодо СП не слід розглядати крізь призму російських інтересів. На думку останніх, СП повинно служити зближенню охоплених ним країн з Євросоюзом *незалежно* від позиції Росії у цій справі. Але разом усі держави Євросоюзу висловилися за доцільність рівнозначного розвитку *східного виміру* ЄПС і співпраці з Росією. Нівелювати можливі суперечності між цілями *Східного партнерства* і позицією Росії може, на думку членів ЄС, її участь в окремих проектах СП [58, с. 8].

Польські аналітики проекту підкреслюють, що в Євросоюзі є держави, яких можна вважати *групою прихильників Східного партнерства*. Це, власне кажучи, країни "дуже зацікавлені у співпраці з адресатами Східного партнерства". Особливе місце, як вони вважають, тут посідають Польща і Швеція. З засобів масової інформації відомо, що під час

опрацювання проекту тісно співпрацювали центральноєвропейські й балтійські члени ЄС. Важливу роль також відіграли консультації з Німеччиною. Її підтримка, як вважають експерти, відіграла вирішальну роль у досягненні консенсусу з приводу СП. Ці зусилля, а також підтримка *Європейської комісії* довели до остаточного порозуміння щодо проекту, який очевидно створив можливість посилення співпраці ЄС зі східними державами [58, с. 8].

Ініціатори СП вважають, що належить до проекту ширше залучити держави, яких вони окреслюють як *симпатиків чорноморської співпраці.* Передусім йдеться про Німеччину, як автора *Чорноморської синергії*, а також Румунію, Болгарію і Грецію. Три останні країни, як вважають польські аналітики, з огляду на географічне положення, а також зв'язки – культурні, політичні, економічні та суспільні, зацікавлені в співпраці з шістьма, визначеними для планів СП [58, с. 8].

Щоб вповні використати потенціал держав членів ЄС для розвитку проекту, його автори вважають, що слід було б уможливити кожній з них ширше залучатися до конкретних напрямків співпраці або до реалізації конкретних програм. Ця ідея з'явилася у *польсько-шведській пропозиції,* згодом підтримана *Європейською комісією*, яка у грудневому комюніке 2008 р. заявила, що "членські держави (Євросоюзу. – Авт.), які мають досвід у процесі трансформації, відіграватимуть особливу роль" у функціонуванні *тематичних платформ*. Йдеться про те, що чимало залежатиме від заанґажованості у проекті Німеччини і країн Центральної та Північної Європи, їх взаємодії, а також здатності до створення ширших коаліцій держав, котрі виявляли б бажання брати участь в *конкретних секторних проектах.* Із сказаного випливає, що до співпраці з країнами, до яких адресоване СП, наприклад, в галузі управління кордонами могли б бути залучені південні члени ЄС. До співпраці в галузі енергетики заанґажувалися б держави Євросоюзу, узалежнені від поставок російських енергоносіїв. Проблемами розвитку демократії і захисту прав людини у *східних сусідів* могли б займатися Скандинавські держави, чи наприклад, Нідерланди. Хоч, на думку ініціаторів, країни, охоплені СП, не є суттєвими економічними чи політичними партнерами Великої Британії, що відповідає дійсності, вона проявляє зацікавлення регіоном внаслідок загальної підтримки нею дій щодо розширення простору *стабільності, безпеки і вільного ринку* [58, с. 8–10].

За задумом авторів проекту, для втілення у життя політики *Східного партнерства* буде необхідна координація програм, спрямованих державами ЄС на *Східне партнерство*, щоб найефективніше використати виділені засоби.

Члени Євросоюзу про східних сусідів

На думку польських аналітиків, члени Євросоюзу повинні відіграти суттєву роль у втіленні в життя *Східного партнерства,* проте його успіх залежить передусім від активності його *східних сусідів.* До речі, тут немає нічого нового, оскільки розмови на цю тему ведуться тривалий час. Що стосується України, то щонайменше, півтори десятків років. При цьому слід зазначити, що Україна, як й інші східні сусіди Євросоюзу, непослідовно здійснює свій зовнішньополітичний і зовнішньоекономічний курс. Заяви постійно розходяться з практичними крокам. Але й Євросоюз, як цілість, так і його окремі члени, не завжди розуміють дії тих держав, на які спрямовують свої зусилля. Це по-перше, а по-друге, досвід показує, що у такій тонкій сфері вони не поспішають псувати стосунки з Росією.

Повертаючись до тих, хто формує новий політичний курс стосовно шести *східних сусідів*, то вони підкреслюють, що серед адресатів *Східного партнерства* існує різний рівень дотримання *засад демократії, прав і громадянських свобод,* як рівно ж *правових норм.* На їх думку, зокрема про демократію, в розумінні пошанування виборчих процедур, прав опозиції, свободи ЗМІ, можна говорити переважно про Україну. Ситуація в Грузії, а ще більшою мірою у Вірменії і Молдові, вказує під цим кутом зору на багато відхилень. Вважається, що в Білорусі та Азербайджані панують авторитарні режими. Відмінним є й очікування шести країн від Євросоюзу. Україна і Грузія декларують бажання вступити до нього. Про щось подібне заявляють Молдова і Азербайджан. Білорусь і Вірменія не проголошують наразі

намірів стати членами Євросоюзу, хоч в обох країнах наявні численні прихильники цього [55; 58, с. 10].

Щоб закінчити з цим аспектом, зазначимо, що ініціатори нового різновиду східної політики вважають що, незважаючи на відмінності в реакції *сусідніх держав* щодо СП, сьогодні ініціатива ними сприйнята добре [58].

Яку ж мету насправді переслідують ініціатори нового спрямування *Східної політики?* Безумовно, як ЄС загалом, вони продовжують бути носіями ідеї *об'єднаної Європи,* яка зародилася ще у середньовіччі. Йдеться про таку Європу, у якій не було б конфліктів, або, якщо вони й виникають, то їх слід долати шляхом взаємного врегулювання. Станом на сьогодні Євросоюз уособлює образ *об'єднаної Європи*. Проте, поза нею залишається ряд держав, зокрема шість вище названих. У висуненому проекті не йдеться про надання їм місця в ній, хоч говориться, що двері для них туди не замкнені. Але, додамо від себе, не зовсім відчинені.

В усякому випадку, за образним висловом польського міжнародного оглядача Михайла Кацевича, "Унія (ЄС. – Ю. М.) заходить на російське подвір'я, де криється багато небезпек, але є й шанс для запевнення 75 мільйонам людей видів на краще життя і свободу" [55, с. 36]. Подане виглядає, як щира, безкорислива допомога. Однак, було б дуже наївним не бачити за цим і власного інтересу наших друзів з Євросоюзу. Вони не просто хочуть нам допомогти, але й дбають про своє майбутнє, про свою безпеку, розвиток і т.п. І це цілком природне явище, в якому кожен може і повинен знайти своє місце. Висловлюючи свою думку, Кацевич ілюструє її деякими, підібраними ним статистичними даними, які вслід за ним, викладено у невеликій таблиці. Мова йде про дані станом на 2007–2008 рр., котрі стосуються інвестицій, торгівельного балансу, прибутку на одного жителя і кількості населення в кожній з держав, до яких спрямоване СП.

Держава	Інвестиції Євросоюзу протягом 2007 р. (млн євро)	Торгівельний баланс Євросоюзу в 2008 р. (млн євро)	Прибуток на душу населення (в доларах США)	Кількість населення (в млн)
Азербайджан	115	від'ємний 8500	9000	8,2
Білорусь	156	додатній 290	11800	9,6
Вірменія	61	додатній 352	6400	3,0
Грузія	293	додатній 490	4700	4,6
Молдова	128	додатній 960	2500	4,3
Україна	2600	додатній 10800	6900	45,7
Разом	3353	додатній 4392	в середньому 6883	75,4

Джерело: Kacewicz M. Krok na Wschód // Newsweek. Polska. – 2009. – № 19. – S. 36–37.

Наведені дані наштовхують на певні роздуми, особливо стосовно України. Загалом понад 75 млн людей на східних кордонах Євросоюзу, то чималий показник, якщо до нього ще додати розміри території. У цьому клубку переплітаються інтереси Євросоюзу, Росії і згаданих шести держав. Як всі учасники будуватимуть свої взаємини, від того залежатиме стабільність у Європі, й значною мірою, у світі. Що ж до України, то з наведеного випливає непривабливий висновок про те, що, посідаючи територію і маючи населення, які суттєво перевищують відповідні показники інших п'яти держав разом узятих, за іншими параметрами вона їм поступається. Найнеприємнішим у даному випадку є низький рівень прибутку на душу населення. Але це тема окремого важливого дослідження.

Якщо говорити про шість країн, до яких звернене СП, то буде не зайвим глянути на них очима того ж польського оглядача Михайла Кацевича, що є своєрідним узагальненням європейського їх бачення навесні 2009 р. Отже, кожній з них він дає достатньо влучну коротку характеристику. В Азербайджані президент Ільхам Алієв, на його думку, створив культ особи, переслідує опозицію і ЗМІ. Дотепер уникає теми про права людини. Воліє розмовляти про нафту. Але зараз буде змушений розмовляти з Брюселем на ці, не зручні для нього, теми. Щодо Білорусі, то на думку оглядача, режим Олександра Лукашенка, розпочинаючи пошуки контактів з Євросоюзом, "не змінює тактики щодо опозиції". Для непокірних "влада постійно має лише палиці". Але політики в Брюселі розраховують на те, що білоруський режим з часом розпочне розмовляти з власними громадянами цивілізовано. Як вважає Кацевич, Вірменія хотіла б вийти з ізоляції і покінчити з блокадою кордонів. Щоб досягти того, вірмени змушені досягти згоди з азербайджанцями і турками. Дотепер Вірменію підтримувала лише Росія, а тепер у цей миротворчий процес анґажується Європа. Стосовно жителів Грузії, то вони, особливо після конфлікту їх країни з Росією, як стверджує журналіст, очікують на будь-який сигнал підтримки з боку Заходу. Грузини змагаються із знищеннями, бідністю, корупцією, політичною анархією і ворожим сусідом. Але сподіваються, що Європа не залишить їх напризволяще [55].

Говорячи про Молдову, Кацевич підкреслює, що тамтешні комуністи заявляють про свої наміри вести державу до Євросоюзу. Але з весняними протестами 2009 р. під час парламентських виборів розправилися "у старому дусі, за допомогою поліції". Крім того, в організації заворушень оскаржили сусідню Румунію. Тепер, як вважає аналітик, "змушені поважно тлумачитися перед Брюселем". Щоправда, після сказаного внаслідок політичних перезмін в Молдові відбуваються зміни й у її внутрішній і зовнішній політиці.

І, накінець, стосовно України. Кацевич називає демократію по-київськи "суцільною смугою скандалів". "У запалі політичних воєн, – пише він, – вже давно забуто про ідеали помаранчевої революції". Східне партнерство "має допомогти українцям віднайти дорогу до Європи" [55].

Отакі думки поширюються Європою і світом про *східних партнерів* Євросоюзу, і зокрема про Україну. З ними важко не погоджуватись, особливо стосовно України. Після Помаранчевої, сказати б, доленосної революції втрачено важливі шанси згуртування суспільства, внутрішнього розвитку держави та її міжнародного визнання як передбачуваного суб'єкта європейської та світової спільноти.

Ставлення східних сусідів до СП

Далі перейдемо до ставлення Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови і України та їх громадян стосовно запропонованого їм на Празькому саміті Євросоюзу *Східного партнерства*, як видозміни *Європейської політики сусідства.* Цілком зрозуміло, що наразі ці країни керуються різними (подібними – чи відмінними) підходами до формування своїх стосунків з Євросоюзом та його окремим членами, залежно від своїх внутрішніх проблем та міжнародного становища. Мабуть, у невеликому матеріалі було б доцільним згрупувати позиції шістки держав щодо проблеми СП, тим більше, що, справді, є якісь спільні чи відмінні риси процесу їх інтеграції до Європи. Але в даному випадку автор вважає за краще пояснити, бодай побіжно, позицію кожної з держав зокрема.

Щодо Азербайджану, то ще 2004 р. президент Ільхам Алієв заявив, що його країна повністю ототожнює себе з європейськими цінностями, а інтеграцію до ЄС трактує як "стратегічний вибір". Однак через авторитарність режиму, ним встановленого, справа далі декларацій не пішла. Крім того, як розуміють оглядачі, до європейської інтеграції Азербайджан не заохочує приклад менталітетно близької йому Туреччини, багаторічні намагання якої досягти членства в ЄС до цього часу не приносять очікуваного результату [1; 8; 30; 50; 59]. Разом з тим, Азербайджан прихильно віднісся до ідеї СП, яка, на його думку, дає додатковий імпульс для зміцнення співпраці з ЄС, створюючи нові умови для формування *асоційованих товариств.* МЗС Азербайджану вважає пріоритетними в рамках

СП для своєї держави *три кошики: безпека* (карабаський конфлікт, загальна безпека, боротьба з тероризмом і з торгівлею наркотиками); *питання економіки* (транзит, енергетична безпека, економічна співпраця поза паливним сектором); *міжлюдські контакти* (лібералізація візового режиму, обмін студентами, наукова і правова співпраця) [1; 8; 30]. Щоправда, відсутність членства Азербайджану у *Світовій організації торгівлі* (СОТ) унеможливлює початок переговорів про створення *зони вільної торгівлі* з ЄС, але влада країни декларує зацікавлення угодою про *асоціювання* до нього, співпрацею в таких галузях, як: податкова і митна система, а також створенням договірних умов для розвитку бізнесу і боротьби з корупцією. Натомість не проявляє зацікавлення у реформуванні на користь *демократизації* і *верховенства права* [1; 8].

Серед азербайджанських експертів переважають позитивні висновки про СП. Вони вважають, що завдяки йому наступить зміцнення економічних і політичних контактів з ЄС, а суспільна еліта буде під більшим впливом "європейського мислення". Завдяки ж економічній співпраці народне господарство держави стане менш залежним від паливного сектору, більш сучасним і конкурентноздатним. Вважається, що СП може стати платформою не лише для європейської інтеграції, але й євроатлантичного безпекового простору. Деякі з азербайджанських експертів вважають, що СП має антиросійську спрямованість і є спробою покарати Росію за війну з Грузією шляхом відірвання від неї Білорусі та Вірменії і, таким чином, є стратегічною противагою діям Росії. А для Азербайджану, котрий не потребує економічної допомоги, не є таким життєво важливим, як для інших його адресатів [10; 29; 40; 43].

Стосунки Білорусі з ЄС були напруженими ще з 90-х рр. через формування в ній авторитарного режиму, що порушував права людини і громадянські свободи. Щоправда, ЄС у 1995 р. підписав з Білоруссю *Порозуміння про співпрацю і партнерство,* але відклав його ратифікацію після того, як Олександр Лукашенко у 1996 р. розпустив парламент, продовжив свою каденцію і розширив президентські повноваження. Білорусь не була охоплена ЄПС. У 2004 р., після референдуму відносно ліквідації обмежень кількості каденцій президента, ЄС увів візові санкції для керівників Білоруської держави, розширивши їх у 2006 р. після репресій щодо опозиції під час і після президентської кампанії [58, с. 59].

Можна вважати, що можливості поліпшення стосунків Білорусь-Євросоюз з'явилися 2008 р. Зростаючі економічні клопоти, а також небезпека надмірного господарського і політичного узалежнення від Росії, особливо після російсько-грузинської війни, змусили білоруську владу шукати шляхів до залучення західних інвестицій. ЄС, у свою чергу, побачив, що політика ізоляції білоруської влади не принесла відповідних результатів, тобто не схилила її до лібералізації режиму [32; 58, с. 59].

Під час опрацювання програми СП, що збіглося у часі з проявами лібералізації у Білорусі, ЄС здійснював із своєї ініціативи з її представниками консультації, у яких останні були зацікавлені, хоч старалися того не демонструвати. З висловлювань білоруських дипломатів, президента Лукашенка можна зробити висновок, що Мінськ розраховує на підтримку Євросоюзом *пануючої в Білорусії системи влади, закінчення дипломатичної ізоляції, інтенсифікації економічної співпраці, надання допомоги для поліпшення економічних та екологічних стандартів, пом'якшення візового режиму* [20; 25].

Після грудневого 2008 р. саміту Євросоюзу Білорусь підтвердила готовність співпраць з ЄС у рамках СП у таких галузях, як: торгівля, енергетика, транспорт, боротьба з транскордонною злочинністю, екологія і сільське господарство [26]. З того часу представники білоруського уряду неодноразово висловлювалися позитивно стосовно СП, щоправда, з певними застереженнями. Більше того, міністр закордонних справ Білорусі Сергій Мартинов 14 лютого 2009 р. в інтерв'ю для німецького *Frankfurter Allgemeine Zeitung* не виключив навіть, що у віддаленій перспективі його країна може стати членом Євросоюзу і НАТО, хоч наразі, як він зазначив, у передбачуваному майбутньому, подібні плани не ставлять на порядок денний. Натомість підкреслив, що для Білорусі "принциповим є те, щоб Партнерство базувалося на принципах рівноправ'я для всіх його учасників" [20; 21; 52].

Варто, очевидно, навести висловлювання президента Лукашенка щодо СП. В інтерв'ю для телеканалу *Euronews* 5 лютого 2009 р. він, зокрема, сказав, що вітає "цей позитивний крок Європи щодо своїх сусідів", і вважає його дуже прагматичним і розсудливим кроком, який з боку Європейського Союзу є на часі [44]. Попередньо Лукашенко мав розмову з Президентом України Віктором Ющенком про спільні заходи у рамках СП. Йшлося про *інфраструктурні проекти*, зокрема, про трасу прискореного руху від Калінінграду через Клайпеду, Вільнюс, Мінськ, Київ до чорноморських портів Іллічівська або Миколаєва. Обговорювали обидва президенти й питання *енергетичної співпраці* [21; 58, с. 61].

Як же ж віднеслася до впровадження СП білоруська опозиція? Політрада ліберальної *Об'єднаної громадянської партії* – однієї із провідних опозиційних сил – прийняла ухвалу, що Білорусь повинна бути охоплена СП лише тоді, коли виконає "всі умови, необхідні для того, щоб країна могла взяти участь у ньому" [7; 62]. Згодом її лідер Анатолій Лабєдзько пояснив, що за обставин, коли "розганяються мирні демонстрації, з'явилися нові політичні в'язні", включення Білорусі "до тієї програми викличе масове розчарування власне в проєвропейської частини білорусів". На закінчення він сказав: "Не можна говорити про те, що вчора Білорусь була останньою диктатурою в Європі, а сьогодні включати її до європейських програм без якісного поліпшення ситуації в Білорусі" [37; 38].

Одне з найсильніших опозиційних угрупувань – *Білоруський національний фронт*, який однозначно висловлюється за членство Білорусі в ЄС і НАТО, також вважає, що поширення СП на його країну можливе лише після її попередньої демократизації, хоч у спеціально прийнятій постанові пропонує охопити Білорусь СП, а потім його реалізацію стримати до часу виконання владою демократичних перетворень [15].

Подібні думки висловили: колишній голова Верховної Ради Білорусі Станіслав Шушкевич, конкурент Лукашенка на президентських виборах 2006 р. Олександр Козулін. Іншу позицію зайняв кандидат у президенти на вказаних виборах Олександр Мілінкевич, лідер руху *За волю*. На його думку, поширення СП на Білорусь означає не влучення до нього влади, а білоруського народу і є, таким чином, "історичним рішенням", яке "підтвердило б вибір Білорусі – бути в Європі" [2; 13; 31].

Вірменія вважає, що випливає з заяв владних чинників протягом останнього часу, західну модель для свого розвитку найбільш придатною. Членство в Євросоюзі трактує як *стратегічний вибір,* хоч і не оприлюднює конкретної програми дій. Однак цього прагне значна частина політичних сил в країні й абсолютна більшість її громадян, а також потужна вірменська діаспора в державах Заходу [47]. Разом з тим, Вірменія небезпідставно вважається єдиною проросійською державою Південного Кавказу. Вона зв'язана з Росією політичним і військовим союзом, а її економіка фактично контролюється російським чинником. Такий стан речей виник у зв'язку з міжнародним становищем Вірменії, яка межує з Туреччиною і Азербайджаном, маючи з ними задавнені територіально-національні конфлікти.

Вірменія бере участь у втіленні в життя ЄПС і позитивно поставилася до СП. Порівнюючи ці дві програми, вірменська влада вважає, що остання закладає більші можливості для поглиблення інтеграції з Євросоюзом, створює передумови для отримання додаткових модернізаційних фондів, а також вселяє надію на те, що ЄС звертатиме більшу увагу на *Кавказький регіон.* Вірменія зацікавлена в *лібералізації візового режиму* у стосунках з Євросоюзом і створенні *зони вільної торгівлі*, а також розраховує на підтримку ЄС у вирішенні її давніх проблем з Туреччиною [51; 54; 60].

Грузія є єдиною державою Південного Кавказу, яка протягом тривалого часу проголошує своєю метою членство в ЄС і НАТО. Після приходу на посаду президента Михайла Саакашвілі, Грузія чітко обрала прозахідний курс у зовнішній політиці. Цьому сприяє постійне погіршення стосунків з Росією, серпнева війна між обома державами у 2008 р., вихід Грузії із СНД у серпні 2009 р. Грузія, як і її сусіди Азербайджан і Вірменія, охоплена у 2004 р. *Європейською політикою сусідства*, що вона розцінює як рух в напрямі інтеграції до ЄС. Грузія позитивно сприйняла появу ініціативи СП, розраховуючи на

лібералізацію візового режиму, *усунення торгівельних перепон* і *створення зони вільної торгівлі*, а також збільшення заанґажованості Євросоюзу в розв'язання конфліктів на Кавказі. Грузія пріоритетними в програмах СП вважає для себе: *питання безпеки*, у т. ч. *енергетичної*, *транзиту сировини і транспорту*. Вона передбачає разом з Азербайджаном і Україною – союзниками по ГУАМу представлення спільних ініціатив щодо СП. Надзвичайно важливим є для Грузії відбудова від воєнних руйнувань, підтримка з боку ЄС у справі реінтеграції – повернення під суверенітет держави самопроголошених за допомогою Росії Абхазії та Південної Осетії. Само собою, що Грузія розраховує на фінансову допомогу, включно з подоланням наслідків світової економічної кризи [34; 41; 42; 48; 53].

Що ж стосується Молдови, то вона, будучи історично тісно зв'язаною з Румунією, висловилась за приєднання до ЄС ще у 1996 р. Комуністи на чолі з Володимиром Вороніним, які прийшли до влади 2001 р., також підтримали, після деяких вагань, цю позицію. Фахівці з Євросоюзу вважають, що Молдова дуже інструментально трактує свої стосунки з ним, передусім, як: шанс на доступ до єесівських фондів і допомогу в реінтеграції держави, східною частиною якого – Наддністров'ям "керують сепаратисти, підтримувані Москвою" [46; 55; 57].

Молдова бере участь у програмах ЄПС. Що ж стосується *Східного партнерства*, то протягом 2008 р. і навіть на початку 2009 р. говорилося молдавськими чинниками про підтримку проекту. Зокрема, в липні 2008 р. міністр закордонних справ Андрій Стратан висловився за підтримку проекту, щоправда, звернувши при цьому увагу, що Молдова хотіла б бачити "чітку європейську перспективу" для себе. Подібну заяву у підтримку СП висловила тоді й прем'єр-міністр Молдови Зінаїда Гречану. У вересні того ж року президент Воронін говорив, що його країну у СП насамперед цікавить створення *поглибленої зони вільної торгівлі* з Євросоюзом, *мобільність робочої сили* і *лібералізація візового режиму*. У січні 2009 р. він заявив, що "європейський вибір Молдови незворотній" [56; 61].

З лютого 2009 р. тональність висловлювань президента Молдови на цю тему змінилась. Воронін сказав, що СП зводиться до створення "кільця навколо Росії", а передбачувана фінансова допомога за цим проектом є нічим іншим, як "конфетками, роздаваними при таких оказіях", висловивши при цьому невдоволення, що Молдову віднесли до закавказьких держав, які, на його думку, значно менше заанґанжовані до європейської інтеграції [46; 55; 58, с. 64, 65].

Західні політики пов'язують такі зміни з характером молдавсько-російських стосунків. Росія вбачає в утвердженні СП намагання Євросоюзу розширення своєї *сфери впливів*, про що 21 березня 2009 р. публічно заявив російський міністр закордонних справ Сергій Лавров. Власне, після його візиту до Кишинева про ті "конфетки" заговорив Воронін, що на три тижні випереджало його візит до Москви, де він мав зустріч з президентом Росії Дмитром Мєдвєдєвим і лідером Придністров'я Ігорем Смирновим, яка відбулась 18 березня 2009 р. Західні політики сходяться на тому, що це було намагання Росії врегулювати придністровський конфлікт у відповідності зі своїми *стратегічними інтересами* [27; 58, с. 64–65].

Судячи за подіями, які протягом весни-літа 2009 р. відбулися в Молдові, незважаючи на критику СП з боку її керівництва, вона поволі звертає свої погляди до нього.

Україна і нові програми Євросоюзу

Серед шести країн, охоплених СП, Україна є найбільшою. Вище про це сказано в порівняльній таблиці. З наведених даних виходить, що три з кожних п'яти мешканців *країн-адресатів* СП є українцями. Україна виробляє 58% валової продукції усіх шести держав. Українська влада, і навіть опозиція, декларує бажання нашої держави стати членом Євросоюзу і очікує, що той надасть нам широку підтримку в інтеграційних зусиллях [55; 58, с. 65]. Україна свого часу неоднозначно сприйняла впровадження Євросоюзом *Європейської політики сусідства*, вважаючи такий крок по відношенню до себе як недооцінку своєї *європейської тотожності*, який не відповідав нашим намаганням вступити до *європейської*

спільноти. Щось подібне трапилось і тепер, хоча СП все ж виділяє шість країн із загалу *східних сусідів*. На українську владу і громадськість програма СП загалом справляє позитивне враження і вселяє хоч якісь надії на прискорення *інтеграції* України до ЄС і досягнення нею, у зв'язку з цим, *європейських стандартів* в усіх сферах життя суспільства [22; 23; 24.].

Під час презентації СП на зустрічі міністрів закордонних справ держав Євросоюзу МЗС України привітало ініціативу, однак зазначило, що запропонована програма свідчить про потребу опрацювання ЄС ефективного *східного виміру* своєї політики, що повинна передбачати надання чіткої перспективи членства у євроспільноті її "європейським сусідам" [24]. Через місяць після схвалення *Європейською радою* програми СП, МЗС України у черговому коментарі зазначило, що реалізація СП повинна віддзеркалювати специфіку кожної *держави-партнера*, враховуючи рівень демократії, економіки і декларовану кінцеву мету її стосунків з ЄС. При цьому висловлювалося сподівання, що програма не буде мати на меті *чемного виключення* перспективи членства України в Євросоюзі [23]. До речі, це саме сказав заступник міністра закордонних справ України Костянтин Єлісєєв напередодні Празького саміту ЄС 7 травня 2009 р. Особливо він наголосив на тому, що "двосторонні відносини України з ЄС мають пріоритет над форматом "Східного партнерства". Ми виступаємо проти того, щоб усі документи, під якими ми поставимо підпис у рамках "Східного партнерства", не використовувалися окремими країнами – членами Євросоюзу для того, щоб призупинити прогресивний розвиток відносин України з ЄС. Йдеться про політичну асоціацію, безвізовий режим і таке інше" [17, с. 12].

Повертаючись дещо назад, зазначимо, що після оголошення 3 грудня 2008 р. *Єврокомісією* своїх пропозицій стосовно СП українське МЗС констатувало, що рівень його параметрів "для кожної країни-партнера буде залежати від устремлінь, цілей і здібностей кожної з них". Але й тут вказується, що Україна приєднається до СП, якщо воно не створюватиме альтернативи до майбутнього членства в ЄС" [22].

Стосовно програми СП, ще до її впровадження на Празькому саміті ЄС 7 травня 2009 р., висловили свою думку тодішні лідери Української держави, відомі політичні діячі різних рівнів, експерти тощо. Президент України Віктор Ющенко, зокрема, дав високу оцінку проектів СП під час зустрічі з королем Швеції, коли той відвідав Україну у вересні 2008 р. [16; 33]. В інтерв'ю литовському щоденнику "Lietuvos žinios" 9 грудня 2008 р. Президент України підтвердив свою думку, висловивши при цьому сподівання, що буде створена *зона вільної торгівлі*, а *візовий режим* буде лібералізований [3]. Між іншим, голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу, звертаючись до українського народу з нагоди Дня Європи, тобто вже після Празького саміту, сказав: "Україна це країна з величезним економічним та людським потенціалом, якій призначено відігравати політичну роль. Нова ініціатива "Східного партнерства" з ЄС надасть більше можливостей Україні відігравати провідну роль серед східних сусідів ЄС". Водночас він зазначив, що великий потенціал України може бути реалізований лише за умови термінового виконання *системних реформ*, які "спочатку можуть бути болісними, але вони дозволять створити процвітаючу Україну, інтегровану до європейської сім'ї" [17, с. 10].

Висловлювання тодішнього Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко також проливають світло на її ставлення до СП та Євросоюзу. Зокрема, ще на липневій зустрічі 2008 р. з польським прем'єром Дональдом Туском вона оцінила її позитивно. А в листопаді того ж року сказала, що має надію, що СП сприятиме приєднанню України в майбутньому до ЄС [11]. Щось подібне з певним застереженням висловив відомий український політик Борис Тарасюк вже на початку 2009 р. [19]. Докладніше на тему СП доводилося говорити тодішньому українському віце-прем'єру Григорію Немирі, який відповідав за європейську інтеграцію нашої держави. За його словами, Україна очікувала від ЄС допомоги у справі *піднесення ефективності діяльності її адміністрації*, *підтримки українських регіонів*, передусім тих, які не поспішають підтримувати ідею інтеграції до ЄС (Донбас, Крим), *допомоги для сільського господарства*, *розбудови співпраці у сфері безпеки*, *інтенсифікації*

енергетичної співпраці, зокрема у питанні *транспортування газу через територію України* до ЄС, *атомної енергетики і модернізації газотранспортної системи України* [5; 6]. Крім того, українська влада сподівається на технічну *допомогу при впровадженні євростандартів у сільському господарстві* й *промисловості*, на *інвестиції в розвиток транспортної та сільськогосподарської інфраструктури* і на *зміцнення промислової співпраці*.

Після березневого 2009 р. рішення *Європейської Ради* українська сторона устами свого МЗС з жалем відмітила, що обіцянка *Єврокомісії відмінити* на перспективу *візовий режим для громадян України* була замінена невиразною лібералізацією, а уся програма СП виглядає щодо України досить мглистою [49]. Подібну позицію висловив і заступник керівника Секретаріату Президента України Андрій Гончарук. Поряд з позитивами СП для України він зазначав, що *Європейська рада* замість *економічної інтеграції* і *політичної асоціації*, які значилися у пропозиціях *Єврокомісії*, вирішила лише "створити для цього умови", а замість того, щоб ліквідувати *візовий режим, обмежилася обіцянками його лібералізації* [12].

Ставлення української опозиції до СП було найбільш незрозумілим явищем для західних політиків, які, аналізуючи ті чи інші заяви, документи і т.п., що виходили, наприклад, від очільників Партії регіонів, ставили великий знак запитання над справжніми її цілями [4; 9].

Для зрозуміння повноти картини ставлення України до політики СП варто б послатися на точку зору річної давності бодай окремих аналітиків. Так, на думку Олександра Сушка з *Інституту євроатлантичної співпраці* програма СП заслуговує на позитивну оцінку, оскільки вперше виділяє Східну Європу і Південний Кавказ з невизначеної маси *сусідніх держав*, позбавлених шансів на інтеграцію до ЄС, передбачено укладення угод про асоціювання і ліквідацію на перспективу візового режиму. Але, разом з тим, Сушко закинув СП докір за відсутність інституціональної структури, яка, наприклад, існує для держав Середземноморського басейну [58, с. 67].

Директор європейських програм фонду *Відродження* Ірина Солоненко вважає, що Євросоюз, не проголошуючи офіційно перспективи членства в ньому, повинен подати чіткий сигнал східним *державам-партнерам* і створити той самий *інструментарій підтримки реформ*, який надано кандидатам до ЄС. Щоправда, вона застерегла, що щось подібне малореальне за нинішніх обставин [45]. Цікавою з цього приводу є думка директора міжнародних програм *Центру Разумкова* Валерія Чалого. Він вважає, що СП загалом є *непоганою ініціативою*. Але вона не задовольняє ні одну зі сторін. На його думку, однією з цілей СП є "зміцнення позицій Польщі в ЄС". Чалий недвозначно висловився за доцільність *ліквідації візового режиму* для громадян України [14; 35]. І нарешті, Віталій Мартинюк з *Незалежного центру політичних досліджень* підкреслив, що СП створює нові можливості для посилення співпраці з ЄС, а Україна може зміцнити свої позиції *регіонального лідера*. Разом з тим, аналітик звернув увагу на недостатність фінансування і диспропорції між засобами, призначеними для регіонів – Середземноморського і Східноєвропейсько-Кавказького [28].

Згадані експерти, разом з іншими українськими аналітиками, взяли участь у виробленні спільних пропозицій, опублікованих у жовтні 2008 р. Мова про те, щоб СП було подібним до допомоги, яку ЄС надавав державам Центральної Європи перед їх приєднанням до себе у 2004 р., включно з *рівнем фінансування* і *преференціями*, тобто стало б формою передвступної допомоги без формального проголошення [36]. На думку західних аналітиків, зокрема польських, значна частина українських пропозицій, таких як: *угоди асоціації, зона вільної торгівлі, збільшення міжлюдських контактів* – знайшла відображення в грудневому 2008 р. комюніке *Єврокомісії* [58, с. 68].

Висновки

Проект *Східне партнерство* є продовженням *Європейської політики сусідства* стосовно виокремленої групи держав Східної Європи і Південного Кавказу, які були республіками СРСР до його розпаду. Цілком зрозуміло, що то далеко не перший проект

політичних заходів, спрямований діячами ЄС на схід від своїх кордонів. Усі вони формально переслідують одну мету – допомогти державам з-поза меж цих об'єднань досягти *стандартів суспільно-політичного* та *соціально-економічного життя* подібних до тих, які існують у межах їх інтеграції. А відповідно, мовляв, після того можна б вести розмови про *асоціювання* чи навіть *інтеграцію* до тієї чи іншої структури.

Коли говорити на цю тему, то не можна скидати з рахунку і той факт, що усі подібні програми не є проявом якоїсь *безкорисливої філантропії*. Фактично йдеться про міжнародне врегулювання, яке принесло б Євросоюзові як структурі та її окремим членам *гарантію спокою*, *безпеки кордонів* тощо. Іншими словами, *вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем об'єднаної Європи*, а потім – *допомога іншим у вирішенні їх проблем*.

Що ж стосується держав, на яких спрямоване *Східне партнерство*, то вони зацікавлені, або повинні бути зацікавлені, у *вирішенні внутрішніх проблем* і, відповідно, у зайнятті *належного*, на їх думку, *міжнародного становища*. Всі вони, як пострадянські держави, мають певні спільні риси і проблеми. Разом з тим, мають менш чи більш суттєві відмінності. Після розпаду СРСР, у відповідності з національним менталітетом, в кожної з них формується державно-політичний лад, суспільні відносини, розвивається соціально-економічна сфера. Одні з них обрали демократичний шлях, інші поки що ще недостатньо готові до того. На все це складається цілий *комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин*. В рамках єдиної статті годі дослідити повну гаму такого складного суспільного явища. Тому підведемо бодай короткий підсумок сказаного стосовно України.

Отже, минуло майже *двадцять років* з часу проголошення *української незалежності*. Багато це, чи мало, щоб робити бодай попередні висновки про формування державності, внутрішній розвиток країни і становлення її як суб'єкта міжнародного життя? З одного боку, *час вже достатній* для того, щоб якесь чітке спрямування визначилося. З іншого боку, – виявляється, що такий *проміжок часу для хворого українського суспільства недостатній* для того, щоб визначитися з *національними пріоритетами*.

На жаль, досвід попередніх століть не дуже нас чогось навчив. Якщо не заглиблюватись у сиву давнину, а лише співставити події XX ст., то *чітко проглядаються паралелі між тим, що сталося після 1917 року, і тим, що діється тепер*. Тоді УНР, а з нею і ЗУНР, *не втрималися переважно через внутрішні політичні чвари*, хоч зміцненню незалежності не сприяв зовнішній фактор. *Тепер міжнародна ситуація значно корисніша для незалежності України, але пошуки шляхів розв'язання проблем, особливо внутрішніх, такі звивисті й заплутані, що не видно кінця виходу із становища, в якому перебуває держава*.

Якщо говорити про зовнішньополітичну орієнтацію України, то з початків президентства Леоніда Кучми *формально* нібито *розпочався курс на європейську і євроатлантичну орієнтацію*. Після Помаранчевої революції з приходом до керма держави Віктора Ющенка, він нібито остаточно закріпився. Проте *зусилля української влади у реформуванні країни та формуванні її зовнішньополітичного курсу настільки кволі та невизначені*, що суспільство у своєму розвиткові рухається куди завгодно, тільки не послідовно вперед. Що ж загалом складається на нинішнє міжнародне становище України? *Це два фактори – внутрішній і зовнішній*. При чому, *перший відіграє провідну роль*. Боротьба політичних сил за владу між собою, незважаючи ні на що, руйнує суспільство, руйнує державу. Мільярдні кошти тратяться не на задоволення потреб народу, а на вирішення *корпоративних інтересів* окремих політичних сил. Більше того, до вирішення внутрішніх українських потреб *залучається зовнішній фактор* в особі сусідньої Росії, яка не може змиритися з втратою контролю над Україною. Зрештою – це відповідає її національним інтересам. І тут нічого дивного немає. Захід, бачачи таку ситуацію, з одного боку, *декларує* всіляке *сприяння Україні* в її рухові до європейської інтеграції, з іншого, – переслідуючи свої власні інтереси, не поспішає з *реальною допомогою*, оскільки не орієнтується, куди ж рухається Україна.

За таких обставин, мають рацію ті в Україні, хто закликає владу обрати той шлях розвитку, спираючись передусім на власний національний інтерес, який давав би державі

реальний шанс, для *належного внутрішнього розвитку і зайняття належного місця на міжнародній арені*. Але для того не потрібно вибирати між Заходом і Сходом, а *влада України, незалежно від партійних кольорів, повинна стати єдиною у відстоюванні інтересів народу, не на словах, а на ділі.*

В ситуації, яка склалася після чергових президентських виборів в Україні, внаслідок яких Президентом став Віктор Янукович, проходить певна переорієнтація зовнішньополітичного курсу держави. Перші кроки нової влади чітко вказують на те, що курс на співпрацю з Росією стає визначальним у зовнішній політиці України. Разом з тим, заяви, зустрічі з західними політиками вказують й на те, що Україна намагатиметься (будемо на це сподіватися) вести зовнішню політику, яка не руйнуватиме досягнутого у стосунках з Євросоюзом.

Список використаних джерел

1. *Азербайджан* вскоре выскажет свое мнение ЕС о включение в программу "Восточное партнерство". – 20.02.2009. – www.newsazerbaijan.ru. 2. *Белорусская* оппозиция: Европа забывает о демократических ценностях (Интервью А. Казулина и А. Лабєдзька порталу "Дельфі" 14 березеня 2009 р.) – http://ru.delfi.lt. 3. *Більше* ніж стратегічне партнерство (Інтерв'ю Віктора Ющенка литовському "Lietuvos žinios" 9 грудня 2008 р.) – www.president.gov.ua. 4. *Виступ* Сергія Льовочкіна на XI засіданні Комітету з парламентського співробітництва між Україною та ЄС "Внутрішній політичний та економічний розвиток України та ЄС". – 09.10.2008. – www.partyofregions.urg.ua. 5. *Віце-прем'єр-міністр* України Григорій Немиря: В умовах світової фінансової кризи поглиблення європейської інтеграції є одним з найважливіших засобів її подолання. – 08.12.2008. – www.kmu.gov.ua. 6. *Віце-прем'єр-міністр* України Григорій Немиря: "Східне партнерство" сприятиме поглибленню співпраці між Україною та Європейським Союзом в енергетичній сфері. – 16.01.2009. – www.kmu.gov.ua. 7. *"Восточное* партнерство" – пока не для Беларуси. – www.ucpb.org. 8. *В* рамках "Восточного партнерства" приоритетными для Азербайджана будут вопросы безопасности, экономического и гуманитарного сотрудничества. – Глава МИД Азербайджана. – 27.02.2009. – http://hayinfo.ru. 9. *Выступление* Лидера Партии регионов В.Ф. Януковича на XI съезде Партии регионов. – 19.04.2008. – www. partyofregions.urg.ua. 10. *Геополитические* потрясения могут оказать решающее влияние на ситуацию в Азербайджане – Расим Агаев. – 26.02.2009. – www.newsazerbaijan.ru. 11. *Глави* урядів України та Польщі домовились про пришвидшення реалізації двосторонньої Угоди щодо малого прикордонного руху. – 14.07.2008. – www.kmu.gov.ua. 12. *Гончарук А.* Україна підтримує "Східне партнерство" як інструмент досягнення членства в ЄС. – 24.03.2009. – www.president.gov.ua. 13. *Дыялог* трэба працягвац. – 19.03.2009. – http://by.milinkevich.org. 14. *Експерт* радить ставити перед ЄС питання про скасування віз для українців. – 27.04.2009. – www.dw-world.de. 15. *Заява* Сойму Партыі БНФ. Ва "Ўсходнім партнэрстве" павінна быць дэмакратычная Беларусь. – http://pbnf.org. 16. *Заяви* Президента України та Короля Швеції за підсумками зустрічі. – 30.09.2008. – www.president.gov.ua. 17. *Зовнішні* справи (ЗС). – 2009. – Квітень-травень. 18. *Декларація* Празького саміту Східного партнерства не містить чітких формулювань щодо можливості членства в ЄС для країн-партнерів. – http://www.ukrinform./ua/ukr/order/?id=805566. 19. *Ініціатива* "Східне партнерство" додана вартість, чи лише зміна декорацій? (Повідомлення Укрінформ від 25 лютого 2009 р.) – http:/ com-euroint.rada.gov.ua. 20. *Интервью* информационному агенству "Франс-Пресс" (AFP), – 24.11.2008. – www.president.gov.by. 21. *Интервью* Министра иностранных дел Республики Беларусь Сергея Мартынова Первому национальному телеканалу. – Минск. – 2009. – 5 февраля. – http:mfa.gov.by. 22. *Коментар* МЗС України щодо Комунікації Європейської Комісії "Східне партнерство" від 3 грудня 2008 року. – www.mfa.gov.ua. 23. *Коментар* Прес-служби МЗС України щодо результатів розгляду на засіданні Європейської Ради нової концепції відносин ЄС зі східними партнерами. – 24.06.2008. – www.mfa.gov.ua. 24. *Коментар* Прес-служби МЗС України щодо розробки східного виміру політики Європейського Союзу. – 25.05.2008. – www.mfa.gov.ua. 25. *Комментарий* пресс-секретаря МИД Андрея Попова в связи с вопросом агентства "Бела ПАН" о позиции белорусской стороны относительно польско-шведского предложения о формировании "Восточного партнерства". – www.mfa.gov.by. 26. *Комментарий* пресс-секретаря МИД Андрея Попова для представителей СМИ в связи с презентацией 3 декабря в Брюсселе политики "Восточного партнерства" ЕС. – www.mfa.gov.by. 27. *Коммерсанть*. – 2009. – 19 березня. 28. *Мартинюк В.* Східне партнерство: фінішна пряма до затвердження. – 02.03.2009. – www.ucipr.kiev.ua. 29. *Меджид Ф.* Азербайджан ожидает конкретных предложений от инициативы "Восточного партнерства" ЕС. – 01.12.2008. – www.kavkaz-uzel.ru. 30. *МИД* Азербайджана распространил отчет по итогам 2008 года. – 13.01.2009. – www.newsazerbaijan.ru. 31. *Мілінкевіч:* Далучэнне да праграмы "Усходняе партнёрства" паспрыяе дэмакратызацыі. – 24.02.2009. – http://by.milinkevich.org. 32. *Ответы* пресс-секретаря МИД Андрея Попова на вопросы представителей средств массовой информации в ходе брифинга в МИД Беларуси 6 ноября 2008 года. – www.mfa.gov.by. 33. *Президент* України та Король Швеції з дружинами відвідали Національний заповідник "Софія Київська". – 30.09.2008. – www.president.gov.ua. 34. *Приоритеты* в рамках "Восточного партнерства" для Грузии вопросы безопасности. – 27.02.2009. – www.panarmenian.net. 35. *Пропозиція* ЄС зі створення "Східного партнерства" не задовольнить ні Україну, ні ЄС. – 02.07.2008. – www.uceps.org. 36. *Пропозиції* українського громадянського суспільства

(Громадської експертної ради при Українській частині комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС) до розробки проекту Східного партнерства ЄС, Україна, Київ, 24 жовтня 2008 року. – www.europeyxl.org.ua. 37. *Пульша С.* “Восточное партнерство”: Беларусь включат, оппозицию исключат? – 24.02.2009. – http://naviny.by. 38. *Пульша С.* Ни одно из 12 условий Евросоюза не выполнено, считает Станислав Шушкевич.– 24.02.2009. – http://belopan.com. 39. *15* лет диктатуры никуда не ушли. – 20.03.2009. – www.charter97.org. 40. *Рзаев С.* Катализатор для Восточное партнерства. – 23.08.2008. – http://azeri.ppd.spb.ru. 41. *Саакашвили М.* Скоро Грузия вместе с еще пятью государствами сможет создать новое восточное партнерство с Европой. – 21.01.2009. – http://day.az. 42. *Саакашвили* доволен подключением Грузии к программе ЕС “Восточное партнерство”. – 21.03.2009. – www.interfax.ru. 43. *Сафаров Б., Алиев Н.* Совет ЕС обсудил программу Восточное партнерства. – 23.02.2009. – www.azeri.ru. 44. *Стенограмма* интервью Президента Республики Беларусь А.Г. Лукашенко телеканалу “Евроньюс” (2 февраля 2009 года.) – www.president.gov.by. 45. *“Східне* партнерство” Євросоюзу: експерти мріють прирівняти Україну до країн-кандидатів. – 28.10.2008. – www.dw-world.de. 46. *Alocuţiunea* Domnului Vladimir Voronin, Preşedintele Republicii Moldowa, în cadrul recepţiei oferite Corpului diplomatic şi participanţilor la Reuniunea SEECP. – 29 lanuarie 2009. – www.prezident.md. 47. *Armenia* Says Not Aiming for NATO, EU Membership. – 16.06.2007. – www.rferl.org. 48. *A* Weekly Briefing at the Ministry of Foreign Affairs of Georgia. – 2.03.2009. – www.mfa.gov.ge. 49. *Commentary* by the Ministry of the Foreign Affairs of Ukraine on the European Council Decision Concerning the Eastern Partnership of 19–20 March 2009. – – www.mfa.gov.ua. 50. *EU* – Azerbaijan Cooperation Council Ninth Meeting, Brussels. – 9 December 2008, Press Release. – 19.12.2008. – www.consilium.europa.eu. 51. *Foreign* Minister of Armenia Meets with the European Commissioner for External Relations and European Neighborhood Policy. – 19 January 2009. – www.armeniaforeignministry.com. 52. *Frankfurter* Allgemeine Zeitung. – 2009. – 14 лютого. 53. *Georgia* and the European Neighborhood Policy. Perspectives and Chellenges. – www.osgf.ge. 54. *Joint* Statement by President of the European Commission, Jose Manuel Barosso and President of the Republic of Armenia, Serzh Sargsyan, Yerevan. – November 07, 2008. – www.delarm.ec.europa.eu. 55. *Kacewicz M.* Krok na Wschód // Newsweek. Polska. – 2009. – № 19. – 10.05.2009. – S. 36–39. 56. *Meeting* of Andrei Stratan – Radosław Sikorski. – 11.07.2008. – – www.mfa.gov.md. 57. *Moldovan* Premier Meets Polish Foreign Minister. – 11.07.2008. – www.gov.md. 58. *Partnerstwo* Wschodnie – raport otwarcia / Pod red. Beaty Wojny i Mateusza Gniazdowskiego. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, kwiecien 2009. 59. *President* Ilham Aliyev Spoke in the Sitting of Spring Session of PACE. – 29 april 2004. – http://president.az. 60. *President* Serzh Sargsyan Received the EU Special Representative for the South Caucasus, Peter Semneby. – 12.02.2009. – www.president.am. 61. *Preşedintele* Republicii Moldova, Vladimir Voronin, a prezidat Şedinţa Comisiei Naţionale pentru Integrare Europeană. – 26 Septembrie 2008. – www.prezident.md. 62. *What* the European Union Could Bring to Belarus. – http:ec.europa.eu.

Юрий Макар

ВОСТОЧНОЕ ПАРТНЕРСТВО – ВИДОИЗМЕНЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ПОЛИТИКИ СОСЕДСТВА

В статье рассмотрена сущность Восточного партнерства, оценка Западом уровня развития интеграционных процессов в указанных шести странах, отношение структур власти и аналитиков этих государств к новому проекту. Отдельно выделена позиция Украины. В итоге сделаны обобщающие выводы.

Ключевые слова: ассоциативное соглашение, визовый режим, гражданские свободы, энергетическая безопасность, европейские стандарты, зона свободной торговли, страны-адресаты, национальные интересы, объединённая Европа, Восточное партнерство, соседние страны.

Yuriy Makar

NEW FORM OF EASTERN POLICY EU

Essence of Eastern partnership is considered in the article, estimation by the West level of development of integration processes in the six countries, attitude of imperious structures and analysts of these states toward a new project. Separately is selected position of Ukraine. Conclusions are done in a result.

Key words: associative agreement, visa mode, civil liberties, energy security, European standards, free trade zone, countries-addressees, national interests, united Europe, Eastern partnership, east neighbours.

УДК 94 (438)

Тетяна Гонтар

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті розглядаються наукові оцінки депортацій українців з Польщі до УРСР та міжнаціонального конфлікту, що їх супроводжував, в українській та польській історичній літературі. Позиції істориків двох країн не є тотожними, але спостерігається тенденція до їх зближення.

Ключові слова: Польща, УРСР, депортація, міжнаціональний конфлікт, Друга світова війна.

Звертання до минулого доволі часто є спробою осмислення сьогодення. Політичні пріоритети суспільства визначають предмет дослідження історика чи не в більшій мірі, ніж науковий інтерес особистості. Сьогодні міждержавні відносини між Республікою Польща та Україною є динамічними, багатоплановими та добросусідськими. Польща є саме тією країною, що в низці випадків захищає інтереси України та її претензії на членство у європейських організаціях перед керівництвом ЄС та НАТО. Втім, у відносинах між державами ідеалізація та наївний популізм неприпустимі, оскільки від цих відносин надто багато залежить не тільки у розвитку самих кран, але й у світі. Та й самі відносини базуються не лише на економічних та політичних інтересах, а й на ідеологічних підвалинах, які в свою чергу містять суспільне самоусвідомлення, національну та історичну пам’ять, осмислення минулого відносин між народами.

Відносини між Україною й Польщею як незалежними посткомуністичними державами включали й такий важливий компонент, як вироблення взаємоприйнятної картини минулого, в тому числі й у баченні та оцінці драматичних сторінок міжнаціональних конфліктів у період Другої світової війни та у повоєнний період. Депортація українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та подальше розпорошення українців в ході операції “Вісла” – одна з таких сторінок. Вивчення цих подій в обох країнах пройшло ряд етапів, різних за ступенем порозуміння й близькістю оцінок. В даній статті ставимо за мету проаналізувати зміни, що сталися у сприйнятті депортацій українців завдяки дослідницьким зусиллям істориків України та Польщі.

В Україні проблема депортації вперше була поставлена як звинувачення радянській системі у вчиненні насильства і здійсненні політики денаціоналізації та терору в книзі І. Біласа [1]. Автор власне і не ставив перед собою мети дослідити депортацію як проблему міжнаціональних відносин. Предмет його вивчення – політика радянського тоталітарного режиму, її гостре й емоційне, але разом з тим аргументоване, викриття, а не насильницьке переселення як процес, з його причинами, в тому числі й міжнародними. Разом з тим автор детально висвітлює створення апарату депортації, називаючи її організаторів, спираючись на документи показує примус щодо українців як метод, характерний для карально-репресивної системи.

Подібною за викривальним стилем, але спеціально присвяченою депортаціям українців була й монографія М. Г. Бугая [2].

Викривальний стиль висвітлення даного процесу зберігся і в подальших публікаціях. Він є цілком зрозумілим – адже мова йшла про події новітньої історії України, коли жертви депортації є живими свідками вбивств, пограбувань наруги над релігійними і національними почуттями. Ці обставини забарвили дослідження проблеми українськими авторами в 90-х роках XX ст. В українських та польських архівах виявився значний масив документів, що

раніше не публікувались і були красномовним свідченням трагедії українського населення. При цьому публікація документів, що зберігаються у польських архівах почалась раніше, в значній мірі завдяки зусиллям Е. Місила [3]. Саме тому наступним кроком стала публікація збірок документів в Україні із відповідними вступними статтями і коментарями [4].

Вже в першому томі збірки документів "Депортації..." вступна стаття Ю. Сливки містила суспільні та наукові оцінки як політики депортацій, так і трагедії народу, на який вони були спрямовані. Тоді досліджувана проблема була ще досить новою, публікація документів відкривала нові можливості для її глибокого дослідження. Разом з тим оцінки радянського керівництва як тоталітарного режиму не були ще загальноприйнятими в середовищі українських істориків, тому дана вступна стаття містила і їх поруч з оцінкою польського керівництва часів депортації: "Здійснені тоталітарними режимами Радянського Союзу та Польщі репресивно-депортаційні акції щодо українців, поляків та євреїв були виявом антинародної сутності тих режимів" [5, с. 25].

Згадані збірки документів та коментарі до них містили спільні оцінки – критику радянського тоталітарного режиму, але мали і відмінності. У виданні Є. Місила в більшій мірі був відображений міжнаціональний конфлікт, містились документи, що розкривали антиукраїнські акції в Польщі напередодні депортації. Саме тому ця збірка викликала в польському суспільстві гостру реакцію – в більшій мірі публіцистичну, аніж наукову критику.

В цей же період поява цілої серії публікацій по даній проблемі сприяла руйнуванню усталеного стереотипу в поглядах на українського учасника визвольних змагань як на "різуна", котрий люто ненавидить і знищує поляків. Цей стереотип був проаналізований не лише на публіцистичному, але й на науковому рівні [6]. Разом з тим фактів міжнаціонального конфлікту заперечити було неможливо – з обох сторін чинилося насильство і були великі втрати мирних людей, в тому чисті й кричущі випадки вбивства священиків, жінок, дітей. Дослідження спільного минулого оберталось гострими спорами й дискусіми на наукових конференціях.

У 90-х роках минулого століття була зроблена спроба знайти термінологію, що слугувала б певним компромісом з польськими дослідниками, зокрема, вжити термін "трансфер" для означення процесу переселення українців з Польщі, а поляків з УРСР – процесу драматичного для обох народів [7]. Ця спроба викликала критику попри зважені оцінки автора, котрий власне не прагнув заперечити насильницький характер означених процесів і спеціально зауважив, що не претендує на побудову теорії, а лише прагне відтворити події переселення. Це була спроба нагадати, що насильне переселення українців в часі збігалось з переселенням поляків з України до Польщі, також далеко не завжди добровільним і таким, що супроводжувалось грабунками й насильством. Втім, дана робота викликала критику через вживання терміну "трансфер", що в Україні видавався надто поблажливим для означення того ступеня насильства і національного переслідування, котрого зазнали українці. І сьогодні дана наукова проблема є доволі гострою, і щодо вживання термінів, і щодо виявлення причин переселення та відповідальності за нього.

Друга хвиля публікацій, присвячених депортації українців у 1944–1946 рр., що мали викривальний, суміжний з публіцистикою характер, пов'язана з тематикою українських втрат напередодні та в процесі депортації. Документи, в яких відображене знищення українців на їх етнічних територіях в південно-східних землях Польщі у 1944 і наступних роках, вражаючі за своїм характером і драматизмом спогади тих, хто чудом вцілів у Павлокомі та інших українських селах, не могли піддаватись аналізу в строго науковому стилі і містили звинувачення не лише польській владі, але й підпільним польським збройним формуванням – Армії Крайовій, Вольность і Непідлеглість (WiN) та іншим, а також Війську Польському, частини якого брали участь у розправах над українцями. Публікація документів з коментарями продовжилась вже з певним акцентом на згадані події. Паралельно висвітлювалась роль Української Повстанської Армії, що чинила опір політиці терору і депортацій. Такими були збірки документів, видані В.Сергійчуком [8].

У той час, як в польській історичній науці освоювався значний масив спогадів членів АК, висвітлювались бойові дії цього підпільного збройного формування проти німецьких окупантів, в Україні виходили праці з критичною оцінкою дій АК, насамперед через їх шовіністичну спрямованість та антиукраїнські акції [9, с. 176].

В Польщі натомість великий суспільний резонанс одержала підготовлена Евою та Владиславом Семашками книга у двох томах про вбивство поляків на Волині у 1939–1945 рр., де дії українського збройного підпілля оцінювались виключно як бандитські і антипольські. Саме трагедією поляків на Волині пояснювалось вороже ставлення до українців у 1944 і подальшому роках. Загибель українців на Волині в цій книзі не розглядалась, а причини антипольських дій були виокремлені з контексту тривалої національної та соціальної конфронтації.

Волинські події 1943 р. вивчались і українськими істориками. Однак їх праці подають перебіг подій в дещо іншому ключі. Не заперечуючи міжнаціонального конфлікту, дослідники подають підрахунки втрат на Волині у роки війни не лише поляків – 200 тис осіб, але й українців – 120 тис. осіб [10, с. 381]. Таким чином, розглядати події на Волині як безпосередню причину антиукраїнських акцій в процесі переселення навряд чи доцільно.

Історик українського походження М.Сивіцький представив іншу версію протистояння між народами, підкреслюючи антиукраїнські акції, що мали місце і до Волинської трагедії, подаючи ретроспективу однобічно-негативного висвітлення українського питання в польській історії. Цікавою є висновок даного автора про те, останнім часом спостерігається, хоч і не у всіх польських істориків, руйнування шаблону, створеного для української проблематики [11, с. 36]. Втім, і ця праця не позбавлена в свою чергу емоційних характеристик.

Тема українських втрат, піднята в українському суспільстві на рівень загальнонаціональний та державний, знайшла відображення в публікації спогадів жертв етноциду – українців, які проживали в Польщі, втратили рідних і близьких. Такою публікацією став третій том “Депортацій...” [12], підготовлена у Польщі за редакцією і з передмовою Е. Місила книга спогадів “Даровано життя, щоб правду розказати” [13], а також зібрані свідчення переселенців, які проживають сьогодні в Західній Україні, зокрема, в Тернопільській області [14]. Ці опубліковані спогади свідчать про те, що в українському суспільстві загибель земляків у завершальний період війни та у повоєнні роки сприймається не менш болісно, ніж у Польщі Волинська трагедія. В обох випадках свідки трагічних подій, що залишились живими, задають болюче питання – чому таке могло статися, хто винен у вбивствах людей?

Публікація спогадів ще раз підтверджує, що звертання до “усної історії” (oral history) не є лише модою або новим етапом кризи позитивізму, але й наслідком зрослої в суспільстві історичної свідомості та прагненням зберегти живі свідчення драматичних історичних подій. Звичайно, ці болючі свідчення сповнені звинувачень, і це справедливо – морального виправдання вбивству мирних людей не може бути. Все ж звинувачення не дають відповіді на питання: чому?

Спроба істориків відповісти на це драматичне питання є непростою справою. На побутовому рівні свідки трагедій обох націй звинувачують в усьому іншу сторону, мимоволі прагнучи обілити власну. Науковий аналіз причин міжнаціонального конфлікту є багатоплановим. Доволі зваженою є позиція польського дослідника Р. Тожецького, котрий не обмежується констатацією втрат однієї сторони, а розглядає становище українців у Польщі в часи війни, репресії щодо них з боку польських підпільних формувань і прокомуністичної польської влади у 1944–1945 рр., насильницький характер переселення. Щодо конфронтації, що переросла у збройний конфлікт – то дослідник відзначає зіткнення на одних теренах двох націоналізмів, кожен з яких прагнув включити ці землі в свою державу [15, с. 266].

Український дослідник Л.Зашкільняк підходить до питання причин загострення конфронтації між народами, зважаючи на комплекс політичних обставин. Він аналізує

політику польського уряду у передвоєнний період, політичну позицію польського еміграційного уряду щодо невизнання втрати Волині і Східної Галичини у 1939 р., настанови польському підпіллю, а також плани керівників українського національно-визвольного руху по творенню держави на всіх теренах, де проживають українці, невдачі у виробленні спільної позиції між українським та польським підпіллям. Сторони звинувачували одна одну у співробітництві з німцями, у прислужництві окупантам. Волинські події 1943 р. почались з ініціативи ОУН і УПА, хоча по кривавому розмаху й перевищили їх плани вигнання поляків з Волині, бо відносини між народами вже були ворожими. У насильствах же проти українців та їх депортації головну роль відіграв СРСР, як і акція "Вісла", що розглядалась радянським керівництвом як дієвий захід подолання українського націоналізму [16, с. 9–13].

В Польщі з 90-х років XX ст. посилений інтерес викликає раніше не досліджувана історія польсько-радянських конфліктів, і, як і в Україні, діяльність АК, правда, висвітлена з інших позицій – як носія національно-державної ідеї і учасниці збройної боротьби за відновлення Польщі. Публікуються спогади вояків АК, документи архівів. Дослідник сучасної польської історіографії Л. Зашкільняк констатує, що в центрі уваги опинились польсько-українські стосунки на Волині та в Галичині, де протиборство набуло рис міжетнічної війни [17, с. 234], а можна додати – і на теренах так званого Закерзоння – південно-східних земель Польщі. Всі ці фактори знаменували собою посилення інтересу українських та польських істориків до міжнаціональних конфліктів у роки Другої світової війни, особливо у її завершальний період.

Вивчення причин польсько-української конфронтації, перебігу подій конкретних зіткнень до депортації українців 1944–1946 рр. допомагає зрозуміти і те, чому сам процес переселення був таким – супроводжувався насильствами, пограбуваннями, вбивствами як з боку підпільних збройних угрупувань, так і Війська Польського. Втім, українські втрати були результатом не тільки міжнаціонального конфлікту, але й політики [18, с. 165–171]. Польський Комітет Національного Визволення, Крайова Рада Народова в заключенні про переселення українців вказували, що цього вимагали "...безпека народу, будова монолітного, з огляду національного, організму держави" [19, s. 20].

Отже, ПКНВ прагнув позбутися українців на східних теренах країни як фактора небезпеки, що порушував національну однорідність держави. Звичайно, можна міркувати про те, чому саме українці, здебільшого землероби, платники податків викликали таку тривогу. Справа не тільки в наявності національно-визвольного руху і підпільних українських збройних сил, але й у тому політичному досвіді, що його набула польська держава у 1939 р., коли 17 вересня на східні території польської держави, де переважало українське й білоруське населення, вступила Червона Армія, яку більшість цього населення вітало. Втім, вороже ставлення державних органів до українців-громадян Польщі, котрих держава насильно позбавляла громадянства, майна, рідної домівки проглядається у фактах швидкого примусового виселення, при цьому – нерідко пограбування, у тому числі й з участю ВП, вбивстві тих, хто чинив опір, або й просто хотів уникнути депортації.

З іншого боку Радянське керівництво через органи НКВС справляло вплив на депортацію. Військові частини НКВС брали участь в пацифікаціях українського населення, представники НКВС були в органах влади Польщі і польській службі безпеки. З участю військ НКВС здійснювались побиття і вбивства українців у Сувалках, в Люблінському й Білостоцькому воєводствах з метою спонукати до виїзду в СРСР [20, s. 26–27].

Переселення поляків з України до Польщі чинилось зі значно меншим фізичним знищенням, але не з меншим пограбуванням майна, заниженням вартості залишеного майна, адміністративним тиском і примусом.

Отже, тиск і насильство чинили дві державні системи, при цьому польська істотно залежала від радянської.

Власне в польській історичній літературі 90-х років спостерігаємо цілий масив праць з критикою ПКНВ як нелегітимного, несамостійного і такого, що через залежність від СРСР був неспроможний послідовно стояти на обороні національних інтересів. Втім, від критики

тогочасної польської влади до визнання на державному рівні незаконності депортації українців, чого прагнуть самі жертви депортації, дуже далеко. Юридично переселення було оформлене Угодою між ПКНВ і урядом УРСР від 9 вересня 1939 р. Однак, договір передбачав добровільне переселення українців до УРСР і поляків до Польщі. В обох випадках порушення добровільності були не винятками, в правилом. Порушувались і вироблені норми відшкодування за залишене майно – кожна із сторін прагнула занизити його оцінку. Жоден з пунктів Угоди не передбачав того форсованого й суцільного примусу до переселення, котрий здійснювався як пропагандистською дезінформацією і залякуванням, так і фізичним насильством.

Другою стороною є питання повернення майна колишнім власникам, що неодмінно постане за умов визнання незаконності депортацій – як українців з Польщі, так і поляків з УРСР.

Критика урядів часів депортації не тотожна політичним висновкам про визнання статусу депортованих тими, хто зазнав насильного переселення. Такими є політичні реалії, що залежать не від ступеня дослідженості проблеми, а від економічних і політичних обставин в нинішньому житті народів. Втім, і сьогодні говорити про співпадіння позицій польських та українських істориків у дослідженні проблеми депортацій не можна. Однак, є бажання й добра воля обговорювати цю проблему, обгрунтовано дискутувати, виробляти спільні підходи та відмовитись від крайнього етноцентризму. Про це свідчить, зокрема, й міжнародний семінар істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Його восьме засідання у листопаді 2000 р. було присвячене депортаційним процесам [21].

Звичайно, предметом вивчення стають і зміни у відносинах між Польщею та Україною протягом XX століття, і та позитивна динаміка, що намітилась у процесі дослідження польсько-українських конфліктів [16, с. 3–18]. Порозуміння тут, очевидно, слід розуміти не як вже реалізоване досягнення, а як тенденцію. Недавнє минуле викликає доволі емоційне сприйняття, а стереотипи щодо нього є стійкими, якщо й не у науковому середовищі, то у суспільній свідомості, через яку вони здатні впливати як на політичні процеси, так і на саме дослідження минулого.

Список використаних джерел

1. *Білас І.* Репресивно-командна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с. 2. *Бугай М. Г.* За повідомленням НКВС СРСР... (Про депортацію населення України у 30–40-х роках). – Київ, 1992. – 275 с. 3. *Misiło E.* Akcja "Wisla". – Warszawa. – 1993. – 432 s. 4. *Депортації* / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т.1. – Львів, 1996. – 761 с. 5. *Сливка Ю.* Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації/ Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 25. 6. *Трухан М.* Негативний стереотип українця в польській повоєнній літературі. – Львів, 1992. – 256 с. 7. *Ткачов С. В.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997. – 216 с. 8. *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Вид-во "Тернопіль", 1997. – 440 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947. – Київ, 2004. – 840 с. 9. *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав "Бурю". – Тернопіль, 1996. – 176 с. 10. *Макарчук С.* Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 14. – С. 381. 11. *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. Третій том. – Київ, 2005. – С. 36. 12. *Депортації* / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 3. Спогади. – Львів, 2002. – 418 с. 13. *Даровано* життя, щоб правду розказати. Павлокома з III 1945. – Warszawa, 2006. – 424 с. 14. *Свинко Й., Лановик Б.* Межовий край у вогні / Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр. – Тернопіль, 2004. – 340 с. 15. *Torzecki R.* Polacy–Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 266. 16. *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України. – Львів, 2008. – С. 9–13. 17. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – С. 234. 18. *Зашкільняк Л.* Політика польської влади щодо українців в 1944–1947 рр. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 2. Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 165–171. 19. *Урядове* заключення про переселення // Arhiwum Akt Nowych. – Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji ludności Ukraińskiej. – Sygn. 397. – S. 20. 20. *Огляд* подій для керівництва АК //Arhiwum Akt Nowych. – Zesp.AK. – Sygn. 203/YII-47/ – S. 26–27. 21. *Україна* – Польща: важкі питання. – Т.8. Матеріали УІІІ міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6–8 листопада 2000. – Варшава, 2001. – 324 с.

Татьяна Гонтар

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕПОРТАЦИИ УКРАИНЦЕВ С ПОЛЬШИ В УССР В КОНТЕКСТЕ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассмотрены научные оценки в украинской и польской научной литературе депортации украинцев с Польши в УССР и межнационального конфликта, сопровождавшего эти процессы. Оценки историков двух стран не тождественны, однако наблюдается тенденция их сближения.

Ключевые слова: Польша, УССР, депортация, межнациональный конфликт, Вторая мировая война.

Tetyana Hontar

THE RESEARCH OF THE PROBLEM OF DEPORTATION OF UKRAINIANS FROM POLAND TO THE SOVIET UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE POLISH-UKRAINIAN RELATIONS

The article deals with scientific positions of Ukrainian and Polish historians in their research of deportation of Ukrainians and the conflict between nations. They have many differences in their conclusions, but wee can see some tendency to be of one mind.

Key words: Poland, USSR, deportation, conflict between nations, World War II.

УДК 94 (438)

Наталія Чорна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У СВІТЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬЩЕЮ СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті проаналізовано основні тенденції і закономірності польсько-російських відносин у період реалізації Польщею стратегії вступу до ЄС, а також визначено місце Росії у цьому процесі.

Ключові слова: польсько-російські відносини, політичне співробітництво, зовнішня політика, інтеграція, ЄС, Росія.

Демократичні перетворення 1989 р. у Польщі спричинили початок кардинальних змін у сфері її зовнішньої політики. Центральною метою щойно проголошеного курсу на “повернення до Європи” визначався вступ Польщі до Європейського Союзу. Передбачалося, що приєднання до Євроспільноти допоможе країні подолати затяжну кризу, сприятиме її політичному та соціально-економічному розвитку, а також назавжди вирішить проблему геополітичного розташування на межі цивілізаційного розлому між Заходом та Сходом. Членство у ЄС розглядалося як можливість здійснювати вплив на міжнародну політику, а також запорука безпеки та стабільності.

Активізація прозахідних настроїв у Польщі значною мірою зумовлювалася традиційним прагненням польської влади дистанціюватися від офіційної Москви. Більше ніж сорокалітній період панування у Польщі насильно насадженого прорадянського режиму спричинив формування антикомуністичної опозиції, яка можливість будь-яких позитивних зрушень в країні пов’язувала з західними інституціями. Прихід до влади в Радянському Союзі М. Горбачова та лібералізація політики щодо країн комуністичного блоку стали найвагомішими передумовами, що дозволили політичній еліті Польщі вивести країну зі сфери впливу СРСР та перейти до реалізації нового зовнішньополітичного курсу.

Зважаючи на усю попередню історію Росії, яка традиційно звикла лише брати, але жодною мірою не давати будь-що і будь-кому задарма, формальний дозвіл офіційного Кремля на реформування режиму у країнах комуністичного табору значною мірою видається свого роду феноменом, можливість здійснення якого обґрунтовується специфічними умовами, що виникли на той момент і зіграли однозначно на користь “кремлівських сателітів”, у першу чергу Польщі.

Нова сторінка у польсько-російських відносинах розпочалася у 1991 р. з ліквідацією Радянського Союзу. Наслідки цієї події для Польщі були неоднозначними: з одного боку, очевидно позитивним визначався сам факт припинення існування “комуністичної імперії”, що була безпосереднім сусідом Польщі, та утворення на її східному кордоні незалежної України, яка одразу перетворилася на буфер між Польщею та Росією, з іншого боку, припинення існування Організації Варшавського Договору, продукованої СРСР, спричинило виникнення для Польщі ситуації вакууму безпеки, гарантувати здійснення якої відтепер було нікому.

Дослідження польсько-російських взаємин у контексті реалізації Польщею нової зовнішньополітичної стратегії є проблемою складною, проте, як свідчать політичні реалії, вельми актуальною. Підтвердженням цьому слугує низка праць представників української, російської та зарубіжної історіографії, об’єктом вивчення у яких є різні аспекти вказаної проблеми. Багаторівневий аналіз основних чинників, що визначають характер польсько-російського співробітництва в умовах взаємного пошуку нових зовнішньополітичних орієнтирів, зроблено у статті української дослідниці Н. Кононенко “Польща і Росія: сучасні пошуки ідентичності” [1]. У публікації О. Пахльовської “Польща – Україна – Росія: Бермудський трикутник” здійснено розбір геополітичного становища кожної з держав, а також визначено, якою мірою воно позначається на взаємному сприйнятті та розумінні країнами одна

одної, які породжує перспективи на майбутнє [2]. У статтях російських істориків та політологів М. Бухаріна [3], К. Воронова [4], С. Глінкіної [5], І. Іванова [6], І. Орлик [5], Л. Парфенової [7] з'ясовано та обґрунтовано позицію офіційного Кремля щодо євроінтеграційної політики Польщі, проаналізовано можливі наслідки польського членства у ЄС для Російської Федерації. Бачення проблеми польсько-російського співробітництва з точки зору польських реалій висвітлено у працях О. Міхалєва [8], Ч. Мойшєвіча [9], Е. Штадтмюллер [10]. Глибоку приникненість у специфічність взаємин Польщі й Росії упродовж кінця XX – початку XXI ст. відображають численні дослідження відомого американського політолога З. Бжезінського, найбільш показовими з яких, на нашу думку, є "Велика шахівниця: панування Америки та його геополітичні імперативи" [11] й "Вибір. Глобальне панування чи глобальне лідерство" [12]. З огляду на зміст предмету дослідження, особливої уваги заслуговують публікації політичних лідерів, за участю яких здійснювалася розбудова "нової Польщі" та "нової Європи" – Л. Валенси, А. Кваснєвського, Х. Солани, Р. Проді.

Першим значним успіхом офіційної Варшави на шляху інтеграції до ЄС стало підписання 16 грудня 1991 р. Європейського договору про асоціацію [13]. Оцінюючи значення події, політична еліта Польщі кваліфікувала її як повернення до традицій демократії, християнства та спільного творення європейської історії, від яких поляки тривалий час були відсторонені.

Підготовка Польщі до вступу у ЄС розпочалася з підписанням 1 січня 1994 р. Європейської угоди, положення якої формулювали умови та принципи здійснення запланованого приєднання. Напрямки посиленої активності польського керівництва було окреслено у "Національній стратегії інтеграції", прийнятій у 1996 р. Національним комітетом європейської інтеграції.

Передбачаючи геополітичні перспективи, що мали з'явитися перед Польщею внаслідок приєднання до Євроспільноти, політичні аналітики визначали їх виключно доленосними та оцінювали як такі, що відкривають перед країною виняткові можливості останніх трьохсот років. Згідно з думкою польського історика, професора Г. Холая, зі вступом до ЄС країні відводитиметься сприятлива стратегічна роль "моста", що пов'язуватиме між собою Західну та Східну Європу, Німеччину та Росію, ЄС та СНД [14, с. 106–107]. Подібний погляд належить З. Бжезінському: він вважає, що Польща як країна-лідер Центральної Європи, покликана виконувати місію щита, відгороджуючи від західних країн Росію [11]. Переорієнтація держав-членів колишнього комуністичного табору на західні інституції та проголошення державної незалежності Україною й Білоруссю спричинило зміщення традиційних центрів геополітичної ваги далі на захід та схід з одночасним вивільненням місця для сильної держави, стабілізатора регіону, – саме його і судилося зайняти спадкоємиці Речі Посполитої.

Разом з тим, яким би чином науковці не визначали місце Польщі у дистанціюванні Європи від Росії, незаперечним залишається факт масштабного економічного співробітництва, що має місце між двома країнами. Економічні зв'язки, які свого часу склалися між Польщею та Радянським Союзом, були настільки обширними й значимими, що до сьогодні продовжують впливати на польсько-російські взаємини.

Чи не найважливішим напрямком реалізації економічних відносин сторін вважається співробітництво в енергетичній галузі. Як відомо, Польща є потужним споживачем російських енергоносіїв – в середині 1990-х рр. близько 70 % спожитого газу надходило з Росії, а діяльність російських нафтових кампаній "Юкос" та "Лукойл" у Польщі визначалася як монопольна. З огляду на географічне розташування, а також розвинену мережу залізничних, шосейних, телекомунікаційних з'єднань та трубопроводів, Польща перетворилася на потужного транзитера російських енергоносіїв до країн Західної Європи. За підрахунками експертів, транзит російських нафти та газу через територію Польщі щорічно приносить до її бюджету близько 2–2,5 млрд дол.

З огляду на чисельність населення та його платоспроможність, Росія традиційно визначається стратегічним торговельним партнером Польщі: в середині 90-х рр. XX ст. вона посідала третє місце після Німеччини та Італії у її зовнішній торгівлі [16, с. 225]. Тривалий час

сотні польських підприємств функціонували, орієнтуючись на експортно-імпортні операції зі східним сусідом. Розпад Радянського Союзу та переорієнтація політичного курсу Польщі на Захід спричинили значне їх скорочення, що вкрай негативно позначилося на кожній зі сторін.

Трансформація монетарної політики та банківської системи, промисловості та сільського господарства Польщі, що відбувалася у відповідності до стандартів ЄС, обумовила ускладнення польсько-російських економічних відносин. Не найкращим чином на торговельному балансі країн позначилося масове надходження на польський ринок продукції, виготовленої у країнах-членах ЄС: у порівнянні з нею, російський експорт часто видавався неконкурентним.

Виголошення 16 липня 1997 р. Європейською комісією готовності розпочати переговори з Польщею щодо її приєднання до ЄС зобов'язало польську сторону посилити контроль за перетином кордонів. Посилення візового режиму з Росією відбулося з 1 січня 1998 р.: необхідність такого кроку була спричинена, з однієї сторони, прагненням Євросоюзу обмежити потік незаконних емігрантів та контрабандних товарів зі Сходу, з іншого, – намаганням самої Польщі скоротити обсяги нелегального імпорту з країни, який, навіть за приблизними підрахунками, у кілька разів перевищував офіційний.

Інституціалізація відносин Польщі з Європейським Союзом виявилася однією з центральних проблем, які визначали характер її співробітництва з Росією на рубежі XX–XXI ст. Оголошення офіційною Варшавою курсу на інтеграцію у західні інституції з самого початку неоднозначно сприймалося політично активною частиною населення Росії. Проте, якщо прагнення Польщі до вступу у НАТО визначалося як таке, що категорично суперечить російським національним інтересам та загрожує державній цілісності й незалежності, то претензій проти її інтеграції у ЄС офіційний Кремль не висував. Разом з тим, на Заході добре розуміли, що розширення ЄС на Схід потребуватиме отримання формальної згоди офіційного Кремля.

Однією із центральних вимог, на виконанні яких наполягала Росія, була реалізація особливої стратегії відносин між ЄС та Калінінградською областю РФ ("пілотний проект"), яка, внаслідок розширення кордонів об'єднання, першою повинна була відчути наслідки цього кроку. Росія прагнула синхронізувати процес консультацій з ЄС щодо Калінінграду з ходом переговорів, що здійснювалися між керівництвом спільноти та її найближчими сусідами Польщею і Литвою. Російське керівництво намагалося не допустити будь-яких негативних наслідків, які могло мати перетворення найбільш західної області федерації у відособлений геополітичний анклав [4, с. 68].

Зважаючи на непростий характер польсько-російських відносин, сторони були зацікавлені у тому, щоб після вступу Польщі у ЄС її співробітництво з Росією не зазнало подальшого погіршення. Разом з тим, окремі представники російської політичної та економічної еліти все частіше висловлювали побоювання з приводу того, що така тенденція, з огляду на попередні труднощі спільної історії, а також найближчі перспективи, видається більше, ніж реальністю.

Згідно з думкою, популярною свого часу у польському суспільстві, вважалося, що місце та вплив країни у Євроспільноті значною мірою залежатиме від характеру її взаємин зі східними сусідами. Як зазначав керівник Фонду ім. Стефана Баторія А. Смоляр, "Польща намагається відвести собі роль країни, яка прагне впливати на політику ЄС та США у Східній Європі, і через цей вплив приймати участь у формуванні європейської історії" [3, с. 62–63].

Першою спробою офіційної Варшави розробити нову стратегію східної політики розширеного ЄС стало опублікування наприкінці 2002 р. відповідного документу. Згідно з ним, Польща планувала позиціювати себе як офіційного представника Європейського Союзу, повноваженням якого є реалізація політики об'єднання з його новими східними сусідами. Місце кожної з країн у стратегічному баченні ЄС визначало перспективи її відносин зі спільнотою: передбачалося, що відносини з Україною, Білоруссю та Молдовою будуть здійснюватися на одних принципах, а з Росією – на інших. Першим трьом країнам було обіцяно вступ у ЄС, Росії – багатостороннє співробітництво.

Разом з тим, політична еліта кожної з країн розуміла, що Росія – занадто сильний та впливовий "гравець" європейської політики, інтереси якого проігнорувати не вдасться. Про важливість російського фактора у східному розширенні Євросоюзу свідчить заява прем'єр-

міністра Швеції Й. Перссона: “Без конструктивних політичних відносин з Росією процес розширення ЄС не може йти у тому напрямку, якому ми хочемо” [4, с. 68]. Було очевидно, що після розширення Євросоюзу офіційний Кремль буде здійснювати значний вплив на його відносини як з країнами СНД, так і з рештою сусідів.

Завершення 13 грудня 2002 р. на засіданні Ради Євросоюзу у Копенгагені переговорів на предмет вступу у ЄС та підписання 16 квітня 2003 р. в Афінах вступної угоди ознаменували закінчення тривалого процесу європейської інтеграції Польщі. 1 травня 2004 р. відбулося офіційне приєднання країни до Європейського Союзу.

Згідно з механізмом функціонування об’єднання, а також порядку здійснення ним міждержавних відносин, польсько-російське співробітництво зазнало значної трансформації: взаємини сторін не лише продовжували здійснюватися по лінії Польща – Росія, але й почали будуватися у напрямку ЄС – Росія. З одного боку, необхідність вибудовувати відносини у відповідності з політичним курсом об’єднання наклало значні обмеження на польсько-російське партнерство, з іншого, – дозволило вирішувати будь-які важкі питання через посередництво Брюсселя, що надало польському керівництву додаткові можливості для маневрування у відносинах з російськими партнерами.

Як свідчать політичні реалії останніх років, побоювання російських політиків щодо можливості погіршення взаємин Польщі та Росії після реалізації “східного розширення” Євросоюзу були небезпідставними. Попри сподівання, Варшава не отримала офіційного повноваження реалізовувати “східний вимір” політики ЄС, що у кінцевому результаті визначило виключність Росії з числа основних пріоритетів її зовнішньої політики. Більше того, Польща неодноразово демонструвала антиросійське спрямування зовнішньополітичного курсу через підтримку національних антиросійських сил в Україні, Білорусі та Грузії, а також прагнень України, Грузії та балтійських країн вступити до НАТО.

Намагання Польщі домогтися офіційного визнання її ролі регіонального лідера ЄС реалізовуються через зміцнення позиції за рахунок країн, що розміщуються на просторі між ЄС та Росією. Зближення України, Білорусі та Молдови з ЄС відповідає зовнішньополітичним інтересам польського керівництва, визначаючи цим самим одну із зон конфлікту між Росією та Польщею. Те, що у Польщі називають бажанням мати на своїх східних кордонах демократичні й цивілізовані країни, у Кремлі тлумачиться як “політика ворожнечі” [1, с. 141–142].

Не найкращим чином на співробітництві Польщі й Росії позначаються суб’єктивні чинники, зумовлені, насамперед, президентством сучасних політичних лідерів. У період, коли країнами керували А. Кваснєвський та В. Путін, їм легко і продуктивно вдавалося вирішувати низку проблем, що виникали у польсько-російських відносинах. Якось польський президент висловився з приводу свого російського колеги: “Ми розуміємо один одного і маємо з багатьох проблем майже схожі оцінки. У нас може багато, що вийти” [17, с. 81]. Що ж до теперішнього польського керманича Л. Качинського, визначальними рисами його політичного портрету європейські аналітики виділяють русофобію, германофобію та легке нігілістичне ставлення до ЄС [1, с. 142]. Фактично з перших днів його сходження на владний олімп стало очевидно, що з низки стратегічних питань Польща збирається проводити незалежну від ЄС політику, особливо, якщо вона стосуватиметься польсько-російського співробітництва.

Президент Л. Качинський неодноразово виступав із заявами, в яких закликав європейців спілкуватися з Москвою жорсткіше та рішучіше. Напередодні саміту Росія – ЄС у листопаді 2006 р. він оголосив про накладення польського вето на початок переговорного процесу з приводу розробки нової угоди про партнерство та співробітництво між Росією та Євросоюзом. Зняти вето Польща зобов’язалася лише після того, як Росія відновить доступ продукції польських аграріїв на свій внутрішній ринок та ратифікує Європейську енергетичну хартію і транзитний протокол до неї. Незважаючи на аргументи російського уряду, що співробітництво Польщі й Росії у сфері торгівлі не є проблемою, яку має вирішувати вище керівництво ЄС, Брюссель однозначно заявив, що на поступки має піти не Варшава, а Москва [3, с. 71–72].

З долученням Польщі до Євросоюзу значні зміни відбулися у її торговельно-економічному співробітництві зі східними партнерами. З 1 травня 2004 р. польсько-російські

економічні відносини почали регулюватися Угодою про партнерство та співробітництво між ЄС і РФ та здійснюватися на загальних умовах. Наслідки зміни режиму торговельно-економічного співробітництва між Польщею та Росією виявилися неоднозначними для останньої. З одного боку, Росія понесла значні втрати внаслідок скорочення "човникової торгівлі", обмеження дрібного підприємництва та індивідуального туризму, невідповідності значної кількості експорту стандартам якості ЄС, запровадження антидемпінгових процедур та підвищення мита на деякі товари. З іншого боку, низка змін зіграла на користь Російській державі: зважаючи на те, що по переважній більшості товарних груп митні тарифи Польщі були вищими, ніж тарифи ЄС, російські експортери отримали кращі умови для надходження продукції на ринки об'єднання. Сприятливими для російських виробників виявилися розширені можливості доступу на ринок будь-якої з країн Євросоюзу. За підсумками економічних аналітиків, економічні вигоди Росії від розширення ЄС оцінюються як такі, що значно переважають втрати [3, с. 68–70].

Суттєвою перешкодою, що виникла на шляху російського сировинного експорту в Польщу, виявилися зобов'язання керівництва країни, визначені енергетичною директивою Євросоюзу. Відповідно до її змісту, зі вступом у ЄС Польща зобов'язалася вирішити проблему диверсифікації імпортних поставок нафти й газу, 90 % яких напередодні "східного розширення" Євросоюзу здійснювалися з Росії [15, с. 19–20]. Реальний вихід із ситуації полягав у максимальному використанні потужностей терміналу у Гданському порту, а також у створенні нафтопроводу "Одеса – Броди – Гданськ" (з підключенням до нафтопроводу "Дружба" на території Польщі) для транспортування каспійської нафти. Обидва варіанти визначають високу ціну енергоресурсів з огляду на значні транспортні витрати, а відсутність достатнього фінансування будівництва нафтопроводу Одеса – Гданськ ставлять під сумнів можливість їх реалізації.

Одночасно Польща зобов'язалася реалізувати прийняту у 1998 р. так звану "газову" директиву ЄС, згідно з якою вона має вживати необхідних заходів для безперебійного забезпечення Європи газом, надходження якого відбувається через її територію. Вирішити проблему диверсифікації надходження газу до Європи офіційна Варшава зобов'язалася до кінця 2010 р.: передбачається, що третина газу і наділі буде транспортуватися з Росії, третина надходитиме з Північного моря та Близького Сходу, а третина видобуватиметься з власних сировинних джерел [3, с. 70].

Передумови для вирішення цих, а також низки інших проблем, які визначали напруження польсько-російських відносин на початку XXI ст., з'явилися завдяки політичним змінам, що відбулися у Польщі в жовтні 2007 р. Перемога на парламентських виборах "Громадянської платформи" та Польської селянської партії дозволила їм сформувати коаліційний уряд, який очолив Д. Туск, відомий своїми проросійськими поглядами. Швидке вирішення проблеми надходження до Росії польського сільськогосподарського експорту, а також початок переговорів щодо розробки положень нової Угоди про партнерство та співробітництво між Росією і ЄС стали першим підтвердженням очікуваного "потепління".

Таким чином, аналіз польсько-російського співробітництва наприкінці XX – на початку XXI ст. дозволяє стверджувати про значну підпорядкованість відносин двох держав євроінтеграційному курсу Польщі. Упродовж досліджуваного періоду зовнішньополітична активність польського керівництва була спрямована, головним чином, на досягнення членства у Європейському Союзі, а також посилення геополітичного становища Польщі та закріплення за нею ролі регіонального лідера.

Переорієнтація політичної, економічної та соціальної активності на Захід значною мірою визначалася прагненням Польщі дистанціюватися від Російської Федерації. Проте наявність спільного історичного минулого, традиційних відносин та співробітництва у різних сферах міждержавної взаємодії, а також виключність російського фактора у міжнародній політиці визначили збереження за Росією ролі пріоритетного партнера Польщі.

Труднощі, що існують насьогодні у польсько-російських відносинах, як правило, є масштабними і принциповими: їх зміст визначається геополітичним лідерством двох країн,

кожна з яких відчуває високий потенціал для захисту власних інтересів. Разом з тим, зацікавленість Польщі та Росії у здійсненні продуктивного співробітництва визначає конструктивність діалогу між ними.

Список використаних джерел

1. *Кононенко Н.* Польща і Росія: сучасні пошуки ідентичності / Наталія Кононенко // Політичний менеджмент. – 2007. Спеціальний випуск. – С. 136–150. 2. *Пахльовська О.* Польща – Україна – Росія: Бермудський трикутник // Сучасність. – 2008. – № 3 – 4. – С. 60–80. 3. *Бухарин Н.И.* Вступление Польши в Европейский Союз и Россия / Николай Бухарин // Новая и новейшая история (далі – ННИ). – 2008. – № 4. – С. 60–73. 4. *Воронов К.* Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор / К. Воронов // Международная экономика и международные отношения (далі – МЭ и МО). – 2002. – № 9. – С. 59–69. 5. *Глинкина С. П.* Россия и Центрально-Восточная Европа XX – XXI веков / С. П. Глинкина, И. И. Орлик // ННИ. – 2006. – № 4. – С. 3–26. 6. *Иванов И. Д.* Расширение Евросоюза и интересы России / И. Д. Иванов // Современная Европа. – 2001. – № 3. – С. 76–86. 7. *Парфенова Л.* Интеграция Польши с Европейским Союзом: состояние и прогнозы / Л. Парфенова // МЭ и МО. – 1999. – № 4. – С. 75–80. 8. *Михалев О.* Дилеммы польской политики / Олег Михалев // Международная жизнь. – 2005. – № 11. – С. 30–42. 9. *Mojsiewicz C.* Polska polityka zagraniczna / Mojsiewicz Czesław // Stosunki Międzynarodowe / [W. Malendowski, C. Mojsiewicz, A. Gałdanek i i.] ; red. W. Malendowski, C. Mojsiewicz. – Wrocław : Alta 2, 1998. – S. 211–227. 10. *Stadtmuller E.* Pożegnanie z nieufnością: Rozszerzenie NATO i UE a stosunki polsko-rosyjskie w kontekście bezpieczeństwa europejskiego / Elżbieta Stadtmuller. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 242 s. 11. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский ; [пер. с англ. О.Ю. Уральской]. – М. : "Международные отношения", 1999. – 256 с. 12. *Бжезинский З.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский ; [пер. с англ.] – М. : Международные отношения, 2005. – 288 с. 13. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi, 16 grudnia 1991 r. // http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html 14. *Холай Г.* Место и роль Польши в новом европейском экономическом укладе / Генрих Холай // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації : Друга Всесвіт. конф., Київ, 23 травня 2003 р. / Громадсько-науковий проект : матеріали виступу. – К. : МАУП, 2003. – С. 103–115. 15. *Захматов Н.* Вступление Польши в ЕС и перспективы развития российско-польских торгово-экономических отношений / Николай Захматов, Виктор Фомичев // С. 18–20. 16. *Кирьянов В.* Стратегическое значение польско-российского экономического сотрудничества в свете вступления Польши в Евросоюз / В. Кирьянов // Общество и экономика. – 2000. – № 3–4. – С. 218–229. 17. *Бухарин Н.* Россия и Польша: обозримые перспективы // Современная Европа. – 2001. – № 2. – С. 79–84.

Наталия Черная

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛЬСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СВЕТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛЬШЕЙ СТРАТЕГИИ ИНТЕГРАЦИИ С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

В статье проанализированы основные тенденции и закономерности польско-российских отношений в период реализации Польшей стратегии вступления в ЕС, а также определено место России в этом процессе.

Ключевые слова: польско-российские отношения, политическое сотрудничество, внешняя политика, интеграция, ЕС, Россия.

Nataliya Chorna

TRANSFORMATION OF POLISH-RUSSIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF STRATEGIES OF THE INTEGRATION TO THE EUROPEAN UNION REALIZED BY POLAND

Basic tendencies and conformities to the law of Poland and Russia relations are analyzed in the article in the period of realization by Poland the strategy of entry to the EU.

Key words: Polish-Russian relations, political collaboration, foreign policy, integration, EU, Russia.

УДК 94 (477)

Василь Гарагонич

РОЛЬ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНОЮ "ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА" З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

У статті автор досліджує роль транскордонного співробітництва в реалізації Україною "політики сусідства" з Європейським Союзом.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, транскордонне співробітництво, "політика сусідства".

Розширення Європейського Союзу у 2004 і 2007 роках якісно змінило систему міжрегіонального і транскордонного співробітництва у Європі. Всередині ЄС керівними загальноєвропейськими органами послідовно впроваджуються нові принципи регіональної політики. З-поміж трьох головних напрямів регіональної політики ЄС на період 2007–2013 років поряд з підвищенням конкурентоспроможності та конвергенції регіонів пріоритету набуло і транскордонне співробітництво. Стосовно сусідніх держав, насамперед, на новому східному кордоні Європейського Союзу втілюється в життя цілісна Європейська політика сусідства (ЄПС), невід'ємною складовою якої є програми сусідства, спрямовані, передусім, на розвиток транскордонного і міжрегіонального співробітництва з суміжними країнами.

В основоположних документах Європейського Союзу щодо політики нового сусідства після розширення Євроспільноти закладені принципи міжрегіонального та транскордонного співробітництва України з центральноєвропейськими державами. Це, насамперед, Послання Європейської Комісії "Розширена Європа – Сусідні країни: Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами" від 11 березня 2003 року (надалі Повідомлення "Розширена Європа") та Послання Європейської Комісії "Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента регулювання відносин з країнами-сусідами" від 1 липня 2003 року. Документи, зокрема, передбачають формування біля нових зовнішніх кордонів розширеного Євросоюзу добросусідського середовища та смуги процвітання, безпеки, миру і співробітництва, а також визначають ключові завдання транскордонного співробітництва ЄС із новими сусідами, у тому числі Україною та два етапи впровадження фінансових та інших інструментів його підтримки.

Як наголошує відома дослідниця єврорегіональної інтеграції Є. Б. Кіш, розширення контактів та співробітництва на міжрегіональному транскордонному рівнях з сусідніми новими державами – членами ЄС шляхом використання можливостей та викликів, що виникають у зв'язку із розширенням ЄС передбачає і спеціальний пункт "Транскордонне та регіональне співробітництво" Плану дій Україна – ЄС від 20 лютого 2005 року [1, с. 112]. Для реалізації цієї мети обидві сторони вважають необхідним: "забезпечити підтримку регіонів та участь у підготовці та впровадженні "Програм сусідства" за участю України; забезпечити розвиток та впровадження діючого законодавства щодо транскордонного та регіонального співробітництва; підвищити ефективність проектів та програм у сфері транскордонного та регіонального співробітництва через забезпечення активної підтримки та залучення місцевих та регіональних рівнів" [2].

Для України міжрегіональна взаємодія з державами-сусідами – новими членами Євросоюзу може стати одним із ефективних каналів участі в європейській інтеграції, адже вона повністю відповідає концепції "Європи регіонів" та новітнім теоріям міжрегіональної інтеграції. Отже, дослідження ролі транскордонного співробітництва в реалізації Україною "політики сусідства" з Європейським Союзом набуває особливої актуальності як у теоретичному, так і в практичному плані, а тому саме це ми і ставимо собі за мету.

Предметний аналіз та узагальнення власного історичного досвіду і досвіду сусідів є сьогодні питанням величезної ваги як з точки зору теорії і практики національного державотворення, так і з урахуванням гострої потреби самоорієнтації, самоусвідомлення України в якісно новому просторі всесвітньої історії, – справедливо наголошує відомий вчений С. В. Віднянський [3, с. 248].

За прогнозами дослідників, транскордонні єврорегіони на нових східних рубежах ЄС поступово входитимуть як до Центральної, так і до Східної Європи, що виражатиме цивілізаційний дотик Сходу і Заходу. Модернізовані єврорегіони можуть стати важливим інструментом державної регіональної політики та платформою для формування цілісних міждержавних транскордонних регіонів і міжрегіональних громадянських спільнот за умови збереження суверенітету і національно-державної юрисдикції на кожній із прикордонних територій [1, с. 113].

Європейський Союз планує надати суміжним із східними в ЄС прикордонним регіонам України та інших країн спеціальний статус сусідства і безвізовий режим для мешканців 50-ти кілометрової смуги вздовж кордону. Щоправда, з початку 2010 року згідно з вимогами Угоди про правила місцевого прикордонного руху наша європейська сусідка – Угорщина – запровадила систему електронного підрахунку термінів перебування іноземців на її території. Відтак українці можуть перебувати в Угорській Республіці не більше 90 днів упродовж шести місяців [4].

У політиці сусідства, вважають в ЄС, визначальну роль відіграють такі фактори як сам режим кордону; реадмісія; прикордонне співробітництво – співробітництво громад і територіально-адміністративних органів; міждержавне співробітництво на прикордонних територіях; зусилля по організації сталого розвитку прикордонних територій. Усе це матиме прямий вплив на режим безпеки кордонів.

Узагальнюючи проблемні питання застосування стратегічного підходу до розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва у центральноєвропейському регіоні, погоджуємось з концептуальним висновком доктора наук А. В. Балян: “Функціональна роль регіонів, міжрегіонального транскордонного співробітництва в структурі Європейського Союзу значно підвищується. Формуванню нової системи цілей та пріоритетів єврорегіонального транскордонного співробітництва України має передувати розробка стратегічно важливого документу – Стратегії регіональної політики України згідно європейських норм і принципів на довготривалу перспективу. Регіональний, прикордонний рівень слід використати як в якості додаткової можливості євроінтеграції України, а також з метою підвищення конкурентоспроможності регіонів (особливо прикордонних), оптимізації системи чинників транскордонного співробітництва західних прикордонних регіонів України” [5, с. 73].

На нашу думку, ключовими в контексті даного наукового дослідження є два моменти:

– по-перше, це “східне” розширення Європейського Союзу і відповідно розробка та реалізація так званої європейської політики сусідства;

– по-друге, саме конкурентоспроможність регіонів як України, так і Європейського Союзу є ключовим фактором підвищення ефективності як транскордонного, так і міжрегіонального співробітництва регіонів України та ЄС. Втім, конкурентоспроможність не має нівелювати вже наявні десятирічні позитивні здобутки транскордонної співпраці прикордонних регіонів України та Європейського Союзу.

Пріоритети та напрями нової політики ЄС оприлюднені у Повідомленні “Розширена Європа” [6]. Комісією було запропоновано, щоб “Європейський Союз поставив перед собою мету: створити зону процвітання та добросусідське середовище, … з яким ЄС зв’язують тісні узи миру та співробітництва” [6]. ”...На десятирічну перспективу і подальші роки спроможність Союзу забезпечити безпеку, стабільність та сталий розвиток для своїх громадян більше не буде розглядатись окремо від його зацікавленості у встановленні тісного співробітництва з сусідніми країнами”. Формування такої політики стало логічним наслідком процесу розширення ЄС, який, як зазначено у Повідомленні, “дає новий імпульс у прагненні

385-мільйонного населення країн, які матимуть з ЄС спільні сухопутні та морські кордони, а саме – Росії, західних ННД та країн Південного Середземномор'я – наблизитись до ЄС".

Одним з елементів Повідомлення "Розширена Європа" є конкретна можливість створення нового Інструмента регулювання відносин із країнами-сусідами, "який грунтуватиметься на позитивному досвіді розвитку транскордонного співробітництва в рамках програм PHARE, TACIS, INTERREG, і який міг би зосередитися на забезпеченні безперешкодного функціонування майбутніх східних і середземноморських кордонів та надійного управління ними, сприянні сталому соціально-економічному розвиткові прикордонних регіонів і налагодженні регіонального та транснаціонального співробітництва". Цей новий інструмент також міг би "допомогти уникнути проведення у Європі нових розмежувальних ліній, сприяти стабільності та процвітанню як усередині Союзу, так і за його новими межами". Аналізований документ також робить наголос на тому, що транскордонні культурні зв'язки набувають у контексті розширення додаткового значення [7, с. 20]. Повідомлення "Розширена Європа" поділено на чотири частини. Після вступу друга частина визначає ключові цілі, тоді як третя частина відображає нинішню ситуацію стосовно чинних документів про співробітництво. У четвертій частині викладаються практичні кроки, які Комісія мала намір здійснити протягом періоду до 2006 року з метою зміцнення співробітницької діяльності вздовж зовнішнього кордону в рамках існуючої правової структури, а також на період після 2006 року шляхом визначення ключових питань для розгляду стосовно створення майбутнього нового документу з питань сусідства.

Послання Європейської Комісії "Прокладаючи шлях до нових інструментів розвитку сусідських відносин" (1 липня 2003 р.) є продовженням Послання Комісії від березня 2003 року "Розширена Європа-Сусідні країни: Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами". Цей документ визначає чотири ключові завдання прикордонного співробітництва:

– сприяння економічному та соціальному розвитку прикордонних територій;

– спільна робота з вирішення таких загальних питань як охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я і боротьба із організованою злочинністю;

– сприяння розвитку ефективних і безпечних кордонів;

– сприяння місцевим заходам на основі гуманітарних зв'язків [7, с. 20].

– Враховуючи короткострокові ускладнення в узгодженні існуючих фінансових інструментів (INTERREG, Програма прикордонного співробітництва PHARE, Програма прикордонного співробітництва TACIS, CARDS і MEDA) Комісія запропонувала прийняти підхід, що складався з двох етапів. Перший етап – "Програми розвитку сусідських відносин" – охоплював 2004–2006 роки, а другий – "Новий інструмент розвитку сусідських стосунків" – період після 2006 року. На період 2004–2006 років засновувались нові Сусідські програми, що базувалися на засадах існуючого законодавства. Вони надавали нові підходи для вирішення проблем, які виникали під час реалізації проектів прикордонного співробітництва після розширення ЄС.

На першому етапі Комісія передбачала за можливе запропонувати загальний бюджет для фінансування цих програм на рівні 955 млн євро на період 2004–2006 років у межах існуючих інструментів і фінансових планів, з яких 700 млн євро – за рахунок програм INTERREG, 75 млн – TACIS, 45 млн – CARDS, 45 млн – MEDA і 90 млн – PHARE. Наголошувалося на необхідності забезпечити достатнє фінансування цих програм з тим, щоб створити можливість реального впливу і відчутність результатів їх реалізації.

Сусідські програми включають наступні ключові характеристики:

– програми дозволять асигнування коштів по обидві сторони кордону;

– визначені для програм пріоритети враховуватимуть завдання і заходи необхідні по обидва боки від кордону, а також цілі і завдання Послання "Розширена Європа";

– правила, що застосовуються до управління програмами і структурними комітетами повинні забезпечувати найбільш збалансоване представництво з обох боків кордону і

включати відповідне представлення Комісії, єдину процедуру подання заявки і спільну, із залученням обох сторін, процедуру прийняття рішень щодо вибору проектів;

– положення, що застосовуються для управління існуючими інструментами, будуть відповідним чином змінені, з урахуванням потреб Сусідських програм.

На другому етапі передбачалося створення Нового інструменту розвитку сусідських стосунків, що мав застосовуватись до всіх напрямків, які охоплюються програмами співпраці Європейського Союзу в прикордонних регіонах. Це дозволяло розробляти спільні заходи з прикордонного співробітництва і заходи в межах програм регіонального розвитку навколо зовнішніх кордонів ЄС після розширення. Наявність цього інструменту дозволяла поєднати завдання зовнішньої політики з питаннями економічного і соціального розвитку.

Поєднання різних питань забезпечувало логічне продовження співробітництва на регіональному та місцевому рівнях, що було започатковано в межах програм прикордонного співробітництва INTERREG і PHARE, наприклад, коли до сфери співробітництва будуть включатися більш масштабні цілі.

Для створення нової Програми розбудови відносин з країнами-сусідами передбачалися наступні головні заходи:

– у рамках відповідних зовнішніх інструментів за поточними планами перспективного фінансування передбачалися спеціальні асигнування для регіону, на який поширюватиметься відповідна Програма розбудови відносин з країнами-сусідами. Фінансування, що буде надаватися відповідній країні-члену (країнам-членам) встановлюватиметься рішенням Комісії, яке затверджуватиме відповідний елемент Структурного фонду програми;

– визначені програмою пріоритети враховуватимуть необхідні цілі та заходи з обох боків кордону, а також цілі та завдання, визначені у Повідомленні “Розширена Європа”;

– положення, якими керуватимуться у своїй роботі структури комітету програми, забезпечуватимуть збалансовану участь у них представників з обох боків кордону, а також відповідних представників Комісії;

– для кожної програми застосовуватиметься єдина процедура подання заявки та єдина процедура відбору, що охоплюватиме як внутрішній, так і зовнішній елемент окремого проекту;

– процедури, пов’язані з прийняттям рішення щодо зовнішніх і внутрішніх компонентів спільно відібраних проектів, а також стосовно укладання контрактів та здійснення розрахунків і далі відповідатимуть вимогам відповідних норм;

– процедури, пов’язані з моніторингом, звітністю та оцінкою будуть гармонізовані для обох компонентів. Виходячи з результатів, досягнутих за різними проектами, надаватиметься підтримка розвитку системи постійного обміну досвідом і найкращими методами організації робіт [7, с. 20–21].

У чому ж полягає зміст Програм сусідства України та країн ЄС? До 2007 року Програми сусідства діяли тільки на території прикордонних регіонів по обидва боки кордону. Зокрема, на схід від ЄС – це регіони України, Росії, Білорусі та Молдови, на які розповсюджувалася дія програми TACIC з прикордонного співробітництва (TACIS CBC). В Україні вона охоплювала Волинську, Львівську, Закарпатську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Одеську області. 11 березня 2002 р. Рада з питань співробітництва Україна–ЄС визнала транскордонне та міжрегіональне співробітництво одним з основних пріоритетів подальшої співпраці між Євросоюзом та Україною.

Про “перехідний” статус Програм сусідства до 2007 р. свідчить і збереження для української сторони механізмів фінансування транскордонних проектів за існуючою схемою TACIS CBC. Для нових членів ЄС–Польщі, Словаччини та Угорщини фінансування проектів за Програмами сусідства протягом цього часу здійснювалося через програму INTERREG, а для Румунії до її вступу в ЄС у 2007 р. – через програму PHARE.

У липні 2004 р. спільні робочі групи (Task Force), що складалися з представників України та її центральноєвропейських сусідів разом з експертами ЄС завершили розробку і направили на розгляд до Брюсселю проекти Спільних програмних документів наступних

програм сусідства: “Польща–Україна–Білорусь”, “Угорщина–Словаччина–Україна” та “Румунія–Україна”. До речі, у лютому 2005 р. Програма сусідства “Угорщина-Словаччина-Україна”, розрахована на 2004–2006 рр., була офіційно схвалена.

Європейська комісія визначила наступні загальні пріоритети для Програм сусідства:

– сприяння економічно-соціальному розвитку у прикордонних регіонах;

– здійснення спільних дій, спрямованих на вирішення спільних викликів у таких сферах як охорона довкілля і здоров’я та боротьба з організованою злочинністю;

– сприяння організації та проведенню місцевих культурно-освітніх заходів.

В рамках кожної окремо взятої Програми сусідства робочі групи спільно визначили більш конкретні загальні та спеціальні цілі, основні пріоритети, заходи та завдання.

При проведенні останніх скликань проектних пропозицій за програмою TACIS CBC до числа обов’язкових документів проектної заявки було включено й логістичну матрицю. Поряд з головною метою, спеціальними цілями та завданнями, очікуваними результатами та заходами проекту у цій матриці визначалася система показників здобутків за проектом, що можуть бути об’єктивно перевірені, а також джерела і способи їх перевірки та припущення щодо можливих ризиків у реалізації проекту. Такий підхід забезпечує більш ефективне використання обмежених асигнувань і дієвий моніторинг окремих проектів та програм у цілому, як на стадії їх реалізації, так і після завершення [7, с. 28].

У Посланні Європейської Комісії “Підготовка до впровадження нового інструмента для сусідства” (1 липня 2003 р.) [8] та інших його доповненнях [9] – визначено, що основним завданням оновленого транскордонного співробітництва є досягнення цілей сприяння сталому економічному та соціальному розвитку прикордоння Європи, зокрема шляхом залучення економіки прикордонних регіонів “сусідів” до європейських ринків; спільне вирішення проблем довкілля, охорони здоров’я, організованої злочинності; забезпечення ефективності та безпеки кордонів, включно боротьби проти нелегальної міграції; сприяння людським контактам у прикордонні.

Вирішити ці стратегічні завдання заплановано з-поміж іншого через реалізацію “Програм сусідства” на кордонах, які готуватимуться і подаватимуться на розгляд Європейської Комісії спільно партнерами по обидві сторони кордону ЄС. Україна залучена у розробку і реалізацію “Програм сусідства” у двох вимірах: Україна–Білорусь–Польща та Україна–Угорщина– Словаччина.

З огляду на підготовку цих програм важливе значення мав проведений нами аналіз реального досвіду і практики застосування стратегічного підходу у транскордонному співробітництві України з окремими центральноєвропейськими державами. Порівняльний аналіз стану і перспектив українсько-польського та українсько-угорського транскордонного і міжрегіонального співробітництва на тлі загальної ситуації з розробкою стратегій транскордонної взаємодії у центральноєвропейському регіоні, вказує на дещо відмінний і більш ефективний і динамічний характер розвитку транскордонних та міжрегіональних зв’язків України з Польщею та з Угорщиною, ніж із іншими країнами регіону. По суті, цей рівень співробітництва і становить, так би мовити, базові засади розвитку політики сусідства Європейського Союзу.

В контексті характеристики ролі транскордонного співробітництва в реалізації Україною “політики сусідства” з Європейським Союзом, на нашу думку слід виокремити власне концепцію політики сусідства ЄС, тобто концепцію ширшої Європи, одним з аргументів якої є бажання створити “коло дружніх держав” вздовж розширеного Європейського Союзу. Декларованою метою європейської політики сусідства було формування все міцніших, привілейованих зв’язків в контексті посилення стабільності, безпеки та економічного розвитку як в Європейському Союзі, так і у його сусідньому просторі.

По суті, європейська політика сусідства (European Neighbourhood Policy, ENP) – це не тільки ініціатива ЄС, але і стратегічний документ нової політики ЄС, вона також слугує складовою частиною комплексної концептуальної ідеї стратегії безпеки Європейського

Союзу, згідно якої військові, політичні, соціально-економічні, екологічні, культурні виміри є взаємопов'язаними, а стабільність у більш ширшому часовому вимірі можна досягнути лише проведенням постійних переговорів, реалізацією багатостороннього співробітництва, обміном інформацією, знань та досвіду. Європейську політику сусідства (ЄПС) було визначено у 2003 році і концептуально розроблено в 2004 році, щоб запобігти появі нових меж між розширеним на схід ЄС та країнами, що є його новими сусідами, засобом зміцнення добробуту, стабільності й безпеки усіх зацікавлених сторін [10].

По суті, ця нова політика визначає стратегічні задачі, які були визначені в грудні 2003 року в рамках Європейської стратегії безпеки. Засобом ЄПС Європейський Союз виходить за рамки існуючих стосунків та пропонує поглибити політичні відносини й економічну інтеграцію у формі так званих привілейованих стосунків, побудованих на взаємному прагненні до спільних цінностей (демократія і права людини, правові норми, правильне керування, принципи ринкової економіки та сталий розвиток).

Однак, слід чітко усвідомити, як на нашу думку, подвійний характер європейської політики сусідства, з одного боку, стратегічне і концептуальне значення цієї ініціативи ЄС для нових сусідів після східного розширення ЄС у 2004 році, отже, включно і для України.

Таким чином, реалізацією європейської політики сусідства ЄС вирішуються проблеми, які постали після східного розширення ЄС у 2004 році, здійснюється краща організація фінансування транскордонного співробітництва між регіонами ЄС та України. На сьогодні формуються нові фінансові та інституційні важелі, за допомогою яких ЄС здатен більш ефективно впливати на формування безпосереднього сусіда, насамперед, щодо поширення ефективних правових форм управління, підвищення конкурентоспроможної ринкової економіки на прикордонних територіях, розповсюдження у безпосередньому прикордонні європейських цінностей, пов'язаних з добробутом і стабільністю. В кінцевому рахунку реалізація політики сусідства сприятиме подальшій стабілізації у геополітичному середовищі "нового східного" кордону Євросоюзу.

Європейська політика сусідства в цьому сенсі є відповіддю на виклики нового східного розширення Європейського Союзу, адже зміна геополітичної ситуації вимагала формування відповідної до нових умов спільної зовнішньої політики та політики безпеки, розробки нових та інноваційних форм співробітництва.

З іншого боку, з точки зору найважливішої стратегічної мети – європейської інтеграції, європейська політика сусідства є так би мовити лише засобом. Адже політика сусідства не визначає конкретно євроінтеграційні перспективи суб'єктів співпраці, більше того, вона не може перебирати на себе механізм чи етапи реалізації перспективи інтеграції України в Європейський Союз. Утім, на сьогодні, це єдина ефективна програма ЄС щодо України та інших її сусідів у найближчій стратегічній перспективі, позаяк навіть опрацьовані Плани дій ЄС і кожної конкретної країни визначають насамперед реалізацію тих завдань, які є важливими в контексті вступу даної країни до Європейського Союзу.

Безпосередньо цілі європейської політики сусідства реалізуються через Плани дій (це трьохрічні чи п'ятирічні плани, що фінансуються із структурних фондів ЄС), які розробляються, узгоджуються і реалізуються спільно з країнами-партнерами. Плани дій були оперативно розроблені протягом грудня 2004 – квітня 2005 року з такими країнами як Марокко, Туніс, Йорданією, Ізраїлем та Палестинською Автономією, а також Україною та Молдовою. Слід підкреслити, що ці Плани дій не замінюють існуючі Угоди про партнерство і співробітництво.

Плани дій сфокусовані на наступних пріоритетних напрямах співробітництва ЄС з сусідніми країнами: політичний діалог та реформи; соціально-економічні реформи та розвиток; торгівля, ринкові та регуляторні реформи; юстиція та внутрішні справи; енергетика, транспорт, інформаційне суспільство та навколишнє середовище; гуманітарні контакти (включно з такими сферами, як наука, культура, освіта). Особлива підтримка в рамках Європейської Політики Сусідства надається регіональному співробітництву.

Узагальнюючи програмові цілі і завдання, які сформульовані у Планах дій, визначимо головні з них, які пропонує ЄС включно і для України, а саме:

– перспективу переходу від співпраці до вищого рівня інтеграції, включаючи доступ до спільного ринку ЄС і розширення участі України в основних аспектах політики та програм ЄС;

– розширення рамок та поглиблення політичного співробітництва;

– можливість наближення законодавства в економічній сфері, більшу відкритість економік та подальше зменшення торгівельних бар'єрів;

– поглиблення торгівельного та економічного співробітництва;

– збільшення фінансової підтримки (адже з 2007-го року діють так звані Європейські інструменти Сусідства);

– можливості поступового відкриття для України певних програм Співтовариства, спрямованих на підтримку культурних, освітніх, екологічних і науково-технічних зв'язків;

– підтримка в адаптації законодавства до норм та стандартів ЄС (у тому числі через надання технічної допомоги, обмін досвідом між державними службовцями та можливості нових зв'язків через укладання угод).

21 лютого 2005 року у Брюсселі Україна підписала з Європейським Союзом відповідний План дій, імплементація якого сприятиме також і реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) як діючої основи співробітництва між Україною та ЄС. Із стратегічної точки зору, в контексті підготовки вступу України до ЄС і співпраці сторін у сферах зовнішньої політики, політики безпеки, енергетики, гуманітарних контактів, важливим є перелік чітких пріоритетів для обох сторін:

1) посилення стабільності та ефективності органів, що забезпечують демократію та верховенство права, забезпечення демократичного проведення президентських (2004 р.) та парламентських (2006 р.) виборів в Україні у відповідності до стандартів ОБСЄ, забезпечення поваги до свободи засобів масової інформації та свободи слова;

2) поглиблення консультацій між Україною та ЄС у сфері врегулювання кризових ситуацій, посилення співробітництва у сфері роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї;

3) посилення співробітництва з питань регіональної безпеки (зокрема щодо вироблення ефективного рішення Придністровського конфлікту в Молдові);

4) вступ до СОТ;

5) поступова ліквідація обмежень та бар'єрів, які перешкоджають двосторонній торгівлі та реалізація необхідних регулятивних реформ;

6) покращення інвестиційного клімату шляхом запровадження прозорих і передбачуваних умов ведення бізнесу, боротьба з корупцією, ефективне використання державних коштів;

7) започаткування конструктивного діалогу зі спрощення візового режиму;

8) поступове наближення законодавства, норм та стандартів України до законодавства, норм та стандартів Європейського Союзу;

9) поступове вирішення питань працевлаштування у відповідності до Угоди про партнерство та співробітництво;

10) повна імплементація Меморандуму про взаєморозуміння щодо закриття Чорнобильської атомної електростанції [11].

В Плані дій Україна-ЄС міститься і окремий пункт "Транскордонне та регіональне співробітництво", де визначається важливість розширення контактів та співробітництва на транскордонному та регіональному рівнях з сусідніми новими державами-членами ЄС шляхом використання можливостей та викликів, що виникають у зв'язку із розширенням ЄС: "Сторони вважають необхідним забезпечити підтримку регіонів та участь у підготовці та впровадженні "Програм сусідства" за участю України; забезпечити розвиток та впровадження діючого законодавства щодо транскордонного та регіонального співробітництва; підвищити ефективність проектів та програм у сфері транскордонного та

регіонального співробітництва через забезпечення активної підтримки та залучення місцевих та регіональних рівнів" [12].

З-поміж пріоритетів активізації транскордонного співробітництва регіонів України та ЄС шляхом використання політики сусідства, її механізмів, слід відзначити зовнішньоекономічне та інвестиційне співробітництво, правове оформлення працевлаштування громадян України в країнах ЄС, введення системи спрощеної процедури отримання віз жителями прикордонних регіонів України та спрощення системи перетину шенгенського кордону у розрізі "місцеві поїздки у прикордонних регіонах". Введення в дію інституту малого прикордонного руху було запроваджено протягом 2006–2007 років між Україною , Угорщиною, Польщею та Словаччиною.

Інший важливий вимір транскордонного співробітництва України в рамках реалізації європейської політики сусідства – це здатність вітчизняних органів державного управління, органів місцевого самоврядування та громадських організацій використати фінансові ресурси ЄС та структурних фондів, які спрямовуються виключно на транскордонне співробітництво. В цьому плані наявним вже є як позитивний, так і негативний досвід реалізації європейської політики сусідства в Україні.

Відзначимо, по-перше, проблемні питання реалізації ЄПС в Україні. З-поміж суттєвих проблем реалізації ЄПС в Україні можна виокремити наступні: недосконалий механізм передачі інформації про заходи, ініціативи ЄПС від центральних до місцевих органів влади, відповідно і доступ до інформації про конкретні програми, умови та принципи підготовки документів на отримання допомоги не є відкритим для широкої громадськості, що в кінцевому рахунку визначає слабку поінформованість потенційних бенефіціантів щодо можливостей ЄПС з української сторони.

Інший важливий момент – кадрові проблеми: низький рівень володіння іноземними мовами менеджерами з питань ЄПС з української сторони, що унеможливлює обмін досвідом та інформацією. Це також має негативний вплив як на пошуки партнерів, адже проекти мають бути спільними, і відповідно унеможливлює вивчення вже наявного позитивного європейського досвіду керування міжнародними проектами.

Суттєве реформування програм зовнішньої допомоги ЄС транскордонного спрямування було здійснено відповідно до Послання Європейської Комісії до Європарламенту та Ради ЄС "Прокладаючи шляхи до нового інструменту сусідства", оприлюдненого 1 липня 2003 р. Найперше було запроваджено програми сусідства, що поєднували в собі інструменти використання структурних фондів ЄС (INTERREG) і програм передвступної допомоги в Європейський Союз (PHARE), з одного боку, та програм зовнішньої допомоги (TACIS, CARDS), з іншого боку. Стратегією та Індикативною програмою з транскордонного співробітництва TACIS, затвердженими Європейською Комісією 21 листопада 2003 р., було передбачено реалізацію десяти програм сусідства, серед яких на Україну розповсюджувалися програми "Україна – Польща – Білорусь", "Україна – Угорщина – Словаччина", "Україна – Румунія", CADSES (Таблиця 1) [12].

Таблиця 1

Основні характеристики програм сусідства

Програми сусідства	Механізм взаємодії	Індикативний бюджет на 2004–2006 фінансові роки (млн євро)			Територіальне поширення для України (області)
		TACIS	INTERREG/ PHARE	Націона-льний внесок	
Україна – Польща – Білорусь	TACIS/ INTERREG	8,0	37,82	12,6	Волинська, Закарпатська, Львівська
Україна – Угорщина – Словаччина	TACIS/ INTERREG	4,0	23,8	7,9	Закарпатська

Україна – Румунія	TACIS/ PHARE	6,5	29,0	9,18	Івано-Франківська, Закарпатська, Одеська, Чернівецька
CADSES		5,0			Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Чернівецька, Тернопільська

Координуючим органом з української сторони вищезазначених програм сусідства було визначено Міністерство економіки України. Також були створені органи управління в межах кожної з програм сусідства, а саме: Спільний моніторинговий комітет, який здійснює нагляд за реалізацією стратегії та фінансовими умовами проектів, Відбірний комітет – відповідає за відбір проектів, Спільний технічний секретаріат, який забезпечує проведення адміністративних заходів. Європейська Комісія у 2006 році переглянула фінансові умови щодо реалізації проектів в Україні і визначила збільшення мінімального рівня бюджету одного проекту до 450 тис. євро; встановлення гнучкого підходу до визначення обсягу внеску українських учасників: можливість скорочення обсягів до 10 % бюджету проекту та визначення видів співфінансування в кожному конкретному випадку.

Утім, незважаючи на певні недоліки щодо більш ефективної реалізації Україною програм в рамках ЄПС, слід відзначити, що за словами посла Європейської Комісії в Україні Ієна Боуг від 4 грудня 2006 року, саме Україна досягла найбільших успіхів серед одинадцяти країн, з якими Європейський Союз реалізовує свою політику сусідства. Фактично, політику ЄПС можна назвати політикою дрібних кроків для України, а не стратегічного характеру [13].

Так, наприклад, в рамках ЄПС за програмою “Україна–Польща–Білорусь”, з участю українських регіонів було реалізовано три успішних проекти: “Центр українсько-польських ініціатив – створення платформи розвитку прикордонних регіонів” з бюджетом 296 269,00 євро; “Польсько-український центр співробітництва в сфері контролю за біогазами, які виділяються зі сховищ відходів” з бюджетом 182 467,10 євро; “Польсько-український консультаційно-тренінговий центр для малого та середнього бізнесу ” у Львові з бюджетом 175 888,99 євро.

В рамках програми сусідства “Україна – Угорщина – Словаччина” до фінансування було затверджено шість спільних проектів за участю України із загальним бюджетом – 3.865119 євро (у тому числі кошти Європейського фонду регіонального розвитку – 2.927371 євро і кошти TACIS – 937.748 євро). Зокрема, це наступні проекти: Створення туристично-інформаційних центрів Закарпатської області з бюджетом 104.168 євро (TACIS); Розробка та впровадження транскордонної програми медико-соціальної реабілітації у м. Мукачево з бюджетом 245.946 євро (TACIS), 465.884 євро (ЄФРР); Підтримка українсько-словацького співробітництва 90.000 євро (TACIS), 106.571 євро (ЄФРР); Розвиток словацько-українського співробітництва в сфері туризму 92.550 євро (TACIS), 155.164 євро (ЄФРР); Розробка комплексного українсько- угорського підходу до протипаводкових спільних заходів – 264.000 євро (TACIS), 1.492000 євро (ЄФРР); Дослідження стану використання біомаси у прикордонному регіоні – 141.084 євро (TACIS), 707.752 євро (ЄФРР) [14].

Сьогодні фінансування Україні для реалізації Європейської політики сусідства надається в рамках нового інструменту фінансування – Інструменту європейського сусідства і партнерства (ІЄСП) – в рамках якого розроблені конкретні стратегічні документи. Для України Стратегічний документ розроблений на період 2007–2013 рр. У Стратегічному

документі визначені стратегічні завдання співпраці Європейського Союзу з Україною, а саме: взаємовигідна співпраця, яка сприяє переходу України до зрілої демократії та ринкової економіки; імплементація Європейської політики сусідства та Плану дій Україна–ЄС; гарантування безпеки; завдання щодо політики розвитку (зниження рівня бідності, впровадження якісного управління, повага до основних прав і свобод людини) [15].

Нова програма добросусідства з 2007 року "Простір процвітання, стабільності та безпеки" включає не лише фінансову, але і консультативну допомогу для розвитку демократичного суспільства і фактично розширює спектр співпраці в межах європейської зони вільної торгівлі і спрощеного візового режиму. Для ефективнішої реалізації політики сусідства створено два спеціалізовані фонди, фінансовий баланс яких становить мільярд євро, із них 300 мільйонів отримають країни, які найплідніше співпрацюють з ЄС, серед них і Україна.

З огляду на зміст, розмір фінансування та процедури Інструменту європейського сусідства і партнерства для державних органів різного рівня, громадських організацій, наукових інституцій та інших зацікавлених осіб з'являється багато нових перспектив, пов'язаних з можливістю брати участь у різних програмах Інструменту європейського сусідства і партнерства (національних, регіональних, тематичних, транскордонних).

Таким чином, Європейський Союз засобом реалізації європейської політики сусідства намагається вирішити "одвічні" неузгодженості фінансових ресурсів ЄС і по суті створив нову систему фінансування транскордонного співробітництва України включно – Інструмент європейського сусідства і партнерства.

Для України в цьому контексті важливим є так би мовити зворотній характер проблеми – чи готові українські суб'єкти транскордонної співпраці "прийняти" цю міжнародну технічно-фінансову допомогу в рамках європейської політики сусідства. Тобто чи існують можливості в Україні в інституційному плані, як сформовані дієздатні агенції регіонального чи місцевого розвитку, чи діють при органах державного управління моніторингові центри з питань міжнародної технічної допомоги, які були б здатні взяти участь у конкурсі на отримання фінансування з фондів ЄС, чи є підготовлений кадровий персонал, чи належного рівня досягає професійно-кваліфікаційний рівень державних службовців в органах місцевого самоуправління, представників громадських організацій тощо. Вищезазначені питання економічного, організаційного та правового характеру визначають необхідність формування в Україні ефективної інституційної бази транскордонного співробітництва повністю адаптованої до європейських стандартів.

Європейська політика сусідства (ЄПС) на сьогодні виступає засобом підвищення ефективності співробітництва ЄС з її новими східними сусідами і з Україною включно. Зрозуміло, що без ефективної та прозорої інституційної системи "залучення" фінансових ресурсів ЄС та моніторингу вже реалізованих спільних проектів в Україні в рамках європейської політики сусідства, неможливо формувати основу європейської інтеграції України на міжрегіональному та транскордонному рівнях.

Використанню наявних можливостей, залученню нових механізмів взаємодії і фінансових ресурсів ЄС для поглиблення транскордонного співробітництва регіонів України та ЄС слугує новий Європейський інструмент сусідства і партнерства у вимірі першої програми: "Польща – Україна – Білорусь 2007–2013" (Волинська, Закарпатська, Львівська області – основні регіони; Рівненська, Тернопільська області – додаткові регіони), фінансування якого складає 186,201 млн євро [16]. Новизна полягає у збільшенні економічної складової спільних програм, яку українська сторона не використовує на сьогодні. Загальний бюджет сегменту транскордонного співробітництва складає 1,1 млрд євро.

Друга і третя програми ЄПС з транскордонного співробітництва за участю регіонів України: "Україна–Угорщина–Словаччина–Румунія" (Закарпатська, Івано-Франківська області – основні регіони; Чернівецька область – додатковий регіон; індикативний бюджет – 68,638 млн євро) та "Україна–Румунія–Молдова" (Чернівецька та Одеська області – основні

регіони; Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька та Вінницька області – додаткові регіони; індикативний бюджет – 126,718 млн євро), а також програма "Чорне море" (включаючи також басейн Азовського моря) – АР Крим, Донецька, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та місто Севастополь; індикативний бюджет – 17,306 млн євро) – були запроваджені відповідно до Регламенту Європейського Парламенту та Ради ЄС від 24 жовтня 2006 р. № 1638.

Європейська політика сусідства в Україні спрямована зокрема на виконання Плану дій Україна-ЄС і відповідно її реалізація регламентується низкою нормативно-правових актів у сфері транскордонного співробітництва. Проте залучення іноземної фінансової допомоги засобом ЄПС потребує суттєвого вдосконалення і закріплення його на законодавчому рівні. Із стратегічної точки зору європейська політика сусідства не є альтернативою європейської інтеграції України в ЄС. На сьогодні в Україні вкрай необхідним є збільшення повноважень місцевих органів влади та місцевого самоврядування, надання їм більшої самостійності у вирішенні спільних з регіонами сусідніх держав завдань міжрегіонального та транскордонного співробітництва і необхідність нормативно-правового врегулювання цих питань.

Суттєвого доопрацювання потребують механізм та інструментарій ЄПС, зокрема, необхідним є посилення економічної спрямованості та складової транскордонного співробітництва в рамках ЄПС з метою формування економічно самодостатніх транскордонних регіонів на західному прикордонні України. Зважаючи на складність і неоднозначність стосунків України з нашим великим сусідом, яким є Європейський Союз, наші взаємовідносини вимагають подальшого глибокого вивчення, дослідження і висвітлення.

Список використаних джерел

1. *Кіш Є. Б.* Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Є. Б. Кіш – Ужгород: Ліра, 2008. – 438 с. 2. *План* дій Україна – Європейський Союз. 20 лютого 2005 року. 3. *Віднянський С. В.* Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 18: Міжвідомчий збірник наукових праць/ Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 247–254. 4. *Новини* Закарпаття. – 2010. – 13 лютого. 5. *Балян А. В.* Міжрегіональне, транскордонне співробітництво України за умов розширення Європейського Союзу (на прикладі прикордонних регіонів України та Угорщини) / А.В. Балян – Ужгород: Ліра, 2005. – 318 с. 6. *Розширена* Європа – Сусідні країни: Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами. (11.03.2003) Повідомлення Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту. – Режим доступу: http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm 7. *Посібник* з транскордонного співробітництва. – Ужгород: Ліра, 2005. – 66 с. 8. *Повідомлення* Європейської Комісії "Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента відносин з країнами – сусідами" 1 липня 2003 р. COM (2003) 393 final // – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/file/link/38108/file/Com_Pavukr.doc 9. *Повідомлення* Європейської Комісії для Ради ЄС та Європарламенту про посилення Європейської політики сусідства. – Брюссель, 4 грудня 2006 р. COM(2006) 726 final. – С. 17–19. – Режим доступу: http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm 10. *The* Eu's relations with its neighbours. A survey of attitudes in the European Union. – Режим доступу: Офіційний сайт Європейської Комісії http://ec.europa.eu/ 11. *План* дій Україна – ЄС – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua 12. *Повідомлення* Європейської Комісії для Ради ЄС та Європарламенту про посилення Європейської політики сусідства. – Брюссель, 4 грудня 2006 р. COM (2006) 726 final. – С. 17 – 19. – Режим доступу: http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm 13. *Офіційний* сайт Представництва Європейської Комісії в Україні. – Режим доступу: http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm 14. *Українсько-польські* ініціативи: створення стійкої платформи для розвитку прикордонних територій // Довідник для представників місцевих органів влади, самоврядування та громадських організацій. Ужгород: Ліра, 2008. – С. 28–29. 15. *Регламент* (ЄС) № 1638/2006 Європейського Парламенту і Ради від 24 жовтня 2006 року, що встановлює загальні положення щодо Інструменту європейського сусідства і партнерства. 16. *European* Neighbourhood and Partnership Instrument. Strategy Paper 2007 – 2013. Indicative Programme 2007 – 2010. Executive Summary. Офіційний сайт Європейської Комісії – Режим доступу: http://ec.europa.eu

Василий Гарагонич

РОЛЬ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В РЕАЛИЗАЦИИ УКРАИНОЙ “ПОЛИТИКИ СОСЕДСТВА” С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

В статье автор исследует роль трансграничного сотрудничества в реализации Украиной “политики соседства” с Европейским Союзом.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, трансграничное сотрудничество, “политика соседства”.

Vasyl Harahonych

ROLE OF THE CROSS-BORDER COOPERATION IN UKRAINE'S REALISATION OF “NEIGHBORHOOD POLICY” WITH THE EUROPEAN UNION

In the article the author examines the role of the cross-border cooperation in Ukraine's realisation of “neighbourhood policy” with the European Union.

Key words: Ukraine, European Union, cross-border cooperation, “Neighbourhood Policy”.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ УМОВАХ

УДК 94 (438)

Сергій Кармалюк, Галина Чайка

НАЦІОНАЛЬНА І КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті робиться спроба висвітлити питання збереження національної та культурної ідентичності в Україні в умовах глобалізації.

Ключові слова: Україна, глобалізація, національна ідентичність, культурна ідентичність, історія, народ, нація, націоналізм, культура, ЗМІ.

Мета цієї статті – проаналізувати вплив глобалізації на культурну й національну ідентичність та визначити шляхи їх збереження в умовах прогресуючого мультикультуралізму в Європі, впливу глобальних міграційних процесів і засобів масової інформації.

Проблематика національної ідентичності є предметом дослідження багатьох науковців світового рівня, зокрема відомого британського дослідника Е. Сміта в галузі націоналізму й етнічності, який вважається засновником міждисциплінарної галузі досліджень націоналізму [1; 2]. Дослідниками даної тематики є також Б. Андерсон [3], Е. Вілсон [3], Г. Касья́нов [5], Я. Грицак [6; 7] та ін.

Це питання є доволі актуальним на сьогодні, свідченням чого були парламентські слухання 9 грудня 2009 року з відповідною тематикою: “Національна ідентичність в Україні в умовах глобальних викликів: проблеми та шляхи збереження”. Були заслухані виступи депутатів та науковців. З промов, що прозвучали, зрозуміло, що проблема є важливою, на часі, і мала би вирішуватися разом з розвитком незалежної України. Тож порушувати її необхідно було б принаймні 18 років тому. То на сьогодні так гостро не звучало б це питання.

Національна ідентичність – це передусім усвідомлення згоди та причетності до цінностей стосовно рідної мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, що закріплені в єдиній системі політичних та громадських організацій держави. Говорячи про українську ідентичність, як і про будь-яку іншу – це історична територія, спільні міфи, традиції, історична пам’ять, спільна масова культура, єдині для всіх юридичні права та обов’язки, спільна економіка [1, с. 23].

Даючи означення поняттю глобалізації, слід мати на увазі, по-перше, що це поняття з’явилось для позначення загального стану планети наприкінці XX ст., по-друге, це рух до інтеграції і цілісності, який проявляється у всіх вимірах людського буття і свідомості, що, у свою чергу, веде до формування спільних соціальних, політичних, економічних, правових відносин у планетарному масштабі [8, с. 84].

Звідси взагалі виникає питання, чи готові держави, в тому числі й Україна, до таких глобальних змін, чи в стані вони зберегти свою національну ідентичність, національну культуру. Перед Україною у даному випадку постає ще й питання, чи може вона відродити і відновити свою національну самобутність, ідентичність через століття забуття, нищення, приниження. Адже кожна країна, до складу якої свого часу входили українські території

після розпаду Київської Русі, намагалась змінити, зрівняти, асимілювати, подекуди знищити українське.

Проблема української ідентичності в умовах глобалізації поглиблюється проблемою самоідентифікації українців, які сьогодні проживають в одній державі. Про це свідчать дослідження українського історика Я. Грицака, який провів дослідження у Львові і Донецьку у ході реалізації проекту "Ідентичність і соціальна лояльність" у 1994–1999 рр. з питання розуміння походження України. В результаті цього дослідження він виявив, що як Захід, так і Схід початковим моментом історії України називають Київську Русь. Стосовно ж подальшої історії спостерігаються розбіжності, зокрема у Львові послідовність історичних подій складає – Київська Русь – Українське козацтво – Українська Народна Республіка (1917–1920 р.) – проголошення української незалежності в 1991 році. А у Донецьку – Київська Русь – Переяславський договір 1654 р. – Українська Радянська соціалістична республіка (1917–1991 рр.) [9]. Відповідно по-різному трактуються одні і ті ж історичні часи і одні і ті ж історичні постаті. Американський істоик М. фон Гаген, який є автором есе "Чи має Україна історію?", вважає, що історію України не можна розглядати поза історичним простором її сучасних сусідів. Він пропонує розглядати українську історію як певний синтез історії міст, регіонів, етнічних спільнот і відповідно розмаїття релігійних і інтелектуальних традицій [10, с. 33].

В історичному плані збереження української ідентичності після розпаду Київської Русі стало можливим у межах Галицько-Волинської держави. У подальшому перехід українських територій під владу іноземних держав, зокрема Литви, був моментом консолідації українських земель у межах іноземної держави. Як зазначив визначний український історик і політичний діяч М. Грушевський – "...окупація українсько-руських земель Литвою XIV в. мала характер не завойовання..., а прилучення, збирання земель Руської держави, анальогічного з тим, як збирали колись розсипані части Київської держави її провідники X–XII ст." [11, с. 98] Для Галицько-Волинського та Литовського періодів характерним було збереження українських традицій, законів, економічних особливостей, державного устрою, культури, а відповідно, і усвідомлення належності до певної народності.

Стосовно ж наступного періоду в українській історії, то Польща, говорячи словами М. Грушевського, "зібравши українські землі під свою власть, вона постарала ся й звести до свого польського взірця українське життє. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських у сфері суспільній, політичний, культурній. Процес закріпощення українського народу народности польській, не тількі в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній..." [11, с. 4] Відповідно до цього можна сказати, що період перебування українських земель у складі Речі Посполитої позначився на українській нації та культурі у найбільш негативному прояві. Історик Н.Полонська-Василенко зазначала: "З половини XVI ст. становище змінюється. Окремі епізодичні випадки заміняє вже систематично підкреслюване презирство до українського народу, для якого вживається термін "хлопи", а з того хлопська мова, хлопська віра... Цю "хлопську" віру... поляки звуть "єретицькою", "схизматицькою" і в поняттях українця православна віра ідентифікується з українською народністю" [12, с. 375–376].

Моментом усвідомлення своєї приналежності до певної національної та культурної ідентичності можна назвати появу такого явища в Українській історії, як козацтво. Народні виступи, які пізніше вилились у Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, також є певним свідченням бажання відновитись та виокремитись у певну державно-національну культурну спільноту.

Наступні події в нашій історії, як то події (неоднозначного сприйняття) 1654 р. "Переяславська рада", після смерті Б. Хмельницького 1657 р., після 1686 р. "Вічного миру", після 1708 р. спроби І. Мазепи визволити Україну – ознаменували фактично початок московського панування, поневолення, пригнічення, руйнування традицій, культурної та національної свідомості на значних українських територіях, що опинились під владою Росії. Як вказує Е. Сміт, "...війна мобілізує етнічні почування й національну свідомість, стає

об'єднавчою силою в житті спільноти і забезпечує міфами та спогадами наступні покоління" [1, с. 37]. Перебування українських територій у складі різних держав у різні історичні періоди також відклали свій відбиток у самосприйнятті та самовизначеності нації. Так, західноукраїнські землі, що залишились на деякий час поза впливом Росії, і свого часу перебували у складі Польщі, Молдавського князівства, Туреччини, Угорщини, Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, отримали дещо інший шлях розвитку.

Існування ж України у складі СРСР, як і ряду інших республік колишнього Союзу, можна назвати періодом відходу від поняття нація, національна ідентичність, це був період штучного творення нової "соціалістично-проросійської" нації, або великоросійського націоналізму, на основі всього населення СРСР. Але політика проведення цих заходів була доволі нерозумною. "Радянський досвід показує, що навіть революційні "вигадані традиції" мусять використовувати чи створювати (або й те, і те) національну культурно-політичну ідентичність, якщо хочуть міцно закоренитися в народі" [1, с. 156]. Нині об'єднана Європа також вдається до певних заходів, а саме незагострення деяких історичних моментів минулого (фактично забуття) таких історичних подій минулого, які нагадують про певні колишні взаємні територіальні, політичні зазіхання сьогоднішніх союзних країн Європи.

З усього вищесказаного треба віддати належне українській нації, яка не – зважаючи на перебування у абсолютно різних імперіях, під впливом різних цивілізацій, зуміла зберегти усвідомлення і тяжіння та природне прагнення до об'єднання у єдиній державі.

Звичайно, що події XX ст. також не мають єдиного сприйняття серед українців, але у більшості своїй причиною цього є незнання та, деякою мірою, небажання знати правду про них. А виходячи з незнання і прилаштованості викривляється і усвідомлення своєї належності.

Проголошення Акта про державну незалежність 24 серпня 1991 та референдум 1 грудня 1991 р. – це ті події, які розпочали процес відновлення української державності. Згідно зі Статтею 11-ю Конституції України: "Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України" [13, с. 5]. Але і сьогодні ми можемо спостерігати поділ на Східну, Західну, Південну, Центральну Україну і не лише у географічному розумінні, але і у політичному, економічному, деякою мірою культурному і національному понятті. Виходячи з цього, спостерігається різниця у питанні національної і культурної ідентичності. Але у той же час слід згадати, що з моменту виокремлення всіх українських територій (1991 р.) у єдину державу, ще донедавна не вживався такий чіткий розподіл між Заходом та Сходом. Не вживалося поняття Східний чи Західний регіон, а вживалося зрозуміле територіально-адміністративне поняття – область. Поняття регіон, регіональність застосовуються такими науками, як соціологія, політологія для дослідження суспільства, тенденцій його розвитку. Таким чином, політологія, маючи такий напрямок, як політична регіоналістика, досліджує регіональні особливості політичної культури, електоральні настрої, регіональні виміри зовнішньополітичних орієнтацій. У цьому випадку не можна не погодитися із дослідженнями В. Бортникова [14, с. 37–47] про те, що почасти політичні технології дуже часто вдаються до подібних засобів протиставлення з метою розколу суспільства, щоб досягти бажаних результатів для тих чи інших політичних сил. Соціологія, у свою чергу, має такий напрямок, як регіональні соціальні технології, які вивчають закономірності територіальної організації суспільного життя і планомірних змін соціального виду регіонів [8, с. 350] А це означає, що вона покликана дослідити і розробити рекомендації для підвищення рівня життя, розвитку і зближення населення досліджуваних регіонів, і на ці галузі покладаються важливі завдання. В умовах глобалізації регіональні дослідження можуть впливати на те, яким чином буде відбуватись "світове зближення".

Здійснивши такий коротенький екскурс в історію, слід відзначити, що один і той же факт української історії нерідко має протилежну інтерпретацію. Це знову-таки можна пов'язати з відсутністю національної ідентичності (одного з її елементів). З відсутністю

спільного осмислення, переживання історії, минулого країни. Ні науковці, а ні громадяни не можуть звести до спільного знаменника власної історії. ""Територіальна нерівномірність" у процесі становлення модерної української нації дає навіть підстави говорити про "два українські націоналізми"" [15, с. 12]. Згідно з М. Рябчуком, на сьогодні в Україні існує два націоналізми: 1) "автохтонний" – західноукраїнський (щироукраїнський), або ж, як кажуть східняки, "бандерівський"; 2) "креольський" (малоросійський) – націоналізм російськомовного українця, який намагається брати участь у державницькому житті країни [16]. У будь-якому випадку держава у нас одна єдина на всіх. Але історія є в тих, хто її усвідомлює, хто її переживає і хто як розуміє.

На думку професора Лондонського університету Е. Вілсона, існує декілька моделей ідентичності в Україні:

1) Національно-етнокультурна модель, що спирається на концепцію "одночасного національного відродження" для всіх етнічних груп України, запропоновану Рухом;

2) "Інша Україна": модель подвійної ідентичності, що спирається на міф про існування в Україні українців і україноросів;

3) Євразійська ідентичність, яка була проголошена в інавгураційній промові Л. Кучми в 1994 році, де говорилося, що Україна є складовою євроазійського економічного і культурного простору разом з Росією і Білорусією;

4) Синтетична модель, в яку вплетені водночас радянські традиції і етнокультурні пріоритети;

5) "Українська політична нація", в якій основою є українське громадянство [4, с. 126].

Незважаючи на дослідження, які існують у цій сфері, слід сказати, що вирішення будь-якого державного питання, як і розглядуваного, можливе через усвідомлення, яке, у свою чергу, приходить через політичну, економічну, будь-яку іншу зрілість населення, усвідомлення того, що це є конче необхідним на даний історичний момент. На жаль, існує величезний розрив між різними соціальними групами у суспільстві. Це питання цікавить і хвилює українську еліту (наукову, культурну) та інтелігенцію, а полярними у цьому питанні є політики (в основному) та інші соціальні верстви (народні маси) населення.

Крім того, у єдиній державі існує неоднакове сприйняття приналежності до однієї нації, неоднаковим воно є навіть між жителями міста і села. Спостерігається зверхнє ставлення жителів міст до сільського населення, а жителів великих міст до перших і других. Ця "історично дана проблема пов'язана із спустошенням сіл, чому сприяли урбанізація, індустріалізація та низький рівень поваги до сільської культури і праці. "Комплекс провінційності" мешканців сіл і районних центрів був зумовлений зверхнім ставленням до них представників міст з позиції вищості міської культури" [17, с. 94–102]. У цьому випадку йдеться про те, що у населення виховався низький рівень поваги до сільської культури і до праці у селі взагалі. Зверхньо ставлячись до тих і до інших, з позиції вищості міської культури, останні часто забувають про коріння цієї ж культури і своє.

Важливим елементом належності до нації є мова. Українська мова – основа культури українського народу. Мова – це неоціненний скарб народу, найголовніший літопис його життя. У глибинах мови – філософський розум, витончений естетичний смак, справді поетичне чуття, праця зосередженої думки, надзвичайна чутливість до найтонших переливів у явищах природи, сувора логіка, високі духовні злети. І щоб оволодіти цим скарбом, людина мусить постійно докладати зусилля, усвідомлюючи, що існує складна наука рідної мови [18].

Говорячи про долю української мови, це все одно, що говорити про долю українського народу та держави. Таку політику денаціоналізації вела польська, литовська, угорська шляхта – руйнуючи школи і храми, друкарні й книгарні, переслідуючи інтелігенцію. Величезної шкоди та кривди українській мові завдало російське самодержавство. Вперше у 1720 р. законодавчо було заборонено вживання української мови Петром I ("Це той Перший, що розпинав Нашу Україну, а Вторая доконала Вдову сиротину" [19, с. 275–276]), друкування книжок українською мовою (розгром Київської та Чернігівської друкарень), а

далі й заборонялось вживання назви “Україна”. Наступні століття ще більше погіршили становище українського народу. Було видано укази про неприпустимість існування українських шкіл, театрів, видавництв. У 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв наказав не публікувати наукових та народних книжок українською мовою писаних, бо “никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нет й быть не может”. Указом царя від 1876 р. українське слово було майже зовсім заборонене в Росії.

Ще негативнішою була політика СРСР, яка під приводом захисту прав людини проголошувала курс на злиття мов, народів, культур. Під загрозою опинились українська нація, мова, література. Обмежувалась кількість українських шкіл в Українській РСР, зменшувалась кількість українських літературних творів. У вищих навчальних закладах викладання велось здебільшого російською мовою, історія України викладалась у контексті історії СРСР, яка була створена для цієї держави. Українці – єдиний народ у світі, який не знає своєї історії, її не вивчають в університетах, – сумно констатував Олександр Довженко в своєму “Щоденнику” 1942 року. У школах також не викладалась історія України, у російськомовних школах навіть дозволялось вивчати українську мову за бажанням. Словники українсько-російські і російсько-українські русифікували українську мову, замінюючи українські слова на російські з українськими закінченнями, таким чином до мінімуму зводили різницю між мовами.

Але “поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше не створить її, нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи; вимерла мова в устах народу – вимер і народ...” – говорив К.Д. Ушинський [20, с. 10]. Тобто доки існує мова – існує й самосвідомість, народ не може бути перетворений на мовчазного раба.

У 1989 р. українська мова здобула статус державної мови. Але й сьогодні мова потребує захисту не тільки з боку держави, а й кожного з нас, українців. Україномовні громадяни досить легко переходять при потребі на російську мову і спілкуються нею, а більшість російськомовних громадян, навіть знаючи українську мову, вважають досить часто принизливим, незручним, непристойним, неприйнятним спілкуватися українською мовою, тобто мовою підлеглого донедавна етносу.

У державі існує питання російськомовних українців, яке є доволі складним і делікатним. Автори книги “Українська мова і культура мовлення” О. М. Пазяк та Г. Г. Кисіль справедливо наголошують: так, на жаль, склалося в Україні, що багато хто навіть з українців ігнорував рідну мову. Але у будь-якому разі російськомовний українець є ближчим за своїм духом, ментальністю, світосприйняттям до свого народу, ніж до народу, мовою якого він користується у спілкуванні. Можливо, ген меншовартості українства, який закладався століттями, потребує часу і неагресивних заходів. Можливо, необхідно підняти рівень України у всіх сферах життя і таким чином повернути “розгублених” українців.

В умовах низького економічного розвитку держави загрозливих розмірів набула і соціально-економічна трудова міграція та еміграція. Щорічно з метою нелегального працевлаштування з України виїжджають тисячі осіб. Робота в країнах заробітчанства здебільшого є нелегальною, непрестижною, небезпечною, фізично важкою, низькооплачуваною. Це також знижує почуття національної самоповаги і, можливо, деякою мірою і спотворює ідентичність.

Унаслідок різних причин протягом багатьох років за кордонами України опинилися і нині живуть мільйони наших співвітчизників. Ця категорія людей дістала назву “українська діаспора”. Умовно вона поділяється на діаспору далекого і близького зарубіжжя. Українські іммігранти, які перебувають у країнах далекого зарубіжжя (країни Західної Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралія), мають певні умови для свого культурно-національного розвитку. За умов демократичного суспільства можливе збереження й розвиток національної ідентичності. Що ж стосується українців що перебувають у країнах

близького зарубіжжя (новітні держави – республіки колишнього Радянського Союзу), то вони перебувають в значно складніших умовах, нестачі національної, культурно-освітньої інфраструктури, інформаційного вакууму стосовно України та її політики. Гострими є проблеми повернення українців в Україну, набуття громадянства, вирішення питань пенсійного забезпечення, захисту майнових прав, безмитних переїздів і т. п.

У результаті трудової міграції, як відомо найбільш поширеною вона є серед сільського населення і жителів містечок, спостерігається відтік, по-перше працездатного населення, по-друге – батьків, на яких би мало бути покладене виховання нації, яка підростає. Як наслідок діти залишаються без належного виховання, догляду та нагляду. Їхня ідентичність формується в середовищі таких самих покинутих однолітків та під впливом засобів масової інформації, які не завжди є тим джерелом, на яке можна опертись у вихованні, та усвідомленості своєї приналежності.

Від позиції українських засобів масової інформації багато в чому залежить не лише модель подальшого розвитку українського суспільства, але й те, як у цьому суспільстві буде почуватися громадянин України. Інформація, яка подається ЗМІ, доволі часто вдаючись до політтехнологій, проводить глибоку межу між українцями Заходу та Сходу. Пропаганда західних цінностей (деякою мірою глобалізація) через ЗМІ у їх не найкращих зразках певним чином деформує систему національних цінностей. Західна (в більшості американська) культура приваблює молодь, створює “героїв”, дуже часто чужих нашій моралі. Переймаються свята, які взагалі є чужими для нашої культури, традицій. Звичайно, що засилля американської (у найгіршому її варіанті) культури є економічним питанням, адже не секрет, що у Америці є чудові кінематографічні картини, але право на їх прокат коштує величезних грошей, або гарний фільм і в “навантаження” до нього сотня фільмів низької якості, низької моральної цінності. Спостерігається неконкурентно-спроможність українських ЗМІ західним і деякою мірою східним (російським). Зокрема, в Росії святкові телевізійні концерти, як і у радянські часи, є важливим чинником формування державної політики і ідеології. Пропагується “державний націоналізм”, створюється позитивний образ Росії. Виникає питання, чому російський націоналізм – це патріотизм, любов до Батьківщини, а український націоналізм – це щось страшне, пов’язане з якоюсь боротьбою? Український націоналізм – це той самий патріотизм, любов до своєї Батьківщини, а не той страшний образ, який нав’язався за допомогою хитро продуманої політики. “Націоналізм – це гуманістичний погляд особи і народу на свої і не свої цінності, це ідеологія любові пошанування свого і чужого життя, природного права кожної нації на державницьку самостійність” [21, с. 6]. Потрібно реально сприймати це поняття і ідентифікувати себе з ними. У таких умовах необхідним є створення певних умов, можливо, навіть пільг для розвитку української культури – потрібно видавати більше україномовної і української літератури, використовувати ЗМІ не лише для поширення низькопробної масової культури, але і для пропаганди України через зрозумілі людям розважальні, наукові передачі, легко, не нав’язливо, культурно, патріотично. Щоб програми телебачення складались не із всуціль зарубіжних телесеріалів, а щоб зусилля спрямовувались на виробництво вітчизняних серіалів з історії України для різних вікових категорій. Це, звичайно, вимагає великих капіталовкладень, можливо, державі необхідно було б приділити цьому питанню більше уваги і закладати у бюджет і цей пункт, тим більше, що при результативному їх використані можна розраховувати і на прибуток, і не лише економічний.

Звертаючись до поняття “культура” слід сказати, що це доволі багатогранне поняття, у нашому випадку ми говоримо про культуру нації. Ця культура охоплює мову, звичаї, традиції. Як зазначає Е. Сміт “...націоналізм слід розглядати як форму історичної культури і громадянської освіти – таку, що взаємоперекривається з давнішими формами релігійної культури й родинної освіти або й заступає їх. Націоналізм не так стиль і доктрина політики, як форма культури – ідеологія, мова, міфологія, символізм і свідомість, – що здобула глобальний резонанс, а нація — це тип ідентичності, чиє значення і пріоритет зумовлені цією формою культури” [1, с. 100]. З відродженням української державності відбувається і

відновлення забутих українських традицій, звичаїв, літературних творів, повертаються до широкого загалу забутті та заборонені імена культурних діячів та надбання їх творчості, відроджується українська символіка. Культурна ідентичність, тобто визнання своєї причетності до української культури, є тривалим процесом для значної частки українського населення старшого покоління, яке було відсторонене, позбавлене їх і жило в інших радянських традиціях. Сучасне молоде покоління, яке зростає в українському суспільстві, може вільно вивчати, досліджувати, дотримуватись українських традицій, звичаїв. Крім того, має вільний доступ і безліч можливостей для того, щоб ознайомитися із надбаннями інших світових культур. Сьогодні у світі існує багато молодіжних субкультур, і деякі молоді люди намагаються ідентифікувати себе з ними. Звичайно, що в умовах глобалізації процес зближення набуває глобального характеру.

Розповсюдження мережі Інтернет, повсюдна комп'ютеризація, супутниковий зв'язок та інші засоби масової інформації (ЗМІ) наближають всі важливі проблеми, вони стають загальносвітовими проблемами, загальнолюдськими. Інформаційні мережі "стають матеріальною основою злиття національних культур у регіональні і навіть формування глобальної культури" [1, с. 162]. Звичайно, що глобальна культура не може мати якогось певного образу, це може бути збірний образ мультикультур, який не несе у собі змісту, може мати тимчасовий характер, адже це штучностворена культура. Крім того, "Глобальна культура не пишається історією чи історіями: фольклорні мотиви вона використовує й розробляє для зовнішнього оздоблення зорієнтованої на сьогодення й майбутнє "науково"-технічної культури" [1, с. 165] В умовах глобалізації, тобто переймання технологій у різних галузях виробництва, умов життя, традицій, характерних для інших держав, весь Світ стає ближчим і, головне, в таких умовах не втратити свою національну і культурну ідентичність.

На території України проживає понад 130 національних меншин, кожна з яких має певні свої культурні особливості, відмінності. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначалося, що суверенна національна держава в межах території України розвивається на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення. Тобто основною національно-політичною ідентичністю мала б бути саме приналежність до української нації. 1 листопада 1991 р. було прийнято Декларацію прав національностей України, яка проголосила і підкреслила рівноправність всіх етнічних груп народу України. Відповідно єдиним джерелом влади в Україні є український народ, тобто громадяни України всіх національностей, забезпечується рівність перед законом усіх громадян, незалежно від походження, національності, мови, віросповідання тощо" [22]. Поступово Україна напрацьовує і нормативно-правові, і адміністративні механізми з вироблення оптимальної моделі гармонізації міжетнічних взаємин, а відповідно приймає європейські традиції співжиття суб'єктів різного етнічного, культурного походження, і, в міру можливостей, забезпечує права й свободи своїх громадян. Надалі українське суспільство буде набувати чіткіших обрисів розвинутої, європейської спільноти.

Можливо, якщо держава буде опікуватись своїми громадянами (теперішніми і майбутніми), якщо громадяни відчують себе потрібними своїй державі. На освіту має бути покладене особливе завдання зберегти "людину з корінням", з традиціями, культурою. Це можливо, якщо будуть розроблені певні програми при вивченні історії, життя народу, що дозволить з'ясувати свою духовність, природу, здійснити культурну та національну ідентифікацію. Згідно з цією програмою вивчення історії повинно відбуватись не відсторонено, а включно, безпосередньо на вивченні певних традицій, обрядів, звичаїв. Необхідна комплексна програма, яка б враховувала економічні, соціальні, історико-культурні, геополітичні особливості, які б генерували відмінності між регіонами, зближували їх. "Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, "хто ми такі" в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми "наново відкриваємо" себе, своє "автентичне Я" – або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилось змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом" [1,

с. 30]. Можливо, необхідно перейняти досвід (виключно позитивний) інших країн, які розробили певні культурні та освітні програми і через засоби масової інформації допомагають зрозуміти історію, традицію, культуру національної спільноти, суспільства. Тим самим дають можливість зрозуміти людині належність до певної ідентичності. Крім того, повинна культивуватись національна самоповага і патріотична діяльність як спосіб самовираження, культурна і психологічна сприйнятливість до прогресивних надбань інших націй.

Для всіх є зрозумілим поняття "американська нація", і ніхто не стане особливо з'ясовувати, з яких національностей, народностей вона складається. Коли вживається поняття "українська нація", одразу у деякої частини населення виникають асоціації з націоналізмом (у негативному його прояві) "шароварством" і т. п. Зрозуміло, що бути причетним до нації можуть бути представники різних національностей. Від чого ж залежить їх бажання бути причетним до неї? Звичайно, економічний рівень є одним із вирішальних моментів. Якщо країна є високорозвинутою у економічному відношенні, вона диктує певні умови для своїх громадян і отримує віддачу. Наступний момент – це звичайно, національна ідея, яка була б зрозумілою і прийнятною для всіх громадян. Вона повинна стати політичним проектом майбутнього нації. "Нація покликана також розвивати соціальні зв'язки між індивідами та класами, створюючи набір спільних вартостей, символів і традицій. Використовуючи символи – прапори, монети, гімни, однострої, пам'ятники й церемонії, – членам нагадують про їхню спільну культурну спадщину й культурну спорідненість; чуття спільної ідентичності й належності покріплює й надихає їх..." [1, с. 30].

Український народ є доволі демократичним і терплячим, здатним об'єднатись для спільної ідеї, для збереження держави. На нашу думку, збереження української ідентичності у всіх її проявах можливе при збереженні і відновленні всіх атрибутів державності. Жити у стабільній державі, яка твердо стоїть на ногах, має виважену внутрішню та зовнішню політику, повагу у світі, легше ідентифікувати себе і говорити про свою належність до цієї культури, мови, нації.

Глобальні зміни, спрямовані на зближення різних світів, держав, культур, можуть сприйматись по-різному навіть в одній окремо взятій державі. В Україні, якій доводилось не раз боротись, відроджувати свої національні особливості цей процес може призвести до спротиву і бажання утвердити свою національну приналежність, ідентичність. З іншого боку, сучасне покоління, яке фактично від народження втягнуте у всепланетарний об'єднавчий процес, для якого поняття відстань і час мають інші виміри, цей процес може сприйняти цілком природно. Хотілось би щоб у цьому неминучому процесі збереглося так зване "чуття єдиної родини". І тоді можна сказати словами Бенджаміна Р. Барбера, національність – це "швидше спільне відчуття та виражене прагнення, а не сукупність ознак, що піддаються чіткому визначенню" [23, с. 257], а згідно до Е. Сміта "національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елементу – на таке неспроможні навіть окремі націоналістичні фракції, – її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів" [1, с. 24].

Зважаючи на те, що завдання утвердження національної ідентичності – справа складна і довготривала, що частина дорослого населення України, як уже зазначалося, сповідує набір ідей, відмінних від української національної ідеї, на успіх можна розраховувати тільки працюючи у відповідному напрямку з мільйонними аудиторіями учнів, студентів, тобто молодого покоління, у якого саме в такому віці формується світогляд, виробляються благородні риси майбутнього громадянина, патріота своєї Батьківщини.

Список використаних джерел

1. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Пер. з англ. П.Таращука. – К.: Основи, 1994. – 224 с. 2. *Сміт Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с. – (Серія "Зміна парадигми"; Вип. 11). 3. *Андерсон Б.* Уявні спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – 274. 4. *Вілсон Е.* Національна ідентичність в Україні // Політична думка. – 1999. – № 3. 5. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. 352 с. 6. *Грицак Я.* Про можливість

побудови політичної нації в окремо взятій (У)країні або чого нас учить досвід Польщі // Ї. Незалежний культурний часопис. – 1998. – № 13. – С. 37. 7. *Грицак Я.* Про змістовність і беззмістовність націоналізму в Україні // Страсті за націоналізмом. – К.: Критика, 2004. – С. 191–195. 8. *Соціологічна* енциклопедія / Укладач В.Г.Городяненко. – К: Академвидав, 2008. – С. 84. 9. *http*://www.vgolos.lviv.ua/articles/2508.html 10. *Нагорна Л.* Феномен регіональної ідентичності: методологічний аспект // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 33. 11. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П.С. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 4 – С. 98. 12. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2 т., – К.: Либідь, 1992. Т. 1. – С. 375– 376. 13. *Конституція* України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Феміна, 1996. – С. 5. 14. *Бортников В.* "Розмежування" в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 37 – 47. 15. *Райківський І.Я.* Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2007. – Вип. XII–XIII. – С. 12. 16. *http*://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/Gl- 17. *Муляр А.* Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. / Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 94–102. 18. *Гринчишин Д., Копелюшний А., Сербенська О., Терлак З.* Словник-довідника з культури української мови. 19. *Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 275–276. 20. *Ушинський К.Д.* Рідне слово. – Львів, 1960. – С. 10. 21. *Павлюк С.* Драматичність процесу самоіндефікації українців у сучасних умовах: влада суспільство // Україна проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. / Конференція українських випусників програми наукового стажування у США. – С. 6. 22. *Відомості* Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст.799. 23. *Бенджамін Р. Барбер*. Націоналізм / Енциклопедія політичної думки. – С. 257.

Сергей Кармалюк, Галина Чайка

НАЦИОНАЛЬНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье делается попытка осветить вопрос сохранения национальной и культурной идентичности в Украине в условиях глобализации.

Ключевые слова: Украина, глобализация, национальная идентичность, культурная идентичность, история, народ, нация, национализм, культура, СМИ.

Serhiy Karmalyuk, Galyna Chayka

NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

In the article an attempt to throw light on the question of maintainance of national and cultural identity in Ukraine in the conditions of globalization is presented.

Key words: Ukraine, globalization, national identity, cultural identity, history, people, nation, nationalism, culture, mass-media.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті проаналізовано творчість шістдесятників у контексті формування української національної ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, шістдесятники, література.

Поступовий відхід діячів покоління шістдесятників від активної політичної діяльності стає реальністю. Пригадується відома картина Ван Гога – порожній стілець, на якому залишена люлька. Остання цілком обґрунтовано може вважатися одним із символів шістдесятих, доби, яка поступово стає історією, а, отже, приводом для роздумів. Питання спадщини шістдесятників багатоаспектне. Воно включає в себе оцінку їх взаємин із владою, перебування у владі, художньої та суспільної вартості творів тощо. Здійснена навіть його перша ревізія з боку наступного покоління, яка, втім, має доволі суб'єктивний характер. Також маємо цікаві історичні розвідки авторства Г. Касьянова, А. Русначенка, О. Бажана, Ю. Зайцева. Щоправда, вони орієнтовані, насамперед, на аналіз суспільно-політичного дискурсу.

У поданій статті увага зосереджуватиметься на літературній творчості шістдесятників під кутом творення ними української національної ідентичності. Цей напрям досліджень лише здобуває популярність у вітчизняній історіографії, свідченням чого є поява в перекладі робіт З. Когута, О. Гнатюк, С. Єкельчика, М. Шкандрія з україністики в цілому. Водночас, запропонована ними методологія може бути цікавою й для осмислення ролі шістдесятників у процесі формування національної ідентичності.

У сучасних модерністських теоріях націй і націоналізму присутня думка про творення націй, "батьками" яких переважно оголошуються історики й філологи. Візьмемо для прикладу тезу Бенедикта Андерсона про націю як уявлену спільноту, вирішальну роль в появі якої відіграють лексикографи, граматики, філологи і літератори [1, с. 95]. Або ж відому теорію націоналізму Ернеста Гелнера. Заперечуючи природність націй, він вказує на націоналізм, ширше – на націоналістичний рух, в авангарді якого йдуть історики і філологи, як чинник, що "іноді перетворює попередні культури на нації, іноді винаходить їх і часто знищує старі" [2, с. 83]. Приклад "штучного", інтелектуального творення наводить Х.-Л. Борхес у одному з найвідоміших своїх оповідань "Тлен, Укбар, Орбіс Терціус". У ньому йдеться про уявну планету з "її архітектурою і її конфліктами, з жахіттями її міфології та звуками її мови, з її імператорами і морями, з її мінералами, птахами й рибами, з її алгеброю та вогнем, з її теологічними та метафізичними дебатами" [3, с. 164], створену кількома поколіннями астрономів, біологів, інженерів, метафізиків, поетів, хіміків, алгебраїстів, моралістів, художників, геометрів... "що працювали під керівництвом нікому не відомого генія" [3, с. 165], яка помалу заступає планету реальну. В кінці оповідання уявна історія Тлена займає місце тієї, яку ми знаємо, і навіть закони фізики та математики зазнають змін. Оповідання Борхеса доводить, що ми маємо доступ до дійсності лише через тексти, і якщо ми змінимо ці тексти, то можемо змінити й дійсність [4, с. 51].

Зв'язок між текстами, запропонованими істориками та філологами, й тою реально відчутною спільнотою людей, котра на їх підставі вважає себе нацією, не прямий. Годі уявити, що всі українці читали Шевченка, проте Шевченко як символ виступає об'єднувачем спільноти, навіть якщо хтось цілком щиро вважає, що мова йде про гравця київського "Динамо". Мало хто знайомий зі "Звичайною схемою "руської" історії й справою раціонального укладу історії східного слов'янства" і здогадується, що саме її автор

зображений на відомому номіналі національної валюти. Проте кожен школяр впевнено скаже, що Київська Русь була саме українською державою. І не біда, що про це він дізнався від учительки, яка в захопленні від Субтельного, або ж самостійно (що менш імовірно) вичитав це у підручнику Мисана для 5-го класу. В обох варіантах бачимо опосередковані шляхи проникнення ідей еліти в свідомість окремо взятих представників суспільства, інтегрованих у доволі обмежений (мовно, технічно) інформаційний простір.

Письменники й історики своєю роботою, неодноразово вдаючись до повторів окремих тем, ідей, інтерпретуючи їх у всіх можливих варіантах, часом збиваючись на компіляцію, а то й плагіат, створюють певну систему координат, кодів, символів, сигналів, яка виявляється упізнаваною читачами. Тобто, індивідуальні спроби митців у процесі комунікації перетворюються в певний колективний досвід, в якому можуть губитися самі творці. В українській літературі вірші про Україну писав кожен хто був/є поетом або вважав/вважає себе за такого. При цьому образ України окремо взятий читач отримує з різних джерел – "Сосюри перед сном", Рильського, Антонича... Гуманітарії створюють певний духовний простір, в межах якого відбувається індивідуальне життя людини, й завдяки якому вона отримує можливість шляхом комунікації об'єднатися з іншими, витворюючи при цьому певний вид спільноти (націю, клас).

Поняттям, яке відображає цей процес, є національна ідентичність. У якості робочого використаю визначення Ентоні Сміта, за яким національна ідентичність – це "безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, мітів і традицій, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнення індивідів з цими ознаками, спадщиною й складниками культури" [5, с. 24].

Отож, аналіз культури є ключовим для розуміння національної ідентичності. Стюарт Гол вважає національну культуру дискурсом – способом конструювання значень, котрий впливає на націю, а також організовує її дії та ідеї, що до неї стосуються. На його думку, "національні культури конструюють ідентичність, творячи сенс поняття нації, з якою її члени можуть себе ототожнювати" [6, с. 43]. На думку американської дослідниці Еви Томпсон дуже важливим будівельним блоком і водночас засобом вираження національної ідентичності є література є [7, с. 31]. Проте, в українському випаду можемо говорити про виняткову роль літератури, зокрема поезії, в націєтворчому процесі. Письменник Ю. Андрухович переконаний, що Україна – поезієцентрична країна, в якій поезія становила один із небагатьох шансів національного чи принаймні мовного виживання. З другої половини XIX ст. "поет і поезія в українській традиції набувають виняткового суспільного значення, писання віршів прирівнюється до визвольної боротьби, слово до зброї, індивідуальне й інтимне відтіснено далеко на задній план, як того й вимагає армійська дисципліна. Поета уявляють уже не просто речником, а національним месією, поезію ж – найвищою громадянською місією" [8, с. 168].

Погляд на творчість шістдесятників під таким кутом зору має свої резони. М. Горинь згадує: "Мені здається, що ніколи в історії України поезія не використовувалася для політичної боротьби з існуючим режимом так інтенсивно, як тоді" [9, с. 203]. Тобто, маємо виразне продовження традиції, в межах якої Леся Українка войовниче проголошувала: "Слово, моя ти єдиная зброє".

Переходячи до аналізу літературного дискурсу шістдесятників, варто зробити кілька зауваг. По-перше, шістдесятники не були творцями того, що можна назвати проектом української національної ідентичності. Його появу варто шукати ще в XIX ст. Однак, роль шістдесятників полягала у відтворенні даного проекту, після того як методами репресій він виявився витісненим з інформаційного поля, й замінений альтернативним проектом радянської ідентичності. Мова йде про рецепцію шістдесятниками творчості (а отже, ідей, символів, кодів) попередників, діячів "розстріляного відродження". Р. Корогодський вважає, що жодних теоретизувань навколо національного відродження в шістдесяті не було, як не було й ідеологів на кшталт Д. Донцова. Було інше – атмосфера національного самопізнання. І в ній "палахкотіла думка, душа пробудилася й щоденно пульсувала в потужному ритмі у

пошуках новітнього проявлення вчорашньої та позавчорашньої очевидності: ми – спадкоємці класики, ми – спадкоємці "розстріляного відродження". Цю потугу слід навчитися сприймати як тяглість традицій і власною творчістю підперти духовну абсиду національного відродження бодай на одній нам доступній ділянці – творити якісно нову культуру" [10, с. 51].

Другий аспект, полягає в обмеженості можливостей, в межах яких твориться/відновлюється національна ідентичність. Сергій Єкельчик справедливо зауважує, що нації завжди уявляються за допомогою конкретних соціальних і культурних практик відповідних суспільств [11, с. 25]. Тобто, гіпотетично українські письменники можуть активно впроваджувати в суспільну свідомість культ Мартіна Лютера Кінга чи Махатми Ганді, однак, за відсутності в українців відповідного внутрішнього досвіду пов'язаного з цими непересічними особистостями, вони не зможуть стати консолідуючими символами нації. Іншими словами, письменники й історики лише тому можуть стати "батьками" нації, що в силу свого таланту спроможні висловити ті невимовні для пересічної людини почування, які ця людина вважає своїми, що існують в її переживаннях, уявленнях, асоціаціях тощо. Саме тому, шістдесятники активно використали вже наявні символи, міфи, образи, лише осучасниви їх у відповідності з тим рівнем розвитку суспільства, частиною якого вони були.

Перечитуючи поезію шістдесятників важко одразу зрозуміти настороженість влади, адже підняті проблеми – людина як мікрокосмос, любов бо Вітчизни, критика тоталітаризму – цілком узгоджувалися з реаліями радянського укладу життя. Але, тільки на перший погляд. Цензори чудово помітили, що гуманізм молоді не потребував кодексу "будівника комунізму", Вітчизна простягалася не на одну шосту земної кулі, а критика сталінізму виходила за встановлені партією межі.

Однією з основних прикмет оживлення гуманістичного духу української літератури 1960-х рр., І. Дзюба називав збудження інтересу до проблем людського життя як самоцінної категорії, як найбільшого світового блага [12, с. 137]. Звідси виводилася ідея відповідальності колективу перед людським життям, що найяскравіше пролунало в поезії.

"Ти знаєш, що ти людина?", – риторично запитував В. Симоненко. Здавалося б, що нового в такій очевидності? Банальність, та й годі. Однак, у суспільстві в якому смерть мільйонів лише статистика, а не трагедія, у суспільстві, керівництво якого цинічно відмахувалося від очевидних фактів: "ліс рубають, тріски летять", вказівка на індивідуальність була викликом. Більше того, ця людина отримувала установку не на "революційну зміну світу", а право на споглядання оточуючої природи, кохання, насолоду від життя. В. Симоненко не впадав в гедоністичні крайнощі, бо, підкреслюючи самодостатність людського життя, проводив думку про потребу його правильного проведення. Ще сильніше індивідуалістичний мотив прозвучав у поезії "Я":

У кожного Я є своє ім'я,
На всіх не нагримаєш грізно.
Ми – це не безліч безликих "я",
А безліч всесвітів різних.

Об'єднання цих "всесвітів різних" творить націю [13, с. 11], бо, як вважає Л. Костенко, "з суми безконечно малих, виникає безконечно велике". Така дещо механічна формула нації.

Звернення до такої категорії як народ/нація в творчості шістдесятників було закономірним з огляду на процес становлення їх особистості. Переважно вихідці з сіл, молоді українці повсякчас зустрічалися в містах із асимілятивними викликами, породженими домінуючою російською культурою. Вони переживали свого роду "межову ситуацію" – болюче перебування на грані між зденаціоналізованим середовищем і космосом етнічної духовності, набутої в сільській місцевості. Така полярність двох світів створювала внутрішню екзистенцію, передану словами М. Вінграновського:

Не маю зла до жодного народу.
До жодного народу в світі зла не маю.

Чому ж тоді все важчає мені
На світі жити в множині духовній?

Ці рядки можна вважати характерними для більшості митців, які опинилися в екзистенційній кризі. Стан у якому не можливо довго перебувати, а навпаки, потрібно вибирати – або зміцнити в собі національне начало, або втратити його. У середовищі, яке заохочувало другий вибір, послідовне обрання й утримання національної ідентичності було вольовим, мужнім кроком. "Чому вихідці із села через три дні стають перевертнями?.. – Бо бракує мужності", – така думка героя роману Р. Андріяшика "Полтва" [14, с. 66].

Неприйняття "інтернаціональної" культури йшло від усвідомлення того, що її утвердження здійснювалося за рахунок витіснення української культури і мови: "І тільки мова чужа у власному домі. У шовінізму кігті підсвідомі", – писала Л. Костенко. Відмова від радянської "інтернаціональної" ідентичності, таким чином, поставала закономірним наслідком внутрішнього конфлікту. Проте, він стосувався лише одного компоненту радянської ідентичності – "інтернаціональної" культури, тоді як інший компонент – лояльність до радянської держави, тривалий час залишався непорушним. Звідси роздвоєність шістдесятництва, яка яскраво виявляється в характері їх суспільної заангажованості. Для більшості поетів притаманне свідоме прагнення ухилитися від виконання партійних "темників", однак, лишитися при цьому в руслі "марксизму-ленінізму" [15, с. 36]. Не ставлячи під сумнів легітимність радянської влади, державності СРСР, шістдесятники своєю творчістю дистанціювалися від цих, з точки зору влади, визначальних проблем. Це випливало зі спрямування їх творчості, де замість пафосу держави з'явився пафос людини, а заідеологізованість, політичність людини підпорядковулася вищим культурницьким, духовним началам. Саме в такому роздвоєнні з точки зору партійної цензури заключався "гріх" шістдесятництва. Адже воно виводило людину за межі партійного контролю, а отже, ослаблювало згуртованість радянського суспільства.

Російська культура, яка реально наповнювала змістом "інтернаціоналізм", не задовольняла українську молодь. Надто розмиті й не конкретні кордони радянської культурної ідентичності ("Мой адрес не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз"), вимагали ближчого образу, певної сакральної сутності, здатної наповнити життя людини змістом. Все це було знайдено в ідеї України, повернення до якої, її пошук, став одним із рефренів творчості: "Ми на Вкраїні, хворі Україною, // На Україні в пошуках її", – читаємо в М. Вінграновського. А центральний персонаж твору Р. Андріяшика "Люди із страху" Прокіп Повсюда виявляє себе шукачем національної істини [16, с. 35].

Такі ключові поняття як "Вітчизна", "Батьківщина", "Україна" для шістдесятників мали принципово вище, аніж просто географічне, політичне, чи, навіть, духовно-культурне значення. Художній статус образів із національно-патріотичною наповненістю утверджується через їхню співвіднесеність із темою окремої людини. Національне відповідає індивідуально-особистісному, а особистісне – національному: "Вітчизна – це не хтось і десь, Я – теж Вітчизна" (І. Світличний), або: "Бо ти – це ти, це ти і ти, бо ти і є Вітчизна" (В. Стус) [14, с. 64]. Саме тому, в творчості шістдесятників присутній сильний мотив очищення цих понять від нашарувань буденності та профанації, бо як помітила Ліна Костенко:

Все називається Україною –
універмаг, ресторан, фабрика.
Хліб український,
телебачення теж українське.
На горілчаній етикетці
експортний гетьман з булавою.

Здійснюючи "очищення замулених джерел", молоді митці підкреслювали, що тим самим відбувається внутрішнє самоочищення індивіда від скверни, привнесеної в душу тоталітаризмом. Поступово вони прийшли до усвідомлення онтологічності національної орієнтації, яка набула ознак вродженої, незмінної характеристики людини. Більше того, можна сказати, що людина прирікається на національність: "Можна все на світі вибирати,

сину, вибрати не можна тільки Батьківщину" (В. Симоненко). Зрозуміло, що за такого підходу держава постає категорією другого порядку, що, втім, мало позначилося на лояльності до неї. Годі уявити, що шістдесятники могли відкрито висловлюватися за можливість зміни держави. Однак, Україна, на відміну від держави (СРСР) як інституту потенційно змінного, отримала характеристики надчасові й сакральні. Тому варто підкреслити, що поезія шістдесятників про Україну переважно недержавницька. Звідси наявність аналогій України з матір'ю, коханою дівчиною. Прикметно, що поезія В. Симоненка про Україну написана в тих же самих поетичних формах і ритмах, що й інтимна лірика [13, с. 12]. Саме в його творчості пафос України прозвучав найвиразніше. За влучним висловом Є. Сверстюка, поет дозволив собі говорити з нею "в тоні недозволеної щирості й одвертості" [17, с. 26]. Чого лише вартує сакраментальне: "Нехай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю"? В. Симоненко першим поставив запитання, які ніхто не ставив у голос: хто винний у стражданні українського народу? Сам же й відповів – бюрократичний апарат, влада [13, с. 12].

Таким чином, людина у творчості шістдесятників постає національно означеною істотою. Як писала Л. Костенко: "Коли в людини є народ, тоді вона уже людина". Національна характеристика стала визначальною для духовного зростання людини, а також для умов її існування в світі. Така залежність від походження стає в русифікованому світі викликом українцю, який може залишитися собою і відбутися як Людина лише за умови збереження вірності рідному, своєму. Тоді як зречення повністю руйнує людську особистість, її індивідуальність, і перетворює в безлику масу. Не випадково життя людини від народження розглядається як потрапляння в систему розставлених пасток уже через сам факт належності до українства. Українець для світових імперій – це "гарматне м'ясо" в геополітичних конфліктах (романи Р. Андріяшика "Люди із страху", "Додому нема вороття"), жертва для жорстоких соціальних експериментів (збірки "Гранатові сонети" І. Світличного, "Веселий цвинтар", "Палімпсести" В. Стуса), і, водночас, – загроза бунту, небезпека власній стабільності [14, с. 64]. Не випадково влада намагається зламати українця через його денаціоналізацію.

Звільняючи людину від стереотипів колективності, шістдесятники оминули дві небезпечні пастки. Космополітизму, з його намаганнями розчинити людину в розмаїтті світової культури ("Моцарт отечества не выбирает" Б. Окуджава), було протиставлено національно свідому людину, але не герметично замкнену, а відкриту для сприйняття інших культур. Тим самим подолано (хоча й не повністю) другу пастку – "шароварщину", диктат традиційної низької культури. В цьому контексті виразна творчість Л. Костенко, в якій тісно переплетене національне й світове. У поезіях свідомо порушується звичний плин часу й логіка історії, минуле постає як елемент сучасності, а фантазія – реальністю. Завдяки цьому стає можливим концерт Ліста на Подолі, стираються межі між народами і культурами, створюється поетичний образ "київської Венеції" тощо. Залучивши в український дискурс визначних геніїв людства, шедеври світового мистецтва, міфічних героїв, Л. Костенко провела своєрідну демаркаційну лінію, нижче якого власне українська культура не мала права опуститися, аби не випасти зі світового контексту.

Це було дуже важливо з огляду на те, що основою рідної нації для шістдесятників виступав переважно сільський простолюд, і небезпеки вульгаризації були очевидними. Село виступало твердинею національного життя, оберегом традицій і моралі. Не випадково національна травма осмислювалася Григором Тютюнником в образі пораненого українського селянського світу перед лицем чужої і жорстокої міської цивілізації. Схожими мотивами пронизана реалістична проза Є. Гуцала та В. Дрозда, поезія В. Симоненка та Б. Олійника тощо [16, с. 32].

Повернення до України як святині стало характерною рисою духовного відродження. Символічним поняттям, що узагальнив цей процес став Собор – єдність матеріального і духовного в житті людини, що має не лише національний, але й вселюдський сенс. Образ, створений О. Гончаром у одноіменному романі, постав зв'язковим між поколіннями

українців, оберегом їх національної пам'яті та гордості. Не маючи наміру аналізувати цей твір, хотілося б загострити увагу на одній побічній думці висловленій автором, яка, власне, підкреслює місце духовності, національного почуття в матеріалістичному і байдужому світі. Жителі Зачіплянки звернули увагу на собор лише тоді, коли з його стіни вкрали меморіальну дошку. Та й хто першим звернув на це увагу – сліпий танкіст Костя! У цьому людська психологія – на справжні цінності звертаємо увагу лише тоді коли їх втрачаємо, або втратили. Живемо не звертаючи на них жодної уваги, хоча вони, ненав'язливі, знаходяться зовсім поруч.

Це ж стосується спраги українців до національного відродження в 1960-х роках. Адже саме виклики денаціоналізації оголили в уяві молодих митців незахищеність і "життєсмертність" в якій опинилися українці, й спонукали до пошуку порятунку, до збереження й відбудови соборів власних душ. Тому, як зазначає критик Віталій Дончик, "до джерел", "коріння й витоки", "історична пам'ять", "зв'язок часів", "спадкоємність поколінь", "взаємовплив традиційного й модерного" – це той реєстр понять і проблем, які поставали в літературній практиці найуживанішими в той час [18, с. 7].

Ідеєю визначальної ролі духовності у формуванні людини, нації та суспільства, її безсумнівному пріоритеті у всій системі суспільного буття, пронизана публіцистика Є. Сверстюка. У есе "Собор у риштованні" кризу української духовності розглянуто як епізод "світової кризи духовного життя", спричиненої навалою науково-технічних засобів [19, с. 21]. Наслідком цього стала втрата людиною самої себе: "Людина нашого часу пройшла цілу революцію відчужень – від землі, природи, праці, релігії, звичаїв, вірувань, мови, совісті, і, нарешті, – самовідчуження" [19, с. 73]. Критикуючи споживацтво та "духовне браконьєрство", Є. Сверстюк пов'язав ці суспільні вади з попередньою сталінською добою. Претензії сталінізму на місце нової релігії виявилися фікцією та повністю деморалізували суспільство. Богом проголосили План, а винагородою – "тонни, мільйони тон чавуну, сталі, сала, м'яса – на душу населення" [19, с. 35]. Суспільство скотилося до чуттєвого, фізіологічного матеріалізму. Описаному становищу протиставлено духовну велич минулого у вигляді будівництва попередниками Собору, вираження в ньому "людини як найкращої частки себе, як свого народу і волі до боротьби за рідний край" [19, с. 26].

Фактично Є. Сверстюк актуалізував у творі архетип "золотої доби" як ідеального суспільства втраченого сучасниками. Ідилічні мотиви есе лише підтверджують цю думку: "Вони (попередники – Я.С.) вибудовували свій Собор – як естафету духа, як найвищу вежу, що має сторожувати безперервність духа – голос предків і заповіт нащадкам, які не мають права зректися і запродатись чужим богам, не сміють опуститися нижче вираженого в Соборі ідеалу Людини" [19, с. 26]. Тоталітарна доба, завдавши удару по цілому поколінню людей, спричинила руйнування того містичного Собору, який єднає всі покоління, витворює своєрідний цілісний національний часовий континуум, вираженого шевченковим "і мертвим, і живим, і не народженим". Така суспільна деструкція й національна вихолощеність породили в суспільстві "комплекс хамства", бо на переконання автора, українці, позбавлені національної гідності та відповідальності за народну духовну спадщину, не мають на чому виробити почуття людської гідності.

Таким чином, Є. Сверстюк пристав до виробленої шістдесятниками ідеї визначальності національної орієнтації для повноцінного людського життя. Водночас привертає увагу модерне ставлення автора до проблеми відродження Собору. Воно постає не як самоціль, не як реставрація заради споглядання, не як замінник сучасності, а виключно підгрунтям подальшого розвитку суспільства. Не випадково наголошується на неможливості Собору бути "філософським каменем" для тогочасної молоді, але – він був і має бути колискою її духовного становлення [19, с. 76].

Аналогічні проблеми піднято В. Морозом у есе "Хроніка опору". Коріння української трагедії бачилося в тому, що національна спадщина ще не стала для українського інтелігента коштовністю, він не навчився її обороняти перед ворожими силами. Боротьба жителів Космача за повернення іконостасу з музею розглядається В. Морозом як опір "нівелюючій,

дегуманізуючій силі, яка залишає людину без обличчя, яка здирає з людини національну й культурну своєрідність і робить її робочою людиною-одиницею, двигуном у півкінської сили" [20, с. 408]. І саме в такому опорі, в значно ширшому, всеукраїнському масштабі за свої цінності, В. Мороз вбачає порятунок від денаціоналізації, чинник відродження української культури.

Рішучий поворот шістдесятників до національного минулого проявився у відродженні/реставрації сковородинівсько-кулішівської традиції та актуалізації барокової епохи. В. Шевчук, В. Земляк та інші митці ввели в контекст інтелектуальної рефлексії творчість Г. Сковороди, пропагувавши її як символ філософствуючої та практикуючої свободи. Образ національного, народного мислителя став центральним у творенні нового національного міфу [16, с. 26]. Це ж стосувалося й іншої знакової постаті – Т. Шевченка, який уявлявся в образі національного пророка:

Де сон, де син, де тисячі синів
Сплять тисячними снами й переснами,
Не спить один там Сон з усіх тих мертвих снів,
І Син один не спить між тими не синами.
Той Сон – вітрило нації. Той Син –
Безсмертя нації.
(М. Вінграновський "Шевченко")

Своїм обов'язком шістдесятники вважали повернення сучасникам "справжнього" й повного Кобзаря, не скованого бронзою офіційної ідеології. Якщо в останній Т. Шевченко поставав одним із багатьох предтеч нового суспільного ладу (причому все те, що не відповідало в його творчості такому канону ретельно замовчувалося), то для шістдесятників він став центральною постаттю національного дискурсу. Звідси прагнення будь-що "забрати" ім'я Тараса в партійних ідеологів та монополізувати його авторитет задля легітимізації власних поглядів. У властивій для себе манері часових переміщень, Л. Костенко поставила питання: що писав би Шевченко в тридцять третьому чи тридцять сьомому роках? І в докір партфункціонерам власною відповіддю відтворила традиційну для "розстріляного відродження" схему: репресований – реабілітований "хоч посмертно, зате – своєвременно". Звичайно, таке "перетягування каната" з обох боків було спекулятивним, адже творчість Т. Шевченка має не лише кілька тлумачень, але й кілька рівнів сприйняття. Для шістдесятників принципово важливо було підкреслити саме значущість і визначальність національних шевченкових мотивів, як інтелектуального підмурку для наступних українських проектів, а також дати суспільству сприйнятний історичний символ.

Заглиблення в національну традицію для багатьох літераторів стало визначальним для реанімації цілого пласту національної міфології та демонології. Це стосується, зокрема, поезій І. Калинця та В. Голобородька, новел Є. Гуцала та В. Шевчука. Таким "химерним" способом робилася компромісна спроба створити національну стилістику й національну міфологію. Проте, за цими спробами, які не в останню чергу відображали дволикість у відношеннях між владою і шістдесятниками, літературознаці простежують загрозу духовної спустошеності літератури. Адже запропонована цими авторами умовна образність перемогла життєподібність, вела до домінування гротеску та театралізації, яка в тогочасних умовах не сприймалася суспільством [16, с. 28].

У контексті всіх націотворчих проблем центральне місце віддано українській мові. Вже в ранніх статтях І. Дзюба відзначав, що більшість молодих героїв у художніх творах чомусь говорять "сухою, вбогою, якоюсь псевдоінтелігентськи вихолощеною мовою" [12, с. 29]. Критик звертав увагу на вікову та морально-етичну диспропорцію такого явища, коли красивою українською в окремих повістях і романах говорять бабусі й дідусі, а часом і негативні персонажі. Не погоджуючись із цим, він накреслив нову програму: "От чому хочеться, щоб наша радянська молодь в творах літератури заговорила, нарешті, справжньою українською мовою, точною і виразною, вогневою й іскристою, поетичною і чарівною, мовою Котляревського, Шевченка, Лесі Українки, Коцюбинського, Квітки-Основ'яненка і

Остапа Вишні; щоб, нарешті, з'явився в літературі юний герой, чиї вислови й дотепи стали б крилатими і пішли в молодь... Час уже розпочати рішучу й широку боротьбу за мовну культуру юнацтва, і в цій боротьбі вирішальну роль має відіграти література, особливо література "молодіжна" – для молоді і про молодь" [12, с. 31].

Кризовий стан українства найсильніше відчувався через штучний занепад мови, який провокувався умовами соціальної дійсності, численними культурними диспропорціями між містом і селом. У результаті українська мова попала в полон непрестижності та другосортності, витіснялася й ставала периферійно-провінційним явищем. Така корозія мовної культури вважалася першою ознакою денаціоналізації, що, слідуючи за логікою попереднього викладу, створювало сприятливий грунт для дегуманізації суспільства. Звідси гнівний рефрен-докір Д. Павличка сучасникам: "Ти зрікся мови рідної". Це самозречення, що йде від почуття меншовартості, розглядалося як моральна катастрофа в особистісному та загальнонаціональному вимірі. Адже з руйнацією окремою людини руйнується й національний організм, зменшуються його можливості для опору зовнішнім викликам. Для молодих поетів це самозречення українців через мову було аж надто очевидне й випливало з власного досвіду:

Трагічна мово!
Вже тобі труну
не тільки вороги,
а й діти власні тешуть.
(Л. Костенко)

Звернення до проблем мови не випадкове, але й не унікальне. Всі націотворчі рухи в Центральній Європі відштовхувалися від мовного фактору, який поставав методом пізнання власної національної субстанції, основним критерієм її виокремлення, та способом існування. Не випадково, окрім власне навколомовних рефлексій, присутніх у творчості шістдесятників, головним її підсумком стало осучаснення й збагачення української літературної мови, повернення їй бодай частково, на рівні окремих прошарків, престижності. В цьому контексті варто відзначити роботу С. Караванського по укладанню словника рим української мови, І. Світличного над синонімічним словником. Значний внесок для популяризації української мови зробили перекладачі Г. Кочур, М. Лукаш та Є. Попович. Це при тому, що перекладом у той час займалося більшість молоді. Взяти хоча б найвідоміші переклади поезій француза Беранже І. Світличним чи німця Рільке В. Стусом. Всі успіхи шістдесятників в основному лежали в гуманітарній сфері. В той же час забракло часу для українізації науково-технічної термінології, вироблення україномовного розмовного жаргону, що призводило до розривів і диспропорцій у національному мовному просторі.

Вищенаведені рефлексії літературної творчості шістдесятників дозволяють лише в загальних рисах констатувати їхній вплив на формування української національної ідентичності. Відновлюючи зв'язок із традиціями "розстріляного відродження", шістдесятники актуалізували основні символи, традиції, коди наявні в українській ментальності. Перетворюючи їх у мистецькі форми, вони стверджували їх у якості національних цінностей. Втім, лише наприкінці 1980-х рр. ці ідеї отримали широке поширення й стали основопложними у процесі боротьби за державну незалежність. Похід шістдесятників у владу став визначальним для актуалізації ідей і, водночас, конкуренції з іншими проектами національної ідентичності, які формувалися на противагу радянській.

За межами статті залишилися важливі проблеми новизни національного проекту шістдесятників, зв'язку мистецтва із громадським опором, не співвіднесено цей елітарний проект із суспільними настроями та тенденціями світового розвитку тощо. Без розв'язання цих багато в чому незручних питань ми приречені попасти в полон шістдесятництва з його міфами й ілюзіями щодо себе.

Список використаних джерел

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 2. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. 3.

Борхес Х.-Л. Алеф: Прозові твори: Пер. з іспан. – Харків: Фоліо, 2008. – 572 с. 4. *Борхес,* Хорхе Луїс // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. – К.: В-во Соломії Павличко "Основи", 2003. – С. 50–51. 5. *Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англійської. – К.: "К.І.С.", 2004. – 170 с. 6. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с. 7. *Томпсон Е.* Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. – К.: В-во Соломії Павличко "Основи", 2006. – 368 с. 8. *Андрухович Ю.* Диявол ховається в сирі. Вибрані спроби 1999–2005 років. – К.: Критика, 2006. – 320 с. 9. *У* нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234. 10. *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2009. – 656 с. 11. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – 304 с. 12. *Зінкевич О.* З генерації новаторів. Світличний і Дзюба. У джерел модерної української критики. – Балтимор, Торонто: Смолоскип, 1967. – 243 с. 13. *Пахаренко В.* Як він ішов. Духовний профіль Василя Симоненка на тлі його доби // Українська мова та література. – 2005. – № 1. – С. 5–21. 14. *Бондаренко Ю.* Національна парадигма українського екзистенціалізму // Слово і час. – 2003. – № 6. – С. 64–69. 15. *Масловська Т.* Ще раз про шістдесятництво // Слово і час. – 1999. – № 11. – С. 33–37. 16. *Зборовська Н.* Стильовий портрет шістдесятництва // Слово і час. – 2001. – № 12. – С. 26–42. 17. *Сверстюк Є.* Блудні сини України. – К., 1993. – 252 с. 18. *Дончик В.* Національна історія як духовне опертя української літератури // Слово і час. – 1997. – № 9. – С. 6–9. 19. *Сверстюк Є.* Собор у риштованні. – Париж: Смолоскип, 1970. – 176 с. 20. *Мороз В.* Хроніка опору // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 3. / Упор. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 388–418.

Ярослав Секо

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ УКРАИНСКИХ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

В статье проанализировано творчество шестидесятников в контексте формирования украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: национальная идентичность, шестидесятники, литература.

Yaroslav Seko

PROBLEMS OF NATIONAL IDENTITY IN THE CREATIVE WORKS OF THE UKRAINIAN REPRESENTATIVES OF 1960S (SHISTDESYATNYKIV)

The paper analyses the creative works of the representatives of 1960s (shistdesyatnykiv) in the context of the Ukrainian national identity formation.

Keywords: national identity, shistdesyatnyky, literature.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1922 Р. ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЙМУ Й СЕНАТУ ПЕРШОГО СКЛИКАННЯ II РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті аналізуються вибори 1922 р. до польського парламенту та основні аспекти його діяльності.

Ключові слова: II Річ Посполита, сейм, сенат, президент, законодавча влада, уряд.

Сукупність усіх компонент суспільно-політичного становища кожної держави, гармонійна співпраця гілок влади, з одного боку, віддзеркалюють стан життя країни, так би мовити її рівень здоров'я, а з іншого, – торують шлях до наступного розвитку. Інтерес у цьому контексті має досвід перших виборів до сейму і сенату II Речі Посполитої, яка проходила період відродження і розбудови, їх діяльність у складнощах, протиріччях і успіхах, бачення цих аспектів з позицій сьогодення і прагнення розуміння. Що є важливим в умовах дедалі більшої акцентації уваги у нашій країні на діяльності Верховної Ради, Конституційній реформі, справній та злагодженій роботі усіх сфер державної влади. Від чого напряму залежать добробут, поступ і процвітання як України, так і кожного її громадянина.

Ухвалення Березневої конституції II Речі Посполитої остаточно завершило становище тимчасовості укладу, пов'язаної з відродженням держави. Водночас розпочинався новий період змагань за владу. Згідно з прийнятим основним законом країни їх мали вести на парламентському форумі. При цьому жодна зі сторін не мала більшості. Тому суперники могли перенести боротьбу на вулицю, ускладнюючи внутрішнє життя країни, порушуючи правопорядок і законність. Упродовж кількох місяців, до часу закінчення роботи Законодавчого сейму, жоден з таборів не наважився на рішучий виступ. Усі чекали нових виборів, сподіваючись на зміцнення власних позицій. Країною керували кабінети, які доволі часто змінювались і спиралися на центр, що став найчисленнішою, хоч і роздробленою складовою сейму.

Одразу після ухвалення конституції [1] розпочалася робота над підготовкою закону про вибори до обох палат, що була конкретизацією її відповідних положень. У травні 1922 р. Конституційна комісія подала звіт. А 28 липня 1922 р. палата прийняла обидва закони про вибори [2–3]. Сейм утворювали 444 депутати, 372 обирали в 64 виборчих округах [4, с. 473], які мали від 4 до 14 депутатів, 72 – за державними списками. Згідно з законом про вибори до сенату, базованому на положеннях, що стосувалися виборів до сейму з відповідними змінами, обирали 111 сенаторів. У т. ч. 93 – в округах, 18 – за державними списками. Кожне воєводство становило виборчий округ [4, с. 474]. Виборчі дії виконували визначені окружні комісії, які працювали на виборах до сейму, та державна виборча комісія.

Усі списки кандидатів, які домагалися мандату, поділяли на окружні та державні. Як бачимо, принцип пропорційності було дещо кориґовано – шляхом впровадження інституції т. зв. державних списків, що надавали перевагу більшим партіям. Ця концепція мала полегшити утворення в парламенті більшості, здатної сформувати уряд. Кількість кандидатів в окружному списку не могла перевищувати двократної кількості мандатів, що припадали на цей округ. А у державному – не більше 100 до сейму і 25 – сенату. Кожен список отримував порядковий номер. Вихідним пунктом були порядкові номери державних, поданих у черговості надходження. Їх могли заявити принаймні 5 депутатів чи сенаторів, які залишали

палату, або щонайменше тисяча уповноважених виборців. Окружні списки могли бути приєднані до державних, тоді отримували ту саму цифру. Таким чином, номери і відповідні їм назви державних і прилучених до них окружних списків були в усій країні однаковими. У випадку, якщо та сама група виборців оголошувала лише державний список кандидатів до сейму, цифру, яку він отримував, не використовували на означення іншого державного чи окружного списку на виборах до сенату. Це положення мало також стосуватися нумерації воєводських списків до сенату, які не приєднували до оголошеного державного. Одну особу могли обирати з кількох окружних списків і державного. А також одночасно – до сейму і сенату, але вона не мала права балотуватись в тому самому окрузі в двох чи більше списках кандидатів й у двох чи більше державних. Після встановлення результатів виборів державна виборча комісія, з'ясувавши всі питання щодо окружних списків, комплектувала мандати за державними списками. Вони припадали тільки тим, які провели депутатів щонайменше у 6 виборчих округах до сейму й 3 – до сенату. Якщо та сама особа була обрана одночасно за кількома окружними списками чи окружним і державним, упродовж тижня з часу оголошення результатів вона мусила визначитися, який мандат приймає; в іншому випадку її вважали обраною за окружним списком, і цю особу відповідно заступав кандидат із державного списку. Якщо ж особа була обрана і на депутата, і сенатора, також мала висловитися за один мандат. Коли такого рішення не було впродовж 3 місяців, обидва вважали недійсними. Перші вибори до сейму і сенату призначали відповідно на 5 і 12 листопада [5].

Поряд з іншими постановами і циркулярами, що регулювали виборчий процес у 1922 р., важливим нормативним актом був закон від 5 серпня 1922 р. в справі свободи передвиборчих зібрань [6]. У ньому стверджено, що всі збори, які скликали виборці або кандидати у депутати у передвиборний період, не потребували дозволу адміністративної влади. У 2-й статті було зазначено, що про передвиборчі зібрання на громадських дорогах і майданах необхідно повідомляти за 24 години перед їх початком адміністративній владі першої інстанції.

Перші вибори до обох палат, на відміну від виборів до Законодавчого сейму, мали відбутися на території всієї держави. Однак і на цей час передбачали певні ускладнення. Так, побоювання українського бойкоту, до якого закликав еміграційний уряд Є. Петрушевича, змушували польську владу шукати шляхи залучення українців до участі у виборах. Серед них – закон про принципи воєводського самоврядування в південно-східних воєводствах, який Законодавчий сейм прийняв 26 вересня 1922 р. [7], намагання здобути прихильників для співпраці з Польщею.

Увесь спектр польського політикуму знову яскраво виринув напередодні й у ході виборчих перегонів, прагнучи посилення впливу і, власне, представлення у польському парламенті. Задля зміцнення власних позицій деякі політичні сили об'єдналися. Ендеки, Національно-християнське народне об'єднання, хадеки та кілька менших політичних формацій створили блок під назвою Християнський союз національної єдності, прозваний "Х'єна". Цей список ще називали "вісімкою", оскільки він мав 8-й номер. Національне народне об'єднання, Католицько-народна партія, Варшавський міщанський клуб зблокувалися під назвою Польський центр [8], що отримав 12 позицію. Значна частина єврейських, німецьких, білоруських і українських угруповань із Волині й Холмщини згуртувались у Блоці національних меншин, названому "шістнадцяткою" (за номером списку). При цьому українці Галичини, незважаючи на заходи уряду, практично бойкотували вибори. Решта польських угруповань, кілька єврейських, а також єдине українське з Східної Галичини, яке брало участь у виборах, – Аграрна селянська українська партія (так зв. Хлібороби), подали окремі, власні виборчі списки. У 40 виборчих округах було зареєстровано списки створеного у серпні 1922 р. Союзу пролетаріату міст і сіл, а отже, у виборах, на противагу попереднім до Законодавчого сейму, брала участь Комуністична робітнича партія Польщі. Було подано понад 20 списків кандидатів [9].

Виборча боротьба не вирізнялась особливою політичною культурою, не бракувало в ній демагогії, брутальності, персональних звинувачень. Праві підхопили християнські, націоналістичні, антисоціалістичні, антисемітські гасла, змагаючись за виборців, насамперед,

із центристськими угрупованнями, котрі пропаґували проведення політики “золотої середини”. Аґітаційки “Х’єни” закликали голосувати за свій список, оскільки “він містить усе, що в Польщі справді заслуговує на польське надбання” [10, арк. 96]. Запекла боротьба тривала серед селянських партій, які прагнули обмеження впливу як правих, так і лівих суперників. Соціалісти виступали за поглиблення демократичних положень конституції, з цієї ж позиції боролися з правими і комуністами, вбачаючи в одних та інших небезпечних противників держави. Для комуністичного руху виборча кампанія і присутність у парламенті були способом пропаґанди мети й принципів революції. Пілсудчики пропаґували патріотичні ідеї, підкреслюючи власні заслуги у відбудові незалежності. Новим явищем на час виборчої кампанії став Блок національних меншин, який підкреслював необхідність захисту політичних і суспільних прав меншин, декларував лояльність щодо держави. Загалом у суспільних питаннях займав ухильну позицію, оскільки до нього належали політично й національно дуже різні сили. Утворення Блоку було зумовлюване не стільки суб’єктивними причинами – як результат нового закону про вибори, скільки об’єктивними, адже національні меншини становили третину всього населення держави з визначеними, але, як правило, не шанованими, прагненнями й інтересами, і навіть протилежними, як у випадку українців і значної частини німців, позиції більшості поляків. Тому вибори відбувалися значною мірою під знаком національних конфліктів, поглиблюючи й так уже загострені пропаґандою правих антагонізми, стимулюючи націоналізм серед усього населення держави.

Виборча кампанія поглинула величезні кошти – на різні акції, друк пропаґандистських матеріалів, оренду приміщень, покриття видатків, пов’язаних із діяльністю аґітаторів, т. п. У цьому контексті, порівняно з суперниками, праві перебували у вигіднішому становищі. Виборчі видатки покривали не тільки їх організації, як правило, заможні, а й окремі багаті члени, економічні, торговельні й фінансові об’єднання. Велике значення мало залучення до цієї справи значної частини духовенства, різних суспільних організацій, що перебували під впливом костелу. Фінансові можливості лівиці були значно скромнішими. Поряд із власними засобами окремих партій значну частину видатків здійснили чинні депутати, віддаючи для цього, згідно з постановами своїх фракцій, значну частку депутатських добових. Деякі народні угруповання уклали специфічні угоди з кількома багатими прихильниками, забезпечуючи їх внесення до списку кандидатів за допомогу, надану в оплаті коштів виборчої аґітації.

5 листопада 1922 р. відбулися вибори до сейму. В них взяла участь більшість польського населення – 8 812 901 особа, тобто приблизно 68% тих, хто мав право голосу [11, с. 84]. Галицькі українці, котрі не могли погодитися з поразкою ідеї власної незалежної держави, бойкотували вибори, що, звісно, зменшило відсоток їх учасників. Так, у таких округах, як Львівський підміський, Станіславівський, Тарнопільський, Стрийський голосували менше 40% виборців. Найбільше голосів у межах усієї держави отримав список “Х’єни” – 29,1%. Головними районами впливу цього блоку були Помор’я, Познанське та Варшавське воєводства, Варшава – 42% всіх, 58% – польських голосів [11, с. 84, 85]. Несподіваним став успіх партій національних меншин. Блок національних меншин набрав 16%. На Волині цей список отримав 80% голосів, Поліссі й у Новогрудському воєводстві – понад 30%, у Сілезькому воєводстві – 28,4 % [11, с. 85]. Далі розмістилися ПСЛ “Пяст” – 13,2%, ПСЛ “Визволєнє” – 11%, ППС – 10,3%, НПР – 5,4% [11, с. 84]. Головною базою “Пясту” залишалися землі колишнього австрійського панування, де партія зібрала понад третину всіх голосів, залишаючись на цих землях найвпливовішим угрупованням. Виборчою базою партії ПСЛ “Визволєнє” були землі російської анексії. Вона зібрала значну кількість голосів у Віленському й Новогрудському воєводствах. ППС найбільшу підтримку отримала у Варшаві, Краківському воєводстві й у Сілезії, а також у Новогрудському воєводстві й на Поліссі. НПР зберегла вплив на землях колишнього прусського загарбання, займаючи тут друге після ендеків місце. ЗПМВ домігся успіху у Варшаві та Домбровському басейні, де комуністи успішно конкурували з ППС, а також лівими єврейськими партіями, всього набравши 1,4% голосів [11, с. 84].

Зазнали поразки на виборах кілька центристських угруповань: було розбите Національне народне об’єднання, яке в Законодавчому сеймі мало одну з найчисленніших

фракцій, Польський центр отримав заледве 3% голосів, Міщанське об'єднання мало тільки 0,3%, втратили мандати депутати з Клубу Конституційної праці. Це значно послабило центр, що ускладнювало роботу палати. Жодного місця не здобули пілсудчики.

Перші у незалежній Польщі вибори до сенату були характерні спокійнішою атмосферою, пасивнішою увагою, меншою, ніж на виборах до сейму, відвідуваністю – 61,5% [11, с. 86]. Це явище, як показало майбутнє, було постійним. Розклад голосів був схожим, із тим, що праві мали явну перевагу. "Х'єна" здобула 39,1% голосів, Блок національних меншин – 16, 5%, ПСЛ "Пяст" і НПР утримали позиції, зате впала кількість голосів, відданих за ПСЛ "Визволєнє" – 9,5%, ППС – 8,4%, Союз пролетаріату міст і сіл – 0,9%, який у результаті не отримав жодного мандату [11, с. 86].

Подібно до Законодавчого сейму, згідно з результатами нових виборів у сеймі 1922 р. жодне угруповання не мало переважаючої більшості. Ендеки утворили найбільший парламентарний клуб, який очолював С. Гломбінський, – 98 депутатів, що становило 22% членів палати. Християнсько-національна фракція, що представляла Національно-християнську народну партію, нараховувала 28 депутатів. Клубом керували Е. Дубанович і С. Стронський – львівські професори й парламентарії зі стажем ще з австрійських часів. Християнська демократія – третє депутатське утворення "Х'єни" мала 44 мандати й керували нею Ю. Хацінський і В. Корфанти. Хадеків зараховували до центру, головною силою якого було ПСЛ "П'яст" під проводом В. Вітоса. З 70 депутатами він становив другу за величиною сеймову фракцію. Від його зближення з правими чи лівими, між якими це угруповання виступало посередником, залежало часове зміцнення їх позиції. Як правий центр займали хадеки, так третім утворенням, що представляло лівий центр, була НПР. До цього клубу належали 18 депутатів під керівництвом С. Ваховяка. Порівняно з Законодавчим сеймом центр був значно послаблений, що відображалось і на роботі парламенту.

Ліве крило парламенту утворювали "Визволєнє" під проводом С. Тугутта – 48 мандатів, Парламентський союз польських соціалістів Н. Барліцького – 41 парламентарій, кілька невеликих селянських груп. З-поміж них – 4 депутати Селянської радикальної партії з Е. Оконьом на чолі. До лівиці примикала сеймова фракція Союзу пролетаріату міст і сіл: С. Ланцуцький і С. Круліковський.

Національні меншини отримали 89 мандатів, у т. ч. Блок національних меншин – 66. У сеймі опинилися 35 єврейських депутатів, 25 українських, 17 німецьких, 11 білоруських і 1 російський [11, с. 87]. Відповідно, вони утворили фракції. До Єврейського кола увійшли всі єврейські депутати, за винятком Н. Прилуцького, що представляв Єврейську народну партію. Серед найактивніших – Л. Рейх, І. Грюнбаум. Фракцію німецького об'єднання очолив Є. Непман – представник організації Німецький союз захисту прав національних меншин (Deutschumsbund zur Wahrung der Minderheitsrechte). Білоруси утворили Білоруську фракцію, в якій домінували угруповання соціалістичного спрямування. Цією групою керував Б. Тарашкевич.

Українці, обрані від земель колишнього російського панування, створили в сеймі Українську фракцію, яка нараховувала 20 депутатів. Її очолював А. Васильчук. Окремо виступала група Хліборобів із 5 осіб, яку очолював М. Ільків.

Якщо в сеймі першого скликання було утворено 17 фракцій, то у сенаті їх склалося менше – 11 [11, с. 86, 88]. Тут домінували праві – 36% [12, с. 169]. Менш пропорційно численними стали представництва національних меншин. Не було тут фракцій ПСЛ-Лівиці, Селянської радикальної партії, ЗПМВ. Найчисленніші сенатські клуби – ЗЛН (29 членів, очільник – Ю. Здановський), ПСЛ "Пяст" (17, С. Бяли), Єврейське коло (12, М. Брауде), Християнсько-національний – (11, Л. Янта-Полчинський). Інші фракції й групи нараховували менше десяти осіб. Український клуб становили 6 сенаторів, керував ним О. Карпінський.

Не вдаючись до аналізу соціально-професійної структури, подамо, за А. Айненкелем, поділ депутатів з точки зору функцій, які вони виконували [11, с. 89–90]. Передусім, це – політики, які відігравали вирішальну роль у встановленні тактики й стратегії своїх угруповань. Якщо вони представляли великі групи депутатів, то здійснювали серйозний, інколи домінуючий вплив на розміщення сил у палаті й тим самим – політику держави.

Серед них Н. Барліцький, І. Дашинський, С. Гломбінський, В. Корфанти, С. Тугутт, В. Вітос. Своєрідну групу, яку можна частково ідентифікувати з першою, становили визначні оратори: Г. Ліберман, В. Кєрнік, С. Стронський, К. Лютославський. Наступна – експерти. Кожна велика фракція мала спеціалістів, які займалися визначеними проблемами й володіли в тих галузях глибокими знаннями. Остання, найчисленніша – своєрідне тло для фракційних зірок – виконавці рішень, які часто приймали без їх участі. Голосуючи за своїх керівників, аплодуючи їм, часто перериваючи виступ супротивника, вони надавали палаті специфічного колориту. В сеймі тривали бурхливі дискусії, атмосфера була сповнена напругою. Маршалок не раз закликав депутатів до порядку. Найспокійнішою фракцією вважали "Пяст".

Сенат характеризувався більшими розвагою і спокоєм. У ньому опинилися на загал старші віком політики, а також ті, котрих завдяки заслугам або зв'язкам хотіли вшанувати. Тут не бракувало кваліфікованих експертів, зокрема серед порівняно численних професорів. Значно менше було сенаторів, єдиною функцією яких на парламентському форумі залишалося голосування за схваленням своїх керівників.

17 листопада 1922 р. було видано декрет про скликання сейму і сенату на 28 листопада 1922 р. [13]. Незважаючи на те, що у новообраному сеймі, порівняно зі Законодавчим, був значно послаблений центр, він усе ж набирав 30% мандатів, праві мали майже такий самий відсоток, а лівиці й національним меншинам припадало приблизно по 20% мандатів [12, с. 169]. Як бачимо, новий уклад сил у парламенті не надав жодному політичному угрупованню, партії можливості утворення власного уряду. При цьому реальніше проглядалася перспектива правоцентристської коаліції. Утворення будь-яких нових об'єднань неминуче призводило до певних змін у складі фракцій, розколів та злиттів. Одразу зауважимо, що ці процеси меншою мірою охопили сенат.

Перші суттєві перетворення у людових фракціях відбулись у 1923 р., коли ПСЛ "Пяст" і ендеки підписали 17 травня угоду, що отримала назву Лянцкоронського пакту і передбачала створення уряду "Х'єни" та "Пяста", проведення політики в дусі національної демократії [14, с. 345–348]. 14 депутатів і 4 сенатори на чолі з Я. Домбським вийшли з "Пясту", формуючи нову групу – під назвою "Народна єдність". Вона поєдналася з "Визволєнє" як фракція ПСЛ-"Визволєнє і Народна єдність".

Після подій осені 1923 р., найголосніша з яких – так зв. краківське повстання 6 листопада, за котре парламентську відповідальність як міністр внутрішніх справ ніс В. Кєрнік, ще 14 депутатів, із Я. Брилем на чолі, залишили "Пяст", утворюючи Польський союз людовців. Разом із двома депутатами з ПСЛ-Лівиці вони створили Селянський союз, котрий розмістився, як і "Визволєнє", на лівому крилі парламентського форуму. На якийсь час "Пяст", із 45 депутатами, став третьою щодо чисельності фракцією сейму. А "Визволєнє і Народна єдність", нараховуючи 53 парламентарі, перемістилися на другу, за цим показником, позицію. Послаблювалося становище "Пясту" і в сенаті.

Розколи охопили також лівих, зокрема ПСЛ "Визволєнє". У липні 1924 р. вийшли з партії, у зв'язку з участю С. Тугутта в роботі над мовним законодавством для національних меншин, 2 білоруських депутати. Партію тоді ж залишив і С. Тугутт, тимчасово увійшовши до кабінету В. Грабського. У листопаді 1924 р. 4 депутати фракції ПСЛ "Визволєнє", серед них С. Воєвудський, вийшли з партії, утворюючи Депутатську фракцію незалежної селянської партії. Трохи пізніше до них приєднався А. Фідеркєвіч, який став згодом головою правління НПХ. Це угруповання перебувало під ідейним впливом КПРП, яка організаційно допомагала йому.

Протестуючи проти закону про земельну реформу без відшкодування, який прийняв у 1925 р. Конґрес партії, 5 депутатів на чолі з Е. Смяровським і К. Бартлем залишили "Визволєнє", створюючи Фракцію праці, до якої згодом приєдналися С. Тугутт і 3 сенатори з "Визволєнє". У сенаті тоді було утворено чотириособову Фракцію праці. Найбільшим потрясінням для ПСЛ "Визволєнє" стала сецесія групи депутатів "Народної єдності" з Я. Домбським на чолі, котрі утворили Фракцію селянської партії, яка нараховувала 30 депутатів. Майже одночасно до "Пясту" повернулися кілька депутатів з колишнього

Селянського союзу, який об'єднався з групою Я. Домбського. Таким чином, "Пяст", із 53 мандатами, знову опинився в сеймі на другому місці за кількістю депутатів.

Додамо, що траплялися розколи у слов'янських фракціях національних меншин. Так, у лютому 1924 р. 5 українських депутатів, які в межах Української фракції утворювали Групу української соціал-демократичної партії, вийшли з неї. 7 листопада цього ж року 4 з них утворили з депутатами ЗПМВ шестиособову Комуністичну депутатську фракцію. Восени 1925 р. з Білоруської фракції вийшли 4 депутати. Вони започаткували Фракцію білоруської селянсько-робітничої громади.

Відкриття 28 листопада 1922 р. сейму і сенату, обрання 9 грудня 1922 р. першого Президента Речі Посполитої розпочинали, вже у нових умовах – окреслено кордони, прийнято демократичну конституцію, закладено підвалини державної праці – новий період історії відновленої держави. Певною мірою на це звернув увагу Ю. Пілсудський, котрий як Начальник держави виступив на відкритті сейму: "Щасливий тим, що можу відкривати перший звичайний сейм, закликаючи не до обов'язків боротьби, однак до обов'язків спокійної мирної праці" [15].

Тимчасовий маршалок сейму як найстарший за віком депутат К. Браунсфорд та двоє секретарів, наймолодших народних обранців, – Е. Зербе і Г. Стенсліцька становили тимчасову президію сейму [16]. До її формування, що було одним із перших завдань, приступили на наступних засіданнях. На другому – названо маршалка палати, заступника і секретарів – на третьому. Обрання маршалка сейму 1 грудня стало результатом компромісу між правими і ПСЛ "Пяст". Ним став М. Ратай, отримавши 252 голоси, а за Е. Смяровського, котрий представляв ПСЛ "Визволєнє" проголосували 177 депутатів [17]. Упродовж 1922–1927 рр. до президії сейму належали (дані подаємо з урахуванням змін під час каденції):

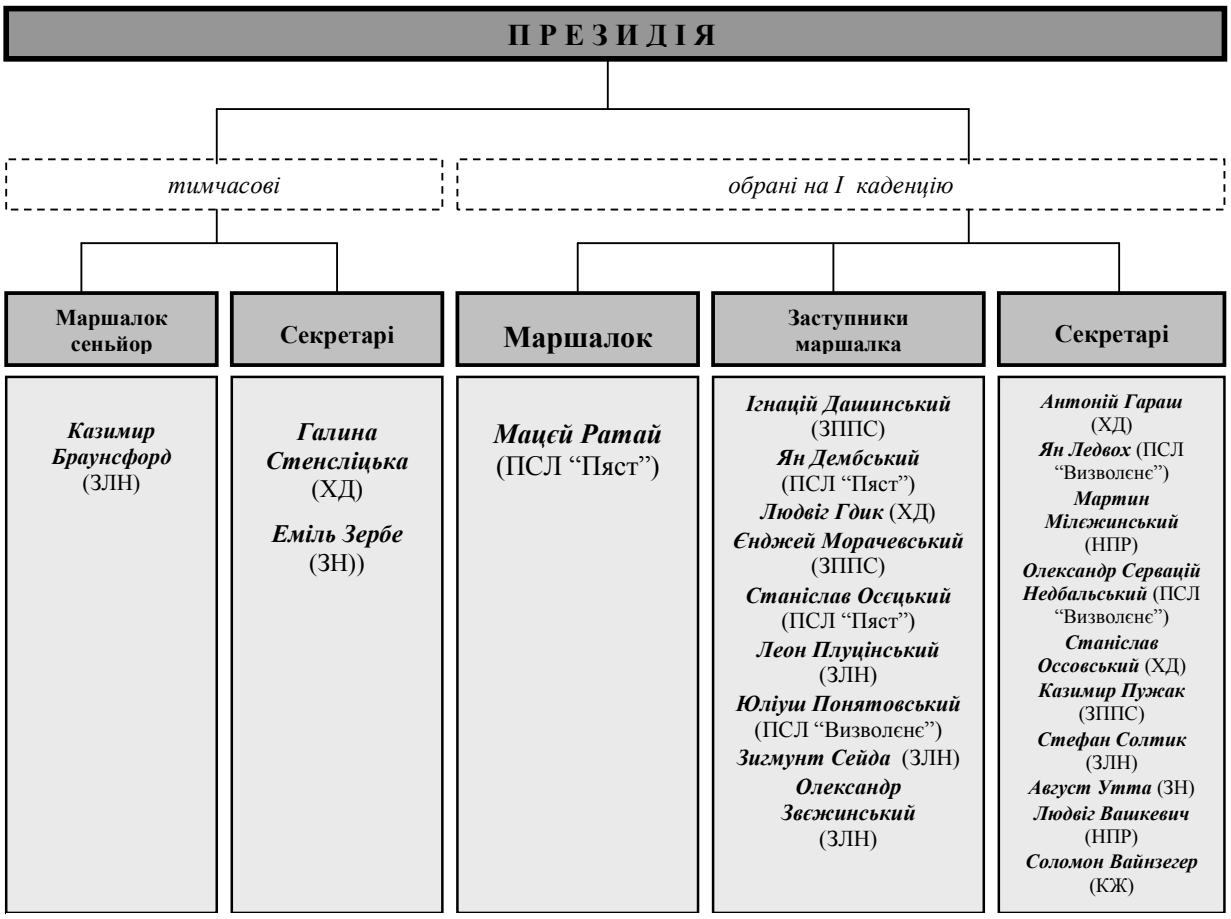

Рис. 1. Президія сейму.

Функції заступників маршалка, пов'язані з важливістю повноважень, які виникали через необхідність заступати головуючого під час засідань, а також у комісіях, довірялися представникам найбільших депутатських фракцій. 9 секретарів обрали одноголосно. Їх діяльність була більше технічною. Тут працювали два представники національних меншин: А. Утта (Німецьке об'єднання) і С. Вейзнер (Єврейська фракція).

Сейм утворив, згідно з принципом "формули", 19 постійних комісій. Керівництво належало представникам фракцій: 4 – ПСЛ "Пяст" і ЗЛН, 3 – ППС, 2 – ПСЛ "Визволєнє" й Християнської демократії, 1 – НПР, Християнсько-національної фракції, Українського клубу та Єврейського кола. Зміни у фракціях викликали відповідно перегляд і перетворення складів сеймових комісій. У сеймі першого скликання (1922–1927) діяли комісії (див. табл. 1).

При цьому, зауважимо, що бюджетна і податкова комісії виникли у 1923 р. в результаті поділу податково-бюджетної комісії. А еміґраційна і сільськогосподарських реформ – у 1924 р.

Перше засідання сенату відкрив, так само, як і сейму, Начальник держави. Згадуючи традиції цієї палати в Польщі, він водночас вказував, що теперішня конституція "відводить Сенатові скромнішу роль. Вона робить з Вас не головний двигун державної праці, але, згідно з духом Конституції сучасних демократичних країн наказує Вам бути речниками розуму, розважливості й міри" [18]. Закликав, щоб сенат як державна інституція завжди підтримував тих, "хто зменшує тертя, залагоджує конфлікти й доводить до кінцевої рівноваги намірів, цілей і засобів" [19]. Тимчасовим маршалком у сенаті, з огляду на вік, став один із перших польських соціалістів Б. Лімановський, про що він зазначив уже в перших фразах патетичного, з історичними паралелями, звернення до депутатів [20]. Говорячи про сейм і сенат, закликав працювати як "старші брати з молодшими", водночас зазначаючи, щоб не зайти "надто далеко" у стримуючих функціях [21]. До тимчасової президії увійшли, згідно з традицією, наймолодші сенатори – представник ЗЛН Б. Бєлявський і ПСЛ "Визволєнє" Я. Возницький, котрі одразу ж склали присягу [22].

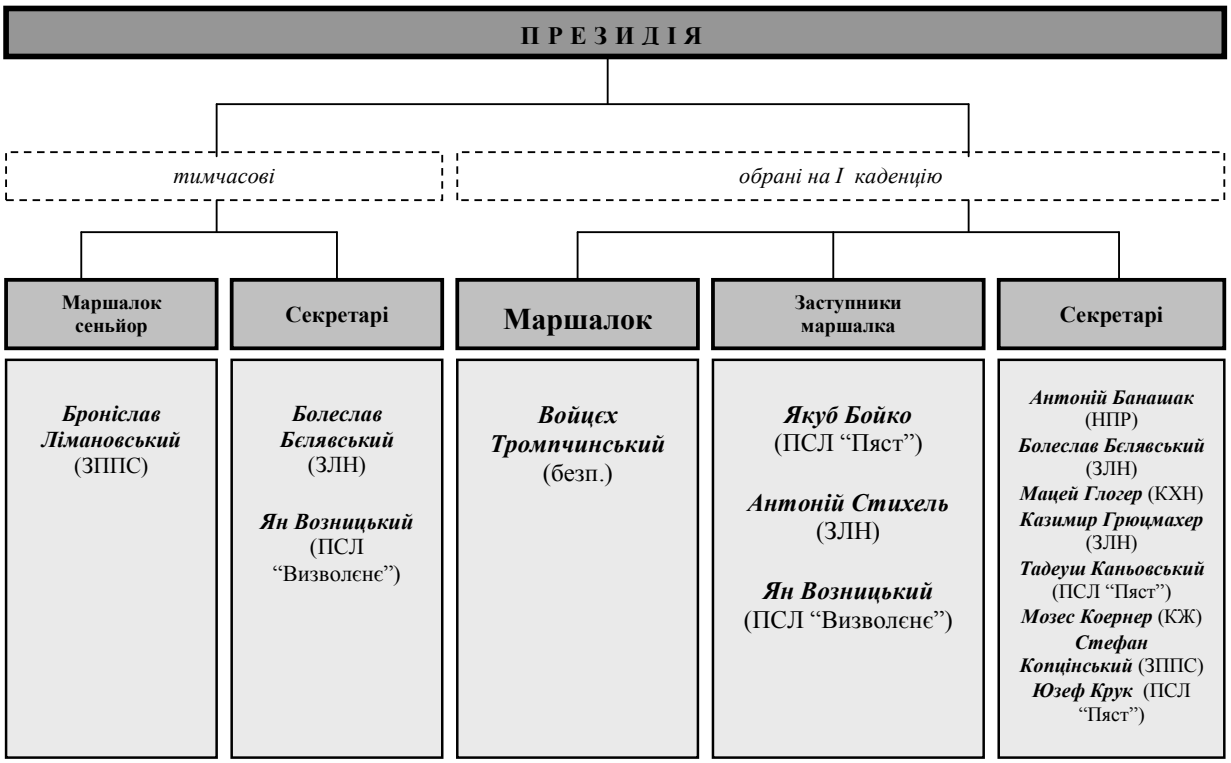

Рис. 2. Президія сенату.

Таблиця 1

Сеймові комісії 1-ї каденції (1922–1927)

Сеймові комісії (1922–1927)		
Комісія (реґламентна)	**Головуючі в роках**	
	1922–1926	**1926–1927**
Адміністративна	*Станіслав Тугутт* (ПСЛ “Визволєнє”)	*Станіслав Тугутт* (б.п.к)
Бюджетна	—	*Єжи Здзєховський* (ЗЛН)
Конституційна	*Казимир Лютославський* (ЗЛН)	*Станіслав Гломбінський* (ЗЛН)
Комунікаційна	*Казимир Бартель* (ПСЛ “Визволєнє”)	*Казимир Бартель* (КП)
Морська	*Антоній Ануш* (ПСЛ “Пяст”)	*Ян Залуска* (ЗЛН)
Охорони праці	*Олександр Вуйціцький* (ХД)	*Олександр Вуйціцький* (ХД)
Еміґраційна	—	*Людвіг Гдик* (ХД)
Відбудови країни	*Ян Бриль* (ПСЛ “Пяст”)	*Ян Бриль* (СХ)
Соціального та інвалідного забезпечення	*Едмунд Бігонський* (ХД)	*Едмунд Бігонський* (ХД)
Освітня	*Стефан Солтик* (ЗЛН)	*Стефан Солтик* (ЗЛН)
Петиційна	*Юзеф Скшипек* (КУ)	*Стефан Анджей Добжанський* (ЗЛН)
Правова	*Зигмунт Марек* (ЗППС)	*Зигмунт Марек* (ЗППС)
Промислово-торговельна	*Анджей Вєжбіцький* (ЗЛН)	*Анджей Вєжбіцький* (ЗЛН)
Сільськогосподарських реформ	—	*Єнджей Морачевський* (ЗППС)
Сільськогосподарська	*Томаш Вільконський* (ПСЛ “Пяст”)	*Юзеф Ковальчук* (ПСЛ “Пяст”)
Реґламентна і депутатської недоторканості	*Зигмунт Рабський* (НПР)	*Кароль Попель* (НПР)
Громадських робіт	*Владислав Кухарський* (ЗЛН)	*Антоній Ануш* (ПСЛ “Пяст”)
Податково-бюджетна	*Станіслав Гломбінський* (ЗЛН)	—
Бюджетна	*Станіслав Гломбінський* (ЗЛН)	*Владислав Бирка* (ПСЛ)
Боротьби з дорожнечею	*Томаш Арцішевський* (ЗППС)	*Тадеуш Прошинський* (ЗЛН)
Військова	*Чеслав Мончинський* (ХН)	*Чеслав Мончинський* (ХН)
Закордонних справ	*Ян Домбський* (ПСЛ “Пяст”)	*Ян Домбський* (ПСЛ “Пяст”)
Громадського здоров’я	*Соломон Вейнзєхер* (КЖ)	*Соломон Вейнзєхер* (КЖ)

Надзвичайні та спеціальні комісії, утворені тимчасово під час I каденції
Для вивчення організації та діяльності соціалістичних бойових дружин (на 4 засіданні)
Для вивчення стану охорони кордонів (на 23 засіданні)
Для вивчення виробництва вугілля і цін на нього (на 33 засіданні)
Для вивчення випадків, що відбулися 6–8 листопада 1923 р. в Бориславі, Тарнові й Кракові (на 82–83 засіданнях)
Для вивчення фактів побиття і знущання над в’язнями на “кресах” та вивчення системи слідства щодо в’язнів на території Речі Посполитої (на 100 засіданні)
Для вивчення краківських подій 6 листопада 1923 р. (на 107 засіданні)
“Жирардівська” у справі притягнення Трибуналом до відповідальності колишнього міністра В. Кухарського (на 114 і 115 засіданнях)
Для вивчення розміру пенсій та допомоги у зв’язку з інвалідністю (на 262 засіданні)

А хроніка урядових вістей від 2 грудня 1922 р., подаючи дані про друге засідання сенату, називала ім'я обраного маршалка. Ним став В. Тромпчинський [23–24]. Відповідно, президія сенату, обрана на перше скликання, відображена на рис. 2.

На першому засіданні було прийнято поправки до тимчасового реґламенту засідань [25]. Поступово оформилися реґламентні комісії: адміністративна, соціального господарства, освіти і культури, правова, реґламентна, податково-бюджетна, закордонних справ та військова, де головували, відповідно, Ю. Здановський (ЗЛН), А. Среднєвський (ПСЛ "Пяст"), С. Каліновський (ПСЛ "Визволєнє"), М. Рінгель (КЖ), Л. Лубенський (ХН), С. Новодворський (ХД) і О. Адельман (ХД), М. Кіньорський (ЗЛН).

Однією з найважливіших справ, що мали реалізувати на практиці положення конституції, які стосувалися устрою Польщі, були вибори Президента Речі Посполитої. Їх мали провести Національні збори, котрі становили об'єднані сейм і сенат. Згідно з постановою реґламенту Національних зборів [26] маршалок скликав обидві палати на 9 грудня, з метою обрання Президента Речі Посполитої [27]. Ю. Пілсудський 4 грудня 1922 р. відмовився від можливого президентства, пояснюючи це рішення обмеженими повноваженнями вищої посадової особи. Не дав згоди балотуватися також Р. Дмовський, котрий ще у липні 1922 р. зазначив у листі до І. Падеревського, що "не бачить для себе можливості висунення на політичному фронті" [28, с. 83].

Уклад політичних сил у сеймі, непорозуміння між ними ускладнювали вибори. Не було кандидата, якого підтримувала б переважна більшість. Спроби створення правоцентристської чи лівоцентристської коаліції не мали успіху. Відтак, до часу скликання Національних зборів, ситуація з кандидатурою залишалася незрозумілою. П'ять кандидатів представляли основні політичні сили: три праві фракції – М. Замойський, від ПСЛ "П'яст" – С. Войцєховський, ПСЛ "Визволєнє" – Г. Нарутович, ППС – І. Дашинський, Блоку національних меншин – Я. Бодуен де Куртене. Дві останні кандидатури були швидше, як тепер сказали б, технічними.

Голосування відбулося 9 грудня 1922 р. на засіданні Національних зборів під головуванням маршалка сейму М. Ратая, функції секретарів виконували депутат С. Солтик і сенатор С. Копчинський. Загалом ситуація виглядала так (див. табл. 2).

Таблиця 2

Дані голосування на виборах Президента Речі Посполитої 9 грудня 1922 р.

Кандидатури на президента	Віддані голоси				
	I тур	II тур	III тур	IV тур	V тур
Ян Бодуен де Куртене	103	10	5	–	–
Ігнацій Дашинський	49	1	–	–	–
Габріель Нарутович	62	151	158	171	289
Станіслав Войцєховський	105	152	150	146	–
Мауріций Замойський	222	228	228	224	227
Разом	**541**	**542**	**541**	**541**	**516**

Як бачимо, у 5-му турі голосування, президентом було обрано Г. Нарутовича [29, с. 41]. Прийняття присяги призначили на 11 грудня 1922 р. [30, с. 68]. Праві сили, які очікували обрання їх кандидата, не змирилися з поразкою, розпочали всіма можливими засобами

боротьбу, прагнучи змусити новообраного президента до відступу. Після оголошення результатів голосування права преса взялася доводити, що національні меншини, а під час виборів вирішальну роль відіграв їх вибір кандидата, не повинні впливати на перебіг подій у державі, а голоси їх парламентських представництв не слід брати до уваги. Одночасно розпочалися спроби перешкоджання обраному президентові, у т. ч. унеможливити складання присяги й розпочати діяльність.

Незважаючи на це, Г. Нарутович склав присягу [31, с. 69], Начальник держави передав владу новообраному президентові [32], і той почав виконувати свої обов'язки [33–34]. Далі перебіг подій відомий. 16 грудня, через два дні після зайняття посади, першого Президента Речі Посполитої Г. Нарутовича вбили.

Вбивство глави держави стало потрясінням, грізним замахом на принципи, діючі в системі парламентського правління, зокрема, що меншість повинна підпорядкуватися волі більшості, вираженій із дотриманням обов'язкової процедури. Її порушення могло призвести до цілковитого паралічу конституційних повноважень парламенту. Нав'язування положення, що голоси національних меншин не беруться до уваги, було б невиконанням норм конституції, які ґарантували рівність усіх громадян, отже, і депутатів. Як розмірковує Я. Паєвський, важко передбачити інший хід подій. Однак припускає, що травневого перевороту могло не статися, оскільки "президент Нарутович розумом, тактом, патріотизмом зміг би, очевидно, привести до компромісу між Пілсудським і Сеймом " [35, с. 201]. Як згодом виголошував маршалок, те, що мало бути програмою діяльності Г. Нарутовича – забути суперечності й злагоджувати боротьбу, бо "держава в потребі" – "стало його заповітом" [36].

Смерть президента не порушила функціонування передбачених конституцією органів держави. Обов'язки президента, згідно з конституцією, перебрав маршалок сейму М. Ратай [37], котрий негайно призначив на посаду голови уряду ґенерала В. Сікорського. На 20 грудня було скликано Національні збори [38]. Тоді ж, одним голосуванням та сама більшість, що 9 грудня голосувала за Г. Нарутовича, – ПСЛ "Пяст", ПСЛ "Визволєнє", ППС, Блок національних меншин – обрала на посаду президента С. Войцєховського [39]. Він отримав 298 голосів, його контркандидат, якого висунули праві, К. Моравський – 221 [40, с. 85]. Цього разу праві прийняли ухвалу Національних зборів спокійно. Маршалок сейму передав владу новообраному президентові [41, с. 111]. Ситуація в країні поступово стабілізовувалася.

Станіслав Войцєховський затримав кабінет В. Сікорського, за це проголосували у парламенті. Так відбулася своєрідна парламентизація кабінету, який створив із власної ініціативи перехідний глава держави. Зі способом формування уряду було тісно поєднане одне з найважливіших завдань сейму – контроль над виконавчою владою. Нагадаємо, що згідно з 45-ю ст. Березневої конституції, "Президент Речі Посполитої призначає і відкликає Голову Ради Міністрів, на його подання призначає і відкликає міністрів" [1]. До травня 1926 р. чільник держави призначав прем'єра після перемовин із лідерами парламентських фракцій. Новопризначений голова уряду намагався отримати схвалення для певних дій свого кабінету. Таким чином, у сеймі створювалася більшість, змінна за складом, що давала можливість працювати урядові, інакше функціонувати він не міг би. Аналіз процесу формування кабінету показує, що аж до травневих днів уряд, якого не схвалювала більшість палати, не міг ані утворитись, ані протриматися.

Упродовж грудня 1922 р. – травня 1926 р. існувало п'ять кабінетів: В. Сікорського (16. XII. 1922 – 26. V. 1923), В. Вітоса (28. V. 1923 – 14. XII. 1923), В. Грабського (19. XII. 1923 – 14. XI. 1925), А. Скшинського (20. XI. 1925 – 5. V. 1926), В. Вітоса (10. V. 1926 – 15. V. 1926) [42, с. 324–327; 43]. Три з них, тобто т. зв. другий уряд В. Вітоса, А. Скшинського і третій уряд В. Вітоса, сформували у результаті утворення в сеймі коаліції, яка мала більшість голосів. Стосовно обох урядів В. Вітоса вона була правоцентристською – ЗЛН, ХД, НПР, ПСЛ "Пяст", за підтримки Християнсько-національної фракції. Кабінет А. Скшинського опирався на ширшу коаліцію – ЗЛН, ХД, НПР, ПСЛ "Пяст", ППС. Два позапарламентських – В. Сікорського і В. Грабського постали, відповідно, після вбивства президента

Г. Нарутовича, і другий – з метою виведення країни з фінансової кризи і здійснення реформи валюти. До речі, останній у добу парламентського правління протримався найдовше. Одним із способів, за допомогою яких В. Грабський здобував собі підтримку фракцій, реалізовуючи при цьому широку й амбітну програму реформ, були часті реорганізації кабінету.

Діяльність урядів перебувала під впливом сеймових фракцій і відповідних політичних сил. У коаліційному – партії намагалися керувати відомством, яке займали. Зусилля прем'єра, спрямовані на координацію різних починань міністрів задля забезпечення єдиного напряму діяльності уряду, не завжди давали позитивні результати. Небезпека розпаду коаліції часто паралізовувала його дії. За роботи позапарламентських урядів – право впливати на них відчували всі партії, як ті, котрі підтримували уряд, так й ті, які були в опозиції до них. "Окремі партії, – писав у "Газеті Варшавській" Р. Рибарський, – відкрито не підтримують уряд, однак за толерантне ставлення отримують від уряду різні поступки і концесії в найширшому розуміння слова... Назовні партії не несуть відповідальності за уряд, але прихованими шляхами на нього впливають" [44]. З іншого боку, й прем'єри намагалися різними способами здобути прихильність і підтримку сеймових фракцій, найчастіше для підтримки кабінету, а також для проведення певних законодавчих проектів.

Депутатів лівого і правого спектру розділяли, як і у всіх парламентах, різні погляди на вирішення економічних, соціальних, політичних питань: наповнення бюджету, податкова політика, земельна реформа, соціальне законодавство, проблеми національних меншин. В особливих польських умовах був ще один чинник, що відігравав не останню роль, т. зв. персональний, пов'язаний із Ю. Пілсудським та його впливом. Конфлікт за організацію головної військової влади був однією з гарячих політичних проблем, що впливали на розташування сил і стабільність кабінетів. На роботі палати позначалися суперечки поміж двома великими селянськими угрупованнями – "Пяст" і "Визволєнє", їх керівниками.

Згідно з положеннями конституції одним із основних завдань сейму був контроль за фінансовою діяльністю уряду. Так зв. вступний контроль зводився до ухвалення законів, що регулювали фінансові питання, зокрема бюджетних законів. Перший річний бюджетний закон у Польщі прийняли в 1924 р. [45], до цього, в 1923 р., затверджували квартальні. Вступна ревізія ускладнювалася фактом нетривалого існування кабінетів, як правило, менше бюджетного року, коли фінансові рішення приймав один, а інший, у результаті зміни уряду, мав їх виконувати. Схоже виглядав і так зв. наступний контроль, тобто вже виконаної фінансової діяльності держави. Сейм першого скликання, як зрештою й Законодавчий, не закрив державні рахунки, не схвалив діяльності уряду.

Значно ефективнішою була робота постійних комісій, зокрема, правової, адміністративної, податкової, земельної, які збиралися часто і деяким питанням присвячували сотні засідань. Важливу роль відіграли також надзвичайні комісії, котрі створювалися для вивчення визначених справ або конкретної діяльності адміністративної влади. Особливо голосною стала справа слідчої комісії з вивчення таємних організацій, існування й терористична діяльність яких непокоїли громадську думку [11, с. 101–102].

Парламент мав стежити, щоб діяльність уряду і напрям його політики відповідали баченню більшості – "осі механізму" обраного устрою [46, с. 84]. Цей шлях мав забезпечити реалізацію основної засади парламентської демократії, суть якої полягала у відповідності політики уряду запитам більшості польського суспільства.

Однією з дієвих форм парламентського контролю за діяльністю уряду й адміністрації залишалися інтерпеляції (депутатські запити). А. Айненкель навів їх загальну кількість за час діяльності сейму першого скликання – 5305 [11, с. 102]. Домінували серед них ті, що стосувалися різних проблем села. Проте палата рідко розпочинала передбачену реґламентом дискусію над відповідями. Це призвело до певного зниження рівня цієї форми парламентського контролю над діяльністю уряду. Адміністрація, бачачи, що сейм не дбає про терміни й предметні відповіді, прагнула, зокрема в сумнівних питаннях, зволікати зі справами.

Поряд із контролем над виконавчою владою першорядним завданням сейму було прийняття законів. Цю, найважливішу за суттю роботу, здійснювали до травня 1926 р. доволі

ефективно. Практично кожну галузь, щоправда, з різними результатами, регулювали законодавчими актами. 17 лютого 1922 р. було прийнято закон про держслужбовців [47], 27 квітня 1923 р. – про Державний трибунал [48]. Трохи згодом, 25 листопада 1925 р. – про Компетенційний трибунал, 26 червня 1926 р. – про Вищий адміністративний трибунал [49].

На першому плані, зокрема на початку каденції, природно, поставали економічні проблеми. Було впорядковано податкову систему. У 1924 р., як зазначалося, сейм ухвалив перший в історії незалежної держави бюджетний закон. Наголосимо, що в період діяльності сейму складні внутрішні обставини мали результатом надання ширших повноважень президенту й уряду. Однак, ухвалені на визначений період з чітко окресленими межами їх використання, вони загалом не вплинули на обмеження законодавчих повноважень парламенту.

Серед суттєвих законів, прийнятих у цей період, вкажемо на комплекс норм щодо військових справ. Як відомо, внаслідок опору Ю. Пілсудського сеймові не вдалося прийняти закон про організацію верховної військової влади, проте було врегульовано справу загального обов'язку військової служби, мобілізації до армії і т. п.

17 березня 1925 р. побачив світ закон про державну сільськогосподарську раду як дорадчий орган відповідного міністра [50]. Ухвалою, підготовка і проведення якої викликали гострі суперечки у сеймі, став новий закон про виконання земельної реформи, прийнятий після тривалих дискусій у складній атмосфері 28 грудня 1925 р. (набрав чинності з 1 січня 1926 р.) [51].

У 1925 р. закінчилися переговори, що стосувалися укладення конкордату з Апостольською столицею. 10 лютого його було підписано в Римі, а після бурхливих дебатів, 26 березня, ратифікував сейм [52]. Конкордат регулював питання внутрішніх повноважень костелу. Особливо визначними з точки зору інтересів держави були рішення щодо нового поділу на єпархії, який відповідав державним кордонам.

Квадратурою кола залишалося розв'язання проблеми національних меншин. Прийняті закони містили щодо цього питання максимум поступок, про які зуміли домовитись ендеки й "Визволєнє". Вони не задовольняли фракції меншин, із якими під час праці в комісіях навіть не радилися. Порозуміння вдалося на якийсь час досягти з Єврейською фракцією в сеймі, яка проголосила лояльність до держави.

До травня 1926 р. відбулося 286 засідань сейму, 130 засідань сенату. В цей період прийняли 445 законів, у т. ч. 88 фінансових, 22 адміністративних, 17 земельних, 20 судових, 13 щодо соціальних питань, 9 промислово-торговельних, 12 військових, 143 – різні дрібні (зокрема щодо продажу державних ґрунтів), 97 ратифікацій міжнародних конвенцій [11, с. 107]. Законодавча діяльність палат була тісно пов'язана із активністю комісій.

Принагідно зауважимо, що після травневого перевороту Ю. Пілсудський не розпустив сейм, прагнучи формально "дотримати" його до терміну виборів, тобто до 1928 р. Уряд неохоче сприймав існуючий парламент, але сприяв йому, щоб продовжити період власної законодавчої праці, яка опиралася на повноваження, ухвалені для президента, і підготувати вибори. Фактично, сейм закінчував існування. Його скликали на сесії, щоб задовольнити вимоги права, і водночас, знову згідно з формальним правом, відкладали чи закривали. Так було скликано сейм на 3 вересня 1927 р. і перенесено його засідання, а 19 жовтня закрито сесію [53, с. 9; 54, с. 10], скликано на 31 жовтня на бюджетну сесію, а вже у часі першого засідання 3 листопада відкладено до 28 листопада, тобто дня закінчення дії мандатів депутатів і сенаторів.

Треба відзначити, що виникнення другої палати продовжило законодавчий процес (у крайніх випадках – до двох місяців). Однак у разі необхідності сенат міг працювати швидко й ефективно, про що свідчать затверджені закони [55–57]. Загалом він не був реґресивним фактором і не паралізовував діяльність сейму. Друга палата прагнула збільшити свої повноваження, інтерпретуючи ширше відповідні положення конституції. Сенат зумів здобути вплив на ратифікацію міжнародних угод, вона відбувалася шляхом прийняття закону. Він також привів до обґрунтування практики, що закон, який він не прийняв, у

цілому, згодом не оголошував Президент Речі Посполитої, у зв'язку з чим документ не набирав сили. До травня 1926 р. сенат відкинув кілька проектів, але вони не стосувалися принципових питань.

У сеймі першого скликання працювало чимало депутатів, знаних суспільству ще з часів боротьби за незалежність, обраних повторно. На правому крилі перебували С. Гломбінський, С. Грабський, С. Четвертинський, В. Конопчинський, Є. Здзєховський, М. Сейда; хадеки В. Корфанти, Ю. Хацінський, Л. Гдик. "Пяст" із В. Вітосом представляли В. Кєрнік, М. Ратай, Я. Домбський, С. Ошєцкий. Від ПСЛ "Визволєнє" засідали С. Тугутт, Т. Ночницький, К. Багінський, Ю. Понятовський, Б. Столярський, ППС – І. Дашинський, Є. Морачевський, Н. Барліцький, Ф. Перль, М. Нєдзялковський, Я. Квапінський, К. Пужак. Від НПР – Станіслав Ваховяк, Кароль Попель, ін. Деякі з колишніх депутатів залишалися парламентарями і засідали в сенаті, це – В. Тромпчинський, Я. Бойко, Б. Лімановський та ін. При цьому зауважимо, що М. Ратай був найвизначнішим головою польського парламенту в згадуваний період, будівничим багатьох компромісних міжпартійних порозумінь, прагнучи на загал успішно забезпечити справне й ефективне функціонування палати, відтак і держави, на діяльність якої сейм мав значний вплив. Однак рішення, які маршалок приймав від кінця 1925 р., спроби уникнути політичної кризи, настання якої він прагнув зупинити утворенням кабінету визначних політиків й інших авторитетів, також із участю маршалка Ю. Пілсудського, не дали кінцевого результату.

Поступово впорядковувалися і вдосконалювалися методи та форми праці обох палат. Дедалі зростало зацікавлення суспільства їх роботою. Однак сейм був місцем як загальнодержавної співпраці різних політичних сил, так і їх конфронтації. Одним, безсумнівно, найяскравішим аспектом конфліктів у парламенті стала боротьба довкола парламентського імунітету. Суперечки в палаті інколи нагадували персональні атаки, доводилося вдаватися навіть до судових розглядів дій деяких депутатів.

Дедалі гучніше і гостріше звучали критика парламенту й парламентарів, розчарування незначними, порівняно з великими надіями і сподіваннями, результатами його діяльності. Слушні суб'єктивні чинники нівелювали факт, що Польща була країною небагатою, відсталою, зруйнованою війною, та й як незалежна держава існувала всього лиш кілька років. Як не дивно, та до загальних критичних настроїв додалися психологічні чинники. Парламент був найбільш видимим, тривалим й постійно присутнім органом у польському політичному житті. Законодавчий сейм і сейм першого скликання працювали фактично перманентно. Їх засідання зайняли (тільки пленарні) 628 днів. Додаючи близько 160 днів на виборчі кампанії, 130 – трохи коротших, ніж звичайні, щоденних засідань сейму – засідань сенату, бачимо, що майже кожного третього з них щось відбувалося чи в парламенті, чи довкола нього. Такий стан міг викликати у самих палатах та передусім у суспільстві почуття певної втоми й навіть неприязні. До останньої долучався ще один аспект. Обрання депутатом часто спричиняло ситуацію, що невідомий до цього місцевий діяч входив до еліти влади. Це породжувало в деяких середовищах, зокрема інтеліґентському, почуття фрустрації чи зневаги, поєднаних із заздрістю. Ці психологічно зрозумілі позиції й настрої використали противники парламентської форми правління, висуваючи ще перед травнем 1926 р. гасло боротьби з "сеймократією".

На закінчення варто підкреслити, що в конкретних умовах часу й місця у Польщі парламентська демократія була найбільш прийнятною і слушною формою політичного устрою, яка забезпечувала всім громадянам формально рівні політичні права. Через свої інститути створювала сприятливі умови для реалізації загальнонаціональних завдань країни. Вона дозволяла суспільству брати участь у політичному житті, яке відбувалося відкрито і під контролем громадської думки, пришвидшувала процес інтеґрації народу в рамках єдиної держави.

Модель парламентського устрою в Польщі вирізнялася перевагою законодавчої влади над президентом і урядом. Впроваджуючи систему парламентських урядів і надаючи їй визначених інституційних обрисів, законодавчий сейм недостатньо цікавився

функціональністю. Творці Березневої конституції недооцінили політичної ролі виконавчої влади у парламентських демократіях. Не розуміли, що парламентський устрій, у вигляді конструкції, прийнятої в Польщі, може забезпечити чітке функціонування всього державного механізму лише тоді, коли сейм буде здатний до виконання своїх завдань. Внутрішньо розбитий парламент не був спроможним утворити стабільну коаліцію і тим забезпечити тривалу основу для діяльності урядів, розробити єдину повноскладову програму політики держави, особливо стосовно економічної площини. Це віддзеркалювалося в нездатності ефективно координувати діяльність і розвиток суспільства, зокрема, з метою подолання господарського відставання країни. Досягнення співпраці між виконавчою і законодавчою гілками влади у польській практиці було важким щодо реалізації.

Часті зміни кабінетів спричиняли неґативні наслідки для функціонування всього конституційного ладу в Польщі. Кожен кабінет, опираючись на іншу сеймову більшість, реалізовував окрему, що часто відрізнялася від дій попереднього, політику. Це вносило хаос у справи на нижчих щаблях державної влади. Уряди і міністр не мали достатньо часу для ознайомлення із справами і набуття досвіду.

Недоліки функціонування системи парламентських урядів у Польщі були для всіх очевидними. Комплекс причин, що їх зумовлював, ще досі, за сучасного стану досліджень міжвоєнного двадцятиріччя, важкий для вичерпного уявлення і розуміння. У його рамках можна виокремити дві складові. Перша шукає пояснення у конкретній суспільно-економічній і політичній ситуації, в якій ця система укладу діяла. Друга звертає увагу на інституційні недоліки прийнятої в Польщі моделі парламентських урядів.

Парламентський устрій впроваджували в країні з відсталою економічною структурою, яка після довгого періоду політичної неволі здобула незалежність. Перед новоутвореною державою постали особливі й надзвичайні завдання. Вона мала від початків творити адміністративний апарат, військо, судівництво, освітню систему. Необхідно було привести в рух й оживити знищені під час війни промисловість та сільське господарство, забезпечити населення робочими місцями і необхідним мінімумом для прожиття. Реалізація завдань, що стояли перед державою, наткнулася на додаткові труднощі, пов’язані з нестачею кваліфікованих кадрів, фінансового капіталу, а також усталених поглядів і методів здійснення державної економічної політики.

Несприятливе підґрунтя для функціонування парламентських урядів створювала багатопартійна система, і, відповідно, політичні протистояння у сеймі. Парламентські фракції утворювали внутрішньо неоднорідні групи з погляду як соціального походження, освіти, так із програмних концепцій. Недостатня дисципліна і відсутність необхідних законів полегшували депутатські перегрупування, розколи та відокремлення. Зауважимо, що з теоретичної точки зору жодна багатопартійна система не є сприятливою для функціонування парламентських урядів. Однак практика інших держав, як, наприклад, Данії, Голландії, Норвегії, сусідньої Чехословаччини, показала, що у них співпраця між партіями й утворення коаліції не наштовхувалися на такі серйозні труднощі, як у Польщі.

Щодо інституційної компоненти, то сейм, який отримав широкі повноваження, виявився у багатьох аспектах нездатним до виконання основних завдань. Виконавча влада була позбавлена такого суттєвого чинника впливу на парламентські партії, як право розпуску сейму. Прем’єрові не надали повноважень, котрі могли б гарантувати йому внутрішню міцність кабінетів. Слабка і нестійка виконавча влада, яку заклали творці Березневої конституції, не зуміла захистити існуючу модель укладу в травні 1926 р. У критичний момент свого існування система парламентських урядів не знайшла надійних оборонців серед сеймових партій. Її не підтримали суспільство й громадська думка.

Список використаних джерел

1. *Ustawa* z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – Dz U RP), 1921, nr 44, poz. 267. 2. *Ustawa* z dnia 28 lipca 1922 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu RP // Dz U RP, 1922, nr 66, poz. 590. 3. *Ustawa* z dnia 28 lipca 1922 roku, ordynacja wyborcza do Senatu RP // Dz U RP, 1922, nr 66, poz. 591. 4. *Zestawienie* okręgów wyborczych do sejmu i senatu // Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej

Polskiej. 1919–1939. – T. I. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998. – S. 471–476. 5. *Uchwała* z dnia 28 lipca 1922 r. o terminie pierwszych wyborów do Sejmu i Senatu na zasadzie nowej ordynacji wyborczej // Dz U RP, 1922, nr 66, poz. 592. 6. *Ustawa* z dnia 5 sierpnia 1922 r. w sprawie wolności zgromadzeń przedwyborczych // Dz U RP, 1922, nr 66, poz. 594. 7. *Ustawa* o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województw: lwowskiego, tarnopolskiego, stanislawowskiego // Dz U RP, 1922, nr 90, poz. 829. 8. *Obwieszczenie* Generalnego Komisarza Wyborczego z dnia 12 października 1922 r. w sprawie zmiany nazwy listy państwowej Nr 12 // Monitor Polski, 1922, nr 233. 9. *Ogłoszenie* Generalnego Komisarza Wyborczego z dnia 5 października 1922 r. o zgłoszonych listach państwowych kandydatów do Sejmu i Senatu // Monitor Polski, 1922, nr 227. 10. *Obywatele*!... – Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 3327, оп. 1, спр. 22, 134 арк. 11. *Ajnenkiel A.* Historia Sejmu Polskiego. – T. II. Cz. II. II Rzeczpospolita. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s. 12. *Gwiżdż A.* Sejm i Senat w latach 1918–1939 // Bardach J., Grodziski S., Gwiżdż A., Jankiewicz A., Działocha K., Kraczkowski R., Wawrzyniak J. Dzieje Sejmu Polskiego. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. – S. 145 –195. 13. *Dekret* o zwołaniu Sejmu i Senatu // Monitor Polski, 1922, nr. 265, poz. 182. 14. *Ajnenkiel A.* Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polskich 1918–1926. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – 528 s. 15. *Sejm RP.* Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia (Spr. sten. z 1 pos.), łam 2. 16. *Sejm RP.* Okres I. Spr. sten. z 1 pos., łam 4. 17. *Sejm RP.* Okres I. Spr. sten. z 2 pos., łam 9. 18. *Senat RP.* Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia (Spr. sten. z 1 pos.), łam 2. 19. *Senat RP.* Okres I. Spr. sten. z 1 pos., łam 3. 20. *Senat RP.* Okres I. Spr. sten. z 1 pos., łam 3–4. 21. *Senat RP.* Okres I. Spr. sten. z 1 pos., łam 5. 22. *Senat RP.* Okres I. Spr. sten. z 1 pos., łam 5–6. 23. *Senat RP.* Posiedzenie drugie z dnia 1 grudnia 1922 r. // Monitor Polski, 1922, nr 75. 24. *Kaczmarek Z.* Marszałkowie Senatu II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1992. – 284 s. 25. *Senat RP.* Okres I. Druki. – Druk Nr 1. Poprawki do Tymczasowego Regulaminu Obrad Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej (z uwzględnieniem zmian, wprowadzonych uchwałami Sejmu z dnia 24 marca 1920 r., z dnia 21 stycznia 1921 r. i z dnia 1 marca 1921 r.), przyjęte na pierwszym posiedzeniu Senatu w dniu 28 listopada 1922 roku. 26. *Ustawa* z dnia 27 lipca 1922 r.: Regulamin Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej // Dz U RP, 1922, nr 66, poz. 596. 27. *Obwieszczenie* Marszałka Sejmu z dnia 2 grudnia 1922 r. w sprawie zwołania na dzień 9 grudnia 1922 r. Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej // Monitor Polski, 1922, nr 275, poz. 196. 28. *Nr* 70. 1922 lipiec 29, Warszawa. – List R. Dmowskiego do I. Paderewskiego w sprawie sytuacji politycznej w kraju przed wyborami parlamentarnymi // Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. V. 1909–1941. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001. – S. 82–83. 29. *Protokół* Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1922 r. – Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Biuro Sejmu RP, sygn. 13, s. 39–41. 30. *Sejm* Rzeczypospolitej Polskiej... – AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 13, s. 68. 31. *Protokół* z posiedzenia Zgromadzenia Narodowego, na którym dokonano zaprzysiężenia Prezydenta Gabriela Narutowicza... – AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 13, s. 69. 32. *Protokół* przekazania władzy przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego Prezydentowi Rzeczypospolitej Gabrielowi Narutowiczowi // Dz U RP, 1922, nr 109, poz.1007. 33. *Pajewski J., Łazuga W.* Gabriel Narutowicz. Pierwszy Prezydent Rzeczypospolitej. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1993. – 187 s. 34. *Nałęcz Daria i Tomasz.* Gabriel Narutowicz, prezydent Rzeczypospolitej 14 XII –16 XII 1922 // Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. Andrzeja Choinowskiego i Piotra Wróbla. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo, 1992. – S. 35–48. 35. *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 36. *Sejm RP.* Okres I. Spr. sten. z 5 pos., łam 1. 37. *Obwieszczenie* Marszałka Sejmu Macieja Rataja z dnia 16 grudnia 1922 r. w sprawie objęcia zastępczo funkcji Prezydenta Rzeczypospolitej // Monitor Polski, 1922, nr 186, s. 2. 38. *Obwieszczenie* Marszałka Sejmu Macieja Rataja z dnia 16 grudnia 1922 r. w sprawie zwołania Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej. – AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 13, s. 76. 39. *Wróbel P.* Stanisław Wojciechowski, prezydent Rzeczypospolitej 20 XII 1922–14 V 1926 // Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. Andrzeja Choinowskiego i Piotra Wróbla. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo, 1992. – S. 49–64. 40. *Protokół* Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 grudnia 1922 r. – AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 13, s. 85–86. 41. *Protokół* przekazania władzy przez Marszałka Sejmu Macieja Rataja Prezydentowi Rzeczypospolitej Stanisławowi Wojciechowskiemu. – AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 13, s. 111. 42. *Pietrzak M.* Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 356 s. 43. *Gabinety* Drugiej Rzeczypospolitej / Praca zbiorowa pod red. Janusza Farysia i Janusza Pajewskiego. – Szczecin-Poznań: Wydawnictwo LIKON, 1991. – 276 s. 44. *Rybarski R.* Potrzeba rządu // Gazeta Warszawska, 1924, 16. XI, nr 314. 45. *Ustawa* z dnia 31 lipca 1924 r. o naprawie Skarbu Państwa i poprawie gospodarstwa społecznego // Dz U RP, 1924, nr 71, poz. 687. 46. *Pietrzak M.* Parlament w systemie organów państwowych // Ajnenkiel Andrzej, Gwiżdż Andrzej, Pietrzak Michał, Zakrzewski Andrzej. Sejmy Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. Andrzeja Zakrzewskiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1990. – S. 54–108. 47. *Ustawa* z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej // Dz U RP, 1922, nr 21, poz. 164. 48. *Ustawa* z dnia 27 kwietnia 1923 r. o Trybunale Stanu // Dz U RP, 1923, nr 59, poz. 415. 49. *Obwieszczenie* Prezesa Rady Ministrów z dnia 26 czerwca 1926 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o Najwyższym Trybunale Administracyjnym // Dz U RP, 1926, nr 68, poz. 400. 50. *Ustawa* z dnia 17 marca 1925 r. o Państwowej Radzie Rolniczej // Dz U RP, 1925, nr 41, poz. 278. 51. *Ustawa* z 28. XII. 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dz U RP, 1926, nr 1, poz. 1. 52. *Konkordat* pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzecząpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r. // Dz U RP, 1925, nr 72, poz. 501. 53. *Zarządzenie* Prezydenta Rzeczypospolitej w sprawie zamknięcia sesji nadzwyczajnej Sejmu. – AAN, Kancelaria cywilna Prezydenta RP, sygn. 19, s. 9. 54. *Zarządzenie* Prezydenta Rzeczypospolitej w sprawie zamknięcia sesji nadzwyczajnej Senatu. – AAN, Kancelaria cywilna Prezydenta

RP, sygn. 19, s. 10. 55. *Zbiór* ustaw zatwierdzonych przez Senat (1919–1924).– AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 145, nr 1–99. 56. *Zbiór* ustaw zatwierdzonych przez Senat (1919–1924).– AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 144, nr 100–199. 57. *Zbiór* ustaw zatwierdzonych przez Senat (1923–1926). – AAN, Biuro Sejmu RP, sygn. 143, nr 206–379.

Леся Алексиевец

ПАРЛАМЕНТСКИЕ ВЫБОРЫ 1922 Г. И ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЙМА И СЕНАТА ПЕРВОГО СОЗЫВА II РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

В статье анализируются выборы 1922 г. в польский парламент и основные аспекты его деятельности.

Ключевые слова: II Речь Посполитая, сейм, сенат, президент, законодательная власть, правительство.

Lesya Alexiyevets

THE PARLIAMENTARY ELECTION IN 1922 AND THE PECULIARITIES OF THE FIRST CONVOCATION SEYM AND SENATE'S ACTIVITY OF THE RICH POSPOLYTA II

The paper presents the analysis of the Election to the Polish Parliament in 1922 as well as the main aspects of its activity.

Key words: Rich Pospolyta II, Seym, Senate, President, the Legislature, Government.

УДК 930.2+94 (430)

Сергій Троян

ВИТОКИ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ: КОЛОНІАЛЬНІ ПЛАНИ ТА ЗАОКЕАНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦТВА У XVI–XVIII СТ.

У науковій статті досліджено витоки німецького колоніалізму. Головну увагу приділено заокеанській колонізаційно-підприємницькій і колоніально-експансіоністській діяльності німецтва у XVI–XVIII ст. Розкрито зміст колоніального проекту Г. Лейбніца. Висвітлено підприємницьку колоніальну діяльність південно-німецького купецтва в Латинській Америці. Проаналізовано особливості колоніальної політики Бранденбургу-Пруссії.

Ключові слова: німецький колоніалізм, колоніальна політика, колонізація.

Вступ.

На відміну від низки європейських держав (Англії, Голландії, Франції, Іспанії, Португалії) Німеччина майже до кінця нового часу залишалася без власних заморських колоній. Її експансія і колонізація у XVI – сер. XIX ст. розгорталися в основному на території Європи. Але це не означає, що впродовж XVI–XVIII ст. представники німецтва з різних частин Священної Римської імперії німецької нації не здійснювали спроб заволодіти заокеанськими територіями з подальшим їх закріпленням і підпорядкуванням.

Суттєву спонукальну роль у цьому відіграли процеси первісного нагромадження капіталу та торгова колонізація, інтенсивний розвиток якої був викликаний Великими географічними відкриттями. Подорожі Х. Колумба, В. да Гами, Ф. Магеллана ознаменувалися розширенням контактів європейців, зміною їхніх поглядів на світ, появою на карті Землі нових територій, населених невідомими раніше народами. Фактично з цього часу можна говорити про початок єдиної історії світової цивілізації.

Мета наукової розвідки – характеристика й оцінка витоків німецького колоніалізму у вимірі заокеанської колонізаційно-підприємницької, колонізаційно-місіонерської та колоніально-експансіоністської діяльності німецтва у XVI–XVIII ст.

Ідейно-концептуальні витоки німецького колоніалізму.

Поряд з визначними географічними відкриттями важливе значення для початку нової історичної епохи мало європейське Відродження XVI–XVIII ст., пов’язане з грандіозними досягненнями в галузі мистецтва та науки. Показово, що у 1543 р. М. Коперник у книзі “Про обертання небесних сфер” пояснив видимий рух небесних світил обертанням Землі і створив геліоцентричну систему світобудови. Творчість діячів Відродження і наступної епохи Просвітництва була пройнята вірою у безмежні можливості людини, її волі і розуму. Водночас зміна світоглядних позицій європейців супроводжувалася утвердженням ідей про перевагу їхньої культури над культурами інших народів, а значить про відсталість цих народів і, звідси, культурно-цивілізаторську місію білої людини. Такі погляди стали вихідним пунктом, своєрідним поштовхом для формування ідеології колоніалізму. Ці ідеї месіанства безпосередньо вплинули на розвиток якісно нового етапу європейської колоніальної експансії, яка призвела до створення колоніальної системи. Дуже швидко система колоніалізму проголосила наживу останньою і єдиною метою людства.

Передові мислителі того часу не тільки активно відгукувалися на злободенні проблеми сучасного їм суспільного буття, але й намагалися передбачити напрямки розвитку людства в майбутньому. Не дивно, що уже в період раннього європейського Просвітництва з’являється низка проектів, які стосувалися політики, права, державної влади, міжнародних відносин і т. п. Один з таких проектів, який змальовував перспективи і напрямки колоніальної політики,

належить перу відомого німецького вченого-філософа, засновника і президента Бранденбурзького наукового товариства (пізніше – Берлінська Академія Наук) Г. Лейбніца і датується 1672 р. Цей проект був своєрідною реакцією європейців на зростання у той час ролі та значення східного питання у зв'язку з необхідністю найефективнішої відсічі військовому, політичному і релігійному проникненню Османської імперії на територію Європи. Часто при цьому погляди зверталися до Франції, яка значно посилила свої позиції після приходу до влади молодого і честолюбного короля Людовіка XIV і могла б при бажанні реально протидіяти експансії Порти. Саме французькому монарху був адресований колоніальний проект Лейбніца, який не мав змоги звертатися до німецьких державних мужів з тієї простої причини, що не існувало єдиної Німецької держави.

Починаючи свій проект, німецький просвітитель перш за все мав на увазі особисті якості людини, від якої залежало його виконання, тобто французького короля Людовіка XIV. Монарх у той час молодий, прагнув до військових подвигів і завоювань і на цю струну його серця намагався вплинути Лейбніц. Людовіку XIV здавалося, що він легко завоює Голландію. Лейбніц доводив, що це завоювання зовсім не таке легке, як здається. "Взагалі, – вважав Лейбніц, – завойовницька політика в Європі і рано чи пізно приводить до загибелі або, у крайньому випадку, до приниження самих завойовників" [1, с. 144]. Цю думку просвітитель ілюстрував, зокрема, на прикладі всіх німецьких імператорів, які прагнули завоювати Італію. Лейбніц говорив, що війна між цивілізованими народами своїм головним результатом має здобуття незначної території, водночас піддаючи воюючих значному ризику. Франція не повинна йти цим шляхом: їй корисніші будуть мирні внутрішні реформи, які збільшать безпеку короля і благополуччя народу. Європейські народи повинні змагатися між собою не зброєю, а промисловістю, торгівлею, мореплавством. Лейбніц пророчо назвав ці сфери полем для їх змагань. Що стосується зброї, то її європейці мають приміняти тільки проти варварів з метою поширення по всій землі принципів цивілізації. До того ж війни з варварами менш ризиковані і мають значно суттєвіші результати. Звичайно, успіхи у цих війнах супроводжуються руйнуванням і приєднанням цілих варварських держав, підкоренням проживаючих там народів.

Тому, на думку Лейбніца, першим і важливим кроком у вирішенні східного питання повинно стати завоювання Єгипту. Підкоривши Єгипет, французький король стане вождем усіх європейських государів, а Франція – зразком для Європи. Її торгівля зросте і буде направлена як на захід – у приатлантичні і заатлантичні країни, так і на схід – у середземноморські країни. Перемігши турків, Людовік XIV одержить титул візантійського імператора, що зробить його "першим серед монархів і арбітром Європи" [1, с. 145].

Потім Лейбніц вказав на подальші наслідки завоювання Єгипту. Воно, на його думку, дасть французам можливість утвердитися в Індії, що буде неважко, бо Індія не зможе виставити проти них значні сили. Зміцнивши свої позиції в Індії, Франція відкриє європейській цивілізації доступ у Китай, Японію і найвіддаленіші куточки світу. "І ці результати, у порівнянні з якими результати європейських війн здаються дрібницями, великі і суттєві" [1, с. 145], – писав Лейбніц. А тим часом, як вважав німецький мислитель, Єгипет підкорити значно легше, ніж Іспанські Нідерланди. Для цього досить п'ятдесятитисячного війська. Увесь переїзд експедиції від Франції до Єгипту морем займе не більше трьох тижнів. При цьому на Середземному морі є багато островів, які можуть служити безпечним пристанищем для флоту. Лейбніц виділяв, зокрема, Мальту і Кріт як головні пункти на шляху флоту. Крім того, на Середземному морі немає жодного ворожого французькому військового морського флоту. Не зможуть зупинити французів також погано озброєні і слабо дисципліновані військові сили як Єгипту, так і Османської імперії. Стосовно допомоги європейських країн, то, за справедливим переконанням Лейбніца, більша їх частина, у тому числі Австрія, Польща, Росія, "будуть співчувати вторгненню французів, усі будуть радіти падінню Турції" [1, с. 150].

Підсумовуючи, Лейбніц говорив про значення, яке буде мати похід проти Єгипту і завоювання його, і разом з тим про справедливість цього кроку: "Що може бути

справедливіше цього підприємства, в якому справа йде не тільки про поширення, але й про врятування християнської релігії, про звільнення нещасного народу, який стогне під варварським ігом, і скоро втратить залишки своєї релігії? Від цього підприємства залежить благополуччя немалої частини роду людського. Не Єгипет, не Палестина, не Євфрат будуть межами християнського світу; він буде обіймати Японію, китайські землі, невідомі береги Австралії і крайні країни, в яких проживає людина. Ця експедиція позбавить Європу від страху, Францію – від ненависті, християнство, яке до цього часу переживає розбрат, від вікової ганьби, східні народи – від іга невірних, світ від варварства, рід людський від осліплення" [1, с. 150].

Наприкінці березня 1672 р. Лейбніц був викликаний у Францію і мав зустріч з королем Людовіком XIV. Його пропозиція була спочатку вислухана схильно, а потім відхилена. Через два місяці про проект нагадав королю від імені курфюрста Майнського маркіз де Фек'єр, уповноважений Людовіка XIV при німецьких князях. Ось відповідь, одержана 21 червня 1672 р. через французького міністра закордонних справ Арно де Помпона: "Я нічого не кажу вам про проект священної війни; але ви знаєте звичайно, що такі війни вийшли з моди після смерті Людовіка Святого (мається на увазі король Людовік IX (1226 – 1270), який брав участь у 7 і 8-му хрестових походах – С.Т.)" [2, с. 331].

Хоча у XVII ст. проект Лейбніца залишився без уваги, але фактично він був першим, хто виклав широкомасштабну програму майбутньої європейської континентальної і заокеанської колоніальної політики. В основу її був покладений принцип європоцентризму, згідно якому європейцям належало виконати цивілізаторську місію: поширити блага цивілізації по всій землі і залучити до них "варварські народи". Ключем для успішної реалізації цієї програми мало стати завоювання Єгипту. Воно повинно було відкрити двері до захоплення Близького Сходу і турецьких володінь на Середземному і Чорному морях, проникнення в Індію, Китай, Японію, Австралію й Океанію. Все це послаблювало позиції Нідерландів і Англії і перетворювало Францію у гегемона не тільки на європейському континенті, але й у світі. Універсальний і пророчий характер проекту Лейбніца підтверджується всім ходом європейських завоювань на колоніальному поприщі у XVIII – XIX ст. Названі ним країни і народи стали об'єктом експансії європейських держав, що привело до створення могутніх колоніальних імперій і до боротьби між ними, у яку з кінця XIX ст. включилася також Німеччина.

Колонізаційно-місіонерська та підприємницька діяльність німецького купецтва в Південній Америці.

У Вест-Індії і обох Америках, основних районах колоніальної діяльності європейців того часу, були відкриті поклади золота і срібла, відбувався широкий розвиток спочатку тютюнових, потім цукрових і бавовняних плантацій. Проблема дешевої робочої сили у цих колоніях була вирішена шляхом ввозу рабів-африканців. До кінця XVI ст. монополія на колоніальну торгівлю, захоплення земель на Африканському континенті і в Америці належала Іспанії та Португалії. Із зміною шляхів міжнародної торгівлі і початком колоніальної ери до заокеанських загарбань активно прилучилися інші європейські держави – Англія, Франція, Голландія. Водночас у стосунки з Іспанією та Португалією, а потім з їх згоди і в спілкування з віддаленими заморськими країнами вступили німецькі купці.

З початку XVI ст. південнонімецьке купецтво взяло активну участь в освоєнні територій, які були включені в систему світових економічних зв'язків у результаті Великих географічних відкриттів. Ще раніше у постійні або тимчасові контакти з різними країнами і народами за межами Європи вступили купці північнонімецьких міст, що об'єднувалися у могутній Ганзейський торговий союз.

Перший приклад участі німців у колоніальних підприємствах відноситься ще до кінця XV ст., коли у 1482–1485 рр. португальський король Жуан II відправив в Африку дві експедиції під керівництвом Д. Кана. Велику допомогу другій експедиції надав її учасник, підприємливий купець і відомий учений-астроном з Нюрнберга М. Бехайм. Він багато років провів на службі у португальського короля, створив ряд навігаційних приладів і настанов з

морської справи. Бехайм навчив португальців користуватися “посохом Іакова” – астролябією, викладав у лісабонській мореплавній школі і брав участь у далеких морських походах. Про його участь у другій експедиції Кана стало відомо з напису, зробленого Бехаймом у 1492 р. на виготовленому ним першому в Європі Глобусі “Земне яблуко”, який мав діаметр 0,54 м і відобразив географічні уявлення про поверхню землі напередодні відкриття Нового Світу. Оригіналом для Бехайма служила карта світу, яка ґрунтувалася головним чином на даних Птолемея. На своєму глобусі на схід від африканського континенту і південніше Екватора німецький картограф зобразив два великих острови – Мадагаскар і Занзібар. Це було перше науково зафіксоване повідомлення європейця про ці африканські території. Щоправда, не применшуючи заслуг Бехайма, слід зауважити, що німецькі історики морських географічних відкриттів довго перебільшували значення його наукової діяльності під час колоніальних експедицій португальців. На це звернули увагу О. Пешель і Т. Руге – найвідоміші німецькі дослідники історії морських подорожей. Вони підкреслювали, що на глобусі Бехайма помилки в широтах відомих місць досягають 16 градусів, тоді як на картах того часу вони рідко перевищували 1 градус. Історики іронічно зауважували, що “Бехайм був посередній учений і поганий космограф”, а тому “мало ж користі могли отримати португальці від учености нашого земляка” [3, с. 251–252].

Основною формою колоніальної діяльності верхньонімецького купецтва у XVI ст. були інвестиції капіталів в експедиції за прянощами і золотом. “Спрага золота” охопила всю Європу і не обминула німецьких підприємців. Це дуже добре підтвердив Х.Колумб у листі, відправленому ним з Ямайки 7 липня 1503 р. на адресу королівського подружжя Іспанії. Ось що він писав: “Генуезці, венеціанці і всі, хто володіє перлинами, коштовним камінням та іншими дорогоцінностями, готові доставляти їх на край світу в обмін на золото. Золото – це досконалість. Золото створює скарби, і той, хто володіє ним, може здійснити все, що забажає, і здатний навіть вводити людські душі до раю” [4, с. 461]. Так, іспанці під керівництвом Кортеса награбували в країні інків золотих виробів на 380 тис. песо. У березні 1520 р. частина з них була доставлена у королівський палац. Великий німецький митець А. Дюрер, який знаходився у той час в Іспанії, був запрошений оглянути ці скарби. Під враженням побаченого художник писав: “Ніколи у житті так не раділо моє серце. Серед речей я побачив незвичайні художні цінності і був вражений винахідливістю людей, які жили у таких віддалених країнах” [5, с. 300–301]. Не дивно, що німецькі торговельно-підприємницькі також взяли безпосередню участь у конкісті та колонізації деяких південноамериканських територій.

Цьому сприяли також фактори, які зумовлювалися взаємозв’язком історичних процесів з психологією особистості. Капіталістичні відносини створювали нову ситуацію життєвого розвитку. Вона відкривала широкі можливості для самореалізації особистості у різноманітних сферах життєдіяльності. Водночас піднесення почуття особи, розвиток духу індивідуальності, допитливості, ініціативності виступили об’єктивними передумовами в утвердженні нового суспільного ладу. На відміну від середньовіччя історична ситуація характеризувалася об’єднанням в практиці життя і діяльності представників правлячого прошарку різноманітних видів соціальної активності. “Таке розмаїття неусталених соціальних ролей створювало загальну атмосферу, в якій високо цінувалася індивідуальність і незвичайність” [6, с. 9], – відзначав російський історик Л. Баткін. Можна стверджувати, що в перехідну епоху від середніх віків до нового часу життєвий шлях особистостей, у тому числі й тих, що стали на стежку колоніальної політики, був значною мірою результатом їх власних зусиль, продуктом індивідуального самоствердження. Це особливо було характерно для представників німецького народу, які в умовах феодальної роздрібленості Німеччини відсутності єдиної держави змушені були розраховувати тільки на власні сили. Яскравим прикладом цього може служити діяльність членів торгового дому Вельзерів на колоніальному поприщі.

Вельзери були представниками німецького патриціату і на рубежі XV–XVI ст. зайняли друге місце після Фуггерів серед верхньонімецьких торговельно-банківських купецьких

компаній. З 70-х років XV століття Вельзери імпортували середземноморські товари і торгували сріблом Тіроля. У 1505–1506 рр. вони разом з італійськими купцями і Фуггерами здійснили експедицію в Сет-Індію, яка принесла їм 175 % прибутку. В першій половині XVI ст. факторії Вельзерів знаходилися у Данцигу, Нюрнберзі, Фрейбурзі, Цюріху, Берні, Мілані, Генуї, Венеції, Римі, Антверпені, Ліоні, Лісабоні, Сарагосі, Севільї та інших містах. Після введення у 1506 р. монополії португальської корони на торгівлю прянощами Вельзери як компенсацію одержали цукрові плантації на о. Мадейра.

Наступним етапом у посиленні позицій Вельзерів в іспанських колоніях було заснування ними у 1526 р. факторії на о. Еспаньола (Таїті) в Санто-Домінго. Це місто у той час фактично було столицею Нового Світу, центром іспанської колонізації. Через Санто-Домінго кораблі Вельзерів доставляли на узбережжя Америки вино, тканини, продовольство, коней, а в Європу експортували цукор. Факторія у Санто-Домінго використовувалася Вельзерами також як база для торгівлі рабами. У результаті один з представників цього дому – Варфоломей Вельзер – настільки збагатився, що зміг разом з Фуггерами надати імператору Священної Римської імперії німецької нації Карлу V позичку, яка дорівнювала 12 т золота. За це Вельзери отримали почесний дворянський титул і дозвіл займатися колоніальною політикою. За згодою імператора саме В. Вельзер у 1527 р. спорядив в Іспанії три кораблі, які під керівництвом Дальзінгера відправилися в Америку.

Численні слухи про багатства колоній, а також розрахунки на багаті поклади благородних металів підштовхнули компанію Вельзерів до участі в освоєнні Венесуели. Г. Ейгнер та І. Зайлер – службовці фірми Вельзерів – уже 27 березня 1528 р. підписали з іспанською короною угоду, яка давала їм право на завоювання, заселення і управління Венесуелою. Німці обіцяли на протязі двох років заснувати там два поселення по 300 чоловік і три фортеці, а також прислати з Німеччини 50 гірничих майстрів, щоб “виявити копи і рудні жили золота, срібла та інших металів” [7, с. 243–244]. У 1528–1529 рр. Вельзери підписали перші контракти з гірничими робітниками, які через Санто-Домінго відправилися у Венесуелу. Колоністам надавалися ділянки землі для спорудження будинків і заняття сільським господарством. Через чотири роки ці ділянки ставали їх власністю. Водночас німці зобов’язувалися спорядити чотири кораблі на 200 чоловік для придушення бунту індіанських племен і частини колоністів у прикордонній з Венесуелою іспанській провінції Санта-Марта. Такими були перші кроки Вельзерів на поприщі колоніальної діяльності в Південній Америці.

Додатково до березневого договору Ейгнер і Зайлер у квітні 1528 р. уклали угоду з Ф. де Лос Кобосом, який мав привілеї корони на видобуток благородних металів в Америці. Німцям надавалося право на отримання 1 % від золота і срібла, знайденого і добутого у провінціях Санта-Марта та Венесуела. Вони отримали від короля монополію на ввіз в іспанські колонії протягом чотирьох років 4 тис. негрів-рабів. За це Ейгнер і Зайлер (фактично від імені Вельзерів, які стояли за ними) платили короні 20 тис. дукатів і повинні були продавати негрів у Санта-Домінго не дорожче, ніж по 55 дукатів. У 1529 р. з Німеччини в Америку прибуло також за одними даними 50, а за іншими – 80 гірничих робітників [8, s. 52, 78–79]. Однак спроби Вельзерів налагодити видобуток руди, золота і срібла в колонії зазнали невдачі, а доля німецьких робітників була плачевною. Тільки 11 з них у 1531 р. зуміли повернутися в Німеччину, де розпочали тривалий, але безуспішний процес проти Вельзерів.

Успішні кроки по видобутку руди були здійснені нюрнберзьким бюргером Г. Тетцелем у середині 40-х рр. XVI ст. на Кубі. Там він організував компанію, до якої ввійшли два його брати, два зятя, а також Л.Нюрнбергер, зв’язаний з Вельзерами. Управління знаходилося в руках Тетцеля, а в Нюрнберзі справи фірми вів його брат. 11 січня 1546 р. Тетцель уклав з іспанською короною договір на 20 років про експлуатацію кубинських мідних копалень. Через два роки губернатор Сантьяго-де-Куба писав королю, що Тетцель виплавляє мідь тільки для себе і відмовляється розкрити секрет плавки, поки всі жителі острова не пообіцяють здавати йому “вічно” 1/20 всієї добутої міді [9, s. 471–475, 478–479]. За угодою 1550 р. колоністи, які бажали організувати виплавку міді, могли віддавати своїх рабів на чотирьохмісячне навчання до Тетцеля. У вигляді компенсації останній отримував 3 % із всієї

виплавленої на острові міді. Тетцель також зберігав становище монополіста у збуті міді, який він здійснював через своїх довірених осіб [10, s. 481–486]. У 1571 р. Тетцель поновив свій договір з короною. Однак після його смерті рудники і плавильні перейшли до іспанців.

Вельзери разом з Фуггерами здійснили невдалу спробу організувати видобуток срібла у Мексиці. У 1536 р. К. Райзер, севільський фактор Фуггерів, і зв'язаний з Вельзерами Л. Нюрнбергер надіслали гірничих і плавильних робітників у Таско. Там були збудовані рудники, але вони виявилися збитковими, що привело до великих грошових втрат їх засновників. Отже, південнонімецьке купецтво не відіграло суттєвої ролі в організації видобутку благородних металів в Америці у XVI ст. До того ж його підприємницька діяльність у цій сфері припала на першу половину, а основний потік срібла з Америки в Європу ринув починаючи з 60-х років.

За 28 років "правління" Вельзерів у Венесуелі мова може йти про діяльність тільки трьох німецьких губернаторів: А. Альфінгера, Н. Федермана і Г. Хоермута. Правління Г.Рембольта у 1542–1543 рр. здійснювалося з перервами і припало на період, коли Вельзери фактично вже покинули Венесуелу. Німецькі губернатори одночасно були службовцями фірми Вельзерів і мали перед ними серйозні зобов'язання. Загальна кількість німців – службовців Вельзерів, які брали участь у завоюванні Венесуели, навряд сильно перевищувала кількість у 10–12 чол. [7, с. 251]. Вельзери покладали на своїх підлеглих всю відповідальність за можливі збитки і водночас підкреслювали, що весь прибуток належить компанії. Вірогідніше всього, що цим вони прагнули забезпечити права компанії, оскільки особам, які діяли в колоніях, безумовно, надавалися можливості для особистого збагачення. Німецькі колонізатори уже на початку своєї діяльності користувалися цим сповна. Їхня психологія, весь хід думок були підпорядковані прагненню наживи будь-якою ціною, у тому числі за рахунок не тільки конкурентів, але й у деяких випадках навіть партнерів. Це добре проявилося у діяльності німецьких посадових осіб на території Венесуели.

Не дивлячись на обмеження з боку Вельзерів, іспанської королівської адміністрації і магістрату м. Коро (у другому провінційному центрі Маракайбо весь час управляли тільки іспанці), німецькі губернатори, особливо у перші роки їх діяльності, юридично і фактично користувалися у Венесуелі широкими правами. Вони мали право розглядати громадянські і карні справи, а також скарги, зміщувати старих і призначати нових посадових осіб, засновувати поселення або фортеці, здійснювати походи углиб території, завойовувати нові землі і з цією метою залучати до походів іспанських колоністів. По суті губернатори розпоряджалися всією військовою здобиччю після сплати королівської п'ятини, яку повинні були ділити між колоністами і конкістадорами. Оскільки у руках німецьких губернаторів у Коро зосереджувалася реальна військова й адміністративна влада, то вони могли проводити досить незалежну політику в своїх інтересах, та в інтересах своїх патронів – компанії Вельзерів. Особливо яскраво це проявилося у політиці стосовно іспанських колоністів у роки правління Альфінгера. Він прагнув зміцнити свою владу, використовуючи фактично торгову монополію Вельзерів у Венесуелі. Іспанцям заборонялося вести самостійну торгівлю з індіанцями і тільки кораблям Вельзерів дозволялося заходити у Венесуелу. Хоча у 1531 р. ця заборона була скасована, однак населення міст Коро і Маракайбо продовжувало повністю залежати від поставок Вельзерами морським шляхом з Санто-Домінго та інших міст продовольства, одягу, коней. Особливості діяльності німецьких губернаторів у Венесуелі, що викликали невдоволення іспанських переселенців, були закономірним наслідком політики торгової компанії Вельзерів, яка прагнула забезпечити собі максимальний прибуток при мінімальних затратах. Така політика випливала з світоглядних позицій німців, які хотіли швидко збагатитися, поки іспанці давали їм таку можливість.

Німці з компанії Вельзерів вступали також у контакт з місцевим індіанським населенням. На основі капітуляції 1528 р. губернатори мали право перетворювати корінних жителів у рабів тільки у випадку збройного опору європейцям. У 1531 р. іспанський король відмінив рабство індіанців у всіх заморських колоніях. Однак у Венесуелі німецькі губернатори та їх заступники продовжували широко використовувати рабів-індіанців як

носильників під час експедицій. При цьому німці дуже часто жорстоко поводилися з місцевим населенням. За свідченням очевидців, у результаті десятирічного правління німецьких губернаторів у Венесуелі індіанське населення різко скоротилося [7, с. 260]. Це були перші прояви жорстокого поводження німецьких колонізаторів з туземцями. Пізніше воно стане нормою їхньої поведінки в колоніях, моральним виправданням якої будуть посилання на відсталість народів колоній, необхідність навчити їх працювати і користуватися благами цивілізації.

Основною метою німецьких походів углиб країни було захоплення золота в індіанських племен. Про це свідчать повідомлення їх німецьких учасників: "Історія Індії" Федермана та "Щоденник" і листи Ф. фон Гуттена (двоюрідного брата відомого гуманіста У. фон Гуттена). Службовці Вельзерів за час управління Венесуелою здійснили шість експедицій углиб континенту. Щоправда, віддаленість районів пошуку, прискіпливий контроль з боку іспанської королівської адміністрації утруднювали Вельзерам реалізацію їх планів. Крім того, уже з самого початку управління Венесуелою німецькі губернатори зустріли опір з боку місцевих властей та іспанських колоністів, які прагнули до освоєння відкритих територій, а не до організації експедицій з метою пошуку Ельдорадо – багатих на золото земель.

Остання експедиція, яка продовжувалася з серпня 1541 р. до травня 1546 р., закінчилася для Вельзерів плачевно. Її очолювали призначений заступником губернатора фон Гуттен і старший син голови аугсбурзького торговельного дому Б. Вельзер. метою походу були пошуки Ельдорадо, а маршрут пролягав з Коро до Східних Андів. У цей час іспанська колоніальна адміністрація направила свого чиновника Х. де Карвахала в Коро для розслідування діяльності німецьких губернаторів. На початку 1545 р., дізнавшись про завершення експедиції фон Гуттена і про багату здобич, де Карвахал зі своїм загоном вий шов йому назустріч. Карвахал прагнув захопити великий вантаж золота і використав також для цього невдоволення багатьох іспанських конкістадорів німецькими керівниками походу. Після тривалих переговорів фон Гуттен і Б. Вельзер були несподівано захоплені людьми Карвахала і страчені. Це фактично привело до остаточного згортання діяльності компанії Вельзерів у Південній Америці.

Таким чином, діяльність торговельно-підприємницького дому Вельзерів у Венесуелі була нетривалою. Лише 10–12 років компанія фінансувала це підприємство. Крім того, правління Вельзерів було обмеженим, тому що німецькі губернатори – службовці фірми – діяли під судовим та адміністративним контролем іспанської феодальної держави. Все це утруднювало Вельзерам проведення самостійної колоніальної політики, яка б повністю відповідала їх інтересам. У цілому є підстави вважати, що підприємство німців у Венесуелі виявилося збитковим. Зокрема прибутки іспанців, які мали там набагато міцніші позиції, були мізерні: від 1529 до 1538 рр. вони становили всього 1200 песо. Самі Вельзери оцінювали свої збитки в провінції за 11 років (з 1529 по 1540) у 110 тис. дукатів. Водночас у 1554 р. у торговій книзі борги Вельзерам "губернаторства Венесуела" дорівнювали 7556 гульденів або приблизно 5670 дукатів [11, s. 136]. Не дивно, що у 1556 р. Вельзери повністю розчарувалися у своєму південноамериканському підприємстві і добровільно відмовилися від всіх прав на Венесуелу.

Специфіка правління Вельзерів у Венесуелі витікала з торгового характеру їх підприємства. На відміну від іспанських колонізаторів вони не насаджували феодалізм, а здійснювали завойовницькі походи у віддалені райони країни. Сома по собі підприємство німців носило ранньокапіталістичний характер, було перш за все торговою і банківською компанією. Це визначало її політику в південноамериканських володіннях. Погоня за благородними металами займала головне місце в колоніальній діяльності південнонімецького купецтва в період первісного нагромадження капіталу. Вельзери, основна сфера діяльності яких знаходилася за межами Венесуели, не надавали своїй колонії великого значення. Вони прагнули до отримання швидких економічних результатів, не турбуючись при цьому про населення колонії, що викликало його невдоволення, яке доповнювалося національними і релігійними моментами. Після втрати всіх позицій у Венесуелі справи компанії Вельзерів

погіршилися. Її керівник В. Вельзер за виступ проти іспанців був страчений. Все це підірвало могутність фірми і в 1614 р. аугсбурзькі Вельзери збанкрутували.

Розглянувши колоніальну діяльність німців у Центральній і Південній Америці в XVI ст., можна зробити певні висновки про її вплив на зародження елементів ідеології німецького колоніалізму.

Німецькі колонізатори в Південній Америці займали підпорядковане становище, отримавши часткове право на володіння Венесуелою з рук іспанської корони. Тому вони повинні були у значній мірі рахуватися з інтересами своїх покровителів. Водночас, добре розуміючи, що у будь-який момент можуть втратити права на експлуатацію земель у Новому Світі, Вельзери прагнули якомога швидше одержати максимальні прибутки від володіння колонією. З цією метою вони встановили свою торгову монополію, а також здійснювали завойовницькі грабіжницькі походи вглиб території, залучаючи до них велику кількість іспанських колоністів. Це все накладало відбиток на формування психологічного стереотипу "вічно другої" у колоніальних справах німця-колонізатора. Він повинен був за рахунок кращої організації справи, раціональнішого використання часу, хитрощів і кмітливості, а де можна сили і тимчасової переваги отримати по можливості швидкий і максимальний прибуток з колонії, не нехтуючи при цьому ніяким методами. Ця психологічна установка з самого початку стала одним з елементів ідеології німецького колоніалізму, визначивши, водночас, одну з її специфічних рис.

Опинившись у Новому Світі у чужому (іспанському) колоніальному оточенні, німці зуміли зосередити реальну адміністративну і військово-політичну владу тільки в руках мізерної групки службовців компанії Вельзерів, основну частину яких складали губернатори та їх заступники. Вони змушені були діяти як чиновники іспанської адміністрації, але при цьому прагнули скористатися всією повнотою своєї влади, по можливості навіть не рахуючись зі своїми фактичними покровителями – іспанцями, інтереси яких виражала широко розгалужена іспанська колоніальна адміністрація в Латинській Америці. Це вело до формування у німців ще одного психологічного стереотипу – з одного боку, прагнення використати слабкі сторони в системі колоніального покровителя, держави-метрополії, з рук якої отримане право на тимчасове володіння територією, а, з другого, прагнення до служби і партнерства з метою одержання колоніального прибутку. Значно пізніше цей стереотип перетворився в ідейну установку, якою користувалися німецькі колонізатори, проникаючи у сфери впливу сильніших і більш досвідчених колоніальних суперників.

Умови колоніальної діяльності німців у Південній Америці сприяли виробленню у них психологічної установки на небажання займатися серйозною і довготривалою господарською роботою. Вона проявилася в орієнтації в основному на торговельно-посередницькі і торговельно-лихварські підприємства, а також на заходи, які б давали швидкий економічний ефект – завойовницькі, грабіжницькі походи та інтенсивну розробку покладів дорогоцінних металів і коштовного каміння силами кваліфікованих переселенців з Німеччини і з використанням монополії на найновіші технічні винаходи. Таким конструктивним формам діяльності як заснування сільськогосподарських поселень колоністів, будівництво і зміцнення фортець, прокладання доріг німецькі губернатори приділяли значно менше уваги. Тому господарський ефект для колоній був незначним, навіть мізерним, а німці, водночас, звикали до нераціонального господарювання в колоніальних країнах, орієнтованого фактично на тимчасові переваги, а не на перспективу. Це стало ще одним елементом ідеології німецького колоніалізм, який пізніше значно послабив можливості Німеччини у колоніальному суперництві з іншими європейськими державами-метрополіями.

Такими були основні ідейно-психологічні наслідки перших колоніальних підприємств німців у латиноамериканських країнах, які мали безпосередній чи опосередкований вплив на формування різних елементів і сторін ідеології німецького колоніалізму.

Колоніальна діяльність Бранденбургу-Пруссії в кінці XVII – на початку XVIII ст.

Під час правління "великого курфюрста" Фрідріха Вільгельма Бранденбурзького німці здійснили ще одну, після Вельзерів, спробу здобути власні колонії. Вона була наслідком діяльності його практичної натури. Недаремно російський історик і публіцист Г. Форстен на

рубежі XIX–XX ст. писав, що Фрідріх Вільгельм "ніколи не дивився на політику, як на теорію; він завжди спрямовував її, керуючись обставинами, на свою користь" [12, с. 307]. Створивши морське міністерство, "великий курфюрст" марно прагнув покласти початок широко задуманій морській і колоніальній політиці. Наслідуючи англійських піратів і колонізаторів, він за порадою голландського шукача пригод Б. Рауле змусив кілька оснащених ним кораблів напасти на іспанські судна в Атлантиці і доручив своїм агентам з спеціально створеної Африканської торгової компанії споруджувати на Гвінейському узбережжі Африки форти, а також домовлятися з туземними князьками про передачу території у володіння Бранденбургу. Все мало робитися з "Божою допомогою" – Deo duce, – як можна було прочитати на відкарбованих курфюрстом дукатах Африканської компанії.

Німці прагнули скористатися тим, що ще з XV ст. португальські рабовласники почали перетворювати цей район у величезну арену "полювання на чорношкірих". Узбережжя Верхньої Гвінеї від гирла річки Вольти до дельти Нігеру стало важливою областю торгівлі рабами в Африці. З'явилася навіть назва узбережжя сучасної Гани, Того, Беніну, яка яскраво ілюструє ситуацію, що склалася у XVI–XVIII ст., – Невільницький берег. Самеця смуга західноафриканського узбережжя привернула слідом за португальцями, голландцями, французами і англійцями погляди німецьких мореплавців в кінці XVII ст. Перші їхні кораблі з'явилися в Гвінеї у 1683 р. Водночас Бранденбург заснував там свої форти і факторії. Так, на території сучасної Гани німці спорудили фортецю Гросфрідріхсбург, а на острові Арген відбудували старий занедбаний португальський форт. Вони служили торговими центрами, де скуповувалися невільники і товари у навколишніх жителів. Форт мав спеціальне приміщення для рабів, у якому куплені африканці чекали приходу невільницького корабля. Воно могло вмістити від кількох десятків до кількох сотень негрів. Крім того, бранденбуржці у своїх фортах і факторіях тримали гарнізон чисельністю 85 чоловік. Для порівняння, голландські гарнізони нараховували у той час 368 чоловік, англійські – 208, датські – 85 [13, s. 6].

Підприємці Бранденбургу прагнули до неосяжного для них ідеалу: стати торговим посередником такого ж масштабу, як колоніальні купці Нідерландів та Англії. Не маючи колоній у Новому світі, вони посилали в Америку щорічно один-два невільницьких кораблі, продавали рабів там, де було дорожче. Найбільш відомим був трикутний маршрут: 1) шлях з Європи в Африку вздовж берега до Гвінейської затоки, де продавали промислові товари і взамін купували рабів; 2) перехід з екваторіальними течіями до Антильських островів, куди доставляли негрів для роботи на плантаціях, а судна завантажували прянощами; 3) повернення в Європу кораблів з колоніальними товарами за допомогою антициклону. При цьому перехід від Сан-Томе до Антильських островів міг тривати від 40 до 120 і навіть більше днів, якщо наступав штиль. Слід також зауважити, що незначну долю африканської работоргівлі становив вивіз рабів у Європу. Купці-бранденбуржці поряд з підприємливими людьми з інших держав взяли участь у доставці "чорного дерева" на територію Старого Світу. За весь час работоргівлі в Європу доставили від 50 до 100 тис. негрів [14, с. 84].

Зрозуміло, авантюристичні спроби перетворити Бранденбургу морську і колоніальну державу ні до чого, крім втрати грошей, не привели. На початку XVIII ст. бранденбуржці не витримали конкуренції і покинули Африку. У 1717 р. прусський король Фрідріх Вільгельм I підписав з нідерландською Вест-Індською договір про передачу їй своїх колоніальних володінь за 6 тис. дукатів. Німецькі форти і факторії після 1721 р. перейшли до голландців, чим було покладено кінець колоніальній політиці феодально-абсолютистського Бранденбурзького курфюрства, я поті Прусської держави в епоху меркантилізму. Але ці "колоніальні подвиги" Фрідріха Вільгельма і його наступників не були забуті в Німеччині.

У розпал заокеанської експансії 1884–1885 рр. колоніальні ентузіасти прагнули підігріти спогади про далеке минуле, у якому відшукували "натхненні" приклади участі німців у пограбуванні народів Африки. Орган націонал-ліберальної партії "Кельніше Цайтунг" у вересні 1884 р. надрукував детальну статтю про африканські авантюри Бранденбурга-Пруссії у 1681–1721 рр. Автор особливо хвалив рейхсканцлера Бісмарка за те, що він відродив і продовжив цю "славну" справу, розпочату "Великим курфюрстом" [15].

Відділення військової історії німецького генерального штабу видало у 1885 р. спеціальну публікацію “Бранденбург-Пруссія на Західному березі Африки у 1681–1721 рр.” [16]. Один екземпляр цієї книги був урочисто піднесений Бісмарку в день його 70-річчя, як “невтомному борцю за зміцнення німецької могутності, у тому числі й на колоніальному поприщі” [17, s. 496]. Тим самим підкреслювалася роль рейхсканцлера в успішному здійсненні німецької колоніальної експансії на території Африки і в басейні Тихого океану протягом 1884–1885 рр., відзначалася спадковість колоніальної політики Німеччини, її “глибокі” історичні корені і традиції. Тобто, історичні сторінки колоніальної діяльності Бранденбурзько-Прусської держави в Африці у кінці XVII – на поч. XVIII ст. використовувалися з пропагандистською метою активними прибічниками німецької колоніальної експансії сер. 80-х рр. XIX ст.

Висновки.

Підсумовуючи, відзначимо, що впродовж XVI–XVIII ст. німецька буржуазія, купецтво і юнкерство майже не брали участі у колоніальному пограбуванні та експлуатації неєвропейських народів. Не було серйозних колоніальних традицій, які б залишили помітні сліди у свідомості німців. Торгові й плантаційні колонії вважалися справою англійців або голландців. Німецькі емігранти шукали нову батьківщину майже виключно на території Америки. Колоніальне минуле німців зводилося до епізодичних прагнень і спроб хоч якимось чином взяти участь у великому колоніальному бізнесі інших крупних західноєвропейських держав (особливо у работоргівлі). Тільки в окремих випадках справа виходила за рамки безплідного, найчастіше фантастичного прожектерства. Тоді створювалися авантюристичні підприємства, які майже завжди приносили їх ініціаторам жорстокі розчарування і втрати. Загальний хід цих спроб упродовж XVI–XVIII ст. показує, що абсолютистські князівські режими і бюргерство німецьких міст, які не мали підтримки могутньої держави і флоту, не в змозі були взяти участь у колоніальному поділі світу. Послідовна меркантильна торгова, навігаційна і колоніальна політика великих морських держав до другої пол. XIX ст. створювала бар’єри, які німці долали тільки у виняткових випадках. Тому стає повністю зрозумілим, чому тісний і нерозривний зв’язок з ідеями про необхідність об’єднання Німеччини і створення сильної європейської держави, яка б зайняла гідне “місце під сонцем”, – характерна особливість процесу зародження і становлення елементів ідеології німецького колоніалізму в XVI–XVIII ст.

Уже від початку своєї колоніальної діяльності у новий час Вельзери та інші німці не могли користуватися підтримкою і покровительством свого уряду і держави. Вони були свого роду “колонізаторами без батьківщини”. Це було зв’язано з тим, що до 1871 р. німецькі землі залишалися територіально і політично роздрібленими. Німецькі правителі до кінця XIX ст. не могли навіть серйозно думати про колоніальне суперництво з Іспанією і Португалією, а потім Великобританією і Францією, які володіли величезними заморськими територіями. Тому у підприємливих німців-колонізаторів склалося три ідейних принципи, які різним чином, але суттєво вплинули на формування ідеології колоніалізму.

Перший принцип полягав у зародженні й утвердженні своєрідного “комплексу неповноцінності”. Він надовго відбив у багатьох поколінь німців усякий інтерес до заокеанської колоніальної діяльності. Не дивно, що з серйозних і помітних справ на цьому поприщі у XVI–XVIII ст. слід виділити тільки підприємство Вельзерів і колоніальні авантюри Бранденбурзько-Прусської держави у Західній Африці.

Але принцип “комплексу неповноцінності” не був головним і єдиним. Помітну роль відігравав принцип “опори тільки на власні сили”. Він закріпився у постійному прагненні німців до створення самостійних, незалежних від держави структур, державного покровительства і фінансування колоніальних компаній, товариств, союзів та інших об’єднань.

Нарешті, суттєвого значення набув принцип, який можна назвати “принципом безпринципності”. В теорії і на практиці він проявився у прагненні різних німецьких колоніальних об’єднань чи окремих німців-колонізаторів піти на службу до інших колоніальнх держав або колоніальних ділків, які представляли іноземні інтереси. Так було з

Вельзерами і Фуггерами, які головну мету своєї колоніальної діяльності бачили в якнайшвидшому збагаченні будь-якими способами.

На загал, ідеологія німецького колоніалізму виходила з визнання закономірності колонізаційних процесів, бажаності й необхідності участі в них німців, багатоплановості їх негативного і позитивного впливу на різні народи, сприяння прискоренню формування інтеграційних зв'язків у світовому масштабі.

Список використаних джерел

1. *Отечественные* записки. – 1867. – № 6. – Кн. I. 2. *Русский* вестник. – 1864. – № 7. 3. *Магидович И. П.* Очерки по истории географических открытий: В 5т. / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М.: Наука, 1982. – Т. I. 4. *Путешествия* Христофора Колумба. Дневники, письма, документы. – М.: Географгих, 1961. 5. *Косидовский З.* Когда солнце было богом / З. Косидовский. – М.: Наука, 1970. 6. *Баткин Л. М.* Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления / Л. М. Баткин. – М.: Наука, 1978. 7. *Савина Н.* В. Южнонемецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. / Н. В.Савина. – М.: Наука, 1982. 8. *Halber K.* Die überseeischen Unternehmungen der Welser / K. Halber. – Lpz., 1903. 9. *Werner T. G.* Das Kupferhüttenwerk des Hans Tatzel aus Nürnberg auf Kuba (1545–1571) / T. G. Werner // Virteljahrschrift für Sozialbund Wirtschaftsgeschichte. – 1961. – Bd. 48. – Anhang N 9, 12. – S. 471–475, 478–479. 10. *Ibid.* – Anhang N 14. – S.481–486. 11. *Fragment* des Schuldbuches der Augsburger Weiser von 1554 bis 1560 // Soripte Nercaturae. – Fol. 38. – S. 136. 12. *Форстен Г.* К вашей политике великого курфюрста Фридриха Вильгельма Бранденбургского / Г. Форстен // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – № 6. – С. 307. 13. *Davies K.* Royal African Company / K. Davies. – L., 1957. 14. *Ваккури Ю.* Цивилизации долины Нигера: золото и легенды: Пер. с финск. / Ю. Ваккури. – М.: Прогресс, 1988. 15. *Kölnische* Zeitung. – 13–14. 09. 1884. 16. *Brandenburg-Preussen* auf der Westküste von Africa 1681 bis 1721. – Lpz., 1912. 17. *Grenzboten*. – IV. – VI. 1885.

Сергей Троян

ИСТОКИ ГЕРМАНСКОГО КОЛОНИАЛИЗМА: КОЛОНИАЛЬНЫЕ ПЛАНЫ И ЗАОКЕАНСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕРМАНСТВА В XVI–XVIII СТ.

В научной статье исследуются истоки германского колониализма. Главное внимание уделено заокеанской колонизационно-предпринимательской и колониально-экспансионистской деятельности германцев в XVI–XVIII ст. Раскрыто содержание колониального проэкта Г. Лейбница. Освещена предпринимательская колониальная деятельность южно-германского купецтва в Латинской Америке. Проанализированы особенности колониальной политики Бранденбурга-Пруссии.

Ключевые слова: германский колониализм, колониальная политика, колонизация.

Serhiy Troyan

THE BEGINNINGS OF GERMAN COLONIALISM: COLONIAL PLANS AND TRANSOCEANIC ACTIVITY OF GERMANY IN XVI–XVIII

The beginnings of German colonialism are explored in the article. The main attention is paid to German transoceanic colonial-entrepreneurial and colonial-invasive activities in XVI–XVIII centuries. The context of Gottfried Leibniz's colonial project is described in the article as well as the entrepreneurial activity of South German merchants in Latin America. The author also analyzes peculiarities of Brandenburg-Prussia colonial politics.

Key words: German colonialism, colonial politics, colonization.

УДК 94 (438)

Юлія Басняк

ТЕРОРИЗМ ТА СТАНОВЛЕННЯ ТРАНСАТЛАНТИЧНОЇ КОНТРТЕРОРИСТИЧНОЇ СПІВПРАЦІ: ДО І ПІСЛЯ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ

Стаття присвячена темі тероризму, процесам становлення трансатлантичної контртерористичної співпраці. Американсько-європейське співтовариство залишається найбільш важливою силою в боротьбі за мир і безпеку в усьому світі з часів "холодної війни". Після 11 вересня 2001 р. співпраця у зв'язку з боротьбою з тероризмом стала головним аспектом майбутніх трансатлантичних відносин.

Ключові слова: тероризм, трансатлантична контртерористична співпраця, глобалізація.

Зростаючі темпи поширення тероризму є однією з найважливіших проблем сучасних міжнародних відносин, адже можливість доступу і застосування технологій масового знищення екстремістськими угрупуваннями стають загрозою, не лише для окремих країн, а для всієї світової спільноти. В даних умовах такі чинники розвитку сучасного світу, як глобалізація лише підсилюють актуальність даної проблеми та звертають особливу увагу на проблеми, пов'язані з національної безпекою та необхідністю забезпечення спокою і миру для країн європейської спільноти та Америки.

З огляду на зростаючу актуальність, за останнє десятиліття у всьому світі почало з'являтись багато наукових праць присвячених проблемам тероризму, збереження національної безпеки, відповідно зростає інтерес до проблематики антитерористичної боротьби. Слід однак зауважити, що з даної теми переважають іноземні праці, особливо англомовні, наприклад, книга "Атлантична спільнота під тиском" професора Кембриджського університету [3], де автор ілюструє основні проблеми трансатлантичних відносин, а також співпраці в сфері боротьби з тероризмом, проблемі антитерористичної діяльності НАТО, присвячені численні праці Крістофера Беннета [7]. Серед вітчизняних, варто відзначити роботу А. Яцько [6], в якій основна увага приділяється визначенню і характеристиці поняття "тероризм", а також тенденціям його змін. Колектив авторів посібника "Сучасний тероризм: світові, вітчизняні та регіональні тенденції" [5] зосереджується на впливі тероризму на політику окремих держав, та міжнародні відносини в цілому. Таким чином, можна стверджувати, що дана тематика є досить добре вивченою, однак проблематика антитерористичної співпраці в контексті трансатлантичних відносин в сфері безпеки висвітлена недостатньо і потребує подальших наукових досліджень.

Основними завданнями, які ставить автор статті – це: – чітко визначити і охарактеризувати власне термін "тероризм", – на прикладі трансатлантичної контртерористичної співпраці продемонструвати різне сприйняття і ставлення до даного явища, – прослідкувати динаміку змін, що відбувалися у процесі становлення антитерористичного співробітництва між США та Європейськими державами.

Тероризм, як суспільне явище настільки ж давній, як і саме насильство, тому в історії людства можна знайти безліч подій, які можна за тими, чи іншими ознаками класифікувати як прояви терористичних дій, однак набагато легше прослідкувати переломні моменти в існуванні даного явища. Так, наприклад, закінчення "холодної війни" можна назвати однією з таких точок відліку, коли відбувалось певного роду переупорядкування міжнародного тероризму, зникнення одних терористичних рухів і поява інших.

Упродовж першої половини XX ст. тероризм був розчинений у кривавому хаосі революцій, громадянських і світових війн. Він став обов'язковим компонентом будь-якого соціально-політичного або воєнного протистояння. В цей період всі терористичні

угрупування можна поділити на певні види, в залежності від способів та цілей їх діяльності. До першого виду належать терористичні угрупування, що тісно пов'язані з організованою злочинністю, а особливо з торговцями наркотиків. Основною метою для них є отримання грошей, а прояви діяльності таких угрупувань найбільш поширені в Афганістані та Південній Америці. Другий вид терористичних організацій, складають угрупування, що в своїх діях переслідують дещо ширшу мету, і окрім фінансового, тут ще з'являється й релігійне, етнічне, територіальне та культурне підґрунтя. Угрупування даного типу найбільш поширені в мусульманському світі й характеризуються більш радикальними способами дій, ніж попередні. Третій тип можна з упевненістю назвати новою формою тероризму, що характеризується не лише найбільшою жорстокістю та масштабністю своїх дій, але й тим, що основною метою їх діяльності виступає влада, а не матеріальне збагачення, що робить його найбільш непередбачуваним і небезпечним з усіх форм тероризму [3, с. 68]. Особливістю цієї нової форми є те, що терористичні групи тісно взаємодіють між собою, навіть мають власні центри для координації дій і навчання терористичної діяльності. Таким чином, до нових якісних параметрів тероризму необхідно внести такі: зростання співробітництва, фінансова та технічна взаємодопомога терористичних організацій.

У сучасних умовах визначальну роль у глобальному терористичному русі починають відігравати організації, що набули нової форми, трансформувавшись у справжні корпорації зі своїми банками, виробничими потужностями, юридичною інфраструктурою, значними земельними володіннями, суперсучасними засобами масового знищення і десятками, а то й сотнями тисяч добре зорганізованих, абсолютно контрольованих верхівкою організації членів.

Окремо слід виділити ісламський тероризм, що є одним з найпотужніших терористичних рухів у світі, діяльність якого виходить далеко за межі Близького Сходу і набирає глобальних масштабів. Особливості ісламського тероризму зумовлені насамперед його релігійним підґрунтям, яке формує індивідуальну мотивацію членів екстремістських груп, чий фанатизм, ретельно вихований релігією з дитинства і підтримуваний керівниками групи, дозволяє їм чинити такі ризиковані акції, на які навряд чи зважились би нерелігійно мотивовані терористи. Загибель під час джихаду (а саме так розцінюють свою діяльність ці групи) є, з їхнього погляду, прямою дорогою до раю, і не дивно, що багато терористів не лише ладні, але й прагнуть загинути під час виконання завдання [5, с. 83].

Окрім різних форм тероризму слід обов'язково виділити і неоднакове сприйняття та ставлення до нього. Особливо яскраво ця різниця проявляється в трансатлантичному партнерстві, де різний історичний досвід Європи та Америки, спричинив і відмінність у їх відношенні до тероризму. Що стосується Європи, то більшість урядів у післявоєнній Європі вимушені були боротися з тривалими терористичними проблемами місцевого характеру. Деякі з цих проблем брали свій початок ще з колоніальної спадщини, як, наприклад, алжирський тероризм у Франції, інші – були результатом сепаратистських рухів, зокрема, проблема басків в Іспанії, чи республіканські прагнення в Північній Ірландії [4, с. 168]. Саме тому проблема тероризму була досить різнобічною та неоднозначною для Європи, в залежності від його походження, причин та масштабів.

На відміну від Європи, післявоєнна Америка мала досить незначний досвід, пов'язаний з проявами тероризму, адже США не доводилось стикатись з потужними терористичними рухами та з проблемою боротьби з ними аж до вибухів в Нью-Йорку та Оклахомі, що відбулися в 1993 та 1995 роках. До того ж причини терористичних дій проти Америки дещо відрізняються від антиєвропейських, вони позбавлені як сепаратистського, так і фінансового забарвлення. Так, наприклад, "священна війна", оголошена Аль-Каїдою проти США, спочатку була акцією протесту проти розміщення американських військ на території Саудівської Аравії, а згодом переросла в масштабну боротьбу, що ґрунтувалася на фанатичній антипатії до всього американського [6].

Зіткнувшись з проблемою тероризму нового типу, як Америка, так і Європа усвідомили значну небезпеку даного явища, саме тому співпраця в боротьбі з тероризмом стала

провідним напрямком трансатлантичного партнерства. Зважаючи на певні розбіжності в поглядах на тероризм та методи боротьби з цим явищем, вироблення спільної американсько-європейської антитерористичної стратегії стало неможливим. Тому на початку 90-х років Америка в антитерористичній боротьбі почала зосереджувати свої зусилля на встановленні двосторонніх відносин з європейськими державами. Одним з прикладів успішної двосторонньої співпраці можна назвати взаємовідносини США – Великобританія. В результаті "особливих відносин" між Лондоном та Вашингтоном британська позиція в справах боротьби з тероризмом повністю збігалася з американською.

Однак це був майже єдиний успішний приклад співпраці в даній сфері, адже якщо проаналізувати багатосторонню трансатлантичну стратегію антитерористичної боротьби, то результати тут зовсім невтішні. Це, звичайно, не є свідченням того, що трансатлантичні партнери не мають спільних цілей в боротьбі з тероризмом, а швидше демонструє недостатність політичної волі досягати цих цілей однаковими методами. В даній ситуації можна виділити принаймні три вагомих перешкоди, що заважали в той час ефективній трансатлантичній антитерористичній співпраці.

По-перше, деякі європейські країни були негативно налаштовані проти будь-якої тісної співпраці з США, а особливо в антитерористичній діяльності. Так, Франція, завжди з побоюванням і підозрою ставилася до можливості поширення американського впливу на континенті й намагалася всіляко обмежувати діапазон спільних дій. Другою перешкодою співпраці можна назвати європейську опозицію до деяких елементів американської внутрішньої політики. Це, наприклад, питання смертної кари, що була найвищою мірою покарання в деяких американських штатах і визнавалася належним видом покарання за вчинення терористичних актів згідно з Антитерористичним Актом 1996 року. Це, звичайно, суперечило Європейській хартії Прав людини, що забороняла піддавати екстрадиції в США злочинців, підозрюваних у терористичній діяльності, якщо до них могла застосовуватись смертна кара [3, с. 170].

Останньою перепоною можна вважати відсутність відповідних інституцій та організацій, які б координували і розвивали трансатлантичну співпрацю щодо боротьби з тероризмом. НАТО була єдиним і домінуючим форумом по організації трансатлантичної військової співпраці, починаючи з моменту свого заснування в 1949 р., і питання антитерористичної взаємодії не знаходилося серед основних пріоритетів її діяльності. Країни-члени намагалися не завантажувати Альянс питаннями, що не входять до його прямої компетенції. Разом з тим вирішення питань антитерористичної боротьби на національних рівнях неминуче призводить до виникнення чисельних непорозумінь між державами-партнерами.

Певну напругу в стосунках між Європейським Союзом і США викликає також і складність організації структур ЄС. Адже в США в боротьбі з тероризмом задіяна дуже велика кількість різних урядових агенств, але виникає питання, хто може стати їхніми партнерами зі сторони Брюсселя. Справа в тому, що питання боротьби з тероризмом входять до компетенції основних структур ЄС, таке перехрещення повноважень, викликає значні труднощі при налагодженні співпраці з ЄС для неєвропейських держав, в тому числі й США.

Спробою трансатлантичних партнерів подолати розбіжності та суперечності й зробити крок назустріч новому виду співпраці в сфері боротьби з тероризмом стало підписання в 1995 році Нової трансатлантичної хартії. Даний документ чітко зазначав необхідність поглиблення трансатлантичної співпраці в боротьбі з тероризмом, який є однією з найбільших загроз у сучасному світі, декларував проведення регулярних зустрічей на різних рівнях, що давало значний поштовх для підвищення ефективності трансатлантичної антитерористичної співпраці [1].

Переломним моментом у зміцненні відносин США та Європи у сфері боротьби з тероризмом стали події 11 вересня 2001 року. Масштаби і жорстокість терактів у Нью-Йорку настільки вразила світове співтовариство, що в жодної з держав не залишилось сумнівів у необхідності створення антитерористичної коаліції, і лідери європейських держав не

забарилися зі своєю підтримкою. На відміну від більшості відомих терористичних актів, що відбувалися в минулому, де насилля було спрямоване на залякування певної групи людей і з певною метою, напади 11 вересня були спрямовані на завдання величезних людських втрат і є справжніми актами масового вбивства.

Після жахливих вересневих подій, було сформовано міцний фундамент трансатлантичної антитерористичної кооперації, який склали започатковані європейським Міністерством права і внутрішніх справ інформаційні зустрічі, а також прийняті вже 20 вересня цього ж року ряд спільних рішень, що включають конкретні заходи, спрямовані на поліпшення трансатлантичної співпраці в боротьбі з тероризмом. На екстреній зустрічі Європейської ради, що відбулася 21 вересня було затверджено План дій ЄС у боротьбі з тероризмом, що містив основні позиції та заходи ЄС у боротьбі з тероризмом і став яскравим свідченням поглиблення співпраці між ЄС та США [2].

Успішність американсько-європейської антитерористичної кооперації була підкріплена конкретними результатами, а саме, підписанням двох домовленостей між Європолом та агенствами США в грудні 2001 та грудні 2002 року, що згодом дозволило створити спільну базу особистих даних. Згідно з умовами договорів Європол надіслав до Європейського представництва у Вашингтоні двох своїх уповноважених офіцерів. У червні 2003 року відбувся черговий саміт США–ЄС. На цій зустрічі було затверджено ще дві угоди, про юридичну взаємодопомогу та про екстрадицію, що встановлювало зв’язки між європейськими юридичними і правовими органами та відповідними американськими інституціями, численні консультації та постійні переговори, що проводились між ними значно поглиблювали співпрацю в сфері боротьби з тероризмом. Наступним кроком до поглиблення співпраці стала угода про взаємну передачу пасажирських даних, що була підписана на черговому саміті в травні 2004 року [3, с. 172].

Окрім щорічних самітів регулярно проводились європейсько-американські, де обговорювались і вирішувались нагальні проблеми, пов’язані зі спільною антитерористичною діяльністю, правосуддям, і проблемами безпеки взагалі. Так, на саміті ЄС-США, що проходив у червні 2004 р. було затверджено багатосторонню спільну декларацію про боротьбу з тероризмом, яка передбачала спільні зобов’язання щодо фінансування, запобіжних заходів та забезпечення транспортної безпеки. Ще одним спільним рішенням саміту стало призначення на вересень 2004 р. чергової міністерської зустрічі. Крім численних угод, значно пожвавлювався американсько-європейський діалог у питаннях безпеки пересування, візової політики, прикордонного контролю та управління міграційними процесами. В 2004 р. був започаткований новий форум під назвою “Американсько-європейський політичний діалог з питань кордонів та транспортної безпеки”. Основною метою даного форуму було поглиблення взаєморозуміння і взаємозалежності американської і європейської політики в сфері безпеки на землі, в повітрі і морських просторах. Він діяв на постійній основі й збирався двічі на рік, об’єднуючи представників сфери безпеки з обох берегів Атлантики [5, с. 102].

Терористичні напади 11 вересня мали величезний вплив і на діяльність НАТО. Вже через день після трагедії Альянс вперше в своїй історії прийняв рішення про застосування Статті 5 Північноатлантичного договору. Визнання того, що терористичні напади недержавних сил потребують виконання зобов’язань щодо колективної безпеки, стало свідченням появи нової місії в діяльності Альянсу – боротьби з тероризмом. Північноатлантична рада прийняла рішення про забезпечення спроможності НАТО стримувати і протистояти діяльності терористичних угрупувань та забезпечувати захист від терористичних нападів з-за кордону. Ще одним кроком Альянсу стало рішення про те, що в окремих випадках НАТО може розглядати необхідність надання своїх ресурсів для підтримки операцій, спрямованих проти тероризму, які будуть здійснюватись у співпраці або під егідою Європейського Союзу, чи інших міжнародних організацій та коаліцій, в яких братимуть участь країни-учасники Альянсу [7].

Нова військова концепція боротьби проти тероризму, що була прийнята в цьому ж році, визначила наступні чотири категорії можливого застосування військових сил НАТО, а саме: антитерористична діяльність, подолання наслідків терористичних дій, протидія тероризму, військова співпраця. Антитерористична діяльність Альянсу займає пріоритетне місце і передбачає оборонні заходи, що мають на меті зменшення вразливості від терористичних дій, зокрема, діяльність збройних сил спрямована на своєчасне реагування та стримування, забезпечення попередження про загрозу та підвищення ефективності інтегрованої системи протиповітряної та протиракетної оборони. Подолання наслідків має на меті відновлення нормальної ситуації після нападу, надання негайної допомоги, забезпечення діяльності координаційних центрів і створення систем підготовки та тренування. Протидія тероризму включає використання наступальних оперативних заходів, зокрема, застосування збройних сил під керівництвом НАТО, або за участі НАТО в операціях під проводом інших організацій чи коаліцій, учасниками яких є держави-члени Альянсу. Військова співпраця передбачає співробітництво з Росією, Україною, країнами-партнерами, державами-учасницями Середземноморського діалогу, та з іншими організаціями, серед яких Європейський Союз, Організація з безпеки та співробітництва в Європі та Організація Об'єднаних Націй [7]. Таким чином, Альянс продемонстрував свою спроможність адаптуватися до нових завдань та вимог безпеки. Незважаючи на те, що адаптація потребує певного часу, НАТО досить швидко засвоює нові уроки і досягає бажаних результатів, коли виникає потреба.

Отже, тероризм на сьогодні виступає в якості однієї з найбільших глобальних проблем і загроз людства. Трансатлантична антитерористична співпраця є досить суперечливим і неоднозначним процесом, зважаючи на такі відмінності, як історичний досвід, менталітет, національний світогляд і навіть причини й характер терористичних загроз. Водночас відмінність позицій не заважає співпраці, особливо це стало помітним після подій 11 вересня. Жахлива трагедія відкрила перед світом нову спільну як для Америки, так і для Європи, загрозу, давши державам зрозуміти необхідність спільних зусиль у протистоянні тероризму. Звичайно, ми не можемо говорити, що починаючи з 2001 року зникли всі відмінності й суперечності в трансатлантичних відносинах, однак, починаючи з цього моменту, антитерористична співпраця стала найбільш пріоритетною в цих стосунках і вивела їх на зовсім інший рівень.

Список використаних джерел

1. *The New* Transatlantic Agenda 1995. Режим доступу: //www.useu.be/docs. 2. *Facts* and Figures on the European Union and the United States. Режим доступу: //www.eurounion.org/profile/facts.htm. 3. *The Atlantik* Alliance Under Stress: US-EU relations after Iraq. [edited by David M. Andrews]. – Cambridge: University Press, 2005. – 293 p. 4. *Countering* Terrorism and Insurgency in the 21st Century: International Perspectives by James Forest. [edited by James Forest]. – Westport: Greenwood Publishing Group, 2007. – 216 p. 5. *Біленчук П. Д.* Сучасний тероризм: світові, вітчизняні та регіональні тенденції: навч. посібник / П. Д. Біленчук, В. В. Кравчук, О. В. Кравчук, В. М. Кулик. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2008. – 212 с. 6. *Яцько А.* Онтологія насильства: терор і тероризм як елементи політичної боротьби. Режим доступу: //www.niurr.gov.ua/ukr/publicatins/politicy/terror.htm 7. *Крістофер* Бенет. Боротьба з тероризмом. Режим доступу: // www.nato.int/docu/review/2003/issue1/ukrainian.html

Юлия Басняк

ТЕРРОРИЗМ И СТАНОВЛЕНИЕ ТРАНСАТЛАНТИЧЕСКОГО КОНТРТЕРРОРИСТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: ДО И ПОСЛЕ 11 СЕНТЯБРЯ 2001 ГОДА

Статья посвящена теме терроризма, процессам становления трансатлантического контртеррористического сотрудничества. Американско-европейское содружество остаётся наиболее важной силой в борьбе за мир и безопасность во всем мире со времен "холодной войны". После 11 сентября 2001 г. сотрудничество в связи с борьбой с терроризмом стало главным аспектом будущих трансатлантических отношений.

Ключевые слова: терроризм, трансатлантическое контртеррористическое сотрудничество, глобализация.

Yuliya Basnyak

TERRORISM AND THE BEGINNING OF US-EUROPEAN COUNTER-TERRORIST COLLABORATION BEFORE 2001 AND AFTER

The scientific work is dedicated to the problem of terrorism as well as to the US – European counter-terrorist collaboration. The US – European partnership remains the world's most important force for peace and security around the world since Cold War but after 11/9 2001 collaboration against terrorism became the main issues of the future of transatlantic relations.

Key words: terrorism, transatlantic counter-terrorist collaboration, globally.

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94 (477):351

Микола Бармак

МИХАЙЛО СПЕРАНСЬКИЙ ЯК РОЗРОБНИК КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Досліджується вклад М. М. Сперанського, який заклав основи наукової організації державної служби в Російській імперії. Розглянуто засади, якими повинна керуватися держава при визначенні кількості державних службовців, принципи, за якими відбувається прийняття осіб на державну службу та відбір кандидатур, а також сам процес проходження державної служби, правові основи діяльності посадовців.

Ключові слова: Російська імперія, державна служба, М. Сперанський, теорія управління.

Визначальні для розвитку російської державності реформи кінця XVIII – початку XIX ст. не могли проходити без теоретичного обґрунтування місця і ролі державної служби в системі управління.

Інститут державної служби займає особливе місце в російській науці. Протягом XIX – XX століть його вивчали філософи в рамках філософії держави у контексті поглядів на державу взагалі, досліджували історики, теоретики держави в рамках науки про державу і теорію управління.

Творцем російської науки про державне управління був Михайло Михайлович Сперанський (1772–1839), який заклав її теоретичні основи, розробив цілий пласт актуальних проблем. Для широкого загалу М. М. Сперанський є відомим державним діячем Російської імперії. Але водночас він є також і одним із найвидатніших учених у Європі в першій третині XIX ст. – теоретиком держави і державного управління.

У науковій літературі поки що нема досліджень, спеціально присвячених вивченню спадщини М. М. Сперанського в галузі теорії державного управління і державної служби. Більшість праць про цього державного діяча та вченого носять історико-біографічний характер[4; 5; 6; 7], діяльність М. М. Сперанського переважно розглядається з точки зору історії державних установ Російської імперії, історії і теорії російського законодавства[3; 10; 13; 15]. Проте дослідження філософських, соціально-політичних і державно-правових поглядів М. М. Сперанського все ж входять у коло наукових зацікавлень окремих сучасних авторів [2; 8].

Одним із центральних елементів теорії станової держави М. М. Сперанського є інститут державної служби, який згідно із поглядами науковця є також найголовнішим чинником у можливості володіння особистими, цивільними і політичними правами, і основною засадою, що визначає становище особи в державі.

М. М. Сперанський передбачає можливість переходу з нижчого стану у вищий. При цьому особи, що належать до середнього стану, можуть набути особисте дворянство тільки при умові вступу на державну службу. Загалом же кадрове забезпечення органів державної влади – це прерогатива дворянства як стану: “… має те особливе право, що воно вільне від особистої служби чергової (сплати податків і виконання повинностей. – М. Б.), але зобов’язане відбувати службу в цивільному чи військовому званні не менше 10 років за своїм вибором” [11, с. 64].

Дворянство поділяється на особисте (поширюється тільки на одну особу) та спадкове (набувається за народженням та нерозривно зв'язане з державною службою). Діти спадкових дворян лише після закінчення встановлених строків обов'язкової служби можуть набувати спадкове дворянство. До цього часу вони мають лише статус особистих дворян і в разі ухиляння від державної служби вони позбавляються прав спадкових дворян [11, с. 64–65].

М. М. Сперанський наголошував, що головним принципом державної служби повинна стати залежність у набуванні чинів і звань не від статусу дворянина, а залежність самого дворянства і пов'язаних із ним привілеїв від державної служби: "… збереження цих звань залежить так від тривалості служби, як і збереження прав дворянських" [11, с. 65]. Кожен дворянин, в ідеалі, повинен особисто заслужити право на володіння власністю і розпоряджатися нею. Особа, яка зганьбила себе на державній службі, повинна позбавлятися не лише службового місця, але й маєтку та всіх станових прав взагалі.

На державну службу також можуть бути прийняті особи середнього стану. Вони можуть набувати особисте дворянство, виконуючи державну службу, однак "…особисте дворянство не перетворюється на спадкове одним проходженням служби, для цього потрібні особливі заслуги, враховуючи які, імператорською владою протягом служби або після закінчення її, дарується спадкове дворянство і засвідчується особливим дипломом" [11, с. 65].

Особи середнього стану можуть вступати на державну службу за власним вибором, але "… не раніше, як виконавши повинності, законами по колишньому званню на них покладені" [11, с. 66].

Таким чином, М. М. Сперанський висунув на свій час досить прогресивну ідею в теорії державної служби. За нею становище людини в державі повинне визначатися виключно її особистими якостями. Розробляючи теорію станової державної служби, він вбачав в перспективі державну службу загальною і всестановою, однак вважав, що перехід до такого порядку кадрового забезпечення державних органів реально можливий у міру підвищення освітнього рівня громадян держави. Реформатор припускав у майбутньому можливість надання права вступу на державну службу всім російським підданим.

Вчений розглядав інститут державної служби в контексті теорії виконавчої влади і визначав державне управління як правління верховної влади через систему публічних органів, що разом із законом і верховною владою складає механізм державного управління. У структурі внутрішнього державного управління інститут публічних служб – це власне сама виконавча влада. На думку вченого, верховна влада є важливим елементом держави і державного управління. М. М. Сперанський відокремлює верховну владу від виконавчої, підкреслюючи її особливу природу.

М. М. Сперанський заклав основи наукової організації державної служби в Російській імперії, розробивши окремі елементи теорії державної служби. Найістотнішим його внеском є вчення про посадові особи і розроблений ним статус посадовця.

Основні положення теорії державної служби за М. М. Сперанським такі:

– принципи державної служби;
– види державної служби у різних відомствах;
– посадові особи;
– статус посадовця (права, обов'язки та відповідальність посадовця);
– службова кар'єра (вступ та проходження державної служби).

Всі наступні наукові розробки в галузі російської державної служби базувалися на теоретичних поглядах М. М. Сперанського.

Учений виділяє засади, якими повинна керуватися держава при визначенні кількості державних службовців, принципи, за якими відбувається прийняття осіб на державну службу та якісний відбір кандидатур, а також сам процес проходження державної служби.

Серед основоположних засад державної кадрової політики М. М. Сперанський виділяв два – розумної достатності і призначення урядом всіх державних службовців у центрі і на

місцях. При відборі на державну службу теоретик пропонує враховувати такі якості особистості як надійність, справність та компетентність.

До принципів проходження державної служби він відносить наступні: підпорядкування, виконавська дисципліна, розсудливість при прийнятті рішень, звітність у використанні фінансів, звітність по справах, просування по службі, підконтрольність або нагляд за виконанням повноважень, відповідальність: "начальник волосного управління буде відповідати начальнику окружному, той губернському, а він міністерству. Таким чином всі частини управління прийдуть в потрібну одностайність…" [11, с. 111].

Працюючи над теорією управління в напрямку розробки наукового підґрунтя виконавчої влади, М. М. Сперанський досліджував проблему видів державної служби, зокрема теоретичні положення містяться у "Плані загального державного утворення" 1809 року, а у практику вони втілені законодавчими актами, які переважно розроблялися М. М. Сперанським [9].

Реформатор розробив правові основи інституту посадових осіб, який займає чільне місце в теорії державного управління і державної служби. Посадовець, відповідно до поглядів головного адміністратора першої половини XIX ст., є головним суб'єктом державного управління, носієм владних повноважень, делегованих верховною владою. За концепцією вченого державна посада є інституційним елементом держави і державної служби. Він трактував поняття посади як сукупність прав і обов'язків, конкретизував систему посад для міністерств та губернського управління [1].

Правові основи діяльності посадовців М. М. Сперанський виклав у "Статуті про службу за визначенням від Уряду" (1832 р.) [12]. У цьому документі розроблений і закріплений на державному рівні статус цивільної служби, визначено правове становище службовця та його сім'ї, яке включає в себе службовий, цивільно-правовий, шлюбно-сімейний, адміністративно-правовий і кримінально-правовий аспекти, що безпосередньо стосуються особи на державній службі, а також права членів сім'ї чиновника (дружини, законних синів і дочок) [12, ст. 721–746].

У "Статуті цивільної служби" М. М. Сперанський подає перелік прав і обов'язків державних службовців, а також деталізує окремі з них: на утримання, на отримання нагороди, на відпустку, на звільнення з посади та зі служби.

Оскільки М. М. Сперанський переконаний, що виконавча влада повинна бути організована на засадах "єдності дій та відповідальності" і "всі нижчі підрозділи повинні якнайбільше відповідати вищим" [11, с. 87], то є дуже важливим те, як організовані міністерства – вищі органи виконавчої влади, а також правовий статус міністра, як однієї з вищих посадових осіб в державі. І якщо у "Плані загального державного утворення" вчений аналізує недоліки діяльності сучасних йому міністерств, пропонує свою структуру міністерств та розподіл повноважень між ними, вважаючи, що "скільки є різних частин закону, стільки й повинно бути окремих частин виконання" [11, с. 92], то вже у "Загальному запровадженні міністерств" (1811 р.) вчений ретельно розробляє структуру правового статусу міністра, діяльність якого, як одного із головних посадовців, повинна регламентуватися законом. Закон повинен встановлювати

– ступінь і межі повноважень;
– порядок стосунків міністра з верховною владою та непідлеглими йому державними установами і посадовцями;
– порядок відносин міністра з підлеглими йому установами та посадовцями;
– підстави, межі і порядок відповідальності.

У "Плане общего государственного образования" М. М. Сперанський обґрунтовує положення про необхідність відповідальності виконавчої влади, щоб її "дії не набули виду засилля" [11, с. 90], а вчинялися згідно із вимогами закону, бо, де він "не стоїть на твердій основі, там і відповідати перед ним не можна". У законодавчих документах слід чітко викласти вимоги до діяльності держслужбовців, а у випадках порушень посадових обов'язків визначити міру особистої відповідальності кожного чиновника за прийняті рішення, що

суперечать вимогам законодавства: "особисто, кожен по своїй частині, підлягають за них відповідальності, і цей обов'язок приймають вони на себе самим підписанням актів" [11, с. 40].

Проте закони повинні не тільки регламентувати діяльність чиновників, вони також мають захищати державного службовця при виконанні ним своїх повноважень, щоб "служити оплотом гідності уряду". При відсутності державного захисту, приймаючи відповідальні рішення навіть із добрими намірами, чиновники змушені відмовлятися від своїх дій, перекладаючи відповідальність на інших. А це призводить до того, що "зароджується і посилюється дух боязкості й ухиляння від всіх тих засобів, які передбачають силу і твердість, і, навпаки, посилюється прив'язаність і надлишкова повага до того роду поточних справ, який увійшов у звичку" [11, с. 91].

Вчення М. М. Сперанського про відповідальність виконавчої влади включає в себе такі елементи: умови, форми, межі, порядок застосування і наслідки для державного службовця, притягненого до відповідальності.

У "Загальному Наказі Міністерствам" М. М. Сперанський особливу увагу звернув на відповідальність міністрів (§§278–296). У ньому визначені межі відповідальності міністрів (§§ 279–286), порядок залучення до відповідальності (§§ 287–293); наслідки притягнення до відповідальності (§§ 295–296).

Міністр не може притягатися до відповідальності, поки діє в межах своїх повноважень. Державна Рада, якій М. М. Сперанський пропонує надати право притягати до відповідальності вищих урядовців, може розпочати слідство проти міністра тільки тоді, коли він перевищить межі своєї компетенції, а саме коли:

– ухвалює рішення всупереч існуючим законам, статутам або настановам;
– підписує до виконання норму, яка є фактично новим законом;
– порушує державний закон;
– не користується своїми владними повноваженнями (бездіяльність міністра), потураючи винним особам у нанесенні збитків державі;
– не надає у встановлений час передбачених законом міністерських звітів.

Науковець вперше пропонує законодавчо закріпити відповідальність як за винні дії, так і за винну бездіяльність міністра. Важливим у напрацюваннях М. М. Сперанського є те, що вони містять процедурні питання. Службове розслідування стосовно дій міністра може розпочинатися в кількох випадках: за скаргами безпосередньо імператору; за доповідними місцевих керівників; за наслідками судового розслідування, якщо буде доведено, що чиновник, відданий під суд, виконував міністерський наказ; за наслідками ревізій губерній; за наслідками розгляду щорічних звітів міністрів. Службове розслідування передує процедурі проведення слідства або притягнення міністра суду. М. М. Сперанський вводить поняття службового зловживання як підстави відповідальності.

Про необхідність притягнення міністрів до відповідальності за протиправні дії М. М. Сперанський зазначав у "Плані загальної державного устрою" (1809 р.). "Положення про Державну Раду" (1810 р.) законодавчо встановило порядок притягнення до відповідальності за порушення службових обов'язків не тільки міністрів, а й управляючих окремими частинами, членів Державної Ради та генерал-губернаторів.

М. М. Сперанський запропонував судову процедуру для розгляду кримінальних справ "особливого роду, як по важливості своїй, так і по колу осіб, що їх вчинили. Такими є злочини державного бунту, або зради, або важливого якого-небудь порушення державної безпеки" [11, с. 85–86]. Під юрисдикцію Верховного кримінального суду потраплять такі вищі посадовці: члени Державної ради, Державної думи, Сенату, міністри, головні директори департаментів, генерал-губернатори та губернатори. Верховний кримінальний суд має бути створений у самому Сенаті і мати особливі повноваження, оскільки розглядатиме справи стосовно "осіб, які мають особливий вплив свого прикладу" на підданих імперії.

Верховний кримінальний суд, за задумом М. М. Сперанського, повинен формуватися на підставі акту державної влади, виданого Державною радою. Судочинство у цьому суді

будуть здійснювати “одна третина сенаторів обох департаментів, усі члени Державної ради, всі міністри, а також певна кількість депутатів Державної думи. Президент цього суду на кожний випадок визначається верховною владою з чотирьох станів” (маються на увазі ті групи вищих посадовців, з яких формується суд – Б. М.). Суд здійснюється за встановленим законом порядком, а вирок остаточно затверджується верховною владою [11, с. 86].

Міру відповідальності чиновника М. М. Сперанський пов’язує з фактом нанесення державі умисних збитків. Якщо в ході службового розслідування буде встановлено, що міністр не заподіяв умисних збитків державі, однак своїми управлінськими діями втратив “довіру верховної влади”, то такий міністр позбавляється своєї посади. Якщо слідство встановить наявність провини в нанесенні збитків державі, то справа передається у Верховний кримінальний суд, який визначає суть і ступінь провини за матеріалами слідства Державної ради.

М. М. Сперанському належить розробка як системи російського законодавства про державну цивільну службу, так і окремих найважливіших законів, які визначили подальший розвиток інституту державної служби в Російській імперії. Найвидатнішим його досягненням у сфері законодавства про державну службу є розробка “Статуту про службу за призначенням від Уряду”, в якому закладені основи правового регулювання державної служби. Цей документ включає в себе положення щодо вступу на цивільну службу, призначення на посади, надання чину, отримання особистих і майнових прав державних службовців та звільнення чиновників.

“Статут про службу за призначенням від Уряду” складається з п’яти розділів. Розділ перший “Про прийняття на цивільну службу” визначає умови вступу на державну службу, порядок реалізації цього права особами різних станів та з різною освітою, а також містить процедуру призначення на посаду. Другий розділ “Про надання чинів” розкриває умови і порядок надання чинів у різних відомствах цивільної служби. Третій розділ “Про загальні плани і обов’язки цивільної служби” є розгорненою системою прав і обов’язків державних службовців і членів їх сімей. Розділ четвертий “Про звільнення у відпустки, від посади і від служби” розглядає права службовців на звільнення, категорії осіб, що мають право просити звільнення, процедуру і умови звільнення з посади та зі служби. П’ятий розділ стосується актів службового стану.

За визначення російської дослідниці державної служби І. В. Черепанової “Статут про службу...” – явище унікальне не тільки в історії російського права, але і в історії кодифікації взагалі. За рівнем юридичної техніки “Статут про службу за призначенням від Уряду” (1832 р.) перевершує не тільки європейське законодавство першої третини XIX століття, але й і сучасне російське і зарубіжне право”[14, с. 35] і не втратив своєї наукової цінності через 170 років після його створення.

Без перебільшення можна стверджувати, що саме завдяки М. М. Сперанському в Російській імперії виникла і розвинулася наука державного управління, адміністрації і державної служби. Він працював над удосконаленням міністерської системи, що була запроваджена в Російській імперії з 1802 року. Написана ним “Загальна установа міністерств” стала результатом його стрункої наукової теорії раціональної виконавчої влади.

М. М. Сперанський є видатним істориком і теоретиком російського законодавства, йому належить чимала заслуга по систематизації і кодифікації російських правових актів. Підготовка до видання Повного зібрання законів Російської імперії і розробка структури Зводу законів Російської імперії 1832 р. – видатний внесок М. М. Сперанського в законодавчу базу функціонування Російської держави.

Заслуга М. М. Сперанського полягає у тому, що теоретичні погляди реформатора на управління російською державою частково реально втілилися в законодавчій практиці Російської імперії. Праці вченого дали можливість говорити про науковість як принцип державного управління і організації державної служби. В наступні десятиліття розробкою теоретичних питань держслужби займалися інші вчені та державні діячі, але всі вони за основу брали погляди Сперанського, розвивали його думки.

У розвиток теорії державної служби зробили свій внесок представники всіх шкіл правознавства, що існували в Росії. Особлива заслуга у вивченні цього найважливішого інституту належить двом науковим школам – Казанській та Петербурзькій, які сформувалися в другій половині XIX ст. У російській правовій науці кінця XIX сторіччя праці двох значних державознавців – Н. М. Коркунова і В. В. Івановського мають особливе місце. Внесок цих учених у теорію державного управління і розробку проблем державної служби є найбільш значними. Серед вчених, твори яких складають теоретичне підґрунтя державної служби, слід назвати І. Е. Андрієвського, Н. К. Нелідова, Н. О. Куплеваського, А. Д. Градовського та інших.

Список використаних джерел

1. *"Общее* Учреждение Министерств" від 25 червня 1811 р. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. 1-45. (далі: ПСЗ-1). – Т. 31. – № 24686. – § 205–278. 2. *Бонташ П. К.* Государственно-правовые взгляды М. М. Сперанского // Автореф. дис… к. ю. н. – К., 1953. 3. *Исторический* обзор деятельности Кабинета министров. – СПб., 1902. 4. *Калягин В. А.* Политические взгляды М. М. Сперанского. – Саратов, 1973. 5. *Корнилов В. А.* Общественно-политические взгляды и деятельность М. М. Сперанского // Автореф. дис… к. ист. наук. – М., 1974. 6. *Корф М. А.* Жизнь графа Сперанского. – Т. 1–2. – СПб., 1861. 7. *Луковская Д. И., Гречишкин С. С., Морозов В. И.* Михаил Михайлович Сперанский (материалы к биографии) – М., 2001. – 118 с. 8. *Мальцева С. А.* Социально-философская концепция М. М. Сперанского (1772–1839) // Автореф. дис… к. ф. н. – М., 1983. 9. *Маніфест* від 25 липня 1810 р. "О разделении государственных дел на особые управления, с означением предметов каждому управлению принадлежащих" – ПСЗ-1. – Т. 31. – № 24307. 10. *Морозов В. И.* Государственно-правовые взгляды М. М. Сперанского: (Историко-теоретическое исследование). – СПб.: Нестор. 1999. – 400 с. 11. *План* государственного преобразования графа М. М. Сперанского (Введение к уложению государственных законов 1809 г.). – М.: "Русская мысль", 1905. 12. *Устав* о службе по определению от Правительства. – Свод Законов Российской империи. – Т. 3. – С.-Пб., 1896. – Кн. 1. 13. *Филиппов А. Н.* Значение Сперанского в истории русского законодательства первой половины XIX века. // Русская мысль. 1889. – Кн. IV. – С. 1–22. 14. *Черепанова И. В.* Государственная служба Российской империи XIX в. (Теоретическое исследование): Дис. канд. юрид. наук. – Омск: Ом. акад. МВД РФ. – 2001. 15. *Южаков С. Н.* М. М. Сперанский, его жизнь и общественная деятельность. – СПб., 1892.

Николай Бармак

МИХАИЛ СПЕРАНСКИЙ КАК РАЗРАБОТЧИК КОНЦЕПЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Исследуется вклад М. М. Сперанского, который заложил основы научной организации государственной службы в Российской империи. Рассмотрены принципы, которыми должно руководствоваться государство при определении количества государственных служащих, отбор кандидатур на государственную службу, а также процесс прохождения государственной службы, правовые основы деятельности должностных лиц.

Ключевые слова: Российская империя, государственная служба, Сперанский, теория управления

Mykola Barmak

MICHAEL SPERANSKY AS THE ELABORATOR OF THE CONCEPT OF PUBLIC SERVICE IN THE RUSSIAN EMPIRE

The role of M. Speransky, who founded the scientific organization of the government service in the Russian Empire, is explored. Bases, which the state must follow in determination of the amount of the civil servants, principles, according to which the persons are selected and accepted on the government service process itself and judicial basis of the public servants' activity are considered.

Key words: Russian Empire, public service, M. Speransky, management theory.

УДК 94 (477)

Василь Погорецький

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ, ДУХОВНІ ТА ТВОРЧІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО І ГАЛИЦЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ У САМОСТВЕРДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

У статті розкрито історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти діяльності видатного церковного, політичного та культурного діяча, талановитого богослова, літургіста, моралiста, проповідника і обдарованого літератора – Петра Могили, який творив у складних і суперечливих умовах відродження Української Православної Церкви та української народності напередодні великого національно-визвольного руху середини XVII ст.

Ключові слова: Петро Могила, Українська Православна Церква, духовна культура, літературна діяльність, релігійні твори, національна історія, Україна, відродження, державність.

Перша половина XVII ст. в розвитку української духовної і національної культури – окремий період, зумовлений суспільно-політичними, культурно-релігійними рухами, зміною наукових уявлень про світ і людину, загальним розвитком людства. Ця епоха народжувалась із ясним усвідомленням необхідності відродження національної традиції. Всезростаюча загроза православній спільності потребувала надійної ідеологічної зброї, як і зброї військової, вимагала напруженої і систематичної літературної праці.

На початку XVII ст. Україна переживала глибоку ідеологічну і релігійну кризу, яку спричинила церковна унія 1596 р. Від православ’я відійшов до унії Київський митрополит Михайло Рогоза і більшість єпископів, а два із них Захарія Копистенський та Гедеон Балабан, які не хотіли приступити до унії були піддані анафемі [1, с. 45–46]. Церковно-літературна діяльність Української Православної Церкви завмирає. В цей час згасає і літературний талант ревного захисника православ’я Івана Вишенського [2–4]. І тільки з відновленням православної ієрархії в 1620 р. Єрусалимським патріархом Феофаном при активній діяльності гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного [5, с. 43–44] спалахує у всій літературній красі відомий учений, педагог, письменник і церковний діяч – архієпископ Полоцький Мелетій Смотрицький, щирий оборонець православ’я [6]. Але після подорожі країнами Сходу та довгих роздумів над гіркою долею українського народу він разом із Касіяном Саковичем покидає Православну Церкву і приймає унію [7, с. 111].

У складній релігійно-політичній ситуації, що склалася в першій половині XVII ст. в Україні, єдиним могутнім і впливовим рятівником чистоти православ’я і національної самоідентичності українського поневоленого народу стає Київський і Галицький митрополит Петро Могила. Його культурно-просвітницька і літературна діяльність мала величезне позитивне значення не тільки для порятунку Української Православної Церкви, але і для національно-культурного піднесення українців. “Саме він був для України справді Петром Великим” [8, с. 13]. Ось чому багатогранна і творча постать П. Могили як талановитого літератора, культурного діяча та українського самовідданого патріота привертала велику увагу багатьох церковних і світських дослідників [9–19 та ін.]. Автори переважно акцентують на практичній діяльності Петра Могили як керівника Православної Церкви в Україні, а також підкреслюють його видатні заслуги перед українським народом. Метою даного дослідження є висвітлення історико-літературознавчих аспектів плідної творчості Могили в контексті українського національного відродження. Тому зупинимось на аналізі

його літературних творів, які є дуже актуальними і водночас малознаними та вивченими в сьогоденні.

Літературна творчість Митрополита привертає особливу увагу у наш розбурханий і неспокійний час початку XXI ст., коли знову українцям не вистачає єдності як релігійної так і політичної. У літературній спадщині Петра Могили ми черпаємо натхнення, знання та силу для самоствердження української нації, її духовності та культури. Адже йому, з огляду на колосальне значення його творчого доробку у складних і суперечливих умовах відродження Української Православної Церкви та української духовності напередодні великого національно-визвольного руху середини XVII ст., вдалося з Божою допомогою провести необхідні реформи, підняти рівень освіти і вселити надію у спрагнені серця поневоленого українського народу. "Могила належав до тих нечисленних мислителів XVII ст., які, зміцнюючи підвалини духовності українського народу, добре розуміли значення волі, енергії, діяльної сили в житті особистості й народу загалом" [12, с. 36].

Для того, щоб належно сприйняти і зрозуміти історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти у діяльності Петра Могили, треба насамперед зрозуміти ситуацію в Українській Православній Церкві на початку XVII ст. Український народ в той час був поневолений Польщею та опинився під релігійним тиском римо-католиків, які при допомозі єзуїтів ще з середини XVI ст. поборюючи Реформацію, водночас спрямували полемічний удар і проти православних. Вони розгорнули активну просвітницьку, літературну діяльність, закладали друкарні, засновували середні й вищі навчальні заклади. "Двома речами, найбільш привабливими для українців стосовно Римо-Католицької Церкви, були: ефективна адміністрація цієї Церкви і високий рівень освіченості, характерний для її кліру" [20, с. 24].

Після Берестейської унії 1596 р. релігійне і політичне життя в Україні суттєво загострилося. Дуже інтенсивно єзуїти і уніати почали видавати і поширювати полемічну літературу серед української шляхти. У відповідь на захист православної віри повставали церковні братства з мирян, які на противагу католицизму і собі закладали друкарні для розповсюдження своєї полемічної та богословської літератури, створювали школи та видавали літургійні книжки. Отож "в Україні пробудилося культурне життя" [21, с. 5]. Та незважаючи на цю позитивну динаміку, нестача "достатньо релігійної та національної свідомости чинили Україну податливим тереном для зручно спрепарованої Москвою пропаганди, відбираючи українському простолюддю здорове мислення. Українська Православна Церква, яка не мала відповідних структур, доброї організації та чинного вчительського уряду, не могла дати народові ясних повчань" [22, с. 33].

У таких складних релігійно-політичних обставинах Україна отримала церковного і громадського провідника – Петра Могилу, митрополита Київського, Галицького і всієї Руси, екзарха Святого Константинопольського Престолу, архімандрита Києво-Печерської лаври, який з подвійною енергією взявся за реформування релігійного і світського життя. Він розпочав з найголовнішого – фундаментальної освіти. Ця ділянка творчості П. Могили стала головним змістом його церковної, культурної і політичної діяльності. В 1631 р. Могила у Львівській братській церкві Успіння Пресвятої Богородиці склав обітницю: "Я, Петро Могила, милістю Божою Архімандрит Київський Печерський, видячи в Церкві православній велику втрату душ людських через неосвіченість духовних й неучення молоді, за ласкою і поміччю Божою і за власною волею … умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, в науках вільних вихована була" [23, с. 410–411].

Свій вибір він зробив свідомо з великої любові до українського народу і його героїчної історії. Як зазначає Л. Алексієвець, "Петро Могила намагався пробудити й далі підтримувати в громадськості України інтерес до свого історичного минулого. Це завдання він розв'язував, насамперед, через друкування історичних праць, що вийшли з його наукового оточення, а також – археологічні розкопки й, нарешті, – реставрацію давніх храмів" [24, с. 69–70]. П. Могила добре розумів, що коли українці втратять найцінніше – свою історію, то вони втратять себе. Тому освіта і літературна діяльність стали невід'ємною частиною його творчого життя.

Митрополит Петро Могила стає найвидатнішим церковним і культурним діячем України не тільки XVII ст., але і в подальших століттях інтенсивного розвитку української духовної культури. В його творчому доробку гармонійно поєдналося церковне з національним, така закономірність пояснюється тим, що в XVII ст. релігія була провідним і визначальним чинником українського суспільства.

Літературний процес у першій половині XVII ст. являв собою складну, багатовимірну, різномовну систему. П. Могила запросив до творчої співпраці відомих вчених, письменників, видавців: Адама Кисіля, Ісайю Трофимовича-Козловського, Єремію Тисаровського, Арсенія Желиборського, Ісаака Борискевича та інших. Це дає підставу стверджувати, що у написанні різнопланових книг Петром Могилою, безпосередню участь брало його чисельне оточення, з яким він постійно контактував. Опираючись на талановитих вчених того часу, Могила второпно використовував їх знання, розвиваючи і творячи літературу нового часу.

Літературне надбання митрополита Петра багатоманітне і різнопланове. "Підготовлені й видані Петром Могилою твори релігійного змісту вирізняються своєю богословською значущістю, обсягом, жанрами, призначенням, зорієнтованістю… Хоч тогочасна богословська наука ще не була чітко диференційована на догматичне, моральне чи пастирське богослов'я, серед усієї сукупності відомих нам релігійних джерел доби П. Могили можна виділити церковно-полемічні, власне догматичні, агіографічні, проповідницькі та богослужебні книги" [11, с. 76]. У своїй літературній творчості Могила використовує різноманітні релігійні символіки для вираження богословських, морально-етичних, соціально-політичних ідей, актуальних як і тієї пори для української православної людності, так і в наш різноконфесійний та багатовекторний час.

Основною і найвагомішою працею Петра Могили, що стала джерелом догматичної науки всього православного світу, став твір "Православне ісповідання віри", написаний у співавторстві з Ісаєю Трофимовичем-Козловським у 1639 р. і спершу мав назву "Виклад віри церкви Малої Росії". Цей твір пройшов довгу і тернисту дорогу. Після того, як у 1640 р. учасники Київського православного Собору його обговорили і схвалили, він був надісланий на апробацію східним патріархам, щоб отримати канонічну силу. Вивчення тексту відбулося на скликаному Соборі в м. Ясси 1642 року і після внесених поправок грецьким богословом Мелетієм Сірігосом "Православне ісповідання віри" було затверджено всіма православними патріархами Сходу у 1643 р. [25, с. 324]. Митрополит Петро не був згідний із внесеними поправками і видав тогочасною українською мовою в 1645 р. скорочений його варіант під назвою "Малий Катехизис" без грецьких додатків.

З цього приводу деякі румунські історики, єпископи і зокрема Синод їхньої Автокефальної Православної Церкви вважав, що твір П. Могили "Православне ісповідання віри" є одночасно антикатолицьким і антипротестантським. На цьому особливий наголос робив румунський єпископ Мелхіседек. Аналогічної думки з акцентом на антикатолицьке спрямування праці Петра Могили дотримувались російські дослідники Малишевський та Нікіцький [14, с. 157]. Професор А. В. Карташев звинувачував митрополита Петра у запровадженні латинізації в православну обрядовість і віровчення. Він зазначає, що "… Петро Могила, по духу свого виховання західник чистої води, визначаючи латинську богословську науку останнім досягненням, без якого православіє приречене на безнадійну відсталість, не міг не бажати, шляхом доброї школи, дійти до безболісного, вільного примирення, а можливо, і возз'єднання Церков. Але, як особа відповідальна і офіційна, він був дуже обережний і не бажав повторювати корінної помилки – введення унії насиллям… З уваги й на грецьку відсталість в науці вся … група нових київських богословів, з Петром Могилою на чолі, рішила створити катехізис православних догматів з тенденцією відмежування від всякого протестантизму і з щирим римо-католицьким забарвленням в багатьох подробицях. Так народилась на світ віроісповідна книга "Православне ісповідання", … Через своє латино-римське формування і тлумачення церковних догматів Петро Могила прагнув остаточно відкинути протестантське, кальвіністичне розуміння догматів" [26, с. 354–355].

Досить прихильно із розумінням справи поставилися до праці П. Могили українські історики, відкидаючи приписане йому звинувачення у свідомій латинізації української обрядовості. Зокрема М. Грушевський писав: "Тут зазначу, що й донині в літературі можна здибатися з підозрінням щодо православної правовірності Могили або могилянського кружка. Але для цього нема ніякої підстави" [27, с. 98]. Високу оцінку твору Петра Могили дає Д. Дорошенко: "Цей катехізис був прийнятий в цілім православнім світі, і він уживається в православній церкві й досі" [28, с. 224]. І Крип'якевич наголошує на великій заслузі П. Могили в тому, що при його активній ініціативі "в 1640 р. київський собор ухвалив перший православний катехизис, який опісля затвердили чотири патріархи" [29, с. 151].

Правдоподібно, що твір Київського митрополита Петра "Православне ісповідання віри" не був полемічним, тому в ньому відсутні клерикальні і прозелітистські погляди, його завданням було дати багатостраждальному українському народові фундаментальну науку у катехитичній формі про чистоту православної віри, побудованої на авторитеті Святого Письма. Зокрема Петро Могила навчає:

Запитання

Як багато є речей, потрібних для спасіння християнинові, людині православнокафолицькій?

Відповідь

Дві речі є потрібні. Найперше: добре вірити у Господа Бога, у Тройці Святій єдиного, і тому всьому, що наука Христова лишень подала. Друге: побожно згідно віри жити, як Письмо Святе навчає. Подивіться, що буває усправедливлена людина з учинків, а не з віри тільки. Або як тіло без духа є мертве, так і віра без діл мертва є. І в іншому місці: "Маючи віру та добре сумління, якого дехто відкинулися та й розбилися в вірі" (1 Тим. 1,19), а в іншому місці: "Маючи таємницю віри, при чистім сумлінні" (1 Тим. 3,9).

Запитання

Навчи мене, для чого маю спершу добре вірити, а потім із вірою побожно жити?

Відповідь

Для того, що без віри неможлива є річ подобатися Богу, згідно науки святого апостола Павла: "І той, хто до Бога приходить, мусить вірувати, що Він є, а тим, хто шукає Його, Він дає нагороду" (Євр. 11,6).

Запитання

Де маю учитися про віру і добре життя християнське?

Відповідь

У Святім Письмі та поданні Апостольськім, також у Церкві Святій Соборній, котра на соборах через святих отців про все те досконалу науку подала, але яка важка кожному, хто починає пізнавати Віру Християнську, аби те міг вичитати і зрозуміти відтак у цьому малому Зібранні – про це тут і науку маєш [30, с. 57–61].

Уважно аналізуючи безсмертне творіння П. Могили ми найчастіше знаходимо досить суворе дотримування соборно визначених Православною Церквою в Україні догматичних схем, часом їх переповідання, що ґрунтуються на різних формах традиційного витлумачення біблійного тексту і загалом підкорені цілям та завданням церковної апологетики, дидактики та релігійно-морального виховання. Пріоритетність ієрархічної присутності в українському різновекторному суспільстві, звичайно, визначалася специфікою тодішньої релігійно-суспільної ситуації в цілому, зокрема, міжконфесійною богословською і церковно-політичною полемікою, спробами філософських та богословських синтезів напрацювань західної та східної християнських традицій. Все це призвело до народження другого капітального твору Митрополита – "Требника" Петра Могили.

"Евхологіон, альбо Молитослов или Требник", відомий також під назвою "Великий требник Петра Могили", вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври у 1646 р., за рік до смерті його автора. Ця об'ємна книга була видана і впорядкована Київським і Галицьким митрополитом Петром, з особливим старанням, вона охоплювала 1760 сторінок великого формату, прикрашена гравюрами маляра Іллі. В ній було зібрано дуже багато різноманітних

текстів церковних служб і упорядковано порядок проведення молитов і таїнств, що мали назву "треби", – від чого і походить назва книги. Вона виконувала функцію своєрідної церковної енциклопедії [14, с. 164].

Приготовляючи до друку "Требник", П. Могила і його співпрацівники здійснили масштабну редакційну роботу, формуючи чинопослідування з церковно-слов'янських і грецьких текстів, доповнюючи їх перекладами з католицьких обрядів, а також створюючи деякі елементи самотужки. Так із 126-ти чинів, 37-м були новими, а 20-ть з них – невідомі, ані в грецьких, ані в слов'янських традиціях та уставах [25, с. 334].

Могилянський "требник" мав широке розповсюдження у всьому православному світі та є актуальним і в наш час. Видатний церковний історик Іван Огієнко справедливо зазначав: "Цей "Требник" 1646 року з бігом часу став основою всіх дальших "Требників" як українських, так і московських. Багато матеріалу з цього "Требника" пізніше передруковувалось як на Москві, так і по інших слов'янських країнах. Скажімо, так зване "Ізвістіє Учительне" друкується з Могилянського "Требника" при кінці "Служебників" ще й тепер. Великий "Требник" 1646 року приніс Українській церкві велику славу й широкий розголос" [31, с. 380–381].

Відроджена в 1620 р. Українська Православна Церква, до якої належала в той час переважна частина українців, стала об'єднувати їхні зусилля на боротьбу проти наступу католицизму і насильницької полонізації, сприяла збереженню і розвитку української нації. Цю тяжку, але благородну національно-релігійну ношу звалив на свої відважні плечі Київський митрополит Петро Могила. Він добре розумів, щоб Церква могла справитися з цим завданням, необхідно було подолати її майже вікову кризу, подбати про освіченість і моральність духовенства та мирян, піднести їхню свідомість щодо основ православного вчення й любові до Батьківщини. А це неможливо було зробити без покаянної, внутрішньої зміни християнського способу життя, обрядів і звичаїв, без культурно-історичного досвіду людства в цілому. Настала гостра потреба підняти на високий рівень духовність українського народу, будівництво його незалежної національної Церкви і держави. Для вирішення цих глобальних та масштабних завдань і була написана фундаментальна праця "Требник" Петра Могили.

У своїй розлогій і навчальній передмові до "Требника" митрополит Петро переконливо доводить, що його завданням є заохотити всіх православних християн зберігати вірність рідній Церкві, дотримуватись одностайності у богослужіннях, достойно шанувати Святі Тайни і церковні обряди, тому що "… противники наші і лжебрати святого православ'я тяжко і насильством ображають православних, безсоромно називають наших духовних неуками і невігласами в завершенні божественних таїнств і інших богослужень, закидаючи, що Русь Православна ухилилась у єресь … що не знає числа, форми, матерії, інтенції і наслідків Божественних Тайн та різно їх відправляють" [32, с. 7]. Відчувається, що ці пронизливі і високомірні закиди латинників дуже боліли Петру Могилі.

Спираючись на історичну правду про високу релігійну освіченість, толерантність і належну моральність українського народу, П. Могила спростовує всі ці закиди і переконливо заохочує всіх і кожного зокрема читати, вивчати і користуватися його "Требником", як настольною книгою на всі життєві потреби: "Ти маєш тепер дуже потрібну тобі Книгу. Знайдеш в ній відправу святих семи Тайн Церковних, що складена мною по грецьких Евхологіях та старих рукописних слов'янських Требниках. Маєш в ній певну науку про те, що таке Тайна, в чому сила та чинність Тайни, як маєш приготовлятися до виконання Тайн, як уважно та благоговійно маєш відправляти їх та подавати вірним, як навчати народ Божий, щоб приступив до Тайн та відповідно поводився в різних випадках, що при тім можуть трапитися. Маєш у цій Книзі живий чин і порядок різних посвячень, як також різних Молитов і відправу Молебнів" [32, с.10]. Це була гідна і вичерпна відповідь, яка заставила латинників змінити свою думку щодо релігійної освіченості православних християн.

Підносячи достоїнство Української Православної Церкви та її віровчення, Петро Могила з розумінням ставився до інших конфесій. Його прогресивні погляди щодо

законності католицького і протестантського Святого Таїнства Хрещення згодом перемогли в усіх Православних Церквах. Він першим висунув екуменічну тезу, що Бог – один для всіх людей і кожен народ прямує до Нього своїм шляхом і прославляє Його рідною мовою [11, с. 128]. Це був християнський, прямий і правдивий шлях до порозуміння та мирного співжиття різних націй і народів.

Для піднесення авторитету церковного кліру Православної Церкви, здатного впливати навіть на смертність чи вічність душі християнського люду, П. Могила включає у таку важливу богословську книгу, якою був "Требник", притчу про султана Махмета який дізнався про спроможність християнських єпископів відлучати від Церкви грішників і якщо кожен з таких відлучених грішників непрощений так і помре, то його тіло у землю поховане, не зотліває, а перебуває мовби тимпон надуте і набубнявіле, і якщо й тисяча років пройде після поховання, воно на порох не перетворюється, залишається наче щойно поховане. Тоді султан запитав, чи в змозі архієреї відпустити гріхи, досягти того, щоб тіло колишнього грішника перетворилося на порох. Єпископи відповіли ствердно – можуть. Султана пройняв жах і він звелів знайти тіло давно померлого відлучено від Православної Церкви чоловіка і продемонструвати перед ним таке чудо. Патріарх, це повеління почувши, негайно став разом з кліром розпитувати та розшукувати тіло похованого відлученого від Церкви чоловіка. Зрештою, згадали про якусь попову вдову, яка ще за часів патріарха Геннадія у розквіті літ і краси, упала в гріх і мерзотність. Патріарх заборонив їй так чинити і наказав покаятись. Але ні умовляння, ні погрози покаяння не вплинули на жінку. Та більше: під впливом диявольських хитрощів вона стала розпускати різні ганебні плітки про самого патріарха. Щоб врятуватися від цих пліток, патріарх на велике свято, служачи Божественну літургію сказав, що якщо ті слова попова вдова проти мене сказала, істинні, то хай вона буде прощена і благословенна від Бога, і по смерті її тіло зотліє; якщо ж вона несправедливо зганьбила мене, то бути їй відлученою й не прощенною від Бога Вседержителя. Все на чотирнадцятий день так і сталося. Через наглу хворобу жінка померла. … [32, с. 722–726].

Повчальна притча Київського митрополита Петра Могили нагадувала кожному її читачу чи слухачу, що головне в житті людини безмежна віра в істинність Православної Церкви, яка утримує душі вірних у правді та чистоті і дає надію на спасіння кожній людині. Окрім того, притча неначе остерігала свідомість віруючої людини від можливого виходу її за межі встановлених Церквою морально-етичних приписів.

У всі наступні часи "Требник" П. Могили мав великий духовно-патріотичний вплив і на долю провідників української нації. Зокрема перебуваючи на засланні далеко від рідної України Тарас Шевченко шукав розради у щирій молитві до Господа Бога. У своєму щоденнику він записав: "В требнике Петра Могилы есть молитва, освящающая нареченное или крестовое братство. В новейшем требнике эта истинно христианская молитва заменена молитвою о изгнанном нечистого духа из одержимого сей мнимой болезнию и о очищении посуды, оскверненной мышью. Это даже и не языческие молитвы. Богомудрые пастыри церкви к девятнадцатому веку стараются привить двенадцатый век. Поздненько спохватились" [33, с. 679]. Як глибоко віруюча людина, Т. Шевченко надає перевагу найбільш повному "Требнику" Петра Могили перед пізніше виданими требниками із суттєвими скороченнями, в яких уже не друкувалися могилянські повчання.

"Требник" Київського митрополита Петра містив у собі принцип милосердя, терпіння і любові, що мають загально-християнську цінність і проходять через усі його твори. Усі ці принципи закономірно пов'язані з особливостями ментальності українського народу, його вродженим нахилом до взаєморозуміння і терпимості.

Незважаючи на врівноважену толерантність Петра Могили, його рішучу налаштованість до діалогу з католиками та уніатами, уникнути полеміки з Католицькою Церквою йому не вдалося. Після легалізації Української Православної Церкви 1632 року гострота полеміки між православними й католиками, православними та уніатами порівняно з попереднім періодом значно ослабла. Так, якщо від часу Берестейської унії 1596 р. до митрополитства П. Могили було видано близько 140 полемічних творів, із них 60 –

православних, 80 – католицьких та уніатських, то в могилянську добу з боку православних видрукувано їх лише декілька [34, с. 244–245]. Серед них найвпливовішим і дуже актуальним був твір Петра Могили під заголовком "Літос, albo Kamień z prawdy cerkwie prawosławnei ruskey na skuszenie falecznociemliey Perspektiwy…", що вийшов під псевдонімом Євсевія Пимина в 1644 р.

Що змусило митрополита Петра вдатися до написання полемічної праці і рішуче стати в обороні Української Православної Церкви? Правдоподібно, що причиною до її появи став несподіваний поступок Касіяна Саковича, який перейшов з православ'я до унії, а з унії до латинства, нетактовно нападав та принижував українське православ'я і уклад життя українського народу у своєму гостро-полемічному творі "Enaнортосіс, albo Perspectiwa y obiaśnienie bledow, herezyey y zabobonow w Grekoruskiey cerkwi…" (1642), тому Петро Могила переконливо, врівноважено і адекватно відповідає на їдку сатиру Саковича польською мовою, яка в той час була в Україні державною, адже Касіян Сакович писав найперше для поляків, прирівнюючи православ'я до єресі.

"Літос" – користувався великим авторитетом і пошаною серед православних християн. Про це виразно пише історик М. Грушевський: "…перекладений на слов'яно-українську мову "Літос" користувався великим поважанням в православних кругах, як літургічна книга"[27, с. 92]. Дослідник С. Голубєв підкреслює, що праця П.Могили "…належить до обширних і найважливіших творів не тільки за розглянений період часу, але за весь період літературної полеміки православних українців з латино-уніятами" [34, с. 320–321].

Відповідаючи на закиди К. Саковича, митрополит Петро не заперечує того, що серед православних, в тому числі і духовенства є різні недоліки і погрішності, але вважає їх, як "наслідок тяжкого становища, в якому перебувала православна церква під Польщею, а головним винуватцем якого була унія, яка на протязі довгих років переслідувала й утискала православних" [14, с. 176]. Розхитана моральність, упадок культури, відсутність єдиної системи православної обрядовості, в чому звинувачував автор "Перспективи" Українську Православну Церкву, змусили П.Могилу реформувати її внутрішньо-церковне життя.

Текст "Літоса" відповідно до структури заходів Касіяна Саковича складається з двох основних частин: в першій іде мова про таїнства і обряди, а в другій – відповідь на закиди щодо православних чинів. Петро Могила відстоював самостійність православної обрядовості, довівши, що обряди Української Православної Церкви виражають православну віронауку, базуються на переказах Святих Отців і походять з апостольських часів. Як підсумок "Літос" дає ґрунтовну відповідь на заклик К. Саковича перейти православним на католицизм: "Свята східна церква завжди просить Бога, щоб з'єднати роз'єднані церкви… Але не такою єдністю, як тепер є ваша унія: обухами, в'язницями, несправедливими процесами…різним насильством та бідами Русь до єдності залучала. Така унія ніколи нічого не дасть, тільки поділ, незгоди, плач з наріканням примножує " [35, с. 378].

З благословення Київського митрополита Петра Могили в 1637р. було видано "Учительне Євангліє", яке стало своєрідним підручником Закону Божого для українського народу. Це видання не було розраховане для розвитку богословської думки, як "Літос", а було призначене для загального читання і відносилося до проповідницької літератури. "Друкуючи "Учительне Євангеліє" і формулюючи його мету, Петро Могила передбачав, що ця книга матиме не лише внутрішньоцерковне використання – для освіти і виховання духовенства, для вміння проповідувати, для популяризації богословських книг серед служителів церкви тощо. Він був упевненим, що вона покликана також зіграти й загальноукраїнську роль у релігійній просвіті народу, звільненні його світогляду від протестантських і католицьких впливів, у вивищенні релігійно-морального стану суспільства, формуванні національної самосвідомості" [11, с. 97].

"Учительне Євангеліє" виконало і свою катехитичну функцію серед різних верств українців, і не тільки, воно, як і всі твори Митрополита мало чисельне розповсюдження у Московщині, Речі Посполитій, Болгарії, Греції та інших країнах, приносячи до них освіту і мораль, релігійність і культуру. У доступній формі "Учительне Євангеліє" заохочувало

людей любити Бога і ближнього та спонукало до високоморальних вчинків. Київський і Галицький митрополит Петро Могила пише: "Проповідь Слова Божого є правдива їжа, якою душа вічно жити може" [36, с. 17]. З цієї книги кожна потребуюча людина черпала духовні сили для вдосконалення свого християнського життя і спасіння. Окрім того видання "Учительного Євангелія" тогочасною українською мовою сприяло формуванню національної самосвідомості, відкривало можливість до самоствердження української нації.

Перебуваючи на найвищому церковному посту П. Могила не забув і про опіку над майбутнім Української Православної Церкви – талановиту українську молодь. Своїм самим великим досягненням він вважав створення ним Київської колегії. Для неї Петро Могила віддав всього себе і майже все своє майно, тому у його творчому доробку знайшлося місце для підростаючого покоління. Спеціально для молодих колегіантів він написав у 1636 р. свій твір "Анфологія".

Уже в передмові П. Могила писав, що з Божою допомогою буде опікуватися всіма вчителями та учнями колегії, а особливо незаможними [37, с. 93]. І ця постанова була зреалізована його практичною діяльністю. Митрополит Петро будує нову кам'яну школу з церквою св. Бориса і Гліба, першу бурсу для бідних студентів. Відписує на колегію лаврські вотчини Вишеньки і Гнідин, свій хутір Позняківщину, проводить на території колегії водогін. Ним були створені всі умови для формування нової високоосвіченої, національносвідомої, шляхетної української інтелектуальної верстви, яка сприяла побудові незалежної Української держави [38, с. 372]. Його головною заслугою було те, що колегія стала вищою національною школою не тільки для заможніх студентів, але для всіх бажаючих.

У своїй "Анфології" Петро Могила подає педагогічні настанови про необхідність особливого підходу до кожної дитини, враховуючи характер і моральний стан молодої людини. Праця П. Могили містить розроблений ним режим дня для колегіантів, правила поведінки в церкві, школі і в інших місцях, все сплановується так, щоб створити особливий дух для формування релігійності і патріотизму серед студентів. Іван Франко дає дуже високу оцінку "Анфології", називаючи її енциклопедією моральних і житєйських повчань для української молоді [39, с. 106]. Адже Петро Могила закликав виховувати в молоді милосердя, плекати християнські чесноти, шанувати батьків і любити Господа Бога.

За кілька днів до смерті П. Могила пише свою останню працю – "Духовний заповіт". Тяжко хворий Митрополит, дивлячись в очі смерті, написав правдивий і повчальний звіт про своє жертвенне і багатостраждальне життя, яке є зворушливим прикладом ревного служіння Богу і Україні.

Свій "Духовний заповіт" Петро Могила розпочинає із молитовного призивання Пресвятої Тройці і далі смиренно приймаючи волю Божу щодо своєї долі пише: "Оскільки нічого над смерть певнішого людині нема, а година смерти в Божих таємницях самого Бога перебуває, я, многогрішний Петро Могила, Архиєпископ Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, Екзарх Святого Константинопольського Престолу, Архимандрит Печерський будучи хворістю навіщений від Господа Бога й не бажаючи зоставити в якомусь непорядку дім мій, від Господа Бога мені в зверхність доручений, всі наміри віддавши на всемогутню волю Божу, учиняю короткий волі моєї, коли так Господь Бог визначив, такий останній Заповіт" [16, с. 137]. Відчувається його прощальний, літературно оформлений стиль навіяний подихом смерті: лаконічність, нічого зайвого і велика побожність, його душа уже бачить загробне життя, світ правди і любові, тому поспішає, щоб сказати найголовніше у своєму "Духовному заповіті".

Сама структура тексту П. Могили складається із двох взаємозв'язаних частин: в першій він робить акцент на духовній стороні свого згасаючого земного життя, де підтверджує своє віровизнання, звітує про зроблене і як Предстоятель Православної Церкви в Україні дає своїй багато численній пастві повчальні вказівки на майбутнє. Друга частина присвячена його багатоплідній практичній діяльності, де Петро Могила робить докладний розподіл свого великого маєтку. Із цього Заповіту видно, що він найбільше дбав про розвиток освіти і

духовності, тому найбільшу частину свого багатства Митрополит Петро офірує на своє любиме творіння: "… Колегію заснував я, як єдину запоруку мою, хотячи залишити у найвищого провидіння Божого на потомні часи пам'ятку, а оцим моїм заповітом навіки даю й дарую: по-перше, ті гроші, що маю в Ясновельможного його Милости Пана Адама з Брусилова Киселя, каштеляна Київського, старости Носовського, від суми п'ятдесят і п'ять тисяч золотих, які його Милість зобов'язався і записом від нього даним ствердив, як в тому договірному записові поширеніше описано, проценти щорічно з них платити. По-друге, також суму з маєтку, мною набутого й купленого у їх Милостей панів служилих воєводичів Венденських, тобто на Мухоїдах і Опачицях, двадцять тисяч золотих на ту саму Колегію та отців колегіятів Братства Київського Богоявленського даю, дарую, на вічні часи записую, і ту суму наступник мій повинний буде з тих згаданих маєтностей віддати, хотівши володіти маєтностями, що тепер в посіданні отців колегіятів як маєтність, що має залишитись при них аж до повернення пом'янутої суми…" [16, с. 138].

Свій останній передсмертний літературний твір, як програму закінчення своєї життєдіяльності і оптимістичний план продовження уже зробленого, Петро Могила завершує смиренною просьбою: "За ці добродійства накладаю на них ту повинність на прийдешні часи, щоб вони в школах Київських відповідно до привілегій його Королівської Величности, як при житті моєму, учити мають і самі в спільноті відповідно до правил, мною заведених, жити, також Колегію Київську відповідно до фундації цілковито заховувати, і за душу мою кожного четверга службу Божу відправляти, і кожного року день моєї смерти богослужбою обходити…. і тим цей заповіт мій кінчаю, багатогрішну ж мою душу віддаю Господу й Творцеві моєму. Моє грішне тіло в монастирі Печерському при лівому крилосі між стовпами щоб було поховане, їх Милостей Панів виконавців мого заповіту прошу" [16, с. 139, 145].

Багатостраждальна історія українського народу переконливо засвідчує, що в трагічні часи духовного і фізичного поневолення, особливо на початку XVII ст., коли українська нація стояла на порозі загибелі через чвари, зради, самознищення, Провидіння Боже дало нам чужинця, який молитвою, освітою, культурою, вихованням, реформами і особливо любов'ю до українського народу, ставши самовідданим патріотом України і її Церкви, врятував українську самоідентичність. Він, як мама дитину, виплекав українську культуру і духовність, що призвело до розвитку самоствердження української нації. Його чисельні літературні твори є тому найкращим доказом.

За часів митрополитства Петра Могили Українська Православна Церква як соціальний інститут відігравала провідну роль в національному самовиявленні українства. Випускники Київської колегії, що ставали священнослужителями, як найосвіченіший прошарок населення зазвичай виступали виразниками українського духу. Інтеграція Церкви в суспільне життя України зробила її певного роду владною інституцією на місцевому ґрунті й стабілізатором суспільного життя. Православна Церква в Україні керована Київським і Галицьким митрополитом Петром Могилою зберегла етнокультуру, етнополітичну єдність і призвела до стійкого самоствердження української нації. Історико-літературознавча, духовна творчість та архіпастирське служіння П. Могили являються зразковим орієнтиром пошуку повної церковної і суспільної злагоди серед українського народу на засадах християнської любові.

Список використаних джерел

1. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З остатніх десятиліть XIX в. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 2008. – 464 с. 2. *Вишенський І.* Твори / З книжної української мови перекл. В.Шевчук; передм. і приміт. В.Шевчука. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с. 3. *Пащук А.І.* Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів: Світ, 1990. – 176 с. 4. *Багнюк А.* Українська думка. Імена та ідеї. – Тернопіль: Видавництво "Астон", 2007. – 583 с. 5. *Реєнт О.П., Коляда І.А.* Усі гетьмани України / Худож.-оформювач А.С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2008. – 415 с. 6. *Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К.* Я спасення шукав для народу (Мелетій Смотрицький в долі України) / Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К.; наук. ред. О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2008. – 64 с. 7. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с. 8. *Слово* многоцінне / Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI –

XVIII століття). – В 4-х книгах. – Кн. 2-га. – Керівник проекту проф. Василь Яременко. – К.: Видавництво "Аконіт", 2006. – 800 с. 9. *Святитель* Петр Могила / Составитель – Ирина Алатарцева. – К.: "Свято-Покровская Голосеевская пустынь", 2001. – 120 с. 10. *Житие* Святителя Петра (Могилы) / Составитель – игуменя Татиана (Алатарцева). – К.: Мужской монастирь "Свято-Покровская Голосеевская пустынь", 2008. – 160 с. 11. *Климов В., Колодний А., Жуковський А. та ін.* Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція). – К.: Дніпро, 1996. – 270 с. 12. *Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін.* П.Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К.: Дніпро, 1997. – 216 с. 13. *Нічик В.* Петро Могила в духовній історії України – К.: Знання, 1997. – 350 с. 14. *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с. 15. *Василів Р.* Концепція Церкви у Київського митрополита Петра Могили. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 348 с. 16. *Погорецький В.* Українська духовна культура і Петро Могила. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009 – 160 с. 17. *Алексієвець Л.* Петро Могила в духовній історії України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Ч. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. – С. 9–14. 18. *Погорецький В.* Роль митрополита Петра Могили у розвитку української духовної культури // Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М.Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 197–205. 19. *Погорецький В.* Концептуальна і світоглядна боротьба Київських митрополитів Петра Могили та Ісаї Копинського в контексті відродження української державності // Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М.Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 159–165. 20. *Чировський А.* До Церковної самоідентифікації Української Греко-Католицької Церкви // Сопричастя. – Вип. 4: Міжнародний богословський часопис. – Львів: Видавничий відділ "Свічадо", 1998. – С. 6–47. 21. *Сеник С.* Латинізація в Українській Католицькій Церків. – Люблін: Свічадо, 1990. – 31 с. 22. *Ортинський І.* Ахілесова п'ята (не тільки) української минувщини. Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду. – Рим-Мюнхен-Фрайбург, 1991. – 89 с. 23. *Памятники*, изданные Киевской Комиссией для розбора древних актов. – Т. 2. – К., 1897. 24. *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII-XVIII ст.ст.). – Тернопіль: Збруч, 1999. – 263 с. 25. *Україна*: Хронологія розвитку. – Том 4. – Автори, керівники проекту: Толстоухов А.В., Зубанов В.О. – К.: Кріон, 2009. – 864 с. 26. *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви. Т. II. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 688 с. 27. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11-и т. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.VIII. – 292 с. 28. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с. 29. *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. 30. *Катехизис* Петра Могили / Упорядкування проф. А. Жуковського, переклад В. Шевчука. – К.: Воскресіння, 1996. – 288 с. 31. *Огієнко* Іван (митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни: 1657–1687 / Упоряд., авт. передмови М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468 с. 32. *Евхологіон* або Требник Митрополита Петра Могили Київ 1646 / Фотопередрук Оксани Горбача. – Рим, 1988. – 1673 с. 33. *Шевченко Т.* Усі твори в одному томі. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2006. – 824 с. 34. *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. – Т. 2. – 498 с. 35. *Літос*, Albo kamień z prawdy cerkwie prawosławnej ruskey na skruszenie falecznociemliey Perspektiwy … – К.: 1644. – 4+425 с. 36. *Євангеліє* Учительне албо казання на кождую неделю й свята урочистиє. – К.: друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. 37. *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в.: Збірник АН України; Зб. Історично-філологічного відділу. – Т. XX. – К.: Друк. УАН, 1924. – 433 с. 38. *Києво*-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2001. – 736 с. 39. *Українська* педагогіка в персоналіях у 2 кн. Кн. 1 / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.

Василий Погорецкий

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИЕ, ДУХОВНЫЕ И ТВОРЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КИЕВСКОГО И ГАЛИЦКОГО МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛЫ В САМОУТВЕРЖДЕНИИ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ

В статье раскрыты историко-литературоведческие, духовные и творческие аспекты деятельности выдающегося церковного, политического и культурного деятеля, талантливого богослова, литургиста, моралиста, проповедника и одаренного литератора – Петра Могилы, который творил в сложных и противоречивых условиях возрождения Украинской Православной Церкви и украинской народности в канун большого национально-освободительного движения середины XVII ст.

Ключевые слова: Петр Могила, Украинская Православная Церковь, духовная культура, литературная деятельность, религиозные произведения, национальная история, Украина, возрождение, государственность.

Vasyl Pohoretskyi

HISTORICAL AND LITERARY CRITICISM, SPIRITUAL AND CREATIVE ASPECTS IN THE ACTIVITY OF KYIV AND GALICIA METROPOLITAN PETRO MOHYLA IN THE SELF-STATEMENT OF UKRAINIAN NATION

The article presents the historical and literary criticism, spiritual and creative aspects of activity of famous church, political and cultural figure, talented theologian, liturgician, moralist, preacher and gifted man of letters – Petro Mohyla, who created in difficult and contradictory conditions of the revival of Ukrainian Orthodox Church and Ukrainian nationality on the eve of the large national liberation movement of the middle of the 17th century.

Key words: Petro Mohyla, Ukrainian Orthodox Church, spiritual culture, literary activity, religious works, national history, Ukraine, revival, state system.

До 20-ліття створення Народного Руху України

УДК 94 (477.8)

Микола Алексієвець, Ірина Федорів

ЖИТТЄВИЙ Й ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МИХАЙЛА ЛЕВИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У статті аналізується громадсько-політична й творча діяльність відомого тернопільського поета, художника – М. Левицького в контексті українського національного відродження (1980-і – 1990-і рр.).

Ключові слова: Михайло Левицький, Тернопільщина, громадсько-політичний діяч, Народний Рух України, національна держава, поезія, художник.

У 1971 р. молодіжний діаспорний журнал “Авангард”, що розповсюджувався у 12 країнах світу, під рубрикою “Молоді поети підневільної України” опублікував добірку поезій і світлину незнаного поета із Львівщини Михайла Левицького. Автор тоді студіював українську мову і літературу в Дрогобицькому педагогічному інституті й, звісно, не міг побачити заповітного часопису (зробив це понад чверть віку згодом, уже в часи незалежної України) [1, с. 198].

Хто ж він, Михайло Левицький, котрому надав свою сторінку прогресивний діаспорний “Авангард” – поет вибраного кола, творчість котрого засвідчує рівень надлюдських переживань, поет, яких рідко не помічають критики і читачі, майстер, яких Юрій Клен називав “поетами круга понад земного” [2, с. 5]. Що рухало його діями, які ідеї виявилися визначальними у його становленні як громадсько-політичного діяча, яке його місце в політичному, літературному й мистецькому житті нашого краю – ось коло питань, розглядаючи які, ми зможемо осягнути цю багатогранну особистість Тернопілля.

Аналізуючи життєвий й творчий шлях М. Левицького – розумієш, що це складова і невід’ємна частка історії боротьби нашого краю і всього українського народу за Соборну, Самостійну Українську державу. Кожен день М. Левицького періоду національно-визвольної революції 1989–1991 рр. – час найактивнішої політичної діяльності поета – це ціла гама таких же подій й переживань окремих особистостей, десятків одержимих, які відважились на цю нелегку, небезпечну, але святу справу, це один із прикладів сотень, тисяч і мільйонів подібних патріотів, покликаних Богом – сміливих, талановитих людей.

Народився М. Левицький 16 березня 1948 р. в селі Пукеничах Стрийського району Львівської області. Там же закінчив початкову, а в сусідніх Лисятичах – середню школу. Відчуваючи потяг до друкованого слова, у 1966 р. вступив на факультет журналістики Львівського державного університету. Однак, провчившись два роки, продовжив навчання в Дрогобицькому педагогічному інституті, здобуваючи фах учителя української мови й літератури [1, с. 198].

Свого першого вірша надрукував чотирнадцятирічним школярем у газеті “Зірка”, був премійований путівкою в табір “Молода гвардія” – як кращий юнкор і художник. У гості до юних талантів тоді завітали письменники Олесь Бердник, Марія Познанська та Інна Кульська. Вони звернули увагу на кучерявого хлопчину з Галичини, а остання навіть дала свою адресу, щоб Михайло написав нові твори. Правда, цією протекцією він не скористався, а пробивався в літературу самотужки.

У 1974 р. – став учасником наради молодих поетів – авторів журналу “Дніпро”. Через чотири роки – М. Левицький делегат республіканського з’їзду творчої молоді України. У 1979 р. брав участь у всеукраїнській нараді молодих письменників [1, с. 198].

Входження поета в літературу припало на не найкращі часи. У 70-х рр. XX ст. – посилився контроль з боку ЦК і органів КДБ за розвитком культури і мистецтва, придушувались будь-які прояви духовності, вільнодумства і свободи творчості. Водночас йшло професійне утвердження молодих митців: І. Світличного, М. Холодного, С. Пушика, М. Вінграновського, В. Симоненка, Л. Костенко та ін., творчість яких формувала світогляд та поетичні смаки поетів-початківців, у тому числі й М. Левицького. Як і багатьом іншим, молодому поету, поруч зі С. Бабієм, Г. Петруком-Попиком доводилося вистоювати у чергах роки, а то й десятиліття, щоб опублікуватися [3, с. 15].

Однак, без літератури М. Левицький вже себе не уявляв. І основні віхи його життя – це книги. Поетичним дебютом молодого літератора стала збірка “Мамині перепілки”, що вийшла 1979 р. у видавництві “Каменяр” [4].

У січні 1981 р., отримавши позитивні рекомендації від Р. Лубківського, М. Ільницького, В. Лучука, поет стає членом всеукраїнської Спілки письменників України [5].

Новий етап життя і творчості поета розпочався у 1982 р., після переїзду до Тернополя. У цей час у місті створювалася обласна організація СПУ. Власне з метою її кількісного й якісного зміцнення й було запрошено М. Левицького [1, с. 198].

Відтак, поет увійшов до сімки письменників, які започаткували Тернопільську обласну організацію СПУ: Г. Петрук-Попик, Р. Гром’як, О. Корнієнко, Г. Костів-Гуска, Б. Демків, В. Вихрущ. Установчі збори пиьменницької організації відбулися 24 лютого 1984 р. [6, с. 13]. Факт постання в Тернополі офіційного письменникого штабу мав тоді вагоме значення для оптимізації літературно-культурного життя краю. Перспективи своєї діяльності лідери Спілки бачили насамперед у таких напрямках: – організації обласного літературного об’єднання або створення нового, яке стало б духовним осередком позаспілчанських літераторів, кузнею молодих талантів, джерелом національного самоусвідомлення; – у широкому відзначенні ювілейних дат письменників-земляків, аби повернути народові якомога більше забутих славних імен; – в запрошенні на вечори поезії, літературно-мистецькі свята найвідоміших, національно свідомих письменників [6, с. 16].

Заходи, які почала систематично організовувати у 1980-х рр. ТОО СПУ не могли не позначитися на загальногромадській атмосфері в області. По-перше, це низка літературно-мистецьких вечорів, присвячених відомим українським та зарубіжним поетам. Згадаймо лише декотрі з них, учасником й організатором котрих був М. Левицький: урочини з нагоди 175-ліття від дня народження видатного польського поета Юліуша Словацького (1984), літературне свято з нагоди відкриття міжобласного методичного центру пропаганди книги в Бережанах (1984), духовний вечір вшанування пам’яті поета Василя Ярмуша в Буцнівській середній школі (1985), систематичні літературно-мистецькі вечори, приурочені річницям від дня народження Т. Г. Шевченка (1984–1989), поетичні круїзи – Дні літератури в Борщівському, Кам’янець-Подільському, Хотинському районах (1988) за участю не лише тернопільських, а й буковинських, подільських письменників: М. Івасюка, М. Матіос, М. Федунця, П. Гірника, А. Гарматюка (1988) [6, с. 17, 21, 29, 35–36, 80, 180–182].

Вагомого значення набули збори ТОО СПУ від 30 грудня 1987 р., скликані з метою проведення спільних заходів з управлінням культури, ТОО СПУ, відділом народної освіти та місцевим товариством любителів книги. Найголовнішими у постанові були такі питання: не допускати скорочення у бібліотеках передплати української періодики, проводити в усіх загальноосвітніх школах Шевченківські уроки із залученням письменників, практикувати свята рідної мови і писемності; ввести в практику проведення письменниками уроків з української літератури, створивши для цього педагогічну групу при письменницькій організації; періодично влаштовувати зустрічі майстрів слова з педагогами, які навчаються в обласному інституті вдосконалення кваліфікації вчителів; систематично влаштовувати у вузах області літературні лекторії, читацькі конференції, вечори поезії. М. Левицький разом з

Р. Гром'яком, О. Корнієнком, Б. Демковим увійшов до складу педагогічної групи, а також отримав завдання виступити на січневій конференції учителів 1988 р. у Кременці [6, с. 130–131].

Шукаючи середовище, співзвучне з творчими інтересами і зацікавленнями, особливостями мислення і світобачення, М. Левицький знайшов його в колі таких відомих на той час поетів, як Роман Лубківський, Борис Демків, Богдан Бастюк, Геннадій Мороз, Олександр Астаф'єв, Роман Кудлик, Олег Герман, Богдан Стельмах [5]. Було б цікаво дослідити тему взаємовпливів та взаємопроникнень у творчості цих, таких схожих і водночас різних, поетів. Сподіваємось, що такі спеціалізовані літературознавчі студії колись будуть написані, оскільки вдячного матеріалу для наукової розвідки більш, ніж достатньо.

У 80-ті рр. М. Левицький працює не лише як поет та громадський діяч, а й журналіст, художник. Як тонкий лірик, відповідно будує і власну перекладацьку діяльність. У 1986 р. виходить перша збірка перекладів поета "Ранок", присвячена творчості Миколи Рубцова [7]. Згодом, М. Левицький інтерпретує рідною мовою твори Олександра Пушкіна, Олександра Блока, Бориса Пастернака, Сергія Єсеніна [8].

У цьому ж році, у видавництві "Каменяр" виходить його друга книга поезій "Світ околиць" [9]. Віршовані добірки М. Левицького друкують журнали "Дніпро", "Жовтень" та інші часописи. Поет стає лауреатом літературної премії імені Іванни Блажкевич [1, с. 198].

На подальші події з життя М. Левицького безумовно вплинули відомі процеси, що відбувалися в країні у зв'язку із "перебудовою" другої половини 80-х рр. XX ст.

В умовах поглиблення кризи тоталітарної системи ставала все більш очевидною необхідність кардинальних перетворень у радянській імперії. Правляча верхівка в СРСР на чолі з генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим вирішила вдосконалити існуючу політичну систему, не змінюючи її основ. На пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. було вперше заявлено про необхідність докорінних змін в усіх сферах життя суспільства, розпочалась так звана "перебудова". Визнання КПРС дозованого плюралізму думок та гласності сприяли формуванню в Україні демократичних сил, виникненню громадських об'єднань, рухів та політичних партій. До них входили представники різних верств населення, але провідна роль належала інтелігенції. Гласність поступово переростала в свободу слова, і правлячі кола змушені були відмінити цензуру. З початком "перебудови" були послаблені політичні репресії, і з 1986 р. почали випускати з тюрем на волю дисидентів, які активно включилися в боротьбу за демократію, свободу і права людини, національне відродження.

У 1987 р. в Києві засновано Український культурологічний клуб, який порушував проблеми становища української культури, історії української державності. У Львові діяло культурно-просвітнє товариство Лева та молодіжний дискусійний політичний клуб [10, с. 5]. У грудні 1988 р. в Тернопільському педагогічному інституті виникло студентське товариство "Вертеп", яке відроджувало українські звичаї та обряди. Відновила свою діяльність Українська Гельсінська Група як УГСпілка, створено товариство "Меморіал" та Товариство української мови імені Т. Г. Шеченка (вперше в Україні з такою назвою). Виникла нагальна потреба в об'єднанні цих нечисленних та роз'єднаних освітніх та культурних товариств у єдиний національний фронт. Наприкінці 1988 р. СПУ утворила ініціативну групу разом із співробітниками Інституту літератури Академії наук УРСР, яку очолив В. Брюховецький. Група напрацювала проект Програми Народного Руху України за перебудову та звернення до українського народу. 31 січня 1989 р. на загальних зборах СПУ ці документи схвалили. Програма НРУ була опублікована 16 лютого 1989 р. в газеті "Літературна Україна" [10, с. 6].

Водночас у країні розпочалася антирухівська кампанія. За вказівками компартійних структур проводилися збори трудових колективів, суспільно-політичних організацій, клубів, товариств, сесій місцевих рад, зібрання педагогів, працівників культури, на яких приймалися однотипові рішення – створення НРУ є шкідливим. Але, незважаючи на те, що на Рух здійснюється шалений тиск, розгорнулася кампанія із його дискредитації, організація вистояла, в Україні почали створюватися рухівські осередки [10, с. 7].

Перша Крайова організація НРУ постала в Тернополі. Початки національного пробудження у краї безперечно пов'язані з діяльністю ТОО СПУ. Щотижня в актовому залі Спілки відбувалося засідання літературного об'єднання, очолюване проф. Р. Гром'яком. Активними членами цих зібрань були Г. Петрук-Попик, Б. Демків, О. Герман, Я. Гевко, М. Куземко, серед них вирізнявся специфічним гумором й дотепністю М. Левицький. Вони читали свої твори, декламували поезії відомих і невідомих митців, часто замовчуваних чи заборонених. Не раз звучали патріотичні вірші В. Симоненка, В. Стуса, В. Ярмуша, М. Руденка. Як згадує у спогадах "Пробудження" один із членів літературного об'єднання В. Квасновський, згодом засідання почали набирати характеру політичного клубу. Все частіше порушувалися політичні питання і гострішими ставали дискусії [11, с. 9].

Події, що відбулися 24 березня 1989 р. в залі засідань Спілки письменників внесли корективи у громадсько-політичне життя не лише Тернопільщини, а й України. Розпочався найбільш політично активний період й у житті М. Левицького *(поет ніколи не писав, що він передусім громадянин, а не лірик, ніколи не вставав на коліна і не присягався в любові до Вітчизни, хіба що отак: "навік притулилась терпкою сльозою тривога моя до щоки України" [8, с. 122], ніколи прилюдно не клявся, що, коли треба, помре за щастя народу, як це охоче робили інші. Та коли прийшов час, виявився першим і майже єдиним, бо решта поховалися в прихистках власних загумінків, остаточно знецінивши мовлене слово. Це здавалося майже неймовірним, майже незбагненним, сприймалося навіть як нереальна містифікація, бо як це такий тихий поет, що живе у такому хисткому ілюзорному світі, зважився на вчинок, який вимагає залізної стійкості душі?).*

Засідання об'єднаного форуму СПУ, літературного об'єднання, ТУМ ім. Т. Шевченка та ініціативної групи громадськості міста було присвячене обговоренню Статуту і Програми Народного Руху. У переповненому залі Спілки розпочалася робота о 19^{00} год. У президії були письменники Б. Бастюк, М. Левицький, драматург О. Корнієнко, проф. Р. Гром'як. Г. Петрук-Попик (який головував), запропонував внести до порядку денного окрім обговорення питання проекту Програми НРУ, ще й друге – створення обласної організації. Проект програми представила М. Куземко, в обговоренні, яке тривало більше шести годин, взяли участь тридцять осіб, серед яких особливою емоційністю відзначились виступи Б. Бастюка, Л. Крупи, М. Левицького, Б. Ткачика, І. Пушкаря, Г. Петрука-Попика, І. Дітчука, В. Колінця. Вони підтримали проект Програми та ідею створення організації [10, с. 8]. Після тривалої дискусії, Г. Петрук-Попик поставив питання про створення Крайової Ради Руху на голосування. Так, за його результатами ("за" – 203, "проти" – 3, "утримались" – 2) установчі збори ТОО СПУ вирішили створити першу в Україні громадсько-політичну демократичну організацію – Народний Рух України за перебудову [6, с. 258–259]. М. Левицький – очолив Крайовий провід (Раду Руху), до його складу увійшли: І. Пушкар (заступник голови), Г. Петрук-Попик, М. Куземко, О. Шевченко, А. Зюбровський, Д. П'ясецький, М. Гирич, А. Субчак, Л. Горохівський, Б. Бастюк, В. Колінець, Б. Кушнір, В. Квасновський, Б. Ткачик, П. Дундій. Дещо пізніше до Ради долучилися Л. Крупа, Я. Гевко, В. Турецький [6, с. 259]. Створюючись у письменницькому середовищі, НРУ поступово зміцнювався й зростав, піднявшись організаційно на вищий рівень, набував динамічності в розбудові рухівських структур. Перший осередок НРУ в Тернополі утворився в Тернопільському художньому фонді з ініціативи Б. Ткачика [6, с. 269].

Звичайно, що створення такої організації затурбувало владні структури, розпочалися процеси із її засудження. Події, що відбувалися в нашій області у наступні місяці, яскраво ілюструють, в яких умовах доводилося працювати керівництву Крайової організації. "Мітингами поле не засієш. Такої спільної думки, обговорюючи проект програми НРУ за перебудову, дійшли учасники круглого столу, організованого Будинком політичної освіти і редакцією газети "Вільне життя", – це красномовний заголовок, під яким подається 5 квітня 1989 р. протокол одного з таких зібрань. Інший заголовок: "Висновок один: "Ні!" – Рухові". Під ним друкують матеріали зборів освітян Бучацького району. "Працю, авторитет письменника – перебудові", – теза зібрання обласної письменницької організації. Тут,

зокрема, мовиться: “люди, далекі від турботи про перебудову і від літератури, прикрившись авторитетом письменницької організації, створили так звану Раду НРУ” [11, с. 37–43].

Відтак, на перших тернопільських рухівців чинився шалений тиск з боку обкому, КДБ, керівників установ, де вони працювали, їх морально тероризували, викликали в прокуратуру, міліцію, КДБ на допити [10, с. 9]. Як згадує М. Левицький, “за нами стежили, організовували провокації, невідомі особи телефонували додому, залякували фізичною розправою і т. д.” [5]. Планувалось “переселення” письменницької організації в інше приміщення [6, с. 266].

Так, М. Левицького, разом з іншими лідерами організації викликали в міліцію за несанкціонований мітинг 23 травня 1989 р., після походу 30 липня 1989 р. з національною символікою і мітингу поблизу відновлених могил Січовим Стрільцям та репресованим для їх освячення на Микулинецькому кладовищі м. Тернополя [12, с. 3]. Без арешту та штрафів не обійшлось і 17 вересня того ж року після відзначення 50-ліття так званого “Золотого Вересня”. Крайова організація НРУ закликала тоді тернополян до могили жертв більшовицького терору для проведення там траурного мітингу [6, с. 420].

Цей тиск спричинив страх серед інтелігенції, яка боялася вступати в Рух. З членів літературного об’єднання подали заяви до організації лише М. Куземко, Л. Крупа, В. Квасновський, Я. Гевко, з викладачів вузів – В. Колінець, І. Дітчук, Ю. Вікалюк, із членів Спілки художників – Б. Ткачик, Я. Омельян. Незважаючи на тиск, Г. Перук-Попик та М. Левицький перетворили будинок Спілки письменників на рухівський штаб. Кожної середи ввечері Крайова Рада проводила відкриті рухівські збори. Виступали члени руху, розповідали новини з політичного й культурного життя держави, області, організації. Люди приходили слухати нечувані для них речі [10, с. 9]. Як згадує у спогадах “Аура слова й борні” Г. Петрук-Попик, “дуже майстерно розпочинав ці середи М. Левицький. Його неповторний гаркавуватий голос, уміння зняти політичну напругу дотепним жартом уможливлювали вихід з будь-якої складної ситуації, що виникала в залі” [6, с. 268].

Першою рухівською ініціативою було звернення в обком партії та облвиконком за підписом Г. Петрука-Попика, М. Левицького, В. Колінця та М. Куземко щодо встановлення на Тернопільщині пам’ятників визначним постатям козацької доби, а також видатним діячам культури і літератури, життя й діяльність яких пов’язані з Тернопільщиною. Зокрема, планувалося спорудження таких пам’ятників: у Тернополі – Б. Хмельницькому, Л. Курбасу та І. Франку; у смт. Гусятині – С. Наливайку; у м. Кременці – М. Кривоносу; у м. Збаражі – Д. Нечаю та С. Морозенку; у м. Теребовлі – І. Богуну; у м. Мельниці-Подільській – І. Підкові [6, с. 318].

У травні 1989 р. в Україні широко відзначали дні перевезення тіла Т. Шевченка з Петербурга до Канева і дату його перепоховання на Чернечій горі [6, с. 312]. У Тернополі все частіше звучала вимога спорудження, або перенесення пам’ятника Тарасові Шевченку. Завдячуючи М. Левицькому, Б. Ткачику, М. Осадці, А. Зарудному, було таємно виготовлено кам’яну стелу з написом: “Тут стоятиме пам’ятник Т. Г. Шевченку” і під вечір 21 травня 1989 р. встановлено на початку алеї перед музично-драматичним театром. Підготувавшись як слід, члени Рад КО НРУ, “Меморіалу”, національно свідомі тернополяни з букетами квітів вирушили до пам’ятника Т. Шевченку, а звідти – до місця встановлення стели. З промовою до присутніх тоді звернулися Г. Петрук-Попик та М. Левицький [6, с. 313]. Вночі наступного дня працівники КДБ пам’ятний знак знесли. Проте на цьому місці, де вперше в Тернополі було піднято синьо-жовтий прапор, люди ще тривалий час збиралися для політичних дискусій. Як згадує М. Левицький, “ніхто не збирався переносити пам’ятник Кобзареві зі скверика, але цією нашумілою акцією ми хотіли заявити про себе” [13, с. 29].

Михайло Левицький виступив одним з ініціаторів впорядкування могил Січових Стрільців, а також репресованих та знищених більшовиками українських патріотів, членів ОУН у Тернопільській тюрмі [11, с. 77].

30 липня на Микулинецькому кладовищі Рух та “Меморіал-2” організував траурний мітинг і панахиду. До тернопільської процесії тоді долучилась львівська делегація. Крім пам’яті полеглих Січових стрільців і жертв сталінських репресій, на мітингу вперше

говорилося і про УПА, як про визвольну армію. Зберігся виступ М. Левицького на тому мітингу: “Оця велика могила – свідчення того, яким нелегким було наше минуле. Багато хто з вас є очевидцями і свідками тих жахливих подій, коли на нашу землю ступили червоні війська і разом із світлою ідеєю і вічною надією на возз’єднання принесли на своїх знаменах одну з найжорстокіших ідеологій – ідеологію сталінізму…” [6, с. 356].

Вагомою подією став вихід у світ першого номера газети “Дзвін”, що була роздана на місці панахиди (щоб її надрукувати В. Квасновський та М. Куземко, за дорученням М. Левицького, 2 тижні перебували у Вільнюсі) [10, с. 9].

Крайова Рада НРУ вирішила 23 серпня 1989 р. провести на Співочому полі мітинг, на якому мали засудити підписання у 1939 р. злочинного пакту Молотова-Ріббентропа. Хоч про проведення мітингу створений Комітет на чолі з М. Левицьким (О. Розвадовський, В. Турецький, Д. П’ясецький) оголосили завчасу, влада санкції на його проведення не дала [11, с. 151]. Незважаючи на це, люди зібрались на Співочому полі. Слово членам Крайової Ради, що мали виступати – М. Левицькому, Л. Крупі, В. Турецькому, Г. Петруку-Попику, Б. Ткачику, В. Квасновському, О. Розвадовському, М. Куземко, Л. Горохівському місцева влада не дала. Після цього близько 110 тисяч громадян рушили через вул. Енергетичну (тепер Злуки) до обкому. У той день не обійшлось без сутичок із міліцією, були й потерпілі. М. Куземко оголосила вимоги людей: анулювати рішення міськвиконкому про заборону мітингів, виділити місце для їх проведення, повернути конфіскований 2-й випуск газети “Дзвін”. Вимоги виконали. Це була перша значна перемога Руху [11, с. 151–159].

Після цього стотисячного походу тернополян партноменклатура більше не сміла заперечувати існування потужних сил на Тернопільщині, готових до боротьби за демократичні перетворення, національне й духовне відродження. Виконання вимог місцевою владою відкрило оперативний простір для плідної діяльності Ради ТКО НРУ. Зрештою, два великих здвиги, що відбулися у Тернополі 30 липня та 23 серпня 1989 р., сприяли успішній підготовці й проведенню Установчого з’їзду Народного Руху України в Києві [6, с. 387].

Про згадані події по-своєму “красномовно” відгукувалася тодішня преса, особливо журналісти “Вільного життя”. Достатньо назвати декілька заголовків, щоб зрозуміти, про що у них йшла мова та яка атмосфера страху тоді панувала: “Чого ж було мітингувати”, “Від мітингів – до праці”, “Схаменімось, поки не пізно”, “Це не повинно повторитись”, “У єдності наше майбутнє”, “За мир і спокій у рідному місті” тощо [11, с. 155–160].

Офіційно Рух самоутвердився з проведенням Установчого з’їзду, що відбувся 8–10 вересня 1989 р. у Києві. Саме тоді було прийнято ухвалу “Про утворення Народного Руху України за перебудову”. На з’їзді тернопільська делегація налічувала 63 представники і після львівської, київської та рівненської була четвертою. Г. Петрук-Попик, В. Колінець, М. Куземко та М. Левицький увійшли до складу оргкомітету, який працював над підготовкою Установчого з’їзду від 8 липня 1989 р. [14, с. 469–472]. М. Левицький представляв Тернопільщину у Великій раді НРУ. Перед з’їздом поет разом з О. Ангелюком підготував до друку перший номер газети ТКО НРУ “Тернове поле”, яка виходила до 1999 р. У ній редактори наголосили на вагомості нового видання і закликали усіх прихильників Народноо Руху, Товариства “Меморіал” та інших громадських організацій області подавати дієву допомогу газеті. Підкреслювалась також важливість створення первинних осередків Руху на підприємствах, в установах, навчальних закладах, “особливу увагу маємо приділити молодому поколінню, якому необхідно позбутись інертності та байдужості” [6, с. 398].

Ухвалені київським з’їздом Програма і Статут Руху, низка резолюцій, звернень і заяв стали воістину історичними. Ось деякі з них: – Про проект закону про мови в УРСР, – До робітників і селян України, – Про національну символіку, – Про економічну самостійність УРСР, – Про сталінізм та сталінщину, – До народу УРСР та ін. [6, с. 418].

Хоч Установчий з’їзд НРУ відбувся і Рух утвердився як громадська організація, однак до виборів у Верховну Раду УРСР його не зареєстрували. Незважаючи на це, до парламенту потрапило більше сотні членів Руху, а в Тернопільській області вони перемогли у 7 з 10 округів, що склало 40 %. Це Л. Горохівський, Л. Крупа, В. Колінець, К. Завадська,

М. Левицький, Б. Бойко та ін. У Тернопільській міській раді члени руху мали більшість (90 %) [10, с. 13]. Підсумки березневих виборів 1990 р. свідчили про поступову перемогу демократичних сил. Як депутат Тернопільської обласної ради, М. Левицький разом з М. Вишневським та В. Ковальчуком організовує видавництво газети "Відродження" (тепер – "Свобода"), кореспондентом котрої працював у 1990-х рр. Як зазначить згодом у своїй звітно-виборній доповіді голова ТОО СПУ Г. Петрук-Попик, "… раніше нас критикували за те, що мало виступаємо з публіцистичними статтями. Сьогодні справи у цьому напрямку значно покращилися. Особливо плідно працюють Р. Гром'як, М. Левицький, П. Тимочко, О. Корнієнко…" [6, с. 618, 625].

Серед великомасштабних акцій, які проводила ТКР НРУ була організація "живого ланцюга" в День Злуки – об'єднання УНР і ЗУНР (22 січня 1990) на відрізку між Тернополем і Житомиром, через Кременець, Дубно, Рівне. В місті тоді відбувся мітинг за участю 45 тисяч присутніх, на якому виступили М. Левицький, Б. Ткачик, Б. Бойко, О. Полянський. Тернополянами було схвалено резолюцію, що День Злуки 22 січня – є Всеукраїнським національним святом [6, с. 469].

Після обрання нової Верховної Ради УРСР Тернопільський рухівський осередок організовував виїзд до Києва людей з метою пікетування Верховної Ради. За таких обставин комуністична "група 239" побоялася схвалювати проект нового союзного договору, перенісши розгляд на вересень (він так і не був підписаний) [10, с. 13].

Наша Крайова організація НРУ брала активну участь 3–5 серпня 1990 р. у всеукраїнській акції відзначення 500-річчя від заснування козацтва. З Тернополя було відправлено 102 автобуси і майже 2500 учасників до Нікополя–Томаківки–Запоріжжя [12, с. 6]. Святкування 500-ї річниці Запорізької Січі відіграло величезну роль у формуванні національної свідомості жителів Східної України. До цієї події була привернута увага засобів масової інформації України і багатьох країн світу [10, с. 14].

Коли в Москві 19 серпня 1991 року відбувся державний переворот і введено надзвичайний стан, з ініціативи Тернопільського НРУ в приміщенні СПУ терміново скликано засідання координаційної ради національно-патріотичних партій і громадських організацій. У результаті тривалого обговорення схвалили заяву, в якій засудили дії ГКЧП, його постанови не визнали. Відбувся мітинг, на якому виступили Г. Петрук-Попик, М. Левицький, М. Куземко, В. Колінець, Б. Ткачик, В. Турецький та ін. з однозначним засудженням дій ГКЧП [10, с. 15].

Демократичні процеси, що проходили в Україні й на Тернопільщині позитивно вплинули на різні сфери життя краю, особливо на освітню та культурно-мистецьку. В 1990 р. у Тернопільському державному педагогічному інституті відкрито географічний факультет, у 1993 р. – відновлено історичний. Символічним і знаковим стало, що слова гімну студентів історичного факультету "Горять зірниці давньоруських літ" написав М. Левицький та В. Махно [15, с. 1].

Михайло Левицький очолював обласну організацію Руху до березня 1990 р. (з 2 грудня 1989 р. – як співголова Руху, разом з Б. Бойком, Л. Горохівським, М. Куземко, Г. Петруком-Попиком) [6, с. 448]. Мабуть, перемогло творче начало, адже він був передусім поетом й художником. Любов до мистецтва не дозволила погрузнути у прагматичній, а нерідко й "брудній" політичній боротьбі, що розпочалася після подій 1989–1991 рр. Принаймні так можна пояснити слова М. Левицького: "я завжди казав, що Рух, зробивши свою справу, мусив відійти. Я це зробив, і щасливий від того. Мені з багатьма було не по дорозі. Хіба творити національну ідею треба задля грошей, квартир, джипів, розваг, костюмів від Версаче? Це величезний гріх! Якщо Бог дасть мені сил, то я ще повернуся в політику…" [13, с. 29].

Проте, на так званий період "мітингової демократії" 1989–1991 рр. припав розквіт його таланту. Хороший оратор, полеміст, він привертав до себе увагу послідовністю, логікою аргументів, умінням заворожити слухача і змусити його замислитися над запропонованими думками. Лише з 1 березня 1989 р. до 22 лютого 1991 р. – на різноманітних мітингах,

“рухівських середах”, перед виборцями М. Левицький зробив близько 320 виступів. За цей час було проведено 6 республіканських свят літератури (“Тернопільська весна”, “Подільське намисто”, “Дністрові зорі”, “Дністрове перевесло”, “Веселка Опілля” та ін.), в яких взяли участь не лише тернопільські письменники, а й з Києва, Чернігова, Львова, Харкова, Івано-Франківська тощо. Проте не завжди М. Левицький міг бути їх безпосереднім учасником. Неодноразово кореспонденту-організатору Бюро пропаганди художньої літератури СПУ В. Барні – секретарі райкомів заявляли: літературне свято можливе лише за умови, якщо у ньому не будуть брати участі М. Левицький, Р. Гром’як, М. Куземко, Г. Петрук-Попик. Їхні вірші негласно забороняли читати в школах [6, с. 626–627].

Відтак, ми не можемо залишити поза увагою поетичну й малярську творчість М. Левицького – найсокровенніше у його житті. Хоча, як стверджує відомий тернопільський літературознавець й критик – Петро Сорока у вступній статті до ювілейної збірки поета “З останньої пелюстки літа…” [2], “…твори таких поетів як М. Левицький абсолютно неможливо аналізувати, як це легко робити, скажімо, з авангардистською чи структуралістичною поетичною продукцією. Бо у віршах тихих сповідальників є якийсь незбагненний, кажучи словами В. Стуса, “захований у собі самосмисл, котрий просто неможливо добути розумом”, якийсь тонкий чар, що вловлюється тільки душею і котрий від грубого дотику логіки одразу ж руйнується. Цю поезію треба просто пити, як п’ють вино, як квітка спиває росу, а бджола – нектар” [2, с. 5]. Таку поезію безнадійно розкладати на частинки. Ключ до її творення, очевидно, можна й відшукати, але повністю технологія написання таких текстів ніколи не буде пізнана. Тому що цього не знають навіть самі поети. Творці такої поезії – це медіуми. Написане ними – це осяяння небес, код входження в космос, де Слово – Бог [2, с. 5].

У цьому переконує хоча б те, що він співає тоді, коли співається, береться за перо тільки тоді, коли через товщу днів пробивається та довгождана мить, що дарує слово. Він ніколи не квапиться, не провокує натхнення, не ганяється за кількістю. Вагота слів для нього – понад усе. На терези вічності він кладе не кількість, а біль, що не має критеріїв виміру. І виграє. За три десятиліття творчої діяльності ним написано не більше півтори сотні віршів (річна норма поета-ремісника). Зате яких віршів! [2 , с. 6].

На сьогодні, М. Левицький – автор десяти поетичних збірок та перекладів. Окрім тих, що ми уже називали – це “Сніг горів од снігурів” [16], “Великдень…” [17], “Я завжди був закоханий в дерева: Поезії” [18], “Вівторок: Поезії” [19], “Де ростем, там мусимо цвісти: Поезії” [20], “Відгомоніла золота діброва. Переклади з С. Єсеніна” [21].

Очевидним є, що ні сьогодні, ні тим більше учора в жодну з існуючих літературних “обойм” він не потрапив. І потрапити не міг. Але не тому, що за тоталітарного режиму в ньому вбачали, образно кажучи, “динамітчика”. Зовсім ні! В поезії М. Левицького не було відчутного інакомислення (окрім, можливо, зухвало-самійленківського “На франца я купив кашне” (Монолог невдоволеного галичанина)) [8, с. 54], і вже той факт, що він видавав книжки у 70-ті та 80-ті роки, свідчить, що поет вписувався (важко чи легко – це інше питання) у вутле річище офіційної літератури. В “обойму” він не міг потрапити тому, що був тихим поетом, нічого ідеологічного не утверджував, ні до чого не закликав і найчастіше “блукав безлюдними манівцями”. Майже з тих же міркувань він не потрапляє у “новітні обойми”, бо ж знову нікуди й нікого не закликає, не оспівує сорочку-вишиванку і не клянеться в любові неньці-Україні.

Поезія М. Левицького ошляхетнює душу, здається, що той, хто залюблений в неї, не здатний на щось нице, облудне чи відворотне. Водночас, він – поет вибагливий. Тільки заради музикальності вірша він може вжити усталений епітет чи апробовану іншими метафору. Але така необхідність виникає в нього надзвичайно рідко. М. Левицький міг би повторити услід за В. Іллею: “Я про поезію, як про самотність, знаю все”, – бо натщесерце любить цю землю, бо цвіте там, де росте, сповідуючи істину, що немає периферійних поетів, є лише периферійна творчість, бо любов його тиха – для світу навіки. Так, він – тихий поет і

любить усе притишене та замислене, несуєтне і самозаглиблене: тихий ліс, мовчазні плеса, ледь чутну з мамою розмову… [2, с. 5].

Головне в творчості М. Левицького – яса поетичного слова, німб святості над віршем. Вони заворожують і змушують забувати все незначне і другорядне.

* * *

Сьогодні вперше я побачив,
Сьогодні вперше я відчув,
Що сніг (хай він мені пробачить)
Таки молодший брат дощу… [8, с. 73].

* * *

Квітували айстри при вікні,
Сперечались з ними хризантеми.
І подумав я: чому б мені
Не торкнутись вічної проблеми –
Про життя, що поспіхом біжить,
Про любов, яку не наздогнати.
Але вмію я спинити мить,
Що мене не хоче упізнати.
В час, коли тремтить сумна зоря,
В час, коли нема, здається, втіхи,
Випурхну собі під вечір'я,
Наче ластів'ятонька з-під стріхи... [8, с. 46].

Михайло Левицький – належить до митців, для яких природа стала невичерпним джерелом натхнення. Живописність – одна з основ не лише його лірики, а й малярства, без якої неможливо сьогодні уявити ні творчості поета загалом, ні коло його уподобань і смаків. Художні полотна "Старий ставок" (1989 р.), "Вечоріє" (1989 р.), "Волинь" (1988 р.), "Зимова ідилія" (1996 р.), "Бродить серпень горами" (1987 р.), "Золоте надвечір'я" (1990 р.), "Засніжило" (1985 р.), "Над Збручем" (1986 р.) та ін. – кожне по-своєму – унікальне в плані тонкості відчуття краси природи, кращий приклад романтичного пейзажу, який можна передати лише за допомогою акварелі (техніка, з якою виключно працює автор).

Любов до природи, постійне повернення до її первозданної краси, втеча у її обійми від сірої нудьги "кам'яного міста" аж ніяк не свідчать про звуження тематичного діапазону творчості художника, скоріше, навпаки, адже світ природи неосяжний та безмежний, і тільки у злитті з ним людина може відчути себе вільною і щасливою. Мабуть, такі думки роїлися в М. Левицького, коли він писав картини "Травневе буяння" (1986 р.) з доволі незвично сміливою для нього кольоровою гамою, "Гайок біля ставка" (1988 р.), "Ранкові Карпати" (1987 р.).

Світ природи дарував художнику незліченні радощі, музику дерев і трав, симфонію барв, завжди мінливу красу пейзажів. Тільки у хвилини найвищого пізнання природи могли народитися художні твори "Старе дерево" (2001 р.), "Остання осінь" (1987 р.), "У чеканні весни" (1990 р.), "Село під горою" (1987 р.) тощо.

Як кажуть, від того, що любиш і що ненавидиш, і народжується бажання малювати. Мабуть, це спонукало художника під час написання таких картин, як "Весняна повінь" (1962 р.), "Повінь відступила" (1997 р.), у яких і лірично, і сумно митець ставить проблему контакту людини з природою, вносить якусь приховану драматичність, особливо у роботах "У схололих ярах" (1988 р.), "Чорного моря прибій" (1977 р.).

Роздумуючи над життям своїх батьків, тримаючи в пам'яті спогади з дитинства, митець зображує в особливо світлій і прозорій кольоровій гамі "Батьків сад" (1985 р.), якийсь скритий сум проглядає крізь твір "Закутина у рідному селі" (1975 р.).

Тонко відчуваючи природу, М. Левицький не може не милуватися красою рідної землі. У його роботах виразно прослідковується музично-поетичний дар. Відтак, дивлячись на

художні полотна М. Левицького, можна впевнено стверджувати, що вони є суттєвим внеском у розвиток сучасного українського живопису в техніці акварелі. Зазначимо, що художник – автор п'яти персональних виставок, переважно у Тернополі, неодноразово репрезентувався у групових. З 1996 р. – член Спілки художників України [1, с. 198].

Сказане нами про поетичну й малярську творчість М. Левицького чи не найкраще доповнять слова самого майстра в одному з інтерв'ю в тернопільській пресі. На запитання: хто ваші кумири в мистецтві? – пан Михайло відповів: – "я вважаю, що мистецтво творить Бог. Митець без Бога не може існувати. Я не буду згадувати про класиків, бо жива людина повинна говорити про тих, хто ще живий. Сказати, що мої кумири Тарас Шевченко і Леонардо да Вінчі, було б нечесно. У літературі поважаю Ліну Костенко і Миколу Вінграновського. У малярстві я себе настільки люблю, що кумирів не маю" [13, с. 29].

Неповторна поетика М. Левицького – ось його головний і безцінний внесок у розвиток національного відродження, і більшого від поета вимагати не слід.

* * *

Зелена закутина. Північний хор.
Сміється квасоля. Мовчить подорожник.
І рівно о сьомій крізь плетиво штор
Я бачу: на пагорб приходить художник.

Відтак над мольбертом чаклує, як Бог,
І серцем, з дитинства таки не порожнім.
Одвічній красі оцій сплачує борг.
На те він художник. На те він художник.

Над пасмом туману вознісся Собор.
Застигла історія в рисочці кожній.
Історія – правда. Її не спотвор.
Якщо ти Художник! Якщо ти Художник! [8, с. 49].

Список використаних джерел

1. *Зозуляк Є.* Дві зорі творчості: перо і пензель. Слово про автора книжки / Є. Зозуляк // Левицький М. З останньої пелюстки літа… Вибрані поезії. Літературно-художнє видання. – Тернопіль : Джура, 2004. – С. 198. 2. *Сорока П.* Де ростем, там мусимо цвісти / П. Сорока // Левицький М. З останньої пелюстки літа… Вибрані поезії. Літературно-художнє видання. – Тернопіль : Джура, 2004. – С. 5–6. 3. *Сорока П.* Секрет вічності, або Ліра і терни. (Десять етюдів про Бориса Демківа) / П. Сорока. – Тернопіль : Джура, 2002. – 100 с. 4. *Левицький М.* Мамині перепілки : Поезії / М. Левицький. – Львів : Каменяр, 1979. – 63 с. 5. *Спогади* Михайла Левицького (1948 р. н.) / (записала І. Федорів. 24 лютого 2010 р.). 6. *Петрук-Попик Г. М.* Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросемилогії життя. Очима і серцем / Г. М. Петрук-Попик. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 743 с. 7. *Левицький М.* Ранок: Поезії. Переклад з Миколи Рубцова / М. Левицький. – Київ : Веселка, 1986. – 14 с. 8. *Левицький М.* З останньої пелюстки літа… Вибрані поезії. Літературно-художнє видання / М. Левицький. – Тернопіль : Джура, 2004. – 204 с., іл. 9. *Левицький М.* Світ околиць : Поезії / М. Левицький. – Львів : Каменяр, 1986. – 46 с. 10. *Колінець В.* Україна постала з Народного Руху / В. Колінець. – Тернопіль, 2009. – 16 с. 11. *Квасновський В.* "Пробудження". Публіцистичний нарис. Частина 1. / В. Квасновський. – Тернопіль : Терно-граф, 2005. – 256 с. 12. *XX років* Народному Руху України за перебудову (1989–2009 рр.). – Тернопіль, 2009. – 8 с. 13. *Тютюнник І.* "Бігме, то роблять москалі" / І. Тютюнник // Аргумент-газета. – 8 травня 2003. – С. 29. 14. *Три* дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову / [упоряд: Є. Жеребецький. Вид. 2-ге]. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 2009. – 496 с. : іл. 15. *Левицький М.* Горять зірниці давньоруських літ / М. Левицький // Сторінки літопису. – Вип. 2. – Тернопіль : ТДПІ, 1997. – С. 1. 16. *Левицький М.* Сніг горів од снігурів : Скоромовки та розмальованки для дітей / М. Левицький. – Тернопіль, 1992. – 12 с. 17. *Левицький М.* Великдень : Розмальованки для дітей / М. Левицький. – Тернопіль, 1993. – 12 с. 18. *Левицький М.* Я завжди був закоханий в дерева. Поезії / М. Левицький. – Тернопіль, 1993. – 34 с. 19. *Левицький М.* Вівторок : Поезії / М. Левицький. – Тернопіль : Збруч, 1994. – 32 с. 20. *Левицький М.* Де ростем, там мусимо цвісти : Поезії / М. Левицький. – Тернопіль : Збруч, 1998. – 95 с. 21. *Левицький М.* Відгомоніла золота діброва. Переклади з Сергія Єсеніна / М. Левицький. – Тернопіль : Лілея, 1998. – 24 с.

Николай Алексиевец, Ирина Федорив

ЖИЗНЕННЫЙ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ МИХАИЛА ЛЕВИЦКОГО В КОНТЕКСТЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье анализируется общественно-политическая и творческая деятельность известного тернопольского поэта, художника – Михаила Левицкого в контексте украинского национального возрождения (1980-е – 1990-е гг.).

Ключевые слова: Михаил Левицкий, Тернопольщина, общественно-политический деятель, Народный Рух Украины, национальное государство, поэзия, художник.

Mykola Alexiyevets, Iryna Fedoriv

LIFE AND CREATIVE WORK OF MYKHAYLO LEVYTSKYY IN THE CONTEXT THE UKRAINIAN STATEHOOD REVIVAL

In the article social, political and creative activity of the famous Ternopil poet and painter Mykhaylo Levytskyy in the context of Ukrainian national revival (1980s–1990s) is analysed.

Key words: Mykhaylo Levytskyy, Ternopil region, public figure, People's Movement of Ukraine, national state, poetry, painter.

УДК 94 (477)

Володимир Мисик

МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІГОРЯ ПЕТРОВИЧА ҐЕРЕТИ В 60–80-Х РР. XX СТ.

У статті проаналізовано та досліджено вплив діяльності Ігоря Петровича Ґерети на процес створення та становлення музеїв, присвячених Лесю Курбасу, Соломії Крушельницькій та Володимиру Гнатюку в Тернопільській області. Також подано характеристику музейних експонатів, зібраних І. П. Ґеретою, які висвітлюють основні віхи їхнього життя.

Ключові слова: Ігор Ґерета, Лесь Курбас, Соломія Крушельницька, Володимир Гнатюк, Тернопільська область, музей.

У житті та діяльності видатного археолога, історика, науковця, політика, мистецтвознавця Ігоря Ґерети визначну роль відіграли такі українські видатні діячі, як етнограф Володимир Гнатюк, співачка Соломія Крушельницька та режисер Лесь Курбас. Саме для створення їхніх музеїв Ігор Петрович присвятив майже усе своє життя, вважаючи їх своїми духовними наставниками з минулого.

У 60-х роках XX століття, після тюремного ув'язнення через прикриття колишніх членів ОУН-УПА, Ігор Ґерета був працівником Тернопільського обласного краєзнавчого музею. У 1963 році він створив у ньому експозицію дорадянського періоду, в якій було висвітлено інформацію про розвиток культури краю, а також подавалися матеріали про діяльність ще нереабілітованих діячів культури: режисера Леся Курбаса, артистів Севастяна Зубрицького, Софії Стадникової, Ганни Юрчакової та інших [16, с. 475].

Працюючи в обласному музеї, у молодого мистецтвознавця під впливом зацікавленості долею видатних українських письменників, поетів, громадських діячів, що мали корені на Тернопільщині, виникає грандіозний задум створити ряд державних музейних установ, присвячених їх пам'яті [16, с. 475].

Одну із перших експозицій Ігор Петрович присвятив діяльності Соломії Крушельницької, музей якої розміщений у парафіяльному будинку села Біла. Співпрацюючи з укладачем першого збірника спогадів та матеріалів про співачку Іваном Деркачем, Ігор Ґерета уже в 1963 році відкриває першу виставку, присвячену життю та діяльності співачки із світовим іменем. Дві наступні експозиції І. Ґереті допомагав робити упорядник двотомника про С. Крушельницьку Михайло Головащенко. На ювілеях цього музею побували гості з цілого світу та багато видатних постатей, зокрема, племінниці Соломії Крушельницької – доцент консерваторії Одарка Бондрівська та Олена Шухевич, композитор Анатолій Кос-Анатольський, письменниця Ірина Вільде, художник Леопольд Левицький, диригент Михайло Антків, композитори Микола Колеса, Мирослав Скорик та Богдана Фільц [16, с. 476; 7, с. 82].

Також музей відвідали співаки Белла Руденко, Костянтин Огневий, Анатолій Солов'яненко, Дмитро Гнатюк, Марія Байко, Ніна Матвієнко, драматична актриса Ганна Юрчикова, поети Роман Лубківський, Микола Вінграновський, мистецтвознавець Дмитро Степовик. У святкуванні 120-річчя від дня народження співачки взяла участь відома українська поетеса Ліна Костенко [16, с. 476].

Найбільшими скарбами цього музею є фотографії, афіші, особисті документи співачки, предмети побуту та меблі, запрошення, програми, рукописи спогадів сучасників, листи, одяг, сценічні прикраси, твори музики, образотворчого мистецтва та літератури. Також у музеї представлені літературні праці, присвячені Соломії Крушельницькій. Так, у експозиції наявні ксерокопії статті О. Брітос за 1953 рік "Соломія Крушельницька – яскрава зірка співу", яка

була опублікована в аргентинському журналі “Атлантида”, та уривок з видання Р. Челетті “Музика і платівки” за 1953 рік [7, с. 71–72; 9, с. 55].

У книзі “На службі народного театру” (1954), яка знаходиться у власності музею, авторка Леся Кривицька присвятила багато вдячних рядків всесвітньо відомій співвітчизниці. Збірка спогадів і матеріалів “Славетна співачка”, упорядкована І. С. Деркачем у 1956 році у Львові, вмістила в собі спогади М. Цибульської, О. Охримович, О. Лисенка, І. Свєнціцького, С. Яцкова, С. Стадникової, С. Людкевича, М. Колесси, Б. Дрималика, О. Білявської, О. Бандрівської, А. Кос-Анатольського, рецензії М. Інкальятті та А. Сегетинського. Про Соломію Крушельницьку згадують С. Підгурська-Окулов у “Варшаві мого дитинства” (1958), Я. Вайдель-Дмоховський у “Давній Варшаві” (1959), розміщені статті про неї в “Енциклопедії спектаклів” та “Большой Советской Энциклопедии”[7, с. 72; 9, с. 58; 11, с. 532–535].

Серед представлених в експозиції музею листах С. Крушельницької до відомого українського письменника і громадського діяча М. Павлика є документи, які фіксують спогади її родини і знайомих. З них відомо про бідність, яка супроводжувала все дитинство С. Крушельницьку, про її любов до народних пісень та рідного краю [7, с. 83; 11, с. 532].

Спогади сучасників С. Крушельницької, програми перших її концертів свідчать про успіхи майбутньої співачки в навчанні, в оволодінні музикальними навичками. Декілька експонатів присвячено українському композитору і хоровому диригенту Д. Сичинському, видатному співаку А. Мішузі, які відіграли немаловажну роль у виборі Соломією Крушельницькою життєвого шляху [7, с. 83].

Оригінальні театральні програми і запрошення на спектаклі, рецензії, унікальні фотографії та інші матеріали містять інформацію про роки навчання Соломії Крушельницької у Львові, перші її виступи на оперній сцені, а також розповідають про роки її навчання у видатного італійського педагога Фаусти Креспи. Кілька експонатів присвячено віденському етапові життя співачки [7, с. 83; 9, с. 60].

Представлені в експозиції листи співачки до М. Павлика, газети і журнали того часу, твори українських, російських і західноєвропейських письменників, які читала С. Крушельницька, показують, як формувався світогляд актриси [7, с. 84; 9, с. 60].

Окрему групу складають експонати, присвячені гастролям С. Крушельницької на Американському континенті, в Чилі (1897 р.). В атмосферу її діяльності за кордоном нас переносить також програма паризького спектаклю опери Р. Вагнера “Лоенгрин” (1902 р.). Відкликаючись захоплено про цей спектакль, представлений в експозиції польський журнал “Век” пише, що С. Крушельницька заволоділа Парижем, а французький “Ревю д’Арт Драматік” називає її однією з видатних актрис сучасності. Відвідувачі музею можуть ознайомитися з оцінкою виступів співачки, даною тоді італійською газетою “Дон Марціо”: “Публіка визнала привабливий голос, зовнішність і поведінку пані Крушельницької, вона відмітила її незаурядні драматичні спосібності і тонке артистичне почуття” [7, с. 85].

Рецензії та статті, представлені в експозиції, розповідають про роботу С. Крушельницької в 1904 році над головною роллю опери Д. Пучіні “Чіо-чіо-сан” (“Мадам Батерфляй”). Окрему групу експонатів складають матеріали 1905–1907 років, коли велика актриса співала на сцені міланського театру “Ла Скала”. Яскравий сценографічний матеріал присвячений прем’єрі опери Р. Штрауса “Електра”, яка відбулася 1909 року в “Ла Скала”. До наших днів збереглася цінна реліквія – інкрустована емаллю письмова ручка С. Крушельницької, яку подарував співачці під час її виступу в Буенос-Айресі директор місцевої музичної школи [7, с. 86; 10, с. 90].

Окремі експонати розповідають про великий концертний тур співачки містами Західної України в кінці 1920-х років. Особливе місце у творчій діяльності С. Крушельницької займали концерти, присвячені пам’яті видатних синів українського народу Т. Г. Шевченка і М. Шашкевича, І. Франка. Для участі в цих концертах вона часто приїжджала з-за кордону на Західну Україну – у Львів, Тернопіль, Коломию [7, с. 87].

Музейна експозиція свідчить про дружні творчі взаємовідносини С. Крушельницької з видними діячами української культури: композиторами М. Лисенком і О. Нижинковським, фольклористом Ф. Колессою, співаками А. Мішугою, М. Менцинським, А. Носалевичем, письменниками І. Франком, М. Павликом, В. Стефаником, О. Кобилянською, драматичними актрисами А. Осиповичевою і Ф. Лопатинською, художником І. Трушем [7, с. 87].

Завершують експозицію музею матеріали, які розповідають про те, як шанують пам'ять про актрису у неї на Батьківщині і за кордоном. В музейних вітринах – десятки видань на різних мовах, присвячених співачці, фотографії пам'ятних місць, твори образотворчого мистецтва, грампластинки із записами її голосу [7, с. 87].

Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка, що у Велесневі Монастирського району на Тернопіллі, своїм створенням завдячує Ігорю Ґереті та Остапу Черемшинському. Саме Ігор Петрович підтримав ідею створення цього музею та надав неоціненну підтримку Остапу Черемшинському, створивши експозицію, для якої сам придбав сотні експонатів [2; 16, с. 477; 3, с. 103].

Перед відкриттям музею Володимира Гнатюка 14 липня 1968 року була розроблена програма, за якою о 13 годині відбувався збір учасників свята в Монастириському районному будинку культури, о 15 годині відкривався сам музей. Після урочистих подій в другій половині дня відбулося ознайомлення з пам'ятними місцями міста Монастириська, а також засідання в Монастириському будинку культури з нагоди відкриття музею, де виступив з доповіддю про В. М. Гнатюка кандидат філологічних наук М. П. Яценко [13, арк. 2; 1, с. 23].

На відкриття самого музею було запрошено представників з Інституту літератури Академії наук УРСР (директора Шамоту М. З., віце-президента АН УРСР Білодіда І. К., Яценка М. Т., Кирилюка Є. П.), з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (директора інституту Сиваченка М. Е., заступника директора інституту Гуслистого К. Г., редакторів "Народної творчості та етнографії Дея О. І. та Шамоду Н. С.), Київську спілку письменників (Бедзика Д. І., Гончара О. Т., Бажана М. П., Григор'єва Г. П., Стельмаха М. П.), Львівську спілку письменників (Ірину Вільде (Макогон Д. Д.), Билицького В. З., Сварника І. І., Деркача І. С., Паламарчук О. С.) [13, арк. 2; 3, с. 103].

Також на урочистий захід з нагоди створення музею ім. В. Гнатюка було запрошено працівників та керівництво Вінницького музею ім. М. М. Коцюбинського, Львівського музею ім. І. Я. Франка, Львівського історичного музею, Івано-Франківського краєзнавчого музею, Центрального історичного архіву у м. Львові, Львівського музею українського мистецтва, Ужгородського університету, Чернівецького краєзнавчого музею, Хмельницького краєзнавчого музею, Київського інституту мовознавства АН УРСР, Міністерства культури УРСР, Міністерства культури СРСР, Московського інституту світової культури, Мінського інституту мистецтв АН Білоруської РСР, Ленінградського музею історії російської літератури АН СРСР, кореспондентів тернопільської газети "Вільне життя", київської газети "Культура і життя", московської газети "Советская культура", газети "Радянська Україна", тернопільського представництва РАТАУ і ТАРС, директорів Чернігівського музею ім. М. М. Коцюбинського Коцюбинську І. М., Снятинського музею ім. Марка Черемшини Семенюк-Черемшину Н. В., Львівської наукової бібліотеки Іванців Є. М., працівників Чернівецького музею ім. М. М. Коцюбинського Панчука О. М., музею І. Я. Франка в м. Криворівня Івано-Франківської області Адамовича В. А., фольклористів Вітенко О. А. та Медведик П. К., композитора Кос-Анатольського А. Й., київського художника Косіяна В. І., львівського художника та родича В. Гнатюка Смольського Г. С., художника Удіна Є. Т., кореспондента республіканського радіо Гулька Я. Г., голову обласного комітету профспілки працівників культури Тернопільської області Олексюка І. П. [13, арк. 3].

Перед відкриттям музею Ігор Петрович Ґерета розробив детальний план виставочних залів. Експозиція мала поділятися на 5 виставочних залів. У залі № 1 у першому розділі було висвітлено у фотографіях дитинство і юність відомого етнографа, у другому розділі – університетські роки (1894–1898 рр.). Зал № 2 був сформований із двох підрозділів, перший з

яких на тему: “Громадська діяльність (1896–1898)”, а другий підрозділ цього залу спочатку мав називатися “Наукова діяльність (1895–1903)”, але уже після його повного формування Ігор Петрович переназвав на: “Дослідження Гнатюком Рідного краю (1895–1897)”. У наступному залі (№ 3) глядачеві представлялися матеріали про діяльність вченого на Закарпатті і в сусідніх країнах і був сформований у третій розділ: “Дослідження Гнатюка в Закарпатті, Східній Словаччині і Південній Угорщині (1895–1903)”. Наступним розділом, під номером чотири, у музеї був: “Наукова та громадська діяльність В. Гнатюка в 1898–1903 рр.”. Четверта зала була представлена п’ятим розділом: “Діяльність Гнатюка у 1904–1914 роках”, також у цій залі Ігор Петрович Ґерета мав на меті створити шостий розділ під назвою: “Останні роки життя і діяльності В. Гнатюка (1915–1926)”. У заключній п’ятій залі мали подаватися матеріали, які були розділені відповідно на сьомий розділ під загальною назвою “Вшанування пам’яті В. Гнатюка” та восьмий – “Велеснів і Залісся під зорею Радянської влади”, який був розбитий на підрозділи, де перший називався: “Воз’єднання Західної України з Радянською Україною”, а другий – “Ріст добробуту трудящих” [8, арк. 1–78].

У кінцевому варіанті, під час відкриття, музей ім. В. Гнатюка набув дещо іншого експозиційного розподілу і на сьогодні виглядає так:

Розділ 1. – Дитинство і юнацькі роки (1871–1893) – Зал I.

Розділ 2. – Університетські роки (1894–1898) – Зал I.

Підрозділ – Дослідження В. Гнатюка в рідному краю (1895–1897) – Зал II.

Розділ 3. – Дослідження В. Гнатюка в Закарпатті, Східній Словаччині та Південній Угорщині (1895–1903) – Зал III.

Розділ 4. – Наукова та громадська діяльність В. Гнатюка в 1898–1904 рр. – Зал II.

Розділ 5. – Наукова та громадська діяльність В. Гнатюка в 1904–1926 рр. – Зал IV.

Розділ 6. – Вшанування пам’яті В. Гнатюка – Зал V.

Розділ 7. – Велеснів і Залісся – Зал VI.

Розділ 8. – Меморіальна кімната В. Гнатюка – Зал VI. [14, арк. 1]

Такі зміни, хоча і незначні, були зроблені у плані київським художником Ю. В. Кисличенком, який також, як і Ігор Петрович Ґерета, був керівником та співавтором проекту оформлення музею ім. В. Гнатюка [14, арк. 2].

У музеї представлено 965 експонатів, з яких 410 є оригіналами, а ще 1300 знаходяться у фондах музею. Під час оформлення було використано 15 художніх робіт. Сама ж експозиція побудована за чітким науковим методом [14, арк. 1, 2; 1, с. 46].

“Тут розміщено ряд унікальних матеріалів: книги і документи В. Гнатюка, його особисті речі, – зазначає начальник Тернопільського обласного управління культури Г. Свініних, – які зібрані в окремій залі, прижиттєві видання праць вченого, предмети етнографії і народного мистецтва Західного Поділля, Гуцульщини, Закарпаття” [14, арк. 1].

Попри це музей також знайомить глядача із етнографією областей, де працював В. Гнатюк [14, арк. 1].

Створення музею розпочалося за ініціативи О. С. Черемшинського, який був піонервожатим Велеснівської восьмирічної школи. До нього згодом підключився Ігор Петрович Ґерета, який фактично був одним із поборників права на відкриття музею [14, арк. 1; 1, с. 55].

Як зазначає Г. Свініних: “Велику допомогу у створенні музею надали Центральний Державний Історичний архів у Львові, Львівська наукова бібліотека, Львівський музей І. Я. Франка, Київська Центральна наукова бібліотека, Інститут фольклору, етнографії та мистецтвознавства АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, Чернігівський та Вінницький музеї М. М. Коцюбинського, Львівський та Ужгородський університети, Інститут світової літератури АН СРСР ім. О. М. Горького, Центральна публічна бібліотека ім. В. І. Леніна, Інститут мистецтв АН БРСР, Братиславський і Пряшлівський університети, музей української культури в Чехословаччині, Польська Академія наук та багато інших установ” [14, арк. 3].

Також численний вклад у музей за зверненням його творців було внесено видатними вченими і культурними діячами зарубіжних країн, зокрема, Чехословаччини, країн колишньої Югославії, Польщі та Болгарії [14, арк. 3; 1, с. 68].

Про тодішню всесоюзну діяльність музею свідчать надсилання документів про музей на розгляд голові республіканського оргкомітету, заступнику міністра культури Української РСР Буланому І. Т. щодо участі народних музеїв Тернопільської області у Всесоюзному огляді роботи музеїв, який було приурочено до 100-ліття з дня народження В. І. Леніна. Також начальник Тернопільського управління культури Г. Свініних просив "відзначити відповідними нагородами музей, а також керівників і їх активістів" [14, арк. 4; 1, с. 68; 4].

Через два роки після відкриття музею, 9 травня 1971 року було відсвятковано і 100-річчя від дня народження В. Гнатюка концертом у м. Монастириську, організацією якого зайнявся одний із засновників музею В. Гнатюка – Ігор Ґерета. Ігорем Петровичем був розроблений план заходів по відзначенню 100-річчя від дня народження В. Гнатюка. Сам план був розділений на кілька частин під загальними назвами: господарська частина, відзначення пам'ятних місць В. Гнатюка, видавнича та популяризаційна робота, святкування ювілею В. Гнатюка. Також до річниці було випущено поштові конверти із зображенням видатного етнографа [14, арк. 12–15, 20, 21; 12, арк. 1–4; 5].

Музей здобув ще більше слави, коли у ньому відбулася міжнародна конференція, присвячена пам'яті видатного вченого Володимира Гнатюка [16, с. 477; 6].

З 1967 по 1987 роки І. Ґерета вів боротьбу за створення і розвиток музею-садиби Леся Курбаса у Старому Скалаті Підволочиського району на Тернопільщині. Радянська влада виступала проти створення цього музею, двічі знищувала готову експозицію, над збором якої працював Ігор Петрович разом із директором майбутнього культурно-мистецького закладу В. Лавренюком. Приходилось навіть долучати до порятунку цієї клопіткої праці по створенню музею ЮНЕСКО (за рішенням ЮНЕСКО 1987 рік був оголошений Роком Леся Курбаса), завдяки чому посприяли дослідники творчості Леся Курбаса Неллі Корнієнко та Лесь Танюк. І навіть уже після відкриття обком партії заборонив запрошувати будь-кого до перегляду експозицій музею [2; 16, с. 477].

Мету створення музею-садиби Леся Курбаса Ігор Петрович Ґерета сформулював так: "Ми мислили цей музей не тільки як джерело пам'яті про великого театрального митця – Л. Курбаса, а й як живе вогнище театральної культури. Тут відтворено не тільки новаторський пошук режисера, а й представлено широке уявлення про зародження, становлення і розквіт українського театру. За своєю суттю він є експериментальний. Це виявляється в тому, що кожна експозиція виконана в певному стилі, що несе дух певного відтінку часу" [18].

Музей відкрито у парафіяльному будинку родини Леся Курбаса. У ньому встановлено дві меморіальні дошки на честь самого українського режисера і його батька, відомого актора театру Степана Пилиповича Яновича, створені скульптором І. Козликом. Сам же музей розташований у п'ятьох кімнатах, де розкривається не лише життєвий і творчий шлях драматурга, але й висвітлено відомості про тих, хто працював з ним на театральній сцені в 20–30-х роках XX ст. [17; 15].

В першій кімнаті музею знаходяться експонати, які розповідають про дитячі та юнацькі роки життя Леся Курбаса, а також в цьому приміщенні подані матеріали про навчання видатного драматурга у Тернопільській українській гімназії, Віденському та Львівському університетах. Також тут знаходяться книги з бібліотеки, яку протягом життя створював митець і які свідчать про широту інтересів їх власника. Фотографії родини Курбасів не тільки розповідають про його родину, але й висвітлюють інформацію про діяльність його батьків, а потім і самого Леся Курбаса у театрі товариства "Руська бесіда". Окремо серед експонатів висвітлена історія Гуцульського театру, в якому доводилося працювати Лесю Курбасу на початку XX ст., де з 1912 року він став адміністратором і режисером. Тобто експозиція першої кімнати відтворена в дусі тієї театральної доби, в якій розвивався український театр [18].

Друга кімната музею-садиби – це експонати, які висвітлюють діяльність видатного драматурга в Києві. Тут і матеріали про працю Леся Курбаса в українському театрі М. Садовського, і в "Молодому театрі", який він особисто заснував у 1917 році, і в Київському драматичному театрі, засновником якого теж був Лесь Курбас у 1920 році, і в театрі "Березіль", на діяльність в якому припадає розквіт режисерських та мистецьких талантів теоретика театру. "Березіль", – стверджував режисер, – твердо стоїть на платформі перебудови, ґрунтовних змін в режисерському і мистецькому підходах. Він об'єднує тих, хто в "Березолі" бачить єдину реальну силу, в руках якої розв'язання найважливіших проблем" [18; 17].

Найвідомішими експонатами цієї кімнати є театральний журнал "Барикади театру", переклад Лесем Курбасом М. Гальбе "Молодість", інсценізація "Гайдамаків" за твором Т. Шевченка, оригінали афіш, програм, макетів, фотографій театру "Березіль" [18].

В третій експозиційній кімнаті розглядається найбільш важкий та найбільш тривалий період діяльності Леся Курбаса у Харкові. Про співпрацю з Миколою Кулішем глядач дізнається з фотоматеріалів вистав "Народний Малахій", "Мина Мазайло", "Маклена Граса", але найкращими виставами, поставленими в той час є: "Пролог" (Лесь Курбас та С. Бондарчук), "Бронепоїзд 14–69" (В. Іванов), "Диктатура" (І. Микитенко) [18].

Одними з найважливіших експонатів цієї кімнати і всього музею загалом є фотоматеріали та документи про суд над Лесем Курбасом 5 жовтня 1933 року, його заслання у тюрму Біломоро-Балтійського каналу, а потім і розстріл 13 листопада 1937 року [18; 15].

У четвертій кімнаті музею зібрані не тільки матеріали (портрети, публікації, книги, ювілейні афіші, спогади) про Леся Курбаса, але й експонати, які розповідають про його найближче оточення. Так у музеї подана інформація про Г. І. Бабіївну, уродженку села Добромірки на Тернопільщині, яка все життя працювала разом із Лесем Курбасом: спочатку в "Тернопільських театральних вечорах", в "Молодому театрі", театрі "Березіль", а потім у Харківському українському драматичному театрі ім. Т. Шевченка. Також приділено велику увагу його найближчому другові гімназійних та студентських років Т. Г. Водяному [18].

У п'ятій кімнаті представлена документальна інформація розповідає не лише про життя і творчість видатного світового митця, а також про розвиток театрального мистецтва на Тернопільщині [18; 15; 17].

Отже, Ігор Петрович Ґерета близько сорока років свого життя присвятив створенню та діяльності одних з найбільших і найповніших музеїв Леся Курбаса, Соломії Крушельницької та Володимира Гнатюка. За допомогою Ігоря Ґерети про діяльність та існування цих музеїв відомо в багатьох країнах світу (Канада, США, Австрія, Італія та ін.), а до збереження музейних експонатів залучались і представники ЮНЕСКО.

Список використаних джерел

1. *Бачинський В., Черемшинська Р., Ґерета І.* Музей Володимира Гнатюка у Велесневі: нарис-путівник. – Тернопіль: Збруч, 2006. – 93 с. 2. *Ґерета* Ігор Петрович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступу до статті: http://uk.wikipedia.org/wiki/Герета_Ігор_Петрович. 3. *Ґерета І. П.* Володимир Гнатюк: сім етюдів про вченого на його 125-річчя // Тернопілля'96: регіональний річник. – Т., 1996. – С. 101–107. 4. *Ґерета І. П.* Велеснів – це Гнатюк // Ровесник. – 1968. – 19 грудня. 5. *Ґерета І. П.* Він знайшов червону руту // Ровесник. – 1991. – 8 червня. 6. *Ґерета І. П.* Знавець душі народної // Тернопіль вечірній. – 1991. – 8 травня. 7. *Ґерета І. П.* Музей Соломії Крушельницької. – Львів: Каменяр, 1978. – 94 с. 8. *Ґерета І. П.,* старший науковий працівник Тернопільського обласного краєзнавчого музею. "Попередній експозиційний план музею В. М. Гнатюка в с. Велеснів Монастирського району". Машинопис з авторськими правками // ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 19. 9. *Ґерета І. П.* Соломія Крушельницька в оцінці світової критики // Вісник фонду Олександра Смакули. – 2000. – № 1. – С. 52–63. 10. *Ґерета І. П.* Соломія Крушельницька і народна пісня // Наукові записки: збірник Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 1993. – С. 87-100. 11. *Ґерета І. П.* Соломія Крушельницька та діячі української культури // Тернопілля'96: регіональний річник. – Тернопіль, 1996. – С. 530–535. 12. *Документи* (копії листа, постанови, план заходів, інформація, чернетки запрошень, порядок проведення урочистих заходів) з відзначення 100 річчя від дня народження Гнатюка В. на Тернопільщині за 1969–1971 роки. Машинописні копії, рукопис // ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 22. 13. *Документи* (список запрошених осіб, зразок запрошення, програма урочистостей) з відкриття музею Гнатюка В. у Велесневі Монастириського району за квітень – травень 1969 року. Приєднано текст виступу Куліша В. В. на відкритті музею 31 травня 1969 року //

ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 16. 14. *Збірка* документів (довідка, лист, буклети, запрошення, програми) з відомостями про створення та діяльність музею Гнатюка В. у Велесневі Монастирського району за 1969–1971 роки. Приєднано поштові конверти із репродукцією портрета Гнатюка В. (1971 рік) // ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 17. 15. *Лесь Курбас* (Олександр Степанович Курбас) [Електронний ресурс] // Who-is-who. Український видавничий портал. – Режим доступу до статті: http://who-is-who.com.ua/bookmaket/yuvilyars2007/1/4/2.html. 16. *Литвин М.* Одержимість Ігоря Ґерети / М. Литвин, В. Шевчук, Б. Хаварівський // Тернопілля'98-99 : регіон. річник. – Т., 2002. – С. 474–483. 17. *Меморіальний* музей-садиба Леся Курбаса [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступу до статті: http://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіальний_музей-садиба_Леся_Курбаса. 18. *Садиба* Леся Курбаса [Електронний ресурс] // Журнал "Музеї України". – Режим доступу до статті: http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=1415.

Владимир Мысык

МУЗЕЙНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИГОРЯ ПЕТРОВИЧА ГЕРЕТЫ В 60–80-Х ГГ. XX СТ.

В статье проанализировано и исследовано влияние деятельности Игоря Петровича Гереты на процесс создания и становления музеев, посвященных Лесю Курбасу, Соломии Крушельницкой и Владимиру Гнатюку в Тернопольской области. Также подана характеристика основных музейных экспонатов, собранных И. П. Геретой, которые освещают основные вехи их жизни.

Ключевые слова: Игорь Герета, Лесь Курбас, Соломия Крушельницкая, Владимир Гнатюк, Тернопольская область, музей.

Volodymyr Mysyk

MUSEUM ACTIVITY OF IHOR PETROVYCH GERETA IN 60–80TH OF THE 20TH CENTURY

In the article the influence of activity of Ihor Gereta on the process of creation and becoming the museums devoted to Les' Kurbas, Solomiya Krushel'nytska and Volodymyr Hnatyuk in the Ternopil region is analysed. Description of basic museum-pieces, collected by I. P. Gereta, which light up the basic landmarks of their life is also suggested.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 930.2

Алла Киридон

ПРОФЕСІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ ТА КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ: ПРОБЛЕМА СТРУКТУРУВАННЯ ПРОСТОРУ

У статті здійснено спробу привернути увагу до осмислення складних проблем кореляції професійної історіографії та колективної пам'яті, ролі історика в реалізації державної політики пам'яті, взаємодії історика й влади.

Ключові слова: професійна історіографія, колективна пам'ять, влада.

Характер епохи й умов соціального буття (в широкому сенсі його розуміння, зокрема й під кутом зору залежності від існуючого в суспільстві типу влади) в усі часи справляв визначальний вплив на характер історіописання. Кожна історіософська система спирається на той чи інший набір ментальних установок, або інакше кажучи, неусвідомлених колективних уявлень про історію, особистість й суспільство, які існують в конкретному соціумі. Ці ментальні установки формуються під впливом соціального досвіду та є своєрідними "емоційними матрицями" ключових теоретичних положень. Однак будь-яка історіософська система умовно має два виміри – ментальний і науковий, які збігаються лише частково. Для адекватного розуміння історіософської системи необхідним є аналіз обох рівнів у їх взаємодії (з урахуванням певної свободи наукової думки відносно ментальних установок [1, с. 173]. Російський історик А. Гуревич зауважував: "Безперечно, історик живе в суспільстві й відчуває його вплив, і в цьому розумінні його міркування не можуть бути абстрагованими від умонастроїв, руху думки, характерних для його середовища" [2, с. 563].

З огляду на відзначене, проблема, визначена за базову в форматі пропонованої наукової розвідки, зводиться до пошуку відповіді на запитання: "Як думають історики" з приводу того "як суспільства пам'ятають"? [3]. Авторка вбачає за необхідне артикулювати залежність професійної історіографії та колективної пам'яті, а також роль державних інституцій у формуванні історичного дискурсу та "корегуванні" (затребуваності) колективної пам'яті.

Двома полюсами історіописання виступають "народна" історіографія (або зібрання колективних суспільних уявлень про минуле) і академічна чи професійна наука (фахове аналітичне пізнання минулого) [4, с. 36]. Водночас, професійна історіографія як галузь історичної науки, перебуває в тісному взаємозв'яку з інститутом владного історичного дискурсу. Особливо така взаємозалежність професійної історіографії від влади посилюється (або вплив останньої стає домінуючим), коли справа стосується вузлових проблем сьогодення, однією з яких виступає дискурс колективної або історичної пам'яті.

Історико-соціальний вимір пам'яті, її формування, а також співвідносність соціальної (колективної) пам'яті та історичного знання завжди привертали увагу істориків, викликали гострі дискусії, зіткнення часто протилежних і взаємовиключних точок зору. На думку російського дослідника, доктора історичних наук Ю. Зарецького, в цих дискусіях варто звернути увагу на певну відмінність у позиціях учасників: якщо для знаного французького соціолога М. Хальбвакса та окремих його послідовників соціальна пам'ять та історична наука виступають як антагоністи (історична наука закінчується там, де закінчується колективна пам'ять і навпаки), то нове покоління вчених схиляється до зближення цих понять [5].

Російська дослідниця В. Високова зазначає, що створення множинності альтернативних образів минулого синтезує й ієрархізує культурний простір сучасного суспільства. За очевидної

багатоповерховості рівня пам'яті (персональна, колективна, національна) повинні сформуватися несуперечлива картина минулого й культура обговорення протиріч, які виникають. При цьому історики й й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам'яті (особливо пам'яті травматичної, такої, що розділяє) виявляються неготовими до компромісу з минулим. У цьому контексті зростає роль інститутів і практик, які формують пам'ять, і в першу чергу, актуалізується роль історіографії [6].

Підтвердженням поліваріативності наукових підходів до концепту "колективна пам'ять" і ролі професійної (академічної) історіографії у її дослідженні став круглий стіл "Історія, історики й влада", який відбувся 2 лютого 2010 року в Москві в Російській академії наук. Учасниками зібрання стали російські, французькі, канадійські, німецькі й українські вчені, які працюють у царині наукового дослідження історичної проблематики й історичної пам'яті зокрема. "Колеги по цеху" піддали критичному осмисленню роль і можливості історика в осмисленні феномену історичної або ж колективної пам'яті. На думку французького історика П'єра Нора, нова місія істориків, як зв'єднувальної ланки між минулим і майбутнім, полягає у з'ясуванні, що взяти від минулого, щоб зміцнити майбутнє. Особливої актуальності в сучасних умовах набувають слова відомого представника Школи "Анналів" Ж. Мішле: "Історики мають сказати те, що минуле дозволяє і що воно не дозволяє. Треба змусити заговорити "мовчання історії".

Інтерес до проблеми пам'яті посилився в останній чверті XX ст. [7]. Термін "колективна пам'ять" прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу або ґештальту. Кожен набуває свого власного досвіду, але спільні спогади стосуються єдиної для всіх події або низки подій. Недолік стабільності на рівні ідентичності призводить до проекту конструювання пам'яті з метою конструювання самої ідентичності. Історик стає безпосереднім модератором колективної ("історичної пам'яті") та ідентичності. Окрім ідентифікуючої, колективна пам'ять виконує ряд соціально значущих функцій: мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки.

Одним із перших до розгляду відносин між історією й пам'яттю звернувся французький соціолог Моріс Хальбвакс (1877–1945) [8]. В узагальнюючій праці "Колективна пам'ять" (видана посмертно 1950 року) М.Хальбвакс визначав пам'ять як соціальну конструкцію, яка створюється в теперішньому. На його думку, найвагомішим є те, що пам'ять індивіда жорстко детермінована існуючими в суспільстві категоріями розуміння, а історичні інтерпретації залежать від свідомості соціальних груп, які їх продукують.

На цій обставині в контексті розуміння феномену колективної пам'яті акцентує увагу А. Мегілл. "Очевидно, що пам'ять не є простим відтворенням минулого, – відзначає він. – Не можна стверджувати, що пам'ять пасивна; навпаки, це активна здатність людини…" [9, с. 111]. Колективна пам'ять позначає досвід людей, які насправді брали участь в конкретних історичних подіях, що розглядаються. Звідси очевидно, що головний зміст пам'яті полягає в досвіді. Історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності.

Британський дослідник Данкан Белл, досліджуючи взаємозалежність міфу, колективної пам'яті та національної ідентичності, впроваджує концепт "міфопанорама" (mythscape). Спираючись на конструктивістську парадигму, колективну пам'ять дослідник визначає як "витвір індивідів (або групи індивідів), об'єднаних разом для обміну спільними спогадами про конкретні події минулого". Натомість, міф він характеризує як спрощену, але насичену подіями оповідь про сучасне (теперішнє) через реконструкцію минулого. Концепт "міфопанорама" (mythscape), який пропонується для визначення національної ідентичності, – це тимчасова й просторова дискурсивна область, в якій міфи нації постійно вигадуються, передаються, обговорюються й відтворюються [10, с. 63]. Стан колективної пам'яті, який характеризується полярністю в оцінках минулого, неминуче продукує подвійну (множинну) ідентичність.

З метою уникнення підміни понять, як стверджує А. Мегілл, важливо звернути увагу на те, чим не є пам'ять. По-перше, пам'ять – не ностальгія, яку американський дослідник визначає як "привабливість реального чи уявного минулого – сум за ним" [9, с. 147]. Існує складна діалектика ностальгії й пам'яті (або стійкої й нестійкої ідентичності). Про це йдеться і в праці

французького дослідника П. Нора "Місця пам'яті" [11]. Різниця між ностальгією й пам'яттю полягає в тому, що ностальгія орієнтована в напрямку від суб'єкта (окремої людини; групи) й зосереджує увагу на реальному або уявному минулому. Натомість, пам'ять орієнтована в напрямку до суб'єкта й реальне або уявне минуле її цікавить тільки тому, що минуле сприймається як важливе для суб'єкта, навіть конститутивне для нього. В той час як пам'ять пов'язана з ненадійністю ідентичності сьогодення (яка конструює ці спогади), ностальгія пов'язана з відчуттям задоволеності ідентичністю сучасності, яка породжує цю ностальгію.

По-друге, пам'ять не є традиція (остання – це об'єктивно існуючий набір культурних артефактів або артикуляцій). На думку А. Мегілла, прихильники традиції, впевненої у власній стійкості, навряд чи звертатимуться до пам'яті: натомість, в разі потреби захисту традиції, вони звертаються саме до несуб'єктивних факторів – до канону, набору філософських або релігійних істин, до можливих історичних подій, до існуючої інституалізованої структури. У стійкої ідентичності мало потреби в наочному, предметному зверненні до пам'яті. Коли пам'ять впритул наближається до традиції, це означає, що вона наближається до слабкої традиції. Інакше кажучи, звернення до пам'яті, тобто звернення до того, що є суб'єктивним і особистісним, вірогідно виникає лише тоді, коли починає відчуватися неадекватність об'єктивно існуючих опор (стовпів) даної традиції" [9, с. 148–149].

Висновуючи, А. Мегілл зауважує, що на емпіричному рівні пам'ять часто накладається на ностальгію й традицію. Але пам'ять, з одного боку, й ностальгія чи традиція – з іншого, за багатьма параметрами залишаються різними феноменами. Відповідно, має зберігатися відмінність між ними на концептуальному рівні.

Пам'ять тісно пов'язана з ідентичністю, особливо в ситуаціях, де існує загроза для ідентичності або коли ідентичність "сумнівна". М. Хальбвакс уважав, що соціальні ідентичності виникають ще до колективних спогадів, які вони конструюють. Через певний проміжок часу колективні спогади надають нової форми ідентичності, яка їх вибудувала, але ідентичність, на думку М. Хальбвакса, завжди є попередницею пам'яті [8, p. 84].

За твердженням Б. Андерсона, справа – в "уявлених спільнотах"; ми можемо уявити уявлені співтовариства як уявні ідентичності. Водночас, будь-яке співтовариство, крім дуже малих груп, є певною мірою "уявним". Існує пряма залежність між розміром спільноти та пам'яттю: чим більше спільнота є уявною, тим більше вона потребує "пам'яті" й "забування" ("стирання", "витіснення з пам'яті") [12].

Пам'ять може розглядатися як маркер набутого життєвого досвіду, через який виникає ідентичність. За умови тяглості й стабільності державницького існування відповідно існує тяглість існуючої конструюючої опори. За умов нестабільної ідентичності виникає потреба в проектах конструювання пам'яті власне з метою конструювання самої ідентичності. У ситуації конфліктуючих образів множинність пам'яті може бути небезпечною й деструктивною. Вона може слугувати як потужним ресурсом міжгрупового конфлікту, так й чинником , що мобілізує й об'єднує суспільство [13, с. 106–107]. Водночас помилковим видається бажання перетворювати історію просто в засіб боротьби за ідентичність. У праці "Історія й пам'ять" популярний французький історик Жак Ле Гофф характеризує пам'ять як "сировину" історії й пропонує, щоб "ментальна, усна чи писемна, вона була живильним джерелом, до якого припадають історики" [14, p. XI].

Цю тезу заперечує А. Мегілл, зауважуючи, що помилково й доволі небезпечно розглядати пам'ять як джерело історичних фактів чи своєрідну "сировину" для історії [9, с. 106]. Так само помилково вважати, що історія є просто сумою всіх можливих спогадів. Але помилково розглядати історію й пам'ять як прості опозиції або контроверсії. За визначенням А. Мегілла, "пам'ять є образ минулого, сконструйований суб'єктивністю в теперішньому" [9, с. 165]. Таким чином, пам'ять за визначенням суб'єктивна; вона може також бути ірраціональною й суперечливою.

З іншого боку, історія як дисципліна, має бути об'єктивною, уніфікованою, впорядкованою, аргументованою. Але вона не може бути всуціль такою, оскільки "завжди за тим, що відомо, зберігається певний незбагненний залишок, а зв'язок історії з

суб'єктивністю неминучий" [9, с. 165]. За переконанням П. Гірі, "історики працюють з певною метою – фактично задля того, щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху й, в кінцевому рахунку, суспільства, в якому живуть", а науковий пошук "прагне до того, щоб видозмінити колективне розуміння минулого" [13, с. 118].

Стійка академічна традиція передбачає, що наука належить до сфери об'єктивного знання. Досліджуючи досвід історичного часу, німецький історик Р. Козеллек зазначав, що "суперечка навколо "об'єктивності" набуває особливої гостроти лише там, де "факт" вміщується в контекст формування історичного судження" (тобто: коли ми намагаємося підтасовувати факти під контест – це породжує необ'єктивність візій історичного минулого) [15, с. 209]. Історичне пізнання є цінним саме по собі, водночас практичний інтерес спрямований на конкретні специфічні цілі. Історик дотримується формули своєрідного "вимушеного компромісу" між логікою дослідження й відчуттям реальності. На думку сучасного російського дослідника М. Копосова, причина, вірогідно, в тому, що "заангажованість", добровільна чи вимушена, зазвичай розглядається швидше як факт ідеології, аніж психологіЇ, натомість "прагнення до психологічного комфорту" спонукає вченого міцно триматися згаданої академічної традиції [1, с. 172].

Водночас постає ще одна проблема – професійна історіографія та влада. Якщо вважати істориків першочергово належними до академічного простору об'єктивного знання, то ситуація взаємодії істориків з владою є порушенням цього простору (історики виходять за межі свого простору). Розвиток історії як науки, яка справляє потужний вплив на легітимізацію української національної суверенності та ідентичності, неодмінно входить до сфери зацікавлень держави. Історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимаціїї, а держава відповідно зацікавлена в появі необхідного історичного наративу для аффірмативності власних кроків і відповідно координує інституційну базу наукових досліджень, формує запит на ліквідацію "білих плям" історії, вивчення маловідомих сторінок українського минулого, концептуалізацію ролі та місця України у загальноєвропейському та світовому історичному процесі тощо.

Історик не є дистанційованим спостерігачем. Він, з одного боку, має глибоко аналізувати документи, професійно відтворюючи картини минулого, а з іншого – відчуває власну причетність до подій сьогодення й вимог часу. Окрім того, існує "власний простір переживання" особистості науковця. Цей внутрішній простір формується також у вимірах кількох площин. Відповідно в працях (текстах) історика імпліцитно залишається наявною напруга, яка виявляється в прагненні "не виходити за межі дозволеності". Йдеться просвоєрідну колізію, яку можна визначити як "вимушений мовчазний компроміс" між логікою й відчуттям реальності. Безумовно потребує з'ясування сутність й причини виникнення такого своєрідного "мовчазного компромісу" – чи був він цільовий (усвідомлений) чи ситуативний (вимушений). В.Високова підкреслює, що історики й й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам'яті, особливо пам'яті травматичної такої, що розділяє, виявляються неготовими до компромісу з минулим. Наразі такою важливою є роль інститутів і практик, які формують пам'ять, і в першу чергу, зростаюча роль історіографії [6].

Наразі постає питання: чи повинна історія бути аффірмативною (такою, що підтверджує, стверджує) відносно суспільства, в якому вона виникає й функціонує? Відповідь може бути неоднозначною. На думку американського дослідника А. Мегілла, історія має аффірмативну функцію з огляду на її фактичну залежність від того політичного порядку, який виділяє кошти на її фінансування [9, с. 117]. Водночас історіописання має виконувати критичну функцію. Аффірмативна або дидактична історіографія (її основна функція – консолідація й підтримки спільноти (групи, держави, нації, релігії тощо) є благородною, але невиправданою спробою змусити історію робити те, на що в неї немає повноважень, тобто бути не тільки критиком, але й наставником. На нашу думку, професійна історіографія, передусім, повинна виконувати диспозитивну (таку, що дозволяє вибір) функцію, а контекстуально – аффірмативну.

Розвиток національної історіографії слугує специфічним інструментарієм упровадження та реалізації політичних рішень (рішень влади), а також засобом

конструювання колективних уявлень про минуле. Історик виступає безпосереднім модератором історичної пам'яті та ідентичності. Відповідно національна історична наука розглядається в якості самодостатнього інструменту державної політики пам'яті. Складність ситуації в Україні полягає в необхідності одночасного вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: відтворення академічного простору об'єктивного знання, подолання маргіналізації вітчизняного історичного середовища, модернізація процесу історичних досліджень та конструювання національного історичного наративу.

Чи можна говорити про іманентність ідеології професіоналізму наукових працівників? Ствердно відповідаючи на порушене запитання, М. Копосов зауважує: "В "ідеології професіоналізму" закладено компроміс: якоюсь мірою це захист учених від системи, але ще більше – захист системи від науковців" [1, с. 192]. Наразі йдеться про роль і вплив влади як на процес конструювання істориком колективної пам'яті, так і вироблення певної самодостатньої державної політики пам'яті. Так, американські вчені П. Бекрек і М. Берретц говорять про здатність влади до "мобілізації схильностей", тобто можливості суб'єкта влади ("панівних груп") побічно управляти діями об'єкта, мобілізуючи його схильності й визначаючи міру його участі в прийнятті суспільно важливих рішень "Мобілізація схильностей" – це активізація "сукупності визначальних цінностей, переконань, ритуалів та інституціональних процедур ("правил гри"), які систематично й стабільно забезпечують вигоду певним індивідам і групам за рахунок інших" [16, p. 198].

Формуючи (декларуючи) політику пам'яті, влада втручається в сфери, де виконання владних відносин у традиційному розумінні не присутнє. Вона певним чином організовує ментальне буття об'єкта так, як вигідно для неї. Незважаючи на свою безособовість і всюдисущність, влада, на думку французького науковця М. Фуко, "завжди діє причинно й цілеспрямовано, її тактики завжди раціональні й спрямовані на досягнення найбільшого ефекту. Владні відносини "наскрізь пронизані розрахунком" і завжди мають чіткі наміри й цілі" [17, с. 194–195].

Найефективнішим ресурсом влади при цьому є "колективна пам'ять" (поширенішим є інший концепт – "історична пам'ять"). "Саме влада задає "порядок дискурсу", – відзначає український дослідник В. Копилов. – Влада намагається структурувати знання під конкретне завдання. Відповідно формуючі знання дискурси складаються в певний порядок під впливом владних відносин, що панують у суспільстві, і так чи інакше відбивають їх у собі. Влада має потребу в знаннях, що виправдовують і обґрунтовують її, але й знання, дискурси, мають потребу у владі, щоб стати домінуючими. Тому влада завжди породжує знання, а знання – владу, вони перебувають у нерозривній єдності..." [18, с. 422]. Можливо варто погодитися з зауваженням Р. Барта, що "історичний дискурс за своєю суттю є ідеологічним".

Наразі можна припустити, що історична пам'ять служить владі, а влада – почасти знанню, але це не є констатацією простого принципу додатковості. Існує конкретний механізм цієї взаємодії. Зокрема, на державному рівні за президентства В. Ющенка ряд відповідних указів і постанов сфокусували пошук і необхідну парадигму. Так, згідно Указу Президента України "Про додаткові заходи щодо розвитку наукової та науково-технічної діяльності НАН України" (№ 827/2008 від 11 червня 2008 р.), органи державної влади мають активно залучати фахових істориків до процесу розробки та прийняття державних рішень, зокрема у процесі реалізації державної політики пам'яті.

Якщо врахувати підхід постмодернізму щодо поліцентризму істини (істин насправді безліч і всі вони відносні), сутністю відповідного дискурсу державної політики пам'яті, її "ґенералізуючою" ідеєю є формування чітко спрямованої історичної пам'яті. У випадку історії України – погляду на тяглість історичного процесу формування української державності. Професійні історики спрямовують науковий пошук на формування колективної пам'яті суспільства, колективне розуміння минулого, конструюючи національний історичний міф.

Такий погляд на роль професійних істориків у формуванні колективних уявлень про минуле поділяють авторитетні російські теоретики пам'яті І. Савельєва та А. Полєтаєв: "Функція ідентифікації, яку здавна виконувала історія, тепер має реалізуватися на рівні

масових уявлень про минуле. Цей дискурс передбачає, що професійна історична спільнота має працювати над виробленням не просто наукового знання, а й масового "знання про минуле" – історичної пам'яті" [19, с. 491].

"Мобілізація схильностей" спонукає владу до визначення відповідних ціннісніх й поведінкових орієнтирів науковців. Історик обирає власне поле досліджень, виходячи з власних преференцій та уподобань, але імпліцитно, з урахувань політичної кон'юнктури. Інший варіант – держава "включає" дослідника у власний дискурс, і він розробляє те, що "затребуване".

Водночас слід враховувати, що носії влади самі виховані в певному середовищі, мають власні стереотипи, особистісне потрактування подій. Тобто, з одного боку, влада "задає" політику пам'яті, але, з іншого боку, середовище й дійсність формує владу й кореспондує державну політику пам'яті. Згідно точки зору М. Фуко, "влада, будучи іманентною тим відносинам, де вона перебуває, організує й контролює їх. Вона виконує позитивну продуктивну роль у конструюванні нашого світу, тому що є присутньою там, де необхідні відносини сили, а вони необхідні не тільки й не стільки для руйнування й обмеження, скільки для творення. Створення нового й удосконалення вже існуючого" [17, с. 193–194]. З огляду на це твердження, – попри небезпеку насадження знань і вибудови одновимірного бачення історичного розвитку – в умовах перехідних суспільств з неусталеними світоглядними установками (українське також належить до них), можливо, на певному етапі впровадження державної політики пам'яті, спрямованої на вироблення певної визначеної стратегії конструювання минулого та форматування дійсності, є необхідним. Активний розвиток історичних досліджень в умовах незалежної України створює реальний ресурс влади для вибудування державної політики пам'яті. Національна історична наука розглядається владою як інструмент формування державної політики пам'яті як культурного й політичного проекту незалежної України. Для професійної історіографії очевидно мова йде не просто про легітимізацію політики державної пам'яті, але й водночас про побудову нової дослідницької парадигми задля обгрунтування історичного минулого та з'ясування ролі культури та її носіїв в суспільстві. Крім того, мова йде про прагнення заявити про соціальні функції історичної науки та її носіїв.

Водночас виникає небезпека поглинання державою професійної творчості цеху істориків, які за тісної співпраці й державних установок на формування політики пам'яті фактично розробляють "замовні теми" і потрапляють у тенета залежності від влади. Важко не погодитися з твердженням А. Гуревича, який підкреслював: "Різноманітні способи пізнання й відтворення історії, які складаються в кабінетах дослідників під натиском розвитку, який відбувається за межами цих кабінетів, визначають характер і зміст історичних знань, властивих конкретному суспільству" [20, с. 611]. Влада задає своєрідні когнітивні точки (когнітивні репери) для впорядкування простору памяті, але історія як наукова дисципліна має власні закономірності, традиції, професіоналізм, властиві їй критерії істинності.

Можна зауважити, що справжня незаангажованість історика – велика розкіш. Водночас, історик здатний спромогтися на політичну адаптацію. Так, російський історик О. Міллер зауважує: "Політизація історії – річ неминуча й постійна. Вона починається вже на індивідуальному рівні: в своїх дослідженнях будь-який історик більшою чи меншою мірою знаходиться під впливом сучасної йому суспільної ситуації, власних політичних поглядів, а також національної, релігійної й соціальної ідентифікації" [21, с. 6].

Разом із тим, політизація історії існує як на груповому, так і на індивідуальному рівнях. Політизація поглядів та особисті політичні переконання (уподобання) впливають на методологічні підходи та відповідну оптику інтерпретації подій. Зміна суспільно-політичної ситуації, вплив політичних чинників і державно-владна парадигма, а також особистий досвід і захисна реакція самозбереження щоразу спонукають істориків до вирішення нових питань, вимагають пошуку відповідного стилю суголосного затребуваності часу. З одного боку, сам історик, формулюючи проблему власного дослідження, орієнтується на запити суспільства, а також враховує логіку історичного знання.

Водночас, проблеми, які порушує історик, безпосередньо чи опосередковано повязані з потребами сучасного культурного й ідеологічного життя. Час формує певне замовлення на

бачення історії та інтерпретацію подій. Читач (пересічний громадянин), а не професіонал цеху істориків прагне бачити й читати те, що і як він уявляє (тобто, знайти підтвердження власного бачення позицій, скорегованих політичними уподобаннями). А. Гуревич підкреслював, що будь-яка історична реконструкція, тобто спроба відтворення минулого, є за своєю суттю, безперечно історичною конструкцією: “ Ми будуємо нову картину, яка в кінцевому підсумку відповідає якимось очікуванням, загальним умонастроям, базовим мисленнєвим установкам нашої епохи” [2, с. 598]. При цьому “ідеальний тип”, “дослідницька утопія” безперервно перевіряється історичним матеріалом, модифікується в одних випадках та спростовується й замінюється новими дослідницькими моделями в інших. Цей “ідеальний тип” є вкрай необхідним інструментом пізнання для будь-якого мислячого й відповідально працюючого історика.

Необхідним є враховування процесу подвійного конструювання: з одного боку, історик, відчуваючи документальний імпульс, намагається слідувати документу, деконструюючи його, з іншого, – він конструює його прочитання суголосно контексту свого часу й відповідно повинен забезпечити нову артикуляцію різноманітних історичних дискурсів. При цьому, прагнучи не порушувати “мовчазного компромісу”, історик керується правилом оруеллівського “самостопу”: він знає, що й де писати чи говорити. При всій безпосередності наукового пошуку, дослідник здебільшого піддає свої рукописи “автоцензурі” – так, щоб тексти, які подаються для публікації, вже не викликали офіційного невдоволення [20, с. 608].

Незаперечним видається твердження М. Копосова: “…Ніяка наука не може бути лише системою логічних пропозицій. Вона неминуче є складнішою ментальною конструкцією, побудованою на взаємодії різних форм думки” [22, с. 36]. Наразі, у контексті визначеного в публікації дискурсу, вдамося лише до маркування ще однієї досить важливої проблеми, яка потребує подальшого вивчення. Йдеться про елементи колективної пам’яті дисципліни: є колективна пам’ять, а є колективна пам’ять професійної історіографії. Кожна історіографічна традиція має власний код. Відповідно перед істориками стоїть завдання подолання нашарувань інтерпретацій та визначення причин і мотивації їх появи, з’ясування втрати цілісності існуючої парадигми. Подальшого осмислення потребує вплив колективної пам’яті професійної історіографії на формування нової парадигми, яка повинна забезпечити нове артикулювання різноманітних історичних дискурсів, нові форми узагальнення, знайти нові способи інтерпретації та конструюваня.

Вочевидь, варто погодитися з О. Міллером, який стверджує: “У сфері вивчення причинно-наслідкових зв’язків, оцінок подій і діячів минулого історія не може претендувати на статус об’єктивної науки і здатність установити “істину”. Нормою визнається прагнення до об’єктивності і дослідницький пошук, невід’ємними елементами якого є дискусія, плюралізм думок, причому не тільки всередині чисто професійної сфери істориків, але й у наданні результатів роботи істориків суспільству” [21, с. 6–7]. Важливо, щоб суспільство приймало або було готове сприйняти пропонований істориками дискурс. Від істориків у роботі над творенням “пам’яті” очікують продукування не просто наукового знання, але й масового “знання про минуле” або ж, іншими словами, своєрідного конструювання колективної пам’яті.

А. Гуревич підкреслював, що історик – це посередник між теперішнім і минулим, і для виконання цієї ролі “він повинен відчувати глибинні інтелектуальні потреби суспільства, до якого належить”. Історик бере участь у формуванні історичної свідомості свого суспільства, а це, – підкреслював історіограф, – колосальна відповідальність, тому вкрай важливо, “щоб історик чітко усвідомлював свою місію медіатора між культурами” [20, с. 611]. При цьому на історика покладається подвійна відповідальність: “його відповідальність перед суспільством, до якого він належить, і його відповідальність перед людьми минулого, історію яких він вивчає” [20, с. 620]. Історик виконує в культурній топографії пам’яті функцію посередника не лише всередині простору, що пізнається, а й поза межами площини дослідження – між вимогами епохи (затребуваністю історичного наративу) та смисловими конструкціями формування колективної пам’яті. Професійна історіографія та колективна пам’ять кореспондують один із одним й взаємно зазнають змін. У такий спосіб створюється необхідний континуїтет.

Список використаних джерел

1. *Копосов Н.* Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Николай Евгеньевич Копосов – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 248 с. 2. *Гуревич А.* "Территория историка" / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 562–600. 3. *В* основі запитання і певної гри слів знаходяться добре відомі назви книг: російського вченого М. Копосова "Как думают историки" (М.: НЛО, 2001. – 326 с.) й американського науковця П. Коннертона "Як суспільства пам'ятають" (К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.). 4. *Kutiawin W.* Pamięć historyczna Rosjan. Między dziejpisarstwem akademickim a historiografią "ludową" / W.Kutiawin // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów. – Łódź: IBIDEM, 2008. 5. *Зарецкий Ю.* История, память, национальная идентичность / Ю.Зарецкий // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 3 (59). 6. *Высокова В.В.* Память как исторический феномен / В. В. Высокова // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – № 59. – С. 317–322. 7. *Детальніше* див.: Klein K.L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse / K. L. Klein // Representations. – Winter, 2000. – № 69. – P. 128.; Киридон А. М. Концепт "історична пам'ять": варіативність дефініювання / Алла Миколаївна Киридон // Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116 та ін. 8. *Maurice* Halbwachs The Collective Memory / Trans. Francis J. Ditter, Jr. Vida Yazdi Ditter. – New York, 1980; Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 8–27; Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс; [пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. – М.: Новое изд-во, 2007. – 348 с. 9. *Мегилл А.* Историческая эпистемология: Научная монография / А. Мегилл / Перевод Кукарцевой М., Кащаева В., Тимонина В. – М.: "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2009. – 480 с. 10. *Bell D.* Mythscapes: memory, mythology and national identity D.Bell // British journal of sociology. – L., 2003. – Vol. 54. – № 1. 11. *Нора П.* Места памяти: В 3 т. / П. Нора. – Париж: Галлимар, 1984 – 1992. – Т. 1. Республика. – Париж, 1984; Т. 2. Нация. – Париж, 1986; Т. 3. Разнообразие Франции. – Париж, 1992. 12. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с. 13. *Див.:* Гири П. История в роли памяти? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 14. – М., 2005. 14. *Jacques Le Goff.* History and Memory / Jacques Le Goff / Trans.Steven Rendell, Elizabeth Claman. – New York, 1992. 15. *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгарт Козеллек / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с. 16. *Bachrach P., Baratz M.* Power and its two Faces Revisited: A Reply to Geoffry Debnam // Power: Critical Concepts / Ed. By John Scott. – Vol. 2 – London, Routledge, 1994. – P. 196–203. 17. *Фуко М.* Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Магистериум; Издат. дом "Касталь", 2006. 18. *Копилов В. О.* Влада і знання: генезис ідей епістемократії [Текст] / В. О. Копилов. – Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського "ХАІ", 2009. – С. 422. 19. *Савельева И. М.* Теория исторического знания : учеб. пособие / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Алтейя; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с. 20. *Гуревич А.* Двоякая ответственность историка // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 601–621. 21. Миллер А. Россия: власть и история / Алексей Миллер // Pro et Contra. – 2009. – Май-август. 22. *Копосов Н.* Как думают историки / Николай Евгеньевич Копосов – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.

Алла Киридон

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ И КОЛЛЕКТИВНАЯ ПАМЯТЬ: ПРОБЛЕМА СТРУКТУРИЗАЦИИ ПРОСТРАНСТВА

В статье осуществлена попытка привлечь внимание к осмыслению сложных проблем корреляции профессиональной историографии и коллективной памяти, роли историка в реализации государственной политики памяти, взаимодействия историка и власти.

Ключевые слова: профессиональная историография, коллективная память, власть.

Alla Kyrydon

PROFESSIONAL HISTORY AND COLLECTIVE MEMORY: THE PROBLEM OF SPACE STRUCTURING

The article presents an attempt to draw attention to understanding of the complex problems of correlation of professional historiography and collective memory, the role of historians in the realization of the state policy memory, the historian and authority interaction.

Key words: professional historiography, the collective memory, power.

УДК 327 (477)

Оксана Валіон

ОБ'ЄДНАНА ЄВРОПА: ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ (ПОГЛЯД НА СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ДІАЛОГ)

У статті проаналізовано теорію та історію створення об'єднаної Європи, процес поглиблення й розширення європейської інтеграції, можливості й перспективи вступу в Європейський Союз України. Окрему увагу сконцентровано на з'ясуванні засад та рівні політичної і економічної підтримки Німеччини євроінтеграційним прагненням України.

Ключові слова: об'єднана Європа, Україна, Німеччина, європейська інтеграція, Європейський Союз, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Зміни, які відбулися в Європі на рубежі XX–XXI ст., стали для неї доленосними. Оновлена сучасна Європа та багатополюсний світ, як, утім, і природні чинники та національні інтереси, формують нову систему міжнародних відносин. У площину цих радикальних змін, посилення глобалізаційних процесів у світі впродовж двох останніх десятиліть лягають процеси поглиблення та поширення інтеграції в оновленій Європі. Нині об'єднана Європа є впливовим інтеграційним об'єднанням, до якого входять 27 країн континенту. Дана спільнота держав належить до Європейського Союзу, який вважається потужним геополітичним гравцем у світі. В зв'язку із неухильним процесом не лише поглиблення, але й розширення цього співтовариства, на порядок денний постає чимало питань, що торкаються не лише держав-членів об'єднання, а й країн-безпосередніх сусідів ЄС. Серед них визначення географічних меж інтеграційного об'єднання, перспективи для європейських країн пострадянського простору, зокрема, можливостей входження України до складу об'єднаної Європи.

З огляду на історію та практику будівництва об'єднаної Європи, варто завжди враховувати роль та значення позицій провідних держав цієї спільноти з тим, щоб скористатися їх підтримкою. Однією з держав-засновниць спочатку Європейських співтовариств, а потім – і нинішнього Європейського Союзу, була Федеративна Республіка Німеччина. ФРН практично завжди мала відчутний вплив на перебіг подій у повоєнній історії континенту. Нині ця держава постає своєрідним локомотивом європейських інтеграційних процесів.

Зважаючи на виклики сучасної європейської інтеграції, особливо важливо проаналізувати теорію та історію створення об'єднаної Європи, процес поглиблення й розширення європейської інтеграції, а також можливості й перспективи долучення до європейської спільноти України. Окрім того, враховуючи особливу роль в сучасних міжнародних відносинах Німеччини, з'ясувати засади та рівень політичної й економічної підтримки з боку ФРН демократичних перетворень і євроінтеграційних прагнень України.

Історіографічна база в ракурсі сформульованої теми частково відображена в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема, А. Кудряченка [1; 2], О. Олійник [3], Р. Кривоноса [4], М. Сороки [5], В. Солошенко [6], А. Мартинова [7], В. Химинця [8], В. Литвина [9], Н. Зарудної [10], В. Белова [11], Е. Гайкена [12], Р. Шеферса, [13], Г. Шредера [14] та інших. Серед наукових робіт, в яких розглядаються проблеми зовнішньої політики України, нашу увагу привернули дослідження С. Віднянського [15], С. Віднянського і А. Мартинова [16], Л. Чекаленка [17] та Ю. Щербака [18]. В контексті аналізу ролі України у функціонуванні потужних міжнародних організацій сучасності,

зокрема, Європейського Союзу та НАТО, особливою мірою прислужився навчальний посібник чернівецьких науковців: "Україна в міжнародних організаціях" [19]. Приємно відзначити вихід у світ колективної монографії науковців Інституту європейських досліджень НАН України у співробітництві з колегами інших наукових установ "Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього" [20] за редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. Книга присвячена актуальним проблемам сходження незалежної Української держави в колі європейських країн, аналізу її можливостей, викликів і перспектив. Проблеми європейської інтеграції, механізмів впливу ЄС на посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи висвітлені в збірнику праць за редакцією німецьких дослідників М. Яхтенфукса та Б. Колєр-Кох "Європейська інтеграція" [21] та монографії американського політолога Мілади Анни Вахудової "Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму" [22]. Цінними в методологічному плані для розробки досліджуваної теми стали підручники, в яких висвітлені проблемні питання міжнародних відносин на сучасному етапі [23, 24].

Після закінчення Другої світової війни Уїнстон Черчілль охарактеризував Європу як "груду каміння, гробовище, землю чуми й ненависті" [25]. Півстоліття по тому Західна Європа стала островом миру та процвітання в спустошеному конфліктами та стражданнями світі. Тією успішною формулою, яку було використано для подолання руїни, стала інтеграція колись антагоністичних націй у союз, де вони мирно співіснують та конкурують. Формула багатонаціональної інтеграції передбачає поступове створення непомітних, але й численних зв'язків між націями-учасницями цього процесу. Ті взаємини полягають у спільних законах та спільних політиках, що регулюють економічну діяльність держав-членів і впливають на повсякденне життя їхніх громадян.

Розвиток європейської інтеграції є одним із найважливіших історичних процесів, який досяг апогею в другій половині XX ст. Водночас витоки ідеї єднання європейських народів мають тривалу передісторію. В основі еволюції ідеї єдиної Європи – від мрії й утопічних проектів, які виношували одинаки, до ідейного руху й здійснення політичного проекту – лежить багатовіковий досвід співіснування декількох десятків народів, які знаходяться на території, що становить навіть дещо менше 10 % заселеної території Землі.

Два перших трактати, що дійшли до нас, та, власне, містять теоретичні ідеї та заклики відносно необхідності створення єдиної християнської республіки, були написані ще на початку XIV ст. Автором одного був паризький абат П'єр Дю Буа, інший належав перу великого італійського поета Данте Аліг'єрі.

А вже на початку 60-х років XV ст. італійський гуманіст Сильвіо Пікколоміні, він же папа Пій II, закликав паству до миру "у Європі – нашій батьківщині, нашому власному будинку, у нашого святого вогнища". Впродовж XV–XVIII ст. з'явилися майже два десятки проектів єдиної Європи. Проте лише після знаменитої промови із закликом до створення "Сполучених Штатів Європи", виголошеної Віктором Гюго з трибуни Паризького конгресу пацифістів у серпні 1849 р., ця ідея стає девізом низки європейських організацій, включаючи 2-й Інтернаціонал (1889–1919) [20, с. 288]. Так, французький письменник прогнозував, що "настане день, коли ми побачимо два великих союзи – Сполучені Штати Америки і Сполучені Штати Європи, які скріплять дружбу рукостисканням через океан" [26]. Для середини XIX ст. теорія створення Сполучених Штатів Європи, породжена демократією Північної Америки, була хорошою альтернативою феодально-монархічному європеїзму.

Наступним етапом руху за об'єднану Європу був період після Першої світової війни, оскільки під час і в перші післявоєнні роки чимало відомих інтелектуалів й державних діячів цілеспрямовано працювали над планами демократичного устрою нової післявоєнної Європи, однак вони не були втіленими в життя. Так, нереалізованими залишилися ідеї Т. Масарика про світову революцію, демократизацію і гуманізацію європейського континенту, так само, як і, до речі, ленінські прожекти світової пролетарської революції, кінцевою метою яких було б створення Об'єднаних штатів Європи [26]. Тому, відродження європейського об'єднавчого руху сталося у вересні 1930 р., коли міністр закордонних справ Франції

Аристид Бріан вніс на розгляд Ліги Націй Меморандум про організацію режиму Європейського федерального Союзу. Це була перша офіційна підтримка руху за єдину Європу з боку держави.

Подальшому розгортанню європейських ініціатив перервала Друга світова війна. На середину XX ст. Європа, що так довго визначала хід світової історії, виявилася мало дієздатною, лежала в палаючих руїнах. Як цілком влучно зазначають сучасні дослідники, "ланцюг потрясінь, що випали на її долю, менше, ніж на за п'ятдесят років, сприймався як плата за власну сліпоту, за ігнорування протиріч, які накопичувалися поступово в економічній, соціальній й політичній сферах, за нескінченне змагання войовничих "національних егоїзмів", котрі діяли всупереч здоровому глузду й не рахувалися з жертвами" [20, с. 288–289]. В таких умовах перед провідними діячами Західної Європи поставало питання власного майбутнього. Відповідь залежала від того, чи зуміє європейська спільнота вирватися з безперспективного кола жорстоких війн, у якому перебував континент з кінця XVIII до середини XX ст.

Таку ситуацію розуміли й чітко усвідомлювали чимало європейських політиків. Найбільш переконливо її оцінював, уже згадуваний нами, Уїнстон Черчілль. У своїй промові "Трагедія Європи", виголошеній 19 вересня 1946 р. в університеті м. Цюрих, британський екс-прем'єр-міністр назвав Європу "джерелом християнської віри і християнської етики", вказуючи, що причиною європейської трагедії стала "серія страхітливих націоналістичних суперечок". "Якби народи Європи змогли об'єднати свої зусилля в устремлінні використати створений ними спільний спадок для загального добра, то для трьохсот або чотирьохсот мільйонів європейців настала б ера добробуту, процвітання і великих звершень", – зазначав Черчілль. Відтак, єдині ліки, за словами впливового політика, – це "відтворити європейську родину", "побудувати щось на кшталт Сполучених Штатів Європи", і "першим кроком" до цього "повинно стати партнерство Франції й Німеччини" [25].

Промова Черчілля надихнула велику кількість людей. На той час рух за створення Сполучених Штатів Європи вже мав розвиток у Західній Європі. Тим самим прагнення до європейської єдності виявилося тією ідеєю, що змогла мобілізувати й інші сили, які готові брати участь у відродженні Західної Європи [20, с. 289]. Власне, вперше інтеграційні теорії отримали можливість реального втілення в практичну площину. У травні 1849 р. в Гаазі відбувся конгрес, що закликав західноєвропейські держави до створення "Європейського союзу". Першим кроком до цієї мети стало заснування 5 травня 1949 р. міжнародної організації Ради Європи [19, с. 130], яка, проте, не володіла ні повноваженнями, ні інструментами будівництва "єдиної Європи".

Пропаганда загрози радянського комунізму стала стимулом для консолідації західноєвропейських країн, які завдяки цьому змогли диференціювати другорядні розбіжності від стратегічних інтересів. За спогадами одного з ініціаторів європейської інтеграції Жана Монне, у Європі згустилась атмосфера холодної війни. Народи і їхні лідери були охоплені "психозом" неминучого протистояння. "Джерелом ризику, – згадував він, – усе ще була Німеччина, однак не тому, що небезпека виходила від неї, а тому, що вона стала ставкою в реванші інших, навіть позаєвропейських гравців" [20, с. 289].

9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман обнародував заздалегідь погоджений з німецьким федеральним канцлером Конрадом Аденауером текст (що увійшов в історію як Меморандум Шумана) офіційної пропозиції французького уряду та уряду ФРН заснувати Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Варто зауважити, що автором інтеграційної стратегії й проекту створення франко-німецького співтовариства вугілля й сталі, став Жан Монне, який у 1947–1950 рр. обіймав посаду комісара з планування в уряді Франції. Це була подія, яка стала відправним пунктом наступного об'єднання Європи. Врешті, 25 травня 1957 р. в Римі було підписано договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), до якого і ввійшла шістка країн-засновниць ЄОВС.

В 1973 р. до ЄЕС приєдналися Великобританія, Данія й Ірландія. Саме із вступом до співтовариства Великобританії було покладено початок диференціації інтересів і позицій у ЄЕС. Шістка країн-засновниць думала, що позитивний політичний ефект членства Великобританії переважить всі мінуси, пов'язані з очікуваними розбіжностями з Лондоном як з питань економічної інтеграції, так й у сфері міжнародних відносин.

Пізніше, в 1980-ті роки, Європа дев'яти країн, приймаючи до своїх лав Грецію, Іспанію й Португалію, оцінювала зростаючу неоднорідність об'єднання як витрати, що перекриваються політичними вигодами розширення географічних кордонів європейської демократії й об'єднаної Європи. Розбіжності національних інтересів, що посилювалися, вже тоді поставили на порядок денний питання щодо зміни моделі інтеграції. Звичайно, що відповідь була знайдена в концепціях, як-то: "інтеграція з різною швидкістю", "інтеграція з мінливою геометрією" тощо. Перша з них фактично стала офіційною доктриною після того, як Договір про створення Європейського союзу (Маастрихтський договір), підписаний у лютому 1992 р. [27], зафіксував право Великобританії й Данії не входити в створюваний ЕВС (економічний і валютний союз) і погодився з тим, що будь-яка група держав-членів може розвивати просунуте співробітництво, тобто, здійснювати програми поглиблення інтеграції, не оглядаючись на інших членів ЄС [20, с. 291]. Як слушно зазначає німецький історик Д. Лангевіше, що "ми є свідками народження нової Європи, однак і вона все ще складається з націй та національних держав, а національні ідентичності не так легко звести до єдиного європейського знаменника" [28].

Трансформаційні процеси, що відбулися на рубежі 80–90-х рр. XX ст. на постсоціалістичному просторі Центральної і Східної Європи, територія якого складала понад 1 млн кв. км, зумовлювали необхідність зміни менталітету, формування й укорінення національної самосвідомості, відновлення історичних традицій, відмови від орієнтації на євразійський простір на користь орієнтації на простір євроатлантичний. Керівники ФРН – федеральний канцлер Г. Коль і міністр закордонних справ Г.-Д. Геншер, розглядали підключення реформованих держав ЦСЄ до Європейського Союзу як історичний шанс на примирення, ліквідацію бар'єрів післявоєнного розколу Європи й на створення єдиної Європи. Така позиція Німеччини була продиктована, на думку російських дослідників, по-перше, тим, що в результаті розширення ЄС на Схід, ФРН втрачала своє небезпечне геополітичне положення форпосту Заходу, висунутого на Схід, по-друге, економічна й політична стабільність в країнах Східної Європи стала б тією передумовою, котра змусить населення цих країн залишатися вдома, а не прагнути на заробітки в багатшу Німеччину [11, с. 202–203]. Обережну позицію щодо розширення ЄС на Схід займала Франція, адже в результаті об'єднання Німеччини та реальної перспективи вступу до ЄС країн ЦСЄ, вона не бажала втрачати політичне лідерство на континенті [26].

Проте на той час домінуючою стала думка про необхідність приєднання до Європейського Союзу Австрії, Швеції та Фінляндії, які 1 січня 1995 р. стали членами ЄС [27]. Вона була цілком обґрунтованою для федерального канцлера Німеччини Гельмута Коля, який не бажав допустити непідготовленого прискореного розширення ЄС на Схід, коли ще не було збалансовано наслідки об'єднання Німеччини.

Однак розширення ЄС на Схід і надалі стояло на порядку денному в контексті подальшого процесу європейської інтеграції. З цією метою Європейський Союз став активно розбудовувати відносини з країнами Центральної і Східної Європи й надавати підтримку процесам політичних та економічних перетворень. Уже в 1988 р. було встановлено дипломатичні відносини з Радою Економічної Взаємодопомоги й підписано першу угоду про торгівлю й співробітництво з Угорщиною. Через рік Європейська Комісія розпочала координацію економічної допомоги і заснувала програму економічно-технічної підтримки PHARE для Польщі й Угорщини. Надалі програму PHARE поширено й на інші країни ЦСЄ, а для держав колишнього Радянського Союзу створено аналог TACIS. Врешті, в квітні 1991 р. засновано Європейський банк реконструкції та розвитку.

Разом з тим, нові уряди країн ЦСЄ, які постали після розпаду радянської системи, стали вимагати конкретних перспектив на вступ до ЄС. Проте, такі прагнення наштовхнулись на відмови з боку переважної більшості членів Союзу. Натомість країнам ЦСЄ було запропоноване асоційоване членство. Перші "Європейські угоди" підписали в грудні 1991 р. з Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною. Угоди "Про асоційоване членство" передбачали: встановлення зони вільної торгівлі для промислових товарів і гармонізацію відповідного законодавства країн ЦСЄ з правовими нормами ЄС, а також здійснення закономірного політичного діалогу щодо питань зовнішньої політики.

Вже в червні 1993 р. у Копенгагені Європейська Рада представила основні критерії членства в ЄС для країн ЦСЄ: існування стабільних демократичних інституцій, ефективне функціонування ринкової економіки, конкурентоспроможність на внутрішньому ринку Союзу. Крім того, важливою передумовою було названо внутрішню готовність ЄС до прийняття нових членів [30, с. 358].

Розширення на Схід вказує на важливість колективних ідей (ідентичності, цінності, норми) для інтеграції Європи. На засіданні Європейської Ради в Страсбурзі ще в грудні 1989 р. керівники держав та урядів проголосили: "Ми передамо солідарні почуття всіх людей Спільноти, коли висловимо нашу глибоку радість з приводу тих змін, які зараз відбуваються… Ці зміни дають підстави для надії, що поділ Європи можна подолати" [30, с. 366]. Такий загальноєвропейський заклик Спільноти в період змін у Східній Європі був, однак, не більш, ніж певний церемоніал, інструмент ствердження ідентифікації й легітимації. Країни ж Центрально-Східної Європи вимагали не лише широкої підтримки їхніх ліберально-демократичних трансформацій, а й інтерпретували подолання поділу Європи як недвозначну перспективу щодо вступу, чого до завершення конфлікту Схід-Захід не містила жодна заява ЄС.

Стратегія аргументації країн ЦСЄ полягала в тому, щоб презентувати себе як частину колективу, якому притаманна ідентичність ЄС, конституювати розширення як питання принципів і цінностей й трактувати відмову від розширення на Схід як зраду цим принципам і цінностям. Як перший крок, держави ЦСЄ стали апелювати до пан'європейської, ліберальної колективної ідентичності Спільноти й наполягали на власному праві поділяти цю ідентичність. Наступним кроком представників ЦСЄ стало визначення розширення як питання цінностей і сутності Спільноти. Озброєні такою дефініцією, ці держави аргументували тим, що рішення про розширення не може прийматись на основі окремих державних інтересів або з точки зору прибутків і витрат (адже на розподіл преференцій країн-членів ЄС, поділивши їх на "рушіїв" та "гальмівників" щодо розширення на Схід, впливали такі чинники, як географічне розташування до країн ЦСЄ, а також економічні та геополітичні інтереси в цьому регіоні – О. В.). Слід зазначити, що західна історіографія чимало уваги присвятила мотивам розширення ЄС на Схід. Так, американський політолог Мілада Анна Вахудова в монографії "Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму" наводить думки таких науковців як К. М. Фірке, Антьє Вінера, Ульриха Седелмаєра, Франка Шиммельфенніга та інших щодо пріоритетності мотивів, якими керувалися країни-члени співтовариства у відборі нових кандидатів до ЄС. Сама ж дослідниця схиляється до думки, що "ліберальні норми ЄС лише підсилили дію матеріальних інтересів в ухваленні рішення про розширення, але вони безумовно відіграли важливу роль в інших випадках, як-от, задаючи параметри передвступного процесу та впливаючи на зміст вимог до членства ЄС" [22, с. 277].

Тривалий процес дії важелів впливу ЄС для посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи завершився найбільшим за всю історію Євросоюзу розширенням. 1 травня 2004 р. членами ЄС стали Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія, а вже 1 січня 2007 р. його лави поповнили Болгарія та Румунія [29]. Після вказаних розширень ЄС об'єднує 27 держав, поєднуючи майже всю Європу – від Атлантики до Співдружності незалежних європейських держав. Сформовано економічний і валютний союз (ЕВС) з єдиною валютою й досить твердою координацією

економічної політики його країн-членів. На світовій арені Євросоюз виступає як другий за потужністю економічний центр (83% ВВП США) і один з важливих учасників у системі міжнародних відносин.

У цьому контексті постає чимало питань, зокрема, які перспективи членства в ЄС країн, що не входять до групи нових членів і офіційно визнаних кандидатів та протокандидатів? Які шанси на будівництво об'єднаної Європи має Україна? Адже із часу здобуття нашою державою незалежності її інтеграція до Європейського Союзу стала одним з головних політичних та економічних пріоритетів. Підкреслимо, що Україна ще в "Основних напрямах зовнішньої політики України", затверджених Верховною Радою в 1993 р., чітко сформулювала прагнення поповнити сім'ю європейських країн і ввійти до європейського простору [31, с. 94–96]. На рубежі століть, коли в практичну площину постало питання входження до ЄС країн ЦСЄ, Україна, практично, одна з держав пострадянського простору чітко ставила мету вступити до Євросоюзу. Адже для трьох країн Балтії це питання було практично вирішеним, Білорусь і РФ не ставили в практичну площину таких амбітних планів, а Молдова через ускладнення з Придністровською республікою не могла наполягати на інтеграції до ЄС.

Сходження незалежної України, утвердження її нової якості на континенті було активно підтримано Федеративною Республікою Німеччиною, яка є одним із засновників, та найбільшим донором Європейського Союзу. Саме Німеччина була вирішальною мірою причетна до укладання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом (УПС), підписаної в червні 1994 р. Спираючись на Угоду про партнерство і співробітництво між ЄС та нашою державою, (яка набрала чинності в березні 1998 р.), виходячи із цивілізаційного вибору, сповідуючи європейські демократичні цінності, а також з метою реалізації стратегічного курсу на європейську інтеграцію і створення передумов для набуття Україною членства в Євросоюзі, в червні 1998 р. Указом Президента України було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. У документі зазначалося, що ЄС у процесі свого розвитку досяг "високого рівня політичної інтеграції, уніфікації права, економічного співробітництва, соціального забезпечення та культурного розвитку" [32].

Німеччина постійно надавала підтримку Україні в її намірі інтегруватися до європейських політичних та економічних структур. Так, Федеральний канцлер Німеччини Г. Коль започаткував у Європейському Союзі дискусію про неповне членство в ньому нашої держави, щоб на практиці розпочати реалізацію її входження до нього.

Найважливішим успіхом у зовнішньополітичній діяльності України було прийняття її до Ради Європи 9 листопада 1995 р., авторитетної міжнародної організації на континенті. Ця позиція започаткувала новий етап історичного поступу України, визнання значущості демократичних засад, перетворень і перспектив розвитку. Прийняття до Ради Європи означало автоматичне приєднання до Європейської конвенції з прав людини, яка вважається взірцем з даного кола проблем [2, с. 137]. Цей зовнішньополітичний успіх України став можливим завдяки сприянню ФРН, на чому наголошував під час візиту до України у вересні 1996 р. Федеральний канцлер ФРН Г. Коль. Зокрема, він зазначив: "Німеччина особливо сприяла залученню України в європейські та міжнародні відносини. Ми робитимемо це і в майбутньому. Україна не потрапить у зону непевності стосовно політики чи політики безпеки" [3, с. 2]. Наголошуючи на успіхах України у зовнішньополітичній сфері Г. Коль підкреслив, що сьогодні Україна є шановним членом Ради Європи. Вона пов'язана з Європейським Союзом Угодою про партнерство і співробітництво. Попри це, Україна активно співпрацює над програмою "Партнерство заради миру" Атлантичного блоку. В такий спосіб Німеччина прилучається до розбудови нового ладу безпеки Європи.

Підтримку Україні з боку ФРН в напрямку інтеграції до європейських і євроатлантичних структур висловив федеральний президент Р. Герцог під час першого державного візиту до нашої держави 4–6 лютого 1998 р., зазначивши, що Україна здатна з

часом досягти стандартів Європейського Союзу, зокрема в галузях економіки, прав людини, і в цьому вона може розраховувати на допомогу Німеччини [33, с. 10].

Слід підкреслити, що дієвою підтримкою з боку офіційних кіл об'єднаної Німеччини євроінтеграційних прагнень України стала і запроваджена якісно нова форма двосторонніх відносин наших держав – політичні консультації на найвищому рівні, започатковані в травні 1998 р. у Бонні. Перші українсько-німецькі міжурядові консультації під головуванням президента України Л. Кучми та федерального канцлера Г. Коля пройшли в урядовій резиденції Петерсберг. Під час консультацій українська сторона підтвердила незмінність курсу на здійснення демократичних перетворень і ринкових реформ. З боку німецького керівництва була підтверджена однозначна підтримка України як важливої складової європейської спільноти. Під час зустрічей міністрів закордонних справ детально обговорювалися шляхи співпраці обох держав у процесах європейської інтеграції та з інших міжнародних питань.

На других українсько-німецьких міжурядових консультаціях під головуванням президента України Л. Кучми та федерального канцлера Г. Шредера в липні 1999 р. в Києві була підтверджена життєздатність і ефективність започаткованої з попереднім урядом ФРН якісно нової форми співпраці. Ці консультації стали найбільш представницькою зустріччю політичного керівництва двох держав за всю попередню історію двосторонніх відносин. У них взяли участь керівники десяти українських і семи німецьких федеральних міністерств [20, с. 338].

Під час зустрічей президента України та федерального канцлера наголошувалося, що розвиток міжурядових консультацій є виявом налаштованості України й Німеччини на стабільне і в перспективі стратегічне партнерство, а також є новим щаблем сходження двох держав до єдиної Європи XXI століття. Сторони підсумували двосторонню роботу в питанні інтеграції України до Європейського Союзу, зокрема, була висловлена вдячність за підтримку Німеччиною позиції України щодо реалізації її стратегічного курсу на поступову інтеграцію до ЄС впродовж головування ФРН у цьому об'єднанні в першій половині 1999 р. Зазначалося, що Німеччина за цей час зробила значний внесок у поглиблення стосунків між Україною та Євросоюзом, покращення взаєморозуміння сторін, за головування ФРН була розроблена Спільна стратегія ЄС щодо України. Щоправда, дана Стратегія була прийнята вже на Гельсінському саміті ЄС (10–11 грудня 1999 р.) [34].

Варто зауважити, що наступні міжурядові політичні українсько-німецькі консультації довели свою значимість та доцільність, а також показали відданість політичного керівництва ФРН намірам сприяти нашій державі в реалізації курсу на європейську інтеграцію. В цьому контексті важливою була заява федерального канцлера Г. Шредера на четвертих консультаціях, що проходили 6 грудня 2001 р. у Києві: "Ми підтримуємо процес наближення України до Європейського Союзу, оскільки це відбувається і в наших інтересах. Наближення здійснюватиметься через інститути нової концепції партнерства, але через деякий час Україна має отримати й можливість асоційованого членства в ЄС" [14, с. 2]. А під час п'ятих українсько-німецьких консультацій німецька сторона запевнила в допомозі Україні зі вступом до Світової організації торгівлі та з подоланням уже існуючих проблем. Г. Шредер заявив про свій намір підтримати Україну в її прагненні отримати від ЄС статус держави з ринковою економікою, як тільки нею буде виконано всі необхідні для цього передумови.

Однак тодішній комісар Європейської комісії з питань розширення ЄС Г. Ферхойген закликав не приймати до єдиної Європи країни, які вважаються буферними. Україна в таких умовах розглядалась як "санітарна зона" між Європейським Союзом та Росією, а Туреччина – між ЄС та ісламським світом. У свою чергу, Україна намагалась довести, що без неї Європа не може вважатися цілісною [9, с. 112].

У жовтні 2003 р. в Ялті відбувався черговий саміт Україна–ЄС. Україні замість чіткого графіка підготовки угоди про асоційоване членство було запропоновано співробітництво у форматі "ширшої Європи" [35]. Зазначений проект розглядався як своєрідний паліатив на період до президентських виборів в Україні.

Труднощі просування України до чисельно зростаючої об'єднаної Європи, а також відчутне охолодження українсько-німецьких відносин, що відбилося й на можливостях реалізації заходів підтримки з боку Німеччини, пояснюються як внутрішньополітичними, так і зовнішньополітичними чинниками. Досить лише назвати касетний та кольчужний скандал в Україні, а також навколо її політичних керівників, величезну повінь та дострокові парламентські вибори й переформатування коаліції у ФРН [20, с. 339]. Усе це, як і значне розширення та природне наростання ускладнень з поглибленням інтеграційних процесів у ЄС, відтерміновували формування консолідованої позиції до українських прагнень та відповідних бачень і напрацювань щодо них у Німеччині.

Пожвавлення українсько-німецьких відносин щодо євроінтеграційних питань відбулося після перемоги В. Ющенка на президентських виборах у грудні 2004 р. Вже в лютому 2005 р. у Брюсселі був підписаний План дій Україна–Євросоюз, що є формальним початком наступного етапу реалізації євроінтеграційної стратегії України. Під час візиту до Берліну 9 березня 2005 р. В. Ющенко, виступаючи на спеціальному засіданні німецького парламенту, визнав необхідність поетапного виконання положень Плану дій Україна–Європейський Союз, який замінив Спільну стратегію Євросоюзу щодо України, ухвалену в 1999 р., й розрахований на перспективу подальшого поглиблення економічного і частково соціального вимірів європейської інтеграції України [19, с. 626]. Зі свого боку, канцлер ФРН Г. Шредер запевнив у подальшому сприянні з боку ФРН інтеграційним прагненням України. Слушними для України стали й запевнення керівника МЗС ФРН Й. Фішера відносно того, що Німеччина підтримує поступове зближення України з ЄС через отримання статусу країни з ринковою економікою, набуття членства в СОТ, завдяки виконанню Плану дій Україна–Євросоюз, а також укладення нової посиленої угоди після закінчення чинності УПС [20, с. 340].

Після парламентських виборів у 2005 р. в Німеччині було сформовано "велику коаліцію" в складі консерваторів (ХДС/ХСС) та соціал-демократів (СДПН), до коаліційної угоди було внесено окреме положення щодо підтримки процесу демократичних і економічних реформ в Україні, поглиблення відносин між нашою державою і ЄС. Проте, за канцлерства А. Меркель динаміка українсько-німецьких відносин почала знижуватися. Так, у лютому 2006 р. в промові на 42-й Мюнхенській конференції з політики безпеки "Європа та Сполучені Штати: відновлення трансатлантичного партнерства" в рамках розгляду стратегічного концепту НАТО, А. Меркель, зокрема, приділила увагу Україні та Грузії, зазначивши: "Перспектива членства в НАТО України та Грузії не має бути автоматичною реакцією" [20, с. 340–341]. Говорячи про перспективи членства нашої держави в ЄС, депутат бундестагу М. Меккель стверджував, що він особисто переконаний, що Україна належить Європі, однак, якщо Київ підніме питання членства зараз, то отримає одну відповідь – "ні". На його думку, наша країна ще далека від виконання так званих Копенгагенських критеріїв. Можемо погодитися із твердженням співробітника Лондонської школи економіки і політичних наук П. Ханни, який відверто зазначає, що "Україна поки що надто велика та надто бідна країна для вступу до ЄС, але вже не надто радянська" [20, с. 341, 375].

Перша офіційна зустріч А. Меркель і В. Ющенка відбулася лише в лютому 2007 року. Наш Президент у Берліні запевнив, що в Україні з розумінням ставляться до дещо скептичних настроїв у ЄС відносно подальшого розширення. "Ми це розуміємо і поважаємо. Україна хоче бачити ту кінцеву мету, до якої вона має йти, і це – членство в ЄС. Ми переконані, що Європейський Союз потрібен Україні не менше, ніж Україна – Євросоюзу" [36], – зазначив він. На переконання глави Української держави, Європейському Союзу сьогодні бракує інформації про Україну, внаслідок чого українські можливості залишаються недооціненими. Україна має стати складовою європейського енергетичного ринку, який ґрунтується на колективній співпраці.

За оцінкою аналітиків і прихильників України, головування ФРН в ЄС у першій половині 2007 р. не вирішило проблем щодо активної підтримки євроінтеграційних прагнень України. Як зауважив відомий німецький політолог В. Шнайдер-Детерс: "Федеральне

міністерство закордонних справ Німеччини запропонувало лише політику сусідства зі знаком "плюс", маючи неприкритий намір запобігти виникненню вакууму між ЄС і Росією" [20, с. 341–342].

Підкреслимо, що в 2004 р. Європейська комісія підготувала пропозицію специфічного підходу Європейського Союзу до країн, що залишилися поза процесом розширення, але мають спільний сухопутний чи морський кордон з ЄС. Мова йде про Європейську політику сусідства (ЄПС), офіційна мета якої полягає в запобіганні створення нових ліній поділу в Європі, в покликанні сприяти утворенню своєрідного "кола друзів", тобто, держав, близьких з політичного, економічного, цивілізаційного поглядів Європейському Союзу. Втім, ЄПС не передбачає можливості членства держав, віднесених до категорії сусідів, в тому числі й України. Росія, хоча й є сусідом ЄС, відмовилася від участі в Європейській політиці сусідства. Водночас ЄПС не стала альтернативою подальшому розширенню ЄС, адже в 2005 р. розпочали переговори про вступ Македонія, Хорватія, Туреччина, а в грудні 2008 р. Чорногорія подала офіційну заяву про набуття членства в Євросоюзі. Албанія також подала офіційну заяву на вступ до ЄС. Врешті, на перешкоді подальшому стрімкому продовженню цього процесу опинилася, як зазначають українські дослідники, по-перше, "втома" Євросоюзу від попередніх великих хвиль розширення (в 2004 р. та 2007 р. до ЄС приєдналося 12 країн – О. В.), й, по-друге, світова економічна криза, що поставила під сумнів дієздатність ключового принципу, задіяного в процесі розширення Євросоюзу та пов'язаного з практичною солідарністю. Тому тактика ЄС полягає у створенні поясу навколо себе шляхом поширення демократії, політичної стабільності та долучення до простору соціально-економічного добробуту [20, с. 368].

В контексті змістовного та інституційного доповнення Європейської політики сусідства ФРН у 2006 р. ініціювала оновлення Східної політики ЄС, що мала сприяти залученню до ЄПС Росії, а також активізувати політику ЄС на Кавказі та в Центральній Азії. Німеччина пропонувала втілити наведену концепцію у вигляді так званої ініціативи "ЄПС $^{+}$", що, зокрема, передбачає запровадження механізму "розширеної асоціації" для держав, які прагнуть набути членства в ЄС. Проте німецька ініціатива "ЄПС $^{+}$" (як і ЄПС), не передбачає визначення перспективи членства в ЄС. Зокрема, щодо політики євроінтеграції України пропонується нова форма відносин – "тісна співпраця" – як проміжна фаза між чинною "політикою сусідства" і повноправним членством у ЄС. Зважаючи на критику такої ініціативи в Україні, необхідно зазначити, що "ЄПС $^{+}$" загалом відповідає поступальному характеру розвитку відносин України з ЄС [37]. Єдине, що можна зауважити щодо ризиків асоційованого членства (асоціації), це "мінорний прецедент" з Туреччиною, коли цей механізм створив передумови для політичної стагнації інтеграційного процесу.

В подальшому українська сторона, ймовірно, недооцінюючи реальність і відповідні переваги секторальної інтеграції, якої дотримувалися в Німеччині, навіть зі значними запереченнями МЗС, віддала перевагу новій політиці ЄС, сформульованій 26 травня 2008 р. як "Східноєвропейське партнерство" з шістьма країнами СНД – Україною, Азербайджаном, Грузією, Білорусією, Молдовою та Вірменією. Декларованою кінцевою метою "Східного партнерства" мало бути скасування візового режиму та створення зони вільної торгівлі. Про набуття членства після реалізації проекту в документі не йшлося, а відтак реалізовувати "Східне партнерство" пропонувалося в рамках політики сусідства.

Втім, важко не помічати оцінок Європейської політики сусідства представниками української громадськості та експертного середовища. Зокрема, вітчизняний публіцист і культуролог М. Рябчук, небезпідставно вважає, що ЄПС "радше виключає Україну з Європи, ніж сприяє її включенню". В ідеалі має діяти принцип інтеграції. "Для більшості українців заперечення їхньої європейської перспективи є фактично запереченням їхньої ідентичності, символічним заштовхуванням їх назад у російську Євразію" [20, с. 372–373].

Відсутність політичних консультацій між Україною й Німеччиною на вищому рівні, активна протидія Берліна й Парижа приєднанню Києва до Плану дій щодо членства в НАТО на саміті Альянсу в Бухаресті в квітні 2008 р. дали підстави говорити про охолодження

українсько-німецьких відносин і затьмарення перспектив наближення України до ЄС. У Німеччині початок переговорів про створення зони вільної торгівлі обумовлювали підписанням протоколу про вступ України до СОТ. Врешті, 16 травня 2008 р. Україна офіційно стала 152-членом Світової організації торгівлі [38].

Прохолодність у двосторонніх взаєминах, відчутне зниження підтримки України, її євроінтеграційних прагнень з боку ФРН, здавалося, мав би згладити довгоочікуваний перший візит федерального канцлера А. Меркель до Києва 21 липня 2008 р. Однак атмосфера протистояння між владними інститутами в Україні, завищенні очікування глави держави та позиція канцлера унеможливили досягнення бажаного психологічного прориву. Канцлер, у відповідь на амбітні заяви В. Ющенка щодо майбутньої угоди і членства в інтеграційному об'єднанні, погодилася з тим, що "майбутню посилену угоду Україна–ЄС можна охарактеризувати як угоду про асоціацію, і це дуже важливий крок. Тільки не слід плутати це з перспективами членства в Євросоюзі". За її твердженням, "йдеться про інтеграцію, зокрема – економічну, а не про членство" [20, с. 342]. Втім, А. Меркель висловила зацікавленість Німеччини у відносинах з Україною як економічного, так і загальнополітичного характеру.

Як слушно зазначає українська дослідниця В. Солошенко, "… на рівень політичного взаєморозуміння і підтримки європейського курсу з боку офіційних кіл Німеччини мали негативний вплив так звані кризові явища у відносинах Києва з Москвою щодо оцінок історичного минулого, позиціонування в рамках СНД, а особливо – пов'язаних з транзитом енергоресурсів до ФРН й інших держав Європи. Ці явища недодавали оптимізму щодо виходу на вже втрачений рівень політичної співпраці України з об'єднаною Німеччиною" [20, с. 343].

Отже, в політико-дипломатичному вимірі інтеграційного поступу України до ЄС спіткала низка невдач. Амбітної мети, яка ставилася в Стратегії інтеграції України до ЄС, – досягнення асоційованого членства в 2007 р. – не вдалося реалізувати. Чинність Угоди про партнерство і співробітництво офіційного Києва й Брюсселя, як головного правового документу в обопільних відносинах, закінчилася в березні 2008 р. Окрім того, держава, яка впродовж тривалого часу надавала підтримку Україні в інтеграційному процесі, з приходом до влади "великої коаліції" на чолі із А. Меркель проводить в цьому питанні суто прагматичний курс, що лягає в площину її власних пріоритетів та бачень всієї східноєвропейської політики Німеччини цього періоду. Це стосується і загальноєвропейського процесу, відносин з Росією та іншими країнами СНД.

Однак події, що відбуваються нині, додають оптимізму й привносять нові можливості щодо посилення підтримки Німеччиною та ЄС євроінтеграційних прагнень України. По-перше, переформатування урядової коаліції у ФРН в результаті парламентських виборів 27 вересня 2009 р., на яких перемогу отримали блок партій ХДС/ХСС та вільні демократи (ВДП). У передвиборчій програмі Вільної демократичної партії було офіційно визнано право України претендувати на членство в Європейському Союзі. Це записано в програмі партії, представник якої 28 жовтня 2009 р. став віце-канцлером та очолив міністерство закордонних справ ФРН. По-друге, новий президент України В. Янукович під час свого візиту до Брюсселя, зазначив, що європейська інтеграція залишається ключовим пріоритетом зовнішньої політики України [39]. В свою чергу, голова Єврокомісії Жозе Мануель Баррозу та президент Європарламенту Єжи Бузек привітно зустріли той факт, що свій перший закордонний візит В. Янукович здійснив саме до Брюсселя – столицю об'єднаної Європи, називаючи його "важливим сигналом" [40–41]. Що важливо, за такими гучними словами пульсує реальна робота, яку в найближчій перспективі повинна зробити Україна. 25 лютого 2010 р. Європарламент обнародував резолюцію щодо України, в якій, зокрема, міститься пункт про можливість Києва претендувати на членство в ЄС [42]. Нагадаємо, що на порядку денному ще з березня 2008 р. імперативно стоїть розробка нового політико-правового документу, який би регламентував відносини України та ЄС. На саміті Україна–ЄС, який проходив у Парижі 9 вересня 2008 р. Україна, хоча й не отримала гарантій вступу в ЄС, але

було схвалено, що новий документ буде називатися "Угода про асоціацію". Тепер, коли ЄС дав Україні зелене світло відносно можливості вступу до співтовариства, можна сподіватися, що євроінтеграційний поступ нашої держави отримає нове дихання. Важливими елементами договору про асоціацію в рамках Україна–ЄС, які планує розв'язати нова влада, є: створення зони вільної торгівлі та розробка і реалізація спільної "дорожньої карти", спрямованої на запровадження взаємного безвізового режиму між Україною і ЄС [42].

Таким чином, на рубежі 50-х рр. минулого століття потужним імпульсом стала ідея об'єднання Західної Європи. Однак "єдина Європа" – це не ЄС-15 і навіть не ЄС-27. Це – Європа, що включає в себе країни, розташовані в її східній частині, зокрема, Росію, Україну, Білорусь, Молдову та інші країни. Тож на сучасному етапі європейської інтеграції стоїть важливе завдання, яке не поступається тому, що стояло свого часу перед батьками-засновниками Європейського співтовариства більше півстоліття тому. І, як слушно зазначає український дослідник Р. Філоненко, на шляхах до його вирішення вже в найближчій перспективі інтеграція може знайти сучасний, значно більш захоплюючий проект [20, с. 299]. Крім того, особливо важливо, щоб і надалі європейський зовнішньополітичний курс України, знаходив розуміння і підтримку потужних європейських держав, зокрема, Німеччини. Адже, країна, вражена багаторічним існуванням Берлінського муру, повинна сприяти унеможливленню поділу Європи. І від неї, великою мірою, а також від, власне, української нації, політичної волі її керівників, й буде залежати наскільки Європа буде єдиною і нерозділеною та, яку роль в ній буде відігравати Україна.

Список використаних джерел

1. *Кудряченко А.* Україна – Німеччина: вектор співдії // Віче. – 1993. – № 7. – С. 149–157. 2. *Кудряченко А.* Зовнішньополітичні засади незалежної України // Віче. – 1996.– № 8. – С. 137. 3. *Олійник О.* Україна – Німеччина: разом до нової Європи // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 166–167 (861–862). – С. 1–3. 4. *Кривонос Р.* Інтеграція велить не квапитись і не впадати у відчай // Віче. – 1996.– № 12. – С. 101. 5. *Сорока М.* Етапна подія на шляху співпраці. Українсько-німецькі консультації в оцінках і коментарях // Урядовий кур'єр. – 1998.– № 103 (1287). – С. 5. 6. *Солошенко В.* Україна – Німеччина: становлення і розвиток політичних відносин // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 52. – С. 69–73. 7. *Мартинов А.* Українсько-німецькі відносини на межі XXI ст.: попередні підсумки і перспективи // Науковий вісник дипломатичної академії. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 229–242. 8. *Химинець В.* Українсько-німецькі політичні відносини на початку XXI ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. К., 2005. – С. 91–100. 9. *Литвин В.* Сучасний стан українсько-німецького співробітництва // Литвин В. Україна: Європа чи Євразія. – К., 2004. – С. 200–232. 10. *Зарудна Н.* Про "стіну", бар'єри та перспективу // День. – 2009. – 5 листопада. – С. 3. 11. *Германия.* Вызовы XXI века / Под. ред. В. Б. Белова – М.: Издательство "Весь Мир", 2009. – 792. (Старый Свет – новые времена). 12. *Гайкен Е.* На головних напрямах стабілізації // Політика і час. – № 12. – С. 4–9. 13. *Шеферс Р.* Поняття нейтралітету не пасує до XXI століття // День. – 2006. – 7 листопада. – С. 3. 14. *Шредер Г.* Німеччина підтримує Україну на шляху до ЄС // Голос України. – 2003. – 5 червня. – С. 2. 15. *Зовнішня* політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С.В. Віднянський – К.: Генеза, 2004. – 616 с. 16. *Віднянський С., Мартинов А.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–51. 17. *Чекаленко Л.* Зовнішня політика України. – К., 2006. – 712 с. 18. *Щербак Ю.* Українські проблеми та російський фактор // День. – 2009. – 19 березня. – С. 4. 19. *Макар Ю. І., Гдичинський Б. П., Макар В. Ю., Попик С. Д., Ротар Н. Ю.* Україна в міжнародних організаціях: Навчальний посібник / За ред. Ю. І. Макара. – Чернівці: Прут, 2009. – 880 с. 20. *Україна* в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с. 21. *Європейська* інтеграція / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колєр-Кох; Пер. з нім. М. Яковлєва. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 394 с. 22. *Вахудова Анна Мілада* Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 379 с. 23. *Міжнародні* відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. К.: Либідь, 2001. – 624 с. 24. *Мальський М. З., Мацях М. М.* Теорія міжнародних відносин: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 461 с. 25. *Две* Европы сэра Уинстона Черчилля // http://n-europe.eu/article/2009/01/30/ 26. *Віднянський С. В., Мартинов А. Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – 376 с. // http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-02-5494-7 27. *Підписання* Маастрихтського договору. Утворення ЄС // http://politics.ellib.org.ua/pages-351.html 28. *Лангевіше Д.* Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі. – К., 2008 // http://libra.in.ua/node/446 29. *Історія*

створення ЄС // http://www.eurocenter.vn.ua/p9.php 30. *Франк Шиммельфенніг* Розширення на Схід: стратегічна дія та колективні ідеї // Європейська інтеграція / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колєр-Кох; Пер. з нім. М. Яковлєва. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 357–377. 31. *Основні* напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1993. – № 33; // Політика і час. – 1993. – № 7. – С. 94–96. 32. *Стратегія* інтеграції України до Європейського Союзу. – Сайт МЗС України – Публікації http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2823.htm 33. *Німецький* президент відвідав Україну. До сучасної історії двосторонніх відносин // Українське слово. – 1998. – № 6 (2903). – С. 10. 34. *Грищенко К.* Спільна європейська політика безпеки та оборони: проблеми формування й перспективи реалізації // http://www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama4_2000/grisch_6.htm 35. *Друга* Ялта – саміт Україна–ЄС // http://vybory.org/articles/122.html 36. *Прес-служба* Президента України Віктора Ющенка. 8.01.2007 // http://wap.president.gov.ua/news 37. *Європейська* політика сусідства та потенціал нової посиленої угоди Україна–ЄС як чинники європейської інтеграції України // http://www.niss.gov.ua/Monitor/November/4.htm 38. *http:*//unian.net/ukr/news/news-340624.html 39. *Янукович В.* Евроинтеграция является ключевым приоритетом для Украины // http://www.rbc.ua/rus/top/show/v 40. *Европа* полностью поддерживает президента В. Януковича и его деятельность по стабилизации ситуации на Украине – Ж. Баррозу // http://www.prime-tass.ru/news/0/ %7B865EE267-BC96-426D-8101-38C8277DDCE6 %7D.uif 41. *Бузек* обіцяв Януковичу, що ЄС допоможе Україні впоратися з кризою // http://www.unian.net/ukr/news/news-365306.html 42. *Янукович В.* Украина получит безвизовый режим и зону свободной торговли с ЕС через год // http://www.rbc.ua/rus/top/show/v

Оксана Валион

ОБЪЕДИНЕННАЯ ЕВРОПА: ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ УКРАИНЫ (ВЗГЛЯД НА СОВРЕМЕННЫЙ УКРАИНСКО-НЕМЕЦКИЙ ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫЙ ДИАЛОГ)

В статье проанализировано теорию и историю создания объединенной Европы, процесс углубления и расширения европейской интеграции, возможности и перспективы вступления в Европейский Союз Украины. Особое внимание сконцентрировано на изучении принципов и уровне политической и экономической поддержки Германии евроинтеграционных устремлений Украины.

Ключевые слова: объединенная Европа, Украина, Германия, европейская интеграция, Европейский Союз, внешняя политика, международные отношения.

Oksana Valion

THE UNITED EUROPE: THEORY, HISTORY AND PROSPECTS FOR UKRAINE (THE VIEW ON MODERN UKRAINIAN-GERMAN EUROPEAN INTEGRATION DIALOGUE)

The article deals with the theory and history of the united Europe formation, the process of broadening and deepening of European integration, the possibilities and prospects for Ukraine to become the member of European Union. Special attention is paid to different levels of political and economic support of Germany for European integration aspirations of Ukraine.

Key words: united Europe, Ukraine, Germany, integration, European Union, foreign policy, international relations.

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (438)

Оксана Парнета

ПОЛЬЩА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ДОБУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1918–1923): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

У статті проведено аналіз історіографії історії Польщі в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи у добу Другого національного відродження, забезпечення самостійності й державної незалежності.

Ключові слова: Польща, Центрально-Східна Європа, міжнародні відносини, Друге національне відродження.

Упродовж віків історія європейських держав засвідчила глибокий та всебічний вплив міжнародних змін на становлення національного державотворення, політичний розвиток кожної окремої нації з напрямком поступу світової цивілізації. Закономірно, українська і зарубіжна історична наука проявляє значний інтерес до проблем взаємодії внутрішнього стану державних утворів та їх зовнішньої політики у континуумі світової міжнародної кон'юнктури, що складалася на різних етапах всесвітньо-історичного процесу.

У цьому контексті історична наукова думка протягом тривалого часу нагромаджувала знання з проблем відродження державності Польщі після Першої світової війни та її місця й ролі в міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний час. Досліджуючи процес формування польської національної державності у добу післявоєнного міжнародного облаштування, історіографія дає змогу усвідомити нерозривний зв'язок історичної науки з розвитком суспільств, відповідних їм внутрішньої і закордонної політики, новим рівнем історіобачення проблем зарубіжної історії. Такий методологічний підхід виявляє закономірності різних етапів наукового пізнання, сприяє вивченню змісту і методів об'єктивного вивчення шляху, пройденого державами, який здійснює історична наука.

Вищеозначені проблеми привертали й привертають увагу як українських, так і зарубіжних науковців. Спеціальні дослідження доби Другого польського національного відродження дають змогу простежити тенденції та особливості становлення відновленої Польської держави, її зовнішньої політики, визначити місце і роль у міжнародних відносинах міжвоєнної Європи. Попри це історична наука України потребує дальшого неупередженого аналізу проблем зовнішньополітичних пріоритетів у час національного державотворення Польщі в означений у праці період, з'ясування внеску польських державних та політичних діячів, дипломатів у формування концепції й відстоювання національних інтересів у сфері міжнародних відносин.

Зауважимо, що в умовах тоталітарних умов досліджувані нами проблеми висвітлювалися однобічно, з позицій марксистської методології, і, як наслідок такого підходу, подавалися в історичній літературі у спотвореному вигляді. Правлячий радянський режим свідомо перекручував процеси міжвоєнного міжнародного життя, вводив в оману власну і світову громадськість. Проблематику міжнародних відносин, як багато інших суспільно-політичних проблем, суспільствознавці, виконуючи політичні замовлення, виводили з-під об'єктивного аналізу.

Здійснений, за найдоцільнішим, на думку авторки, хронологічно-країнознавчим принципом, аналіз історіографії теми дає змогу умовно поділити її на три групи: перша – це праці українських науковців; друга – дослідження польської історіографії; і третя – студії авторів інших зарубіжних країн.

Інтенсивність, характер та результативність дослідження українськими істориками польської історії залежали від внутрішньої політичної кон'юнктури. Упродовж тривалого періоду, боячись бути звинуваченими у "буржуазному націоналізмі" та репресованими, питання історії слов'янських народів, у тому числі і Польщі, переважно висвітлювалися під кутом зору подій жовтневого перевороту 1917 р. у Росії, вузькокласового підходу й заідеологізованості. Уже в перших наукових публікаціях, пов'язаних з проблематикою відродження Польської держави після Першої світової війни, її діяльності на міжнародній арені у відповідності до геополітичних змін, до речі, написаних, здебільшого, на основі значного фактичного матеріалу й великої кількості історичних джерел, суспільно-політичні події та явища з досліджуваної проблеми, як правило, подавалися з класових позицій, партійності, на основі марксистсько-ленінської методології. Такий методологічний підхід призводив до фальшування означених проблем, тенденційного поводження з фактами історичного процесу, що не вкладалися в офіційну схему, а то й просто їх замовчували. У політичній історії основна увага зосереджувалася на висвітленні Польської держави як "фашистської" [1, с. 7], і, відповідно, її зовнішньої політики, як імперіалістичної, фашистської, антинаціональної [2, с. 3]. Ю. Братківський у праці "Фашистська Польща на шляху до революційної кризи", показуючи діяльність Польщі на міжнародній арені у міжвоєнний період, безапеляційно зазначає, що "фашистська Польща, як і Німеччина, це одна з найслабших ланок у системі міжнародних відносин капіталістичних держав" [2, с. 3]. Таку ж оцінку характеру відродженої Польської держави, її закордонної політики та місця в системі міжнародних відносин у міжвоєнній Європі можна простежити у роботах Є. Братина [3], М. Віслінського [4], М. Ващенка [5], С. Вітика [6], К. Ворошилова [7], Д. Дорошенка [8], Ф. Кона [9], І. Кулика [10] та ін. У названих вище працях з досліджуваної теми багато перекручень, заідеологізованості, визначення як внутрішньої, так і зовнішньої політики міжвоєнної Польщі як національного різновиду фашизму, спрямованої проти інтересів поляків та інших народів Центрально-Східної Європи. На думку авторки, така характеристика базувалася на суто ідеологічній, класово-зорієнтованій і детермінованій дефініції фашизму, що запропонував Комінтерн, маючи на увазі специфічно італійське явище, позначене терміном "фашизм", а згодом історики марксистсько-ленінського типу поширили на інші країни, у т. ч. і на Польщу, для ідентифікації їхніх повоєнних суспільно-політичних систем.

В українській історіографії міжвоєнного періоду певна увага приділялася розглядові українсько-польських взаємин в загальному контексті радянсько-польських відносин, хоча після підписання Ризького договору в 1921 р. досліджень з цієї проблематики стало значно менше, ніж до цього. Та все ж опубліковані роботи, у яких ці питання тією чи іншою мірою розглянуто, дають змогу отримати уявлення про підходи до їх інтерпретації. Актуалізувалися події, пов'язані здебільшого з українсько-польською війною 1918–1919 рр. [11; 12; 13] і лише в окремих працях частково йшлося про українсько-польські стосунки [14; 15]. При цьому зауважимо, що історики, наукові центри в УРСР неохоче бралися досліджувати українсько-польські й загалом радянсько-польські зв'язки. Місце виваженого наукового аналізу зайняли компанії боротьби з "буржуазним націоналізмом", а питання міжнародного життя перетворилися на літопис зовнішньої політики у ракурсі гострої ідеологічної боротьби.

Українська історіографія історії зарубіжних країн радянської доби була далекою від реального стану речей, переповненою ідеологічними штампами. Від 1950-х років вона поповнилася низкою праць, автори яких відходили від критично-об'єктивного підходу, перебували у полоні стереотипів інтернаціонального підходу в оцінці державотворчих процесів у відродженій Польщі, трактували її як ворога, а зовнішню політику продовжували

висвітлювати тільки як “агресивну”, “імперіалістичну”, “антирадянську”, “польських буржуазно-поміщицьких кіл” [16; 17; 18].

Проблемам історії внутрішньої і зовнішньої політики Польської держави міжвоєнного часу присвячували свої студії П. Калениченко [19], І. Кундюба [20] та ін. У працях цих авторів відчутна прикра суперечливість між документально засвідченими даними та соціальним замовленням і наперед обумовленими висновками в дусі стереотипів догматичної комуністичної ідеології. При цьому треба відзначити, що вони, звісно, були людьми свого часу. Це позначилося на їхніх дослідженнях, а, відтак, їх наукова спадщина має політичну заангажованість, але, підкреслимо, оскільки науковці, вивчаючи архівні матеріали, вперше вводили до наукового обігу забуті імена і факти, тож цілком закономірно у цьому контексті вони не втратили цінності й досі. Хоча, зазначимо, що основні центри з дослідження зарубіжної історії були, переважно, зосереджені у Москві.

Із здобуттям незалежності України розпочався новий етап у розвитку української історіографії всесвітньої історії, побудований на новітніх теоретико-методологічних засадах. Відмовляючись від гносеологічного монізму у формі догматичного марксизму, історики перейшли до пізнавального плюралізму. Рубіж XX–XXI ст. виявився для істориків України найрезультативнішим періодом у дослідженні міжвоєнної доби, відродження національної державності країн Центрально-Східної Європи, їх місця у системі міжнародних відносин. Українські історики почали по-новому, спираючись на недоступні раніше джерела, висвітлювати окремі періоди історії зарубіжних країн, зокрема переглянули деякі традиційні оцінки й стереотипи щодо зовнішньої політики відновленої Польщі у добу її національного державотворення, розвитку українсько-польських відносин. Сучасні історики України намагаються об’єктивно оцінити історичний процес формування Польської держави після Першої світової війни, проаналізувати всю суперечливість її зовнішньополітичної діяльності в складних міжнародних відносинах міжвоєнної доби на європейському континенті.

Активізації досліджень новітньої історії Польщі також сприяло відкриття наукових шкіл і центрів, проведення науково-практичних семінарів і конференцій, присвячених різним аспектам українсько-польських відносин [21].

Українські й польські історики намагаються науково осмислити уроки минулого, подолати залишки старої неприязні, виробити нові принципи взаємоповаги і взаєморозуміння, об’єктивно проаналізувати історичні події міжвоєнної доби. У цьому зв’язку певне значення мають праці загального характеру та видання, що висвітлюють повоєнну історію Польщі у контексті її визначальних віх XX ст., деякі аспекти її діяльності на міжнародній арені, розбудову зовнішньої політики [22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35 та ін.].

Аналізуючи сучасний стан української полоністики маємо визнати, що, незважаючи на досягнення останніх років, проблеми зовнішньополітичної діяльності Польщі, саме на етапі її національного становлення, досі ще не знайшли належного висвітлення. У новітній українській історіографії переважають роботи, присвячені проблемам соціально-економічного стану західноукраїнських земель у складі Польської держави [36], становища українців у Польщі в 1918–1939 рр. [37], українського питання у Другій Речі Посполитій [38], національної політики уряду щодо національних меншин [39], вивченню українсько-польських відносин, здебільшого на сучасному етапі. Ці питання також відображені у працях Л. Зашкільняка, В. Литвина, Я. Ісаєвича, С. Кульчицького, Ю. Макара, С. Макарчука, Я. Дашкевича, О. Красівського, М. Кугутяка, В. Ярового, І. Ільюшина, О. Сухого, С. Віднянського, Т. Зарецької [40–52] та ін. Ці роботи засвідчили зрослий рівень аналітичного підходу до історії відродженої Польської держави, її внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку у міжвоєнний період. Серед теоретично-узагальнюючих публікацій найвагомішими досягненнями у вивченні міжнародних відносин Польщі у добу її національного становлення стали праці відомих львівських дослідників М. Литвина [53] і М. Гетьманчука [54]; перший всебічно розглянув українсько-польську війну 1918–1919 рр., а другий дослідив українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.

Окремим аспектам польського національного державотворення у післявоєнний період присвячені праці А. Присташ [55], З. Баран [56], Ю. Михальського [57], С. Бочарова [58], О. Липитчук [59], О. Паславської [60] та ін.

Свідченням прогресу в становленні сучасної української полоністики є видання фундаментальної праці відомих істориків Л. Зашкільняка і М. Крикуна "Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів" [61], у якій вони, на основі комплексного опрацювання нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури, а також досвіду викладання історії Польщі у Львівському національному університеті ім. І. Франка, на високому професійному рівні розкривають драму формування польської національної державності. У розділі 13 "Польська Республіка в 1918–1939 рр." цієї праці львівські дослідники аналізують загальну міжнародну обстановку у Європі між двома світовими війнами та питання формування кордонів і суспільно-політичного устрою Польщі в 1918–1923 рр. [61, с. 445; 448–458]. Відзначимо, що робота Л. Зашкільняка і М. Крикуна отримала широке суспільне схвалення не лише в Україні, але й у Польщі.

Зауважимо, що у висвітленні історії Польщі в українській історичній науці простежується дисбаланс між кількістю публікацій, а, отже, ступенем її вивченості й висвітлення у наукових працях й окремих її періодів, і за тематичною спрямованістю, як уже було вище зазначено, на користь дослідження проблематики внутрішньої політики, суспільно-політичних проблем становлення польської національної державності, українсько-польських відносин та українського питання в польській історії, становища українців у післявоєнній Польській державі. Аналіз історичної літератури в Україні засвідчує, що питання місця й ролі Польщі у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи у період її формування в означений період не набули достатнього дослідження.

Найбільш важливими для висвітлення запропонованої теми є наукові публікації відомого українського полоніста Л. Алексієвець, що, на нашу думку, створила ґрунтовну фактологічну й теоретичну основу для подальших студій історії відновлення, становлення й розвитку Польської держави у міжвоєнний час, її місця у міжнародних відносинах післявоєнної Європи та впливу зовнішньополітичних чинників на становлення держави та визначення кордонів Польщі у 1918–1923 рр. Помітне місце в українській історіографії зарубіжних країн займають її роботи, присвячені питанням відновлення польської національної державності у період між двома світовими війнами, з'ясування загальних закономірностей та особливостей самостійного польського державотворення [62; 63; 64]. У низці праць вона аналізує основні етапи соціально-політичного розвитку в міжвоєнний час, особливу увагу приділяє суті аграрної реформи, стабілізації фінансової системи розвитку промисловості та сільського господарства, перебудови економіки відповідно до потреб країни 1918–1939 рр. [65; 66]. В окремих статтях тернопільська дослідниця Л. Алексієвець розглянула основні етапи і напрямки зовнішньої політики Польщі у міжвоєнний період, а також внутрішні та зовнішні фактори впливу на її визначення у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи між двома світовими війнами [67; 68]. Логічним завершенням дослідження Л. Алексієвець історії Польщі в 1918–1926 рр., особливостей відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою стали монографічні праці "Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1939 рр." [69] та "Польща: шляхом утвердження незалежної держави 1918–1926 рр." [70], які є значним внеском в українську полоністику. Дослідниця звернула увагу не на окремі події історії Польщі після її відродження, які уже не раз цікавили науковців, а всебічне висвітлення внутрішнього стану Польської держави у міжвоєнну епоху на міждисциплінарному рівні з широким залученням польських документів й матеріалів. Необхідно звернути увагу на 2-й параграф 2-го розділу книги: "Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр.", де подано загальні зовнішньополітичні фактори впливу на процеси державотворення. Особлива увага акцентується на висвітленні ролі Польщі у міжнародному житті міжвоєнної Європи. Л. Алексієвець вважає, що "виникнення незалежної Польщі стало важливою подією не лише для неї, а й для Європи в цілому, об'єктивним

результатом післявоєнного розвитку" [70, с. 125]. При цьому зауважимо, що за усієї різноаспектності досліджень Л. Алексієвець питання ролі й місця Другої Речі Посполитої у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у 1918–1923 рр. не було предметом її детального спеціального вивчення.

Цікаві деякі міркування щодо післявоєнного облаштування відновленої Польської держави, її як внутрішньої, так і зовнішньої політики містяться у працях українських науковців О. Михайлової [71], Я. Дашкевича [72], Л. Зашкільняка [73], М. Гетьманчука [74] та ін.

Проблеми розвитку відродженої Польщі також висвітлено у публікаціях авторки пропонованого дослідження [75; 76; 77; 78;]. Вони стосуються формування зовнішньополітичної програми держави, ролі відомих польських діячів у її виробленні та здійсненні, з'ясування місця Польщі у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи в означений час та їх впливу на внутрішні суспільно-політичні процеси. Порушувалися й інші проблеми польського національного розвитку у період між двома світовими війнами [79].

Друга частина історіографії даної проблеми стосується, безпосередньо, досліджень польських науковців. Її розвиток залежав від історичних умов, які склалися у країні, в цілому від становлення національної освіти, культури й науки, у т. ч. й історичної. Зауважимо, що польську історіографію запропонованої теми можна умовно поділити на такі етапи: перший – це праці учасників і очевидців польського національного державотворення у загальному континуумі міжвоєнного періоду; другий – публікації соціалістичної доби; і, нарешті, третій – студії польських авторів посткомуністичного часу. Упродовж першого етапу в умовах відродження незалежності Польщі почали діяти нові науково-освітні центри (університети у Варшаві, Познані, Вільно (Вільнюс), Любліні та ін.), відновило роботу Польське історичне товариство [80], яке координувало історичні дослідження, проводилися з'їзди польських істориків, розширилася мережа фахових видань, зокрема: "Kwartalnik Historyczny" ("Історичний квартальник"), "Przegląd Historyczny" ("Історичний огляд"), "Niepodległość" ("Незалежність"), "Kronika Ruchu Rewolucyinego" ("Хроніка революційного руху"), "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" ("Щоденники соціальної та еконономічної історії") та ін., розширилась проблематика історичних досліджень. Все це сприяло пожвавленню діяльності польських істориків, які все більше почали вивчати новітню історію своєї країни. Поряд із традиційною для попереднього етапу пріоритетною проблематикою стали дискусії історичних передумов Другого польського відродження, соціально-економічного, духовного й зовнішньополітичного становлення Польської держави після Першої світової війни.

Важливими у контексті започаткованої теми є дослідження С. Кутшеби [81], А. Прухніка [82], Ш. Аскеназі [83], В. Конопчинського [84], В. Собеського [85], М. Хандельсмана, погляди якого викладені у методологічній праці "Історика", опублікованій двома виданнями у 1921 і 1928 рр. [86; 87]. У цьому зв'язку із значної кількості праць польських науковців виокремимо монографічне дослідження С. Кутшеби "Відроджена Польща 1919–1921рр.", яке було однією з перших праць про відновлення польської державності в 1918–1923 рр., де на значному фактичному матеріалі автор проаналізував основні суспільно-політичні процеси внутрішнього та зовнішньополітичного розвитку у контексті міжвоєнної Європи [81]. Книга викликала широкий резонанс у громадськості, з доопрацюванням вона кілька разів перевидавалася. Серед польських істориків, які вивчали коло запропонованих нами питань, слід відзначити учня Ш. Аскеназі В. Конопчинського, котрий вивчав відносини Польщі із зарубіжними країнами. Результатом його дослідження стала двотомна політична історія XIX і XX ст. [84]. На відміну від радянських істориків, науковці Польщі значно збагатили знання з історії формування національної державності, суспільного устрою, особливостей соціально-економічного й духовного життя країни, її виходу на зовнішньополітичну арену у Центрально-Східній Європі в означений період.

Варто відзначити, що у міжвоєнний період продовжувала розвиватися і польська марксистська історіографія. Її характеризували публіцистичність, використання у політичній

боротьбі. До згаданого напрямку того часу належали керівні діячі КПП: Ю. Лєщинський-Ленський, А. Варський, Г. Валецький, Е. Ринг, М. Кошутська, Ю. Брун, Ю. Мархлевський, праці якого "Польща і світова революція", "Пролетарська Росія і буржуазна Польща" [88] та ін. справляли неабиякий вплив на розвиток марксистської складової у польській історіографії. Ці роботи, хоч і були ґрунтовані на використанні архівних матеріалів, проте у методологічному плані базувалися на принципах марксизму, ставали ареною гострої суспільно-політичної боротьби.

Після Другої світової війни польська історіографія продовжувала збагачуватися історичними дослідженнями внутрішніх і зовнішніх проблем Другої Речі Посполитої, її міжнародного становища. Науковий аналіз відновлення Польської держави в 1918 р. залишився важливим завданням національної історичної науки. Проте, за умов соціалістичної доби, праці з цієї проблематики, як історії інших періодів країни, були переважно упередженими та необ'єктивними, обслуговуючи ідеологію та інтереси владних комуністичних структур.

Зауважимо, що у післявоєнний період в умовах монополізму Польської об'єднаної робітничої партії у розвитку польської історичної науки простежуються два напрямки: перший – це утвердження офіційної марксистської історіографії; а другий – пов'язаний із науковою діяльністю таких відомих польських істориків, як: В. Побуг-Малиновський [89], О. Халецький [90], Т. Комарницький [91], М. Дзевановський [92], Ю. Корбель [93], Р. Умястовський [94], М. Сокольницький [95], В. Сукенницький [96], Я. Єнджеєвич [97], М. Кукель [98], П. Вандич [99] та ін., які продовжували розвивати традиції польських історичних шкіл. Природно, що об'єктивному дослідженню суспільно-політичних процесів у Польщі суперечив і заважав безглуздий механічний поділ істориків на марксистських – "прогресивних" та немарксистських – "фальсифікаторів" історії. Всіх польських істориків, які проживали за кордоном, зокрема в США, Великій Британії, Франції і мали чималий науковий доробок, кваліфікували як "буржуазних" істориків, а то і ворогами.

Перелом у польській історіографії настав після 1956 р., з пожвавленням інтелектуально-духовного життя у країні. Поряд із партійною ортодоксальністю відроджувалася тенденція до об'єктивного розгляду суспільних явищ і подій. З плином зазначена тенденція, незважаючи на усілякі перешкоди, що створювала влада, додавала сили, а до кінця 1970-х рр. стала домінуючою. Це проявилося також у посиленні інтересу в істориків до початкового етапу існування Другої Речі Посполитої, її міжвоєнної історії. Однак, ще багато проблем не дочекалися розв'язання й залишалися дискусійними, у т. ч. і відроджуваного періоду становлення Польської держави 1918–1923 рр., особливо її зовнішньополітичного курсу у цей час [100]. Варто зазначити, що з'явилася низка синтетичних праць історії міжвоєнного періоду, в яких, окрім внутрішньої політики Польщі, знайшли широкий аналіз питання її місця у Європі та світі. Ці проблеми відображено частково у працях "Історія двадцятиріччя (1918–1939 рр.)" П. Заремби [101], "Історія Польщі 1914–1939 рр." Х. Зелінського [102], "Польща в Європі та світі 1918–1939" З. Ландау і Є. Томашевського [103], у колективній праці "З історії II Речі Посполитої" за редакцією А. Ґарліцького [104] та ін. Названі роботи становлять інтерес у виявленні окремих напрямків й пріоритетів діяльності Польщі на міжнародній арені у контексті геополітичних змін після Першої світової війни.

Безсумнівний інтерес у контексті започаткованої нами роботи мають публікації Т. Єндрущака [105], М. Грінберга [106], Р. Бєрзанека [107], А. Деруги [108], Є. Куманєцького [109], В. Ковальского, А. Скшипека [110], М. Лєчика [111], Т. Цєсьляка [112], Є. Юркевіча [113], у яких висвітлюється питання становлення польсько-радянських відносин, переговорів й укладення Ризького мирного договору, економічних взаємин у 1920–1930-х рр. [114].

Із здобуттям справжньої політичної незалежності Польщі наприкінці 1980-х рр. відбулися радикальні зміни у розвитку польської національної історичної науки. З проголошенням курсу Польщі на демократизацію і становлення громадянського суспільства, ліквідацією цензури і надмірної політизації у засобах масової інформації та видавничій справі, підвищенням інтересу вивчення минувшини, розпочався новий етап у розвитку

польської історіографії. Останнє десятиріччя XX ст. виявилося для неї найрезультативнішим періодом за все післявоєнне п'ятдесятиріччя. Сучасні історики Польщі не ідеалізують історію становлення Другої Речі Посполитої, намагаються об'єктивно, спираючись на недоступні раніше джерела, висвітлювати та оцінювати всю суперечливість зовнішньополітичної діяльності уряду в складних міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у міжвоєнну добу. Різні аспекти започаткованої теми глибоко досліджені в роботах Я. Томашевського [115], П. Лосовського [116], А. Чубінського [117], В. Бонусяка [118] та ін. Важливими у контексті цієї роботи є дослідження за редакцією Я. Паєвського [119], Р. Тожецького [126], М. Камінського і М. Захаріаса [121], Є. Красуського [122].

Зміна ідеологічних доктрин відкрила широкі можливості для вивчення зовнішньої політики відродженої Польщі, зокрема міжнародних обставин перших років її становлення, усталення кордонів, польсько-українських відносин, створення та діяльності дипломатичної служби. У висвітленні цієї проблематики важливе місце належить дослідженням С. Сєрповського [123], Х. Батовського [124], М. Згурняка [125]. Проблеми зовнішньополітичної діяльності порушувалися у працях В. Матерського [126], А. Сови [127]. Важливе значення у дослідженні формування зовнішньополітичних інституцій мають праці П. Лоссовського [128; 129], Р. Гродцького [130], М. Корната [131]. Вони висвітлювали різні аспекти польської міжнародної політики в означений період, особливо європейської політики Польщі в 1918–1923 рр., історію міжнародних відносин і дипломатії Польщі. На основі вивчення багатьох робіт складається яскрава картина польської зовнішньої політики, ролі у її формуванні визначних польських державних діячів і дипломатів. Уже декілька десятиріч у польській історіографії утвердилася думка, що в Польщі міжвоєнного часу керівництво політичної еліти, незалежно від партійної належності, керувалося у своїй політиці принципом захисту інтересів держави, її свободи, суверенності й територіальної цілісності. На службі цих інтересів стояла зовнішня політика. З цих націожиттєвих роздумів виходили розрахунки на міжнародній арені двох найвизначніших державно-політичних діячів Ю. Пілсудського та Р. Дмовського, інших відомих польських політиків того часу.

Дослідження процесу створення історичних передумов, відродження та розвитку Польської держави, становлення системи міжнародних відносин у Європі відповідно до змін і викликів міжвоєнної доби, ролі у ній Другої Речі Посполитої авторами інших зарубіжних країн розпочалося ще у 1918–1939 рр. Історична наука, як і кожна наука, є явищем інтернаціональним, яке спонукає вчених цікавитися і розуміти найновіші досягнення в історичному пізнанні. Проте, внаслідок зрозумілих причин, кожна національна історіографія має свою специфіку, яка визначається рівнем її організації та інституціалізації, суспільно-політичними умовами, соціальними й ціннісними орієнтаціями спільнот. Тому, використовуючи традиційні чи новаторські методології, національні історіографії створюють особливий історичний продукт (знання), покликаний обслуговувати передусім ту спільноту, або групу, з яких походить історик.

Польська проблематика означеної нами теми в російській історіографії у своєму розвитку пройшла декілька етапів, її формування проходило нерівномірно й суперечливо. У міжвоєнний період на тенденціях її становлення відбилися події жовтневого перевороту 1917 р. в Росії, утвердження соціалізму, а і, відповідного висвітлення марксистсько-ленінського бачення історичних подій доби 1918–1923 рр. Апологетична спрямованість тодішньої російської історіографії, до речі як усієї радянської, найбільш явно проступає у дослідженні процесу відбудови і становлення Польської держави після Першої світової війни, її базових характеристик, зовнішньополітичної діяльності Другої Речі Посполитої, її впливу на розвиток подій в післявоєнній Європі. У цьому контексті відзначимо роботи А. Романського [132], Я. Радопольського [133], А. Вольського [134], Є. Явленського [135], колективну працю за редакцією С. Влодавського [136]. Аналізувалася соціальна структура, політична система і політичні рухи міжвоєнної Польщі [137; 138], які розглядалися у плані загальної кризи буржуазного політичного ладу, виникнення антидемократичних і фашистських режимів у Європі.

У російській історіографії міжвоєнного періоду в загальному руслі радянської історичної науки певна увага приділялася показові радянсько-польських відносин у цей час, розпочатої у працях П. Ольшанського про Ризький мирний договір [139]. При цьому зазначимо, що після підписання Ризького договору в 1921 р. досліджень на цю проблематику стало значно менше, ніж до цього. Та все ж означені опубліковані роботи свідчать про тиск над авторами ідеологічного пресу, тенденційність та не про науково-об'єктивний характер. В цих публікаціях події міжвоєнного періоду у відродженій Польській державі висвітлювалися у відповідності до офіційної позиції партійно-радянського керівництва щодо її "буржуазно-поміщицької держави", а зовнішньополітичного курсу як "фашистського", "імперіалістичного", "антинародного" [138]. Російські історики, особливо московської школи, спираючись на марксизм-ленінізм, перетворили історичні знання з вищезазначених проблем на арену ідеологічної боротьби, що призводило до їх фальшування та ідеологічної заангажованості.

Ідеологічний тягар значною мірою продовжував панувати над тими фаховими російськими істориками, хто розробляв ці питання в 1950-х – першій половині 1980-х рр. у соціалістичну добу. Це торкалося, перш за все, акцентації ролі жовтневого перевороту 1917 р. у долі Польщі, звеличення його значення у її відновленні, перекручень місця й впливу Другої Речі Посполитої на міжнародні відносини повоєнної Європи, загальної оцінки відродженої польської національної державності [140; 141; 142]. В російській історіографії виокремимо працю Ф. Зуєва "Польща в 1918–1952 роках", у якій він беззастережно наголошував на тому, що "самостійна польська держава утворилася в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка звільнила польський народ від вікового національного гніту і поставила питання про свободу та незалежність Польщі на тверду основу" [143, с. 3], тим самим проігнорувавши історичні передумови відновлення цієї держави. Варто зазначити, що такий погляд був домінуючим у цілому в радянській історіографії.

Проблеми зовнішньополітичної діяльності Другої Речі Посполитої, її місця у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи, її впливу на історичні процеси у міжвоєнний період розробляли у своїх працях О. Манусевич [144], І. Яжборовська [145], П. Ольшанський [146], М. Селезньов [147]. Продовжували привертати увагу російських науковців радянсько-польські відносини. У працях І. Міхутіної, відомої і як авторки низки робіт з партійно-політичної історії Польщі 1920-х років [148], І. Хрєнова [149], Ф. Зуєва [150] та ін. висвітлено окремі аспекти боротьби СРСР за встановлення зовнішньополітичних відносин з Польщею, розвитку взаємин між двома країнами, перебігу польсько-радянської війни 1919–1920 рр., а також діяльності Другої Речі Посполитої на міжнародній арені у досліджуваний період. Проте, радянсько-польські відносини розглядали з позиції лише світової пролетарської революції, а відроджену Польщу трактували як ворога СРСР. Тенденційність зазначених публікацій, не дивлячись на широкий фактичний матеріал, джерельну базу, яка не втратила цінності до наших днів, є очевидною, оскільки вони не тільки ігнорували складні міжнародні відносини міжвоєнної Європи, а й фальсифікували їх, базувались на марксистсько-ленінській методології.

Зміни суспільно-політичної ситуації в СРСР, які розпочалися наприкінці 80-х років минулого століття, т. зв. "перебудова", а згодом народження нової Росії стали важливим фактором наукового життя. Останнє десятиріччя XX ст. і початок нового століття були відзначені інтенсивною розробкою проблематики різних періодів польської історії, в т. ч. і міжвоєнного часу. В цілому можна констатувати, що погляд на багато проблем означеного періоду російські вчені-історики переглядають чи уточнюють, він стає об'ємнішим і обґрунтованішим. У той же час, у сферу його вивчення вводяться нові аспекти досліджуваної теми, що раніше взагалі не розроблялися, перебували під забороною. Розширився міжнародний аспект дослідження міжвоєнної Польщі, етносоціальної ситуації. Під кутом зору останньої розглядалося державно-політичне розмежування 1918–1921 рр. на польсько-східнослов'янському прикордонні [151]. Це зумовило появу такої відносно нової для російської історіографії теми, як "Польща і слов'янське питання". Вона досліджується у плані з'ясування питання про ставлення поляків до концепції слов'янської єдності, у т. ч. до ідей неославізму

[152]. Більш повно і об'єктивно вивчається тема радянсько-польських відносин, зокрема напередодні й під час польсько-радянської війни 1919–1920 рр., а також у другій половині 1930-х рр. [153]. Окремі автори почали звертатись до питань становища національних меншин, зокрема українців у Польщі в міжвоєнний період. У цьому контексті виокремимо працю російського полоніста К. Федевича, в якій автор намагається висвітлити історію польсько-українських відносин у Східній Галичині в 1920–1930-х рр. [154]. Проте, з багатьма положеннями монографії важко погодитися, зокрема, основною думкою про те, що "польсько-українські відносини у міжвоєнній Галичині є в першу чергу історією мирного міжнаціонального співіснування…, а не конфлікту" [154, с. 5], тезами, що "ескалація міжнаціонального конфлікту та насильства, а також радикальні прояви антипольської боротьби українського націоналістичного підпілля були відносно рідким явищем" [154, с. 7], а "у повсякденному житті і переважної більшості галичан вони були або цілком відсутні, або їхня доля була мінімальною" [154, с. 7], що "рідкісні факти фізичного насильства … здійснювала переважно (українська – О. П.) молодь, і вони були результатом не тільки польсько-українського протистояння, але і молодечого бунту, максималізму і прагнення витратити надлишкову енергію не лише по відношенню до поляків, але і всередині українського суспільства" [154, с. 8] та деякими іншими її постулатами. На нашу думку, таке бачення українсько-польських відносин у Східній Галичині міжвоєнної доби не відповідає дійсному стану речей. Адже добре відомо, що відповіддю на окупацію поляками східногалицьких земель, на постійній асиміляційний державний курс Польщі була активна протидія українців, що виявлялася в різних формах боротьби за свої права, за національне самовизначення, спонукали їх до національно-визвольної боротьби [155, с. 346–347]. Проте в цілому відзначимо, що у зв'язку з новими підходами до багатьох проблем минулого Польщі й російсько-польських відносин, з виявом нових джерел, російські вчені створюють новий синтез польської історії. На початку 1990-х рр. вийшла з друку "Коротка історія Польщі. З найдавніших часів до наших днів" (автори Л. Горизонтов, В. Дьяков, Ф. Зуєв, О. Манусевич, І. Піменова, О. Орєхов, С. Стецкевич, С. Фалькович, В. Якубський) [156]. Книга, доведена до 1990 р., була написана у 1980-х рр., і її концепція у багатьох аспектах мала перехідний характер. Проте автори багато уваги приділяють політичній історії, культурі, національно-визвольної боротьбі польського народу, становленню національної державності на різних етапах історії Польщі, її міжнародних відносин. Події польської історії були викладені у вище означеній книзі з врахуванням новітніх методологічних підходів з широким використанням джерельної бази та використанням кращих традицій російської полоністики, закладеної у виданнях ще в попередні роки, зокрема 3-х томній "Історії Польщі", виданій ще в 50-х роках XX ст. [157].

Останні видання російських істориків підтверджують їх намагання ліквідувати "білі плями" у дослідженні історії Польщі, в т. ч. і міжвоєнного періоду, не обходити її гострі моменти. Це означає, що польська проблематика і далі перебуває у полі зору вчених Росії.

На відміну від радянських істориків, західні вчені значно збагатили історичні знання з історії відродження Польської держави, формування її суспільно-державного устрою, внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку Другої Речі Посполитої, її впливу на події у Центрально-Східній Європі у міжвоєнний період. Питання довоєнної історії Польщі, перебування польських земель у складі Росії, Німеччини й Австро-Угорщини, їх становища, міждержавних відносин Польщі та її зовнішньополітичної діяльності були об'єктом вивчення західної історіографії. Привертає увагу також і чітка тенденція до інтеграції польської історичної науки із західною, на основі визнання безсумнівно досягнень останньої. Певний вплив на зарубіжних науковців мало видання праць, документів із новітньої історії Польщі Є. Гедройца, котрий розпочав свою діяльність у Парижі в 1947 р. і продовжував її до 2000 р., та щомісячний журнал "Kultura", який він започаткував.

Міжнародні відносини міжвоєнної Європи досліджуваного періоду висвітлені в багатьох публікаціях західних авторів. Серед них, що стосується також Польщі, заслуговують на увагу праці П. Вандича [158], Д. Ротшильда [159], Н. Дейвіса [160] та ін. З-поміж західних праць варте особливої уваги дослідження Н. Дейвіса "Боже ігрище. Історія Польщі" [161], що видане

українською мовою у видавництві С. Павличко в 2005 р. Це є один з перших синтезів історії Польщі в західній історіографії, в якому на підставі уважного опрацювання багатьох джерел зроблено професійний аналіз поступу людської спільноти на терені сучасної Польської Республіки. Особливу увагу у праці автор приділяє питанням взаємин з сусідніми народами, передусім українцями. У центрі історичного опису перебувають проблеми відродження Польської держави в 1918 р., її важке становлення в складних умовах повоєнного часу в контексті міжнародного устрою міжвоєнної Європи. Напружені міжнародні відносини, котрі значною мірою впливали на становлення польської національної державності під час і після закінчення Першої світової війни простежено у працях Е. Буржуа [162], Ж.-Б. Дюрозеля [163], Б. Будуровича [164], колективній монографії сімнадцяти американських авторів Г. Кройга і Ф. Гілберта та ін. [165]. Наведений огляд дає підстави зробити висновок, що переважна частина західних авторів ставилась до поляків та відновлення Польщі з позицій демократизму, сприяння їх утвердження на міжнародній арені. Як правило, всі згадані автори належать до традиційних історичних шкіл, залишаючись на платформі дескриптивної історії, тобто "історії подій". Зауважимо, що їхні оцінки міжнародних стосунків і зовнішньої політики західних держав, зокрема їх ставлення до процесів державотворення як у внутрішньому, так і зовнішньому сенсі, залишаються пріоритетними у сучасній історіографії. Все це посилює важливість започаткованої проблеми, свідчить про те, що вона зберігає не лише науковий, а й злободенний актуальний інтерес, особливо у зв'язку з демонтажем радянської моделі у Центрально-Східній Європі й розпадом СРСР, а також тією "вестернізацію", яка відбувається в країнах колишньої "соціалістичної системи".

Отже, завершуючи історіографічний огляд наукових досліджень, як українських, так і зарубіжних науковців з історії зовнішньополітичної діяльності відродженої Польської держави у добу її національного становлення (1918–1923) в контексті міжнародного устрою міжвоєнної Європи, можемо зробити висновки про тривалий і різноманітний досвід розробки повоєнної історії Польщі у світлі визначальних віх польської історії. Водночас необхідно зауважити фрагментарні дослідження означеної проблематики, наявність суперечливих оцінок внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності новопосталої Польщі та браком наукової об'єктивності. Зауважимо також, що в українській історіографії ще немає праці, в якій би комплексно вивчались роль, місце Другої Речі Посполитої в системі міжнародних відносин у добу її розбудови в 1918–1923 рр., впливу Польщі на становлення міжнародного повоєнного устрою на Європейському континенті, що і дозволяє зробити висновок про важливість і перспективність вивчення окресленої наукової проблеми.

Список використаних джерел

1. *Левенецький М.* Польща: Економічний та політичний нарис / М. Левенецький. – Харків: Радянська школа, 1932. – 108 с. 2. *Братківський Ю.* Фашистська Польща на шляху до революційної кризи / Юрій Братківський. – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с. 3. *Братин Є.* Сучасна Польща / Є. Братин. – Б. м.: Червоний шлях, 1925. – 90 с. 4. *Віслінський М.* Польща / М. Віслінський. – Харків, Одеса: Молодий більшовик, 1931. – 52 с. 5. *Ващенко П.* До рейду 1921 року / П. Ващенко // За державність / Кол. авторів. – Каліш: Укр. воєнно-історичне т-во, 1932. – С. 135 – 139. 6. *Вітик С.* Східна Галичина й східні кордони Польщі / С. Вітик // Червоний шлях. – Харків, 1923. – № 3. – С. 116 – 121. 7. *Ворошилов К.* Статті і промови / К. Є. Ворошилов. – К.: Партвидав, 1937. – 719 с. 8. *Дорошенко Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. Українська Гетьманська Держава / Д. Дорошенко. – Ужгород: Свобода, 1930. – 424 с. 9. *Кон Ф.* Під прапором революції / Ф. Кон. – Харків: Дитвидав, 1936. – 155 с. 10. *Кулик І.* Провал польського плану / І. Кулик. – К.: Політліт, 1940. – 43 с. 11. *Раковський Х.* Проти польських панів – все для перемоги / Х. Раковський. – Харків: Всеукраїнське видавництво, 1920. – 11 с. 12. *Крезуб А.* Нариси історії українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. / А. Крезуб. – Львів: Червона Калина, 1933. – 179 с. 13. *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с. 14. *Шелухин С.* Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Харків: Нова Україна, 1926. – 40 с. 15. *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі. – Львів, 1929. – 48 с. 16. *Симоненко Р. Г.* Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні / Р. Г. Симоненко. – К.: Наукова думка, 1965. – 308 с. 17. *Марійчак О.* Справа Східної Галичини / О. Марійчак // Альманах "Гомін України", 1972. – С. 66 – 71. 18. *Карпенко О. Ю.* Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918 – 1920 / О. Ю. Карпенко. – Львів: Вид-во при ЛДУ, 1964. – 256 с. 19. *Калениченко П.* Граница дружбы и мира: О советско-польском пограничном сотрудничестве. 1956–1979 / Павел Калениченко. – Львів: Вища школа, 1980. – 158 с. 20. *Кундюба И.* Исторические предпосылки краха панской Польши / Иван Кундюба. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – 119 с. 21. *Польща* – Україна: історична

спадщина і суспільна свідомість: Міжнар. наук. конф. 26–29 травня 1992 р. в м. Кам'янці-Подільському; Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.; Міжнар. наук. конф. 21–22 листопада 1996 р. в м. Івано-Франківську; Українсько-польські відносини в XX ст.: державність, суспільство, культура: Міжнар. наук. конф. 15–16 квітня 1999 р. в м. Тернополі; Україна – Польща: шлях до європейської співдружності: Міжнар. наук. конф. 26–27 квітня 2001 р. у м. Тернополі; Україна – Польща: шлях до європейської співдружності: Міжнар. наук. конф. 16–17 травня 2002 р. у м. Тернополі; Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя: Міжнар. наук. конф. 18–19 листопада 2003 р. у м. Тернополі; Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі: Міжнар. наук. конф. 8–9 жовтня 2009 р. у м. Дрогобичі та ін. 22. *Історія* південних і західних слов'ян / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К.: Вища школа, 1987. – 447 с. 23. *Іващук С. Горевалов С.* Нариси до проблем історії Польщі (Новітній час) / Сергій Іващук, Сергій Горевалов. – Львів, 1998. 24. *Яровий В. І.* Історія західних та південних слов'ян у XX ст. / Володимир Іванович Яровий. – К.: Либідь, 1996. – 416 с. 25. *Історія* західних і південних слов'ян: XX століття / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків: Око, 1998. – 464 с. 26. *Черній А. І., Черній В. А.* Історія південних і західних слов'ян: В 3-х частинах. – Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету. – Рівне: Волинські обереги, 1999. – 444 с. 27. *Алексієвець Л. М.* Новітня історія Польщі (1919–1939) / Леся Миколаївна Алексієвець. – Київ – Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с. 28. *Історія* Польщі / За ред. проф. П. С. Федорчака: – Івано-Франківськ: Плай, 1995. 29. *Історія* Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. 30. *Історичні* дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – 498 с. 31. *Історіографічні* дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: – НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 2. – 330 с. 32. *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії / Володимир Литвин. – К., 2002. – 134 с. 33. *Спроби* українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939) / Упорядн. Василь Футала. – Дрогобич: Коло, 2005. 34. *Перша* світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – 325 с. 35. *Вітенко М.* Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с. 36. *Макар Ю.* Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Ю. Макар. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 71–97. 37. *Гетьманчук М. П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. / М. П. Гетьманчук. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 38. *Поляки*, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі / Під ред. В. Футала. – Дрогобич: Коло, 2005. – 438 с. 39. *Гевко В.* Основні тенденції політичного українсько-польського співробітництва в 1993–1996 роках / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 364–369. 40. *Зашкільняк Л.* Польський національний рух і українське питання на зламі XIX і XX століть / Леонід Зашкільняк // Polska-Europa-Swiat XX wieku / Pod red. W. Wierzbieńca. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 195–211. 41. *Литвин В.* XX століття в українсько-польських відносинах / Володимир Литвин // Історичні дослідження в Україні / Голова ред. В. А. Смолій; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 14–76. 42. *Ісаєвич Я.* Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретація істориків і політиків / Ярослав Ісаєвич // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 5–8. 43. *Кульчицький С.* Лінія Керзона в історичній долі українського народу / Станіслав Кульчицький // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6–13. 44. *Макар Ю.* Українське питання в міжвоєнній Польщі / Юрій Макар // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 164–171. 45. *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львів: Вища школа, 1983. – 255 с. 46. *Дашкевич Я.* Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич // Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 23–29. 47. *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / Орест Красівський. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с. 48. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с. 49. *Яровий В., Ільюшин І.* Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр. / Володимир Яровий, Ігор Ільюшин / Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 265–268. 50. *Сухий О.* Галичина: між сходом і заходом: Нариси історії XIX – початку XX ст. / Олексій Сухий. – Львів, 1997. – 292 с. 51. *Віднянський С. В.* Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 39–55. 52. *Зарецька Т.* Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі: 1918–1919 рр. / Т. Зарецька // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К.: Твіл інтер, 2001. – С. 229–237. 53. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / Микола Литвин. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ: Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с. 54. *Гетьманчук М. П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах / М. П. Гетьманчук. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 55. *Присташ А.* Структура центрального державного апарату Польщі за конституцією 1921 р. / А. Присташ // Право України. – 1998. – № 9. – С. 95–97. 56.

Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. / Зоя Анатоліївна Баран. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1995. – 55 с. 57. *Михальський Ю.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття / Ю. Михальський. – Львів, 2002. – 168 с. 58. *Бочаров С. В.* Трансформация органов власти Второй Речи Посполитой (1921–1939 гг.): Дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Донецький національний університет, 2004. – 21 с. 59. *Липитчук О. В.* Система судових органів та судочинства Республіки Польща (1918–1939): Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – 21 с. 60. *Паславська О.* Становлення інституту президентства та його повноваження за Конституцією Польщі 1921 р. / О. Паславська // Науковий вісник Львівського юридичного інституту МВС України. Серія юридична. – 2005. – № 2. – С. 252–259. 61. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 62. *Алексієвець Л.* Польща на етапі відродження і становлення національної державності (1918–1921) / Леся Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. 2000. – Вип. 11. – С. 176–182. 63. *Алексієвець Л.* Політичний розвиток та еволюція парламентської системи у Польщі в 1918–1939 роках / Леся Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2001. – Вип. 12. – С. 247–255. 64. *Алексієвець Л.* Польське питання на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави / Леся Алексієвець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Вінниця. – 2002. – С. 200–212. 65. *Алексієвець Л.* Особливості соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Леся Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. 2001. – Вип. 13. – С. 184–195. 66. *Алексієвець Л.* Польська економіка у міжвоєнні роки (1918–1939 рр.): новий погляд / Леся Алексієвець // Матеріали V конгресу МАУ: соціально-гуманітарні науки / Відп. ред. В. О. Балух. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 283–287. 67. *Алексієвець Л.* Зовнішня політика міжвоєнної Польщі – основні етапи й напрямки її здійснення (1918–1939 рр.) / Леся Алексієвець // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 357–366. 68. *Алексієвець Л. М.* Зовнішня політика Другої Речі Посполитої: основні пріоритети та інтереси / Леся Миколаївна Алексієвець // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004 / 2005. – Вип. 6–7. – С. 123–133. 69. *Алексієвець Л. М.* Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1939 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 70. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 71. *Михайлова О.* Український вектор у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920 р.) / Олена Михайлова // Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів памяті П. М. Калениченка (1923 – 1983). – Ч. 1. – С. 221–242. 72. *Дашкевич Я.* Шляхи подолання упереджень / Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 23–29. 73. *Зашкільняк Л.* Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість / Леонід Зашкільняк // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 3–13. 74. *Гетьманчук М. П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) / Микола Петрович Гетьманчук. – Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2008. – 432 с. 75. *Парнета О.* Польща 1918–1923 рр.: усталення кордонів держави / Оксана Парнета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, упорядники Микола Литвин, Василь Футала. – Львів, 2008. – С. 138–144. 76. *Парнета О.* Міжнародне становище Польщі та її зовнішня політика в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) / Оксана Парнета // Україна – Європа – Світ. – Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 302–307. 77. *Парнета О.* Основні тенденції становлення зовнішньої політики відродженої Польщі. Федералізм та інкорпораціонізм (1918–1926) / Оксана Парнета // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 95–111. 78. *Парнета О.* Геополітичні наслідки Першої світової війни. Проголошення та міжнародне визнання Польщі / Оксана Парнета // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 2. – С. 257–261. 79. *Парнета О.* Проголошення та міжнародне визнання Польської держави. "Польське питання" на Паризькій мирній конференції / Оксана Парнета // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 194–202. 80. *Maternicki J.* Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. – Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. – 195 s. 81. *Kutrzeba S.* Polska odrodzona. 1914–1921. – Kraków, 1921. – 230 s. 82. *Próchnik A.* (Swoboda H.). Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej (1918–1933). Zarys dziejów politycznych. – Warszawa, 1933. – 159 s. 83. *Askenazy S.* O sprawie polskiej w 1812 r. Odczyt. 23 maja 1912 r. – Kraków: Nakł. Akad. Umiej., 1912. – 24 s. 84. *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej. – T. 1–2. – Londyn, 1958. 85. *Sobieski W.* Dzieje Polski. – T. 1–2. – Warszawa, 1923–1925. – T. 1. – 160 s.; 1925. – T. 2. – 142 s. 86. *Handelsman M.* Historyka. – Cz. 1. Zasady metodologji historji. – Zamość: Zygmunt Pomarański i Spółka, 1921. – 256 s. 87. *Handelsman M.* Historyka: Zasady metodologji i teorji poznania historycznego: Podręcznik dla szkól wyżczych. –

Warszawa: Nakł. Gebethera i Wolffa, 1928. – 333 s. 88. *Мархлевський Ю.* Польша и мировая революция. – М., 1921. – 35 с.; Мархлевський Ю. Пролетарская Россия и буржуазная Польша. – 1921. – Харьков, 1921. – 68 с. 89. *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski / W. Pobóg-Malinowski. – T. II. – Londyn, 1956. – 452 s. 90. *Halecki O.* Historia Polski / O. Haleski. – Londyn, 1957. – 372 s. 91. *Komarnicki T.* Rebirth of the Polish Republik / T. Komarnicki. – London, 1957. – 257 s. 92. *Dziewanowski M.* Jósef Piłsudski a European Federalist 1918–1922. / M. Dziewanowski. – Stenford, 1969. – 189 s. 93. *Korbel J.* Poland between East and West / J. Korbel. – Princeton, 1963. – 184 s. 94. *Umiastowski R.* Russia and the Polish Republik. 1918–1921 / R. Umiastowski. – London, 1945. – 187 s. 95. *Sokolnicki M.* Piłsudski i zagadnienie Posji // Niepodległość. – T. II. – London, 1950. – 147 s. 96. *Sukiennicki W.* Przyczyny i początek wojny polsko-radzieckiej. 1919–1921. / – W. Sukiennicki. – "Bellona", 1963. – 208 s. 97. *Jędrzejewicz J.* Piłsudski – przekursor przyszłości // Niepodległość. – T. II. – 1950. – S. 147–157. 98. *Kukie M.* Dzieje Polski porozbiorowej 1795–1921. – Londyn, 1961. – 258 s. 99. *Wandycz P.* O polskiej polityce zagranicznej 20-lecia. – Paryż: Kultura, 1964. – Nr. 1–2. – S. 52–58. 100. *Garlicki A., Nałęcz T., Władyka W.* Druga Rzeczpospolita w powójennych badaniach hiśtoryków polskich // Przegląd Historyczny, 3 / 1978. – S. 17–27. 101. *Zaremba P.* Historia Dwudziestolecia (1918–1939) / P. Zaremba. – T. I–II. – Paryż, 1981. 102. *Zieliński H.* Historia Polski. 1914–1939 / H. Zieliński. – Wrocław, 1982. – 427 s. 103. *Landau Z., Tomaszewski J.* Polska w Europie i świecie 1918–1939. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1984. – 282 s. 104. *Z* dziejów Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. A. Garlickiego. – Warszawa, 1998. – 447 s. 105. *Jędruszczak T.* Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie polskiej granicy wschodniej / T. Jędruszczak // Sprawy międzynarodowe. – 1959. – № 16. – S. 14– 27. 106. *Grinberg M.* Z zagadnień wojny polsko-radzieckiej / M. Grinberg // Ruch robotniczy i ludowy w Polsce (1914–1923). – Warszawa, 1960. – 98 s. 107. *Bierzanek R.* Państwo Polskie w politycznych koncepcjach mocarstw zachodnich 1917–1919. / R. Bierzanek. – Warszawa, 1964. – 52 s. 108. *Deruga A.* Polityka wshodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918–1921 / A. Deruga. – Warszawa, 1969. – 87 s. 109. *Kumaniecki J.* Po traktacie Ryskim. Stosunki polsko-radziecki 1921–1923. – Warszawa, 1971. – 282 s. 110. *Kowalski W., Skrzypok A.* Stosunki polsko-radziecki. 1917–1945. – Warszawa, 1980. – 305 s. 111. *Leczyk M.* Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934: Studium z historii dyplomacji. – Warszawa, 1976. – 379 s. 112. *Cieślak T.* Geneza sojuszu polsko-radzieckiego // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – T. II. – Warszawa, 1966. – 269 s. 113. *Jurkewicz J.* Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – T. II. – Warszawa, 1966. – S. 18–38. 114. *Lopatniuk S.* Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze 1921–1939 / S. Lopatniuk. – Warszawa, 1988. – 400 s. 115. *Tomaszewski J.* Die polnish – Sovietischen Handelsbeziehungen in den Jahren 1920–1929 // Studia Historia Oekonomical UAM. – Vol. V. – Posnań, 1970. – 147 s. 116. *Łossowski P.* Zerwane pęta. Wyzwolenie ziem polskich w listopadzie 1918 / Piotr Łossowski. – Warszawa, 1988. – 147 s. 117. *Problem* granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918–1990). Praca zbiorowa / Pod red. A. Czubińskiego. – Posnań: Wyd-wo Naukowe UAM, 1992. – 244 s. 118. *Bonusiak W.* Kontrowersje wokół granicy polsko-ukraińskiej po I wojnie światowej / Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 307–313. 119. *Ministrowie* spraw zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. J. Pajewskiogo. – Szczecin, 1992. – 347 s. 120. *Torzecki R.* Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich // Dzieje nainowsze. – Rocznik XVIII. – 1955. – S. 151–166. 121. *Kamiński M. K., Zacharias M. J.* Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej, 1918–1939. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1987. – 312 s. 122. *Krasuski J.* Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1985. – 347 s. 123. *Sierpowski S.* Polityka zagraniczna Polski międzywojennej. – Warszawa, 1994. – 347 s. 124. *Batowski H.* Miedzy dwiema wojnami 1919–1939 / H. Batowski. – Kraków, 1988. – 347 s. 125. *Zgórniak M.* Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939. – Kraków. – 1993. 126. *Materski W.* Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939. – Warszawa, 1994. – 397 s. 127. *Sowa A. L.* U prógu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 319 s. 128. *Łossowski P.* Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej / Piotr Łossowski. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1994. – 293 s. 129. *Łossowski P.* Dyplomacja polska 1918–1939 / Piotr Łossowski. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA – JR, 2001. – 480 s. 130. *Grodzki R.* Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieky. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia / Radosław Grodzki. – Zakrzewo: Wyd-wo Replika, 2009. – 332 s. 131. *Kornat M.* Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem / Marek Kornat. – Kraków: Wyd-wo ARCANA, 2007. – 499 s. 132. *Романский А.* Очерки современной Польши / А. Романский. – М.: Прометей, 1926. – 256 с. 133. *Радопольский Я.* Польша готовится к войне / Я. Радопольский. – М. – Л.: Госполитиздат, 1929. – 112 с. 134. *Вольский А.* Польша / А. Вольский. – М.: Изд-во ЦК МОПР СРСР, 1929. – 32 с. 135. *Явленский Е. Г.* Жизнь и борьба рабочих Польши / Е. Г. Явленский. – М.: Профиздат, 1934. – 105 с. 136. *Польская* деревня во время кризиса / Сбр. Влодавский С. и др. – М.: Межд. агр. ин-т, 1935. – 221 с. 137. *Малицкий А.* Государственный строй Польши / А. Малицкий. – М., 1930. – 147 с. 138. *Красный Ю.* Польский фашизм / Юрий Красный. – М., 1924. – 52 с. 139. *Ольшанский П. В.* Рижский мир: Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918–март 1921гг.) / П. В. Ольшанский. – М., 1969. – 347 с. 140. *Миско М. В.* Октябрьская революция и восстановление независимости Польши / М. В. Миско. – М., 1957. – 143 с. 141. *Лога-Совиньский И.* Вдохновляющее воздействие идей победоносности Октября на революционные силы Польши / И. Лога-Совиньский. – М.: Госполитиздат, 1957. – 23 с. 142. *Яблоньский Г.* Великий Октябрь и независимость Польши / Г. Яблоньский. – М., 1967. – 125 с. 143. *Зуев Ф.* Польша в 1918 – 1952 / Фёдор Зуев. – М., 1952. – 51 с. 144. *Манусевич О. Я.* Нариси з історії Польщі / О. Я. Манусевич. – К.: Радянська школа, 1954. – 452 с. 145. *Яжборовская И. С.* О некоторых аспектах влияния Октября на содержание, направление и формы классовой борьбы в Польше (1918–1923 гг.) // Советско-польские отношения. 1918–1945. Сб. ст. – М.: Наука. – 1974. – С. 22–

68. 146. *Ольшанский П.* От буржуазного парламентаризма – к режиму “санации” / Очерки истории советско-польских отношений 1917–1977. – М.: Наука, 1979. – С. 76–96. 147. *Селезнёв Н. А.* Образование польського буржуазно-помещичьего государства (1918–1921 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.08. / Московський университет им. Ломоносова. – М., 1953. – 22 с. 148. *Михутина И. В.* Режим “санации” в Польще и рабочий класс / И. В. Михутина // Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: “Наука”, 1977. – 287 с. 149. *Хренов И. А.* Коммунистическая рабочая партия Польши в борьбе за нормализацию польско-советских отношений (1918–1921 гг.) / И. А. Хренов // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 5–21. 150. *Зуев Ф.* Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.) / Ф. Зуев. – М.: Госполитиздат, 1954. – 232 с. 151. *Савченко В. Н.* Восточнославянско-польское пограничье 1918 – 1921 гг. / В. Н. Савченко. – М., 1995 г. – 195 с. 152. *Фалькович С.* Пролетариат России и Польши в совместной революционной борьбе / Светлана Фалькович. – М., 1975. 153. *Михутина И. В.* Советско-польские отношения: 1931–1937. – М., 1977. 154. *Федевич К. К.* Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр. / Климентій Климентійович Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с. 155. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 156. *Краткая* история Польши. – М.: Наука, 1993. – 528 с. 157. *История* Польши. – М.: Изд-во АН СССР. – 1955–1958. – Т. 1–3. 158. *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с.; Wandycz P. France and Her Allies, 1919–1925 / Piotr Wandycz. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1962; Wandycz P. Pierwsza Republika a Druga Rzeczpospolita: szkis / P. Wandycz // Zeszyty Historyczne. – Paris, 1974. – № 28. – S. 3–20; Wandycz P. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920 / P. Wandycz // Zeszyty Historyczne. – Paris, 1967. – № 12. – S. 14–27.; Wandycz P. Polish Diplomacy 1914–1945 / Piotr Wandycz. – London, 1988. 159. *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Джозеф Ротшильд. – К.: Вид-во “Мегатайп”, 2001. – 496 с.; Rothschild J. East Central Europe between the Tiwo World Wars. – Seattle, Wash., 1974. 160. *Davies N.* Lloyd George and Poland, 1919–1920 / Norman Davies // Journal of Contemporari History. – T. VI. – 1971. – C. 133–154: Davies N. White Eagle, Red Star / Norman Davies. – New York, 1972. 161. *Дейвіс Н.* Боже ігрище. Історія Польщі / Норман Дейвіс; Пер. з англ. П. Таращук. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1080 с.: іл. – Бібліогр.: с. 1017–1023. 162. *Bourgeois E.* Manuel historique de la politique etranare. T. IV. La politique mondiale (1878–1919) / E. Bourgeois. – Paris, 1927. – 789 s. 163. *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан-Батіст Дюрозель. – К.: Основи, 1995. – 903 с. 164. *Budurowycz B.* Polish-Soviet Relations 1932 – 1939 / Bohdan Budurowycz. – New York: Columbia Univerity Press, 1963. – 347 s. 165. *Craig G. and Gilbert F.* The Diplomats 1919–1939 / Gordon Craig and Felix Gilbert, eds. – Princeton: Princeton Universiti Press, 1953. – 547 s.

Оксана Парнета

ПОЛЬША В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ ВО ВРЕМЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ (1918–1923): ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

В статье проведен анализ историографии истории Польши в контексте международных отношений Центрально-Восточной Европы во время Второго национального возрождения, обеспечения самостоятельности и государственной независимости.

Ключевые слова: Польша, Центрально-Восточная Европа, международные отношения, Второе национальное возрождение.

Oksana Parneta

POLAND IN THE INTERNATIONAL RELATIONS OF CENTRAL-EAST EUROPE IN THE PERIOD OF NATIONAL REVIVAL (1918–1923): HISTORIOGRAPHICAL REVIEW IN THE CONTEXT OF THE MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES

In the article the analysis of the historiography of history of Poland is conducted in the context of international relations of Central-East Europe in the period of the Second national revival, providing of independence and state independence.

Key words: Poland, Central-East Europe, international relations, Second national revival.

УДК 94 (438)

Сергій Ткачов

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДИ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ*

У статті автор аналізує публікації, присвячені статусу і стану російської громади в Польщі періоду 1919–1939 рр. Розглянуто дослідження істориків Польщі, Росії, Білорусі, Литви, України, США та Інтернет-ресурси з зазначеної тематики.

Ключові слова: російська еміграція, міжвоєнна Польща, національні меншини.

Тема національних меншин у міжвоєнній Польщі є однією з найрозпрацьованих у польській історіографії. До неї зверталися також соціологи, демографи, політологи та педагоги. Бібліографія робіт складається з джерельних, оглядових, аналітичних, узагальнюючих досліджень, а також праць, в яких розглядаються певні складові життя представників окремих національних меншин. Наприкінці XX ст. склався навіть свого роду ієрархічний розподіл щодо вивчення непольського населення II Речі Посполитої. За кількісними показниками домінують праці щодо жидів, німців, українців, білорусів.

У працях польських вчених і політиків 20-х років XX ст., присвячених питанням національних меншин, головна увага приділялась українцям/русинам, жидам і німцям. Білоруси і литовці були на другому плані, а росіяни і чехи проходили під рубрикою “інші” народи.

Метою нашої роботи є розгляд у хронологічній послідовності досліджень, присвячених росіянам у міжвоєнній Польщі. В одній із перших праць, яка присвячена нацменшинам, Малішевський Е. згідно “військового списку” наводить кількість 23.931, яку серед полонених та інтернованих склали особи “непольської національності, найвірогідніше в значній мірі росіяни”. І далі цей автор наводить статистичні дані про розселення росіян по території країни. “На Волині живе 10.084, тобто 0,7 %, найбільше в рівненському повіті – 4.213; у віленській окрузі – 7.224, з яких в самому Вільно 4.092; на Поліссі 4.294, і нарешті у Варшаві 2.359 або 0,25 %” [1, с. 17]. Якщо скласти ці дані то вийде цифра 23.961 особа, тобто майже відповідна кількості (23.931) “полонених та інтернованих непольської національності”, про які говорить Малішевський. Якщо це ті самі люди, то чому така невизначеність у їх статусі? Але відомо, що за польськими законами колишнім полоненим та інтернованим заборонялось поселятися у східних прикордонних воєводствах. Отже може Малішевський, згадуючи про Волинь, Полісся і Віленський край, мав на увазі автохтонів? Тоді логічно буде додати ці обидва показники. Але це тільки припущення. Хоча з посиланням на емігрантські джерела, деякі дослідники оперують кількістю російських біженців на початку 20-х років у Польщі у 75 тисяч чоловік [2, с. 174]. Але знову ж тут йдеться про іншу категорію росіян – *біженці*. Тобто перед нами вимальовується проблема у визначені категорій росіян, які опинились на території Польщі, трактування їх статусу залежно від часу перебування в країні.

Отже, щодо Польщі етнонім “росіяни” не був синонімічним слову “емігрант”. Тому, вивчаючи життя росіян у II Речі Посполитій, варто дотримуватись принципу стратиграфії.

У перші роки відродження польської держави на її території опинилися російські біженці, емігранти і корінні росіяни. Останні згодом отримали польське громадянство і статус національної меншини. Найчисельнішу і найорганізованішу, що зрозуміло з

* Реферат був зачитаний на міжнародній науковій конференції “Русские после распада империи: актуальность исторического опыта (1918–1940)” 4 грудня 2008 р. в Інституті соціальних досліджень (Вільнюс, Литва).

особливостей їх релігійної приналежності, групу складали старообрядці-поморці. Саме збереження світопоглядної самоідентифікації цих росіян до XX ст. прислужилося тому, що їх життя стало предметом наукового вивчення дещо раніше, ще за часів ПНР і СРСР [3]. Зараз вивченням життя старовірів Польщі й Литви у міжвоєнний період займається Поташенко Г. [4].

Міжнародна і внутрішня ситуація в сусідніх країнах змушувала Польщу подивитися на розв'язання питання національних меншин вже зі сторони геополітики. Тільки одне Люблінське з поміж усіх воєводств не мало кордонів з іноземними державами. Тому "легко зрозуміти яке значення може мати з точки зору внутрішніх і зовнішніх інтересів держави, не врегульоване, в сенсі позитивного ставлення до державності, питання меншин Речи Посполитої" [5, с. 23]. Влодарський Пьотр, який в 30-і р. активно висловлювався в справі розв'язання проблем, які виникли щодо меншин між Польщею і Лігою Націй, запропонував поділ національних груп за політичним значенням, а отже і відповідною послідовністю розв'язання проблем, пов'язаних з ними. На його думку, перед Польщею постало чотири проблеми: *проблеми меншин* (яку створюють чехи і росіяни); *спеціально-меншинна проблема з міжнародним акцентом* (жиди); *меншинно-політична проблема* (німці та литовці); *національна проблема* у прямому її значенні (українці та білоруси) [6]. Розв'язання першої проблеми, тобто становище росіян в Польщі, на думку автора, залежить тільки від самих поляків. Домагання чехів і росіян полягають тільки на тому, аби утримати рівноправність, якої вони досягли. Якщо чехи залишалися в колі уваги польських урядовців до 1939 р. (бо за ними стояла материнська держава, з якою у Польщі були постійно напружені стосунки), то інтерес до росіян з роками спадав. Еміграція зійшла на маргінес, а радянська Росія чи то СРСР вважав росіян поза кордонами країни своїми ворогами.

Той самий Влодарський в середині 30-х рр. давав скупу соціальну характеристику вже 100 тисячної російської громади. Вона складалась з колишніх російських чиновників, зрусифікованих міщан, людей вільних професій і селян, які компактно проживали тільки в містах східних воєводств країни. Хоча й представлені польські громадяни російського походження своїм послом в Сеймі Речі Посполитої, в політичному житті Польщі участі майже не беруть і впливу на нього не мають [7].

У міжвоєнний період життю росіян в Польщі присвячувались окремі статті в російській еміграційній пресі. До середини 90-х рр. XX ст. ця тема залишалась майже невідомою ані польській, ані російській історіографії [8]. У сплеску загального вивчення російського зарубіжжя, який розпочався наприкінці 90-х років XX ст. в Росії, дуже скромне місце посіла доля росіян в Польщі. Основною причиною було те, що тут майже не було представників класичної політичної чи військової еміграції. На відміну від країн Центральної (Чехія), Південно-Східної (Югославія, Болгарія, Румунія) і Західної (Франція, Німеччина) Європи в Польщі найчисельнішою групою росіян в роки стабілізації після Першої світової війни стали ті, хто не перетинав державних кордонів. Люди залишалися там, де й жили, – поза їх волею пересунулися державні кордони.

Загалом, згадки про росіян в Польщі були лише вкрапленнями у роботах присвячених слов'янським національним меншинам [9]. У більшості досліджень про них навіть не згадувалось [10]. Якщо взяти, вживаний серед польських істориків розподіл на неслов'янські (німці, жиди) і слов'янські (українці, білоруси) національні меншини, то перші здомінують із значною кількісною перевагою у публікаціях і монографіях.

Варто відзначити, що майже одночасно, після змін суспільно-політичного характеру в Польщі та Росії з'явилися піонерські роботи Станіславського В. [11] і Робкової Є. [12], які не просто були присвячені росіянам в II Речі Посполитій, а намагалися закласти теоретичне підґрунтя вивчення проблеми.

Польський історик уже в назві своєї праці розводить за статусом дві групи росіян у тогочасній Польщі: еміграція і національна меншість. У такій послідовності він і аналізує стан досліджень цієї тематики. Російська еміграція вивчена у західноєвропейських країнах, Чехословаччині та на Балканах [13]. Натомість польські дослідники у книгах з історії країни,

лише торкались, як зазначає Станіславський В., цієї проблематики. Навіть у роботах, які вважаються академічними, – росіянам присвячено декілька рядків, у кращому випадку – декілька сторінок [14]. Зацікавлення росіянами в II Речі Посполитій здебільшого обмежувалось подіями польсько-більшовицької війни 1920 року. Цей період висвітлений у роботах Юзвенко А. [15], Карпуся З. [16], Гданського Я. [17]. Про колишніх російських офіцерів, які продовжували службу в польській армії, майже немає публікацій [18].

Вивчивши літературу предмету, Станіславський В. задається питаннями: "Чи дійсно в міжвоєнній Польщі, яка знаходилась в першій сімці країн і де перебувало найбільше біженців, в житті російської еміграції протягом двадцяти років не помічено жодних явищ, які були б варті уваги історика? А якщо так – а відразу треба визнати, що життя "білих росіян" в Польщі було далеке від динаміки не тільки берлінської чи паризької колоній, а також празької та белградської – то чому? Невже ці питання не викликали зацікавлення? Припускаю, що найістотнішу роль щодо стану досліджень відіграли у ПНР цензурні обмеження. Чи однак тільки "запис" на дослідження російської еміграції спричинився до такого стану речей? Чому історики, такі відважні у спробах порушити багато цензурних табу, цю проблематику залишили і спокої? Чому навіть не спробували це зробити історики-емігранти?

Одним з основних обмежень може бути (і є) незадовільний стан джерельної бази" [19, с. 25].

Цього ж року з'явилася стаття Збігнєва Карпуся, в якій автор також спробував визначити стан і перспективи розвитку досліджень російської еміграції в Польщі. До 1924 р., а ця дата є знаменною у житті російських емігрантів, тобто до року, як зазначив З. Карпусь, "остаточного врегулювання проблеми емігрантів з Росії в Європі, польська влада не дозволила утворити одну політичну організацію, яка б репрезентувала інтереси російської громади перед властями" [20, с. 97].

Проблема взаємостосунків "білої" російської еміграції з українцями та козаками в Польщі розглядалась Замойським Я. [21, с. 49–71]. Згадали про це і російські історики Доронченков А. [22] та Соцков Л. [23]

Доронченков А. наводить спогади Мейснера Д., про те, що дехто з козаків "треба прямо сказати, не без лукавої участі іноземців заперечували навіть саму приналежність козацтва, в тому числі донського, до російського народу і виплеснули на Росію відро помий. Деякі "попови", "старикови", "бикодорови", "колосови" та носії інших подібних прізвищ раптом, на загальне нерозуміння і здивування, виявлялися зовсім не росіянами. На чисельних публічних виступах вони на чистій російській мові, та іншої вони зроду і не знали, пояснювали, що Дон і Кубань – зовсім не Росія і що тільки "більшовицьке насильство" тримає ці області в її складі [24, с. 81–82]. Нарешті, в листопаді 1931 р., один із ідеологів вільного козацтва генерал Бикадоров заявив, що створення Казакії нездійсненно. Натомість він пропонує створення козацького поселення в Африці, в одній з колоній Франції. Відтоді генерал розпочав агітацію щодо організації Алжирської козачої станиці. Часопис "Вольное казачество" назвал генерала дезертиром. Тоді Бикадоров надрукував у газеті "Відродження" відкритого листа, де заявив що ідея Казакії для цього журналу є лише засобом отримання субсидій з іноземних джерел. Він назвав Казакію бутафорською і застеріг від використання козаків у ролі "гарматного м'яса" заради чужих інтересів [25, с. 84]. Некозацьке населення згідно планів підлягало покозаченню. Проти цього і виступили представники калмицької еміграції. Вони бачили Козакію сильною і міцною, заснованою на принципах громадянського і національного рівноправ'я, загальної та обов'язкової освіти і охорони здоров'я, відновлення економіки при відмові від "комуністичної системи господарювання", піклування про армію як захисницю країни, миру з корінним "іногороднім" населенням Козацьких земель [26, с. 82]. Політична програма вільного козацтва полягала в тому, що це мав бути не партійно-політичний рух, а козацький державно-політично-національний рух. Козаки, а вірніше ті, хто стояв за ними, хотіли об'єднати цю галузку еміграції на засадах того, що ідея загальної держави це не ідея окремої партія. Метою боротьби мала стати

держава Казакія. Збройний шлях розглядався як основний. Деякі протиріччя в середовищі козаків полягали у виборі союзників у майбутній війні.

Боротьбі емігрантських організацій проти режиму в Радянській Росії присвячено обмаль робіт. Це пояснюється специфічністю теми і закритістю архівів спецслужб. У 1996 р. (рік появи статей В. Станіславського, З. Карпуся, Т. Зєнкевича) надрукована праця Д. Зубарєва про діяльність "Союза защиты Родины и Свободы" Б. Савінкова і "Братства Русской Правды". Остання характеризувалася як "найфантастичніша організація білого терору, про яку відомо найменше…" [27]. Автор був переконаний, що це була "цілком реальна (хоча, звичайно, вона про себе вдавала більше, аніж була насправді)". Значним поступом у розкритті сутності "БРП", плацдармом якого вважали Польщу, стала робота О. Будницького (2003 р.). Автор подав докази того, що ця організація була "одним з найвдаліших і тривалих *літературних проектів* (виділено – С. Т.)" Сергія Соколова (літературний псевдонім Сергій Кречетов). Вся діяльність зводилась до опису "подвигів" на сторінках журналу "Русская Правда". Цей журнал "найяскравіший пам'ятник" терористичної думки в російській зарубіжній пресі, який "вражає перебільшеннями і недоладностями" [28].

Ставлення держави до православної церкви у міжвоєнний період досліджувала Папєжинська-Турек М. [29] і Ципін В. [30], Я. Замойски [31]. Держава, зовні толеруючи і ніби не втручаючись у внутрішньоцерковні стосунки, знайшла метод впливу на її представників – православне духовенство. "Особистий правовий стан православних священиків був неясним і важким. Дуже велика їх частина не мала польського громадянства, яке навмисно їм не надавалось, щоби в такий спосіб мати легкий тиск на них у вигляді погрози видалення чи виселення з країни. Без сумніву, це сильний і водночас легкий у застосуванні спосіб. Тому немає нічого дивного, якщо чиновники на місцях будуть не тільки захищати його, але й висловлюватись за необхідність його застосування. З іншого боку, не важко зрозуміти, що утримування такої значної частини православного духовенства в стані повної непевності у завтрашній день, тероризує їх і змушує до покори, але, однак, і налаштовує ворожо проти держави та її адміністрації, ускладнює консолідацію стосунків, що довго не може залишатися незмінною у такому ненормальному стані" [32, с. 46]. Як вважає Станіславський В., польська держава намагалася поширити контроль над церквою не тільки реалізуючі амбіційні плани її полонізації, а радше задля запобігання впливу московського патріархату, який ще мав формальні зв'язки з церквою в Польщі. Цим як прикриттям могли скористатися задля розвідувальних або пропагандистських цілей радянські власті Росії [33, с. 36].

Лаконічністю і водночас вагомістю висновків вирізняються серед інших тези згаданої вже Є. В. Робкової.

Неординарність становища росіян в Польщі дослідниця пояснює трьома факторами. "По-перше, антиросійськими настроями притаманними польському населенню і антиросійською та антиправославною політикою польської влади. По-друге, економічною кризою, яка поглиблювалася протягом 20-х років і супроводжувалася падінням національної валюти, ростом цін, загостренням житлової кризи і зростанням безробіття, По-третє, прагненням польського уряду налагодити політичні і економічні стосунки з СРСР, що робило його вельми поступливим у тих випадках, коли СРСР чинив тиск з метою обмежити активність емігрантських організацій" [34, с. 16–17].

У висвітленні різних сторін життя російської громади не можна оминути контактів з представниками існуючого тоді ідеологічного русофільства. Але таких наукових досліджень досі не проведено. Хоча ця ідейно-політична течія Галичини у міжвоєнний період дещо еволюціонувала не тільки під впливом соціально-політичний змін, які відбулись в Європі після Першої світової війни, але й завдяки співпраці з російською еміграцією у межах нової Польщі. Донедавна історія "москвофільства" в Галичині обмежувалась в українській історіографії закінченням Першої світової війни [35]. Під впливом радянської історичної школи, яка взяла за дороговказ ленінську оцінку галицьких русинів, склалось хибне уявлення про цю культурно-політичну течію суспільного життя Галичини, Буковини і Закарпаття як

прояв минулого, який відійшов у небуття разом зі зміною соціальної формації. Проте, сучасні українські історики у своїх дослідженнях все частіше натрапляють на дотичні факти продовження діяльності прихильників загальноруської ідеї єднання слов'янських народів на теренах Галичини в міжвоєнний період [36]. У зв'язку з цим, недоречним видається нам вживання деякими дослідниками до вивчення цієї проблеми традиційного терміну "москвофільство" [37, с. 308–316]. Не завдаючи собі роботи, вони за інерцією говорять про це явище як про відродження "москвофільства". Натомість, Москва, що опинилася тоді під владою більшовиків, не могла вже бути тим маяком, до якого роками прагнули православні Галичини, Буковини, Закарпаття і Лемківщини. Тому в основу їх діяльності в 20–30-і роки XX ст. лягла теза єднання руських народів навколо своєї віри.

Переломним моментом у вивченні життя російської громади в Польщі, можна сподіватися, стала організація конференції в Торуньському університеті й видання її матеріалів у книзі "Російська еміграція. Долі та ідеї" [38]. Це було логічним продовженням досліджень життя української, російської і білоруської еміграції в регіоні Помор'я, яке велось вченими університету ім. М. Коперніка впродовж останніх років. Їх робота і заклики розширити географію досліджень знайшли відгук.

Життя росіян у Поліському воєводстві цікавило дослідницю з Бреста Швайко В. [39, с. 165–168]. Її роботи, що почали з'являтися друком в кінці 90-х років у білоруських наукових виданнях, згодом значно розширились тематично і логічно завершились захистом кандидатської дисертації [40].

Значний осередок росіян у міжвоєнному Вільно досліджують Зінкевич Т. [41] і Опацький З. [42, с. 309–322]. Основна увага приділяється студентству і Віленькому університету як "кресовому" академічному центру. В перші роки створення університету росіян тут нараховувалось 25 чоловік, православних – 81, що становило третю за чисельністю групу студентів за релігійним поділом [42, с. 318]. П. Лавринець досліджує літературне життя росіян у Вільно [43]. Росіянам у вільному місті Гданську та їх зв'язкам із співвітчизниками у Польщі присвячені статті Романова А. [44, с. 329–360].

На Україні російська еміграція в Польщі цікавить не тільки автора цього огляду [45], але й харківського історика Йолкіна А. Його тематично різні за назвами статті написані на матеріалах Земскогородського комітету з Російського закордонного історичного архіву в Празі, який зараз знаходиться в Державному архіві Російської Федерації, і статей з емігрантської преси тих років [46].

Окремо треба згадати автора сайту в Інтернеті про російських емігрантів у Чехословаччині і Польщі Андрія Мозолю [47]. Завдяки його роботі дослідники цієї тематики з різних країн отримали можливість оперативно ознайомитись зі станом вивчення проблеми, розміщувати свої роботи на сторінках цього електронного видання. Окрім своєрідного координаційного центру сайт цікавий і працями самого А. Мохолі про російське шкільництво та літературне життя російської еміграції в Польщі [48].

Список використаних джерел

1. *Maliszewski E.* Stosunki narodowościowe w Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – S.17. 2. *Ёлкин А. И.* Правовое положение русских беженцев в Польше в 20–30-е гг. XX в. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна № 701. – Історія, Вип. 37. – С. 174. 3. *Iwaniec E.* Z dziejów staroobrzedowców na ziemiach polskich. – Warszawa, 1977; Jaroszewicz Pieresławcew Z. Starowiercy w Polsce i ich księgi. – Olsztyn, 1995. 4. *Поташенко Г.* Русские староверы Польши и Литвы в 1920–1930-х гг. (по материалам старообрядческой печати) // www.russianresources.lt/Archive/mater/Potash.html 5. *Włodarski P.* Zagadnienia narodowościowe w Polsce odrodzonej. – Warszawa, 1936. – S. 23. 6. *Włodarski P.* Zagadnienia narodowościowe w Polsce odrodzonej. – Warszawa, 1936. – S. 23. 7. *Цей* присуд без глибшого вивчення повторювався у всіх нечисельних працях польських істориків другої половини XX ст. Див.: Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku. – Warszawa, 1991. 8. *Русские* без Отечества: Очерки антибольшевистской эмиграции 20–40-х годов. – М.: РГГУ 2000. – 497 с.; Демидова О. Р. Русская эмиграция в Польше (1919–1940). Из архива А. П. Вельмина // Slavia Orientalis. T. XLIX. – Krakow, 2000. – S. 225–236. 9. *Chałupczak H., Browarek T.* Mniejszości narodowe w Polsce (1918–1995). – Lublin, 1998. 10. *Mich W.* Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939).

– Lublin, 1992. 11. *Stanisławski W.* Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społecznej // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – Poznań, 1996. – T.V. – Z. 2(9). – S. 23–60. 12. *Робкова Е. Б.* Русские в Польше в 20-е гг. // Российское зарубежье: итоги и перспективы изучения: Тезисы докладов и сообщений научной конференции 17 ноября 1997. – М.: РГГУ, 1997. – С. 16–18. 13. *Raeff M.* Russia Abroad. – New York, 1983; Williams R. Culture in exile. Russian Emigrés in Germany, 1881–1941. – New Haven, 1986. 14. *Tomaszewski J.* Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku. – Warszawa, 1991. 15. *Juzwenko A.* Polska a "biała" Rosja. – Wrocław, 1973. 16. *Karpus Zbigniew.* Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920. – Toruń, 1999. 17. *Gdański Jarosław.* Kozacy, Rosjanie i Ukraińcy po stronie polskiej w wojnie 1920 r. // Oblicza historii, 2005. – № 7. 18. *У* книзі Т. А. Ковальського (Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej rzeczypospolitej Polskiej /1918–1939/. – Toruń, 1998) росіяни майже не згадуються. 19. *Stanisławski W.* Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społecznej // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – Poznań, 1996. – T.V. – Z. 2(9). – S. 25. 20. *Karpus Zbigniew.* Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939). Stan badań i postulaty badawcze // Regiony pograniczne Europy Srodkowo –Wschodniej w XVI–XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka. – Toruń, 1996. – S. 97. 21. *Zamojski J.* "Biała" emigracja rosyjska wobec spraw ukraińskich. Próba zarysowania problemu. Refleksje (1919–1939) // Dzieje najnowsze, 1993. – Rocz. XXV. – № 4. – S. 49–71. 22. *Доронченков А. И.* Эмиграция "первой волны" о национальных проблемах и судьбе России. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2001. 23. *Соцков Лев.* Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Из секретных досье разведки. – М.: Рипол классик, 2003. 24. *Доронченков А.И.* Эмиграция "первой волны" о национальных проблемах и судьбе России. – С. – Петербург: Дмитрий Буланин, 2001. – С. 81–82. 25. *Там* само. – С. 84. 26. *Там* само. – С. 82. 27. *Зубарев Д. И.* "Красная чума" и белый терроризм (1918–1940) // Индивидуальный политический террор в России XIX – начало XX в.: Материалы конференции. – М., 1996. 28. *Будницкий О.* Братство Русской Правды – последний литературный проект С.А. Соколова-Кречетова // НЛО, 2003. – № 64. 29. *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939. – Warszawa, 1989. 30. *Цыпин Владислав.* Православная Церковь в Польше между первой и второй мировой войной // История Русской Церкви: 1917–1997. – М.: Валаамский монастырь, 1997. 31. *Замойски Я.* Русская православная зарубежная церковь. 1928–1938. По материалам польских зарубежных служб // Новая и новейшая история, 1998. – № 1. 32. *Srokowski K.* Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. – Kraków, 1924. – S. 46. 33. *Stanisławski W.* Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społecznej // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – Poznań, 1996. – T. V. – Z. 2 (9). – S. 36. 34. *Робкова Е. Б.* Русские в Польше в 20-е гг. // Российское зарубежье: итоги и перспективы изучения: Тезисы докладов и сообщений научной конференции 17 ноября 1997. – М.: РГГУ, 1997. – С. 16–17. 35. *Аркуша О., Мудрий М.* Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: ґенеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – Вип. 34; Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001; Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. 36. *Як* свідчать архівні документи, які нами опрацьовані, львівські русофіли дошкуляли своїми ідеями та поглядами вже радянським чиновникам ще у 50-х роках XX ст. 37. *Матюшко Людмила.* "Образ Талергофа" в західно-українській пресі міжвоєнного періоду // Дрогобицький краєзнавчий збірник, 2004. – Вип. VII. – С. 308–316. 38. *Emigracja* rosyjska. Losy i idee (pod red. R. Bäckera i Z. Karpusa). – Łódź: Ibidem, 2002. – 384 s. 39. *Швайко В.* Некоторые аспекты развития русской культуры в Полесском воеводстве в 1921-1939 годах // Загороддзе. – Мінск, 2001. – Т. 3. – С. 165–168. 40. *Швайко В. Г.* Деятельность русских организаций в Польше по сохранению русской культуры в 1921–1939 гг. – Автореф. дис. канд. истор. наук. – Гродно, 2005. 41. *Zienkiewicz T.* Geografia rosyjskiego życia literackiego na ziemiach północno-wshodnich II Rzeczypospolitej // Wilno i Kresy Północno-Wshodnie. T. IV. Literatura. – Białystok, 1996. – S. 155–176; Zienkiewicz T. Obchody setnej rocznicy śmierci Puszkina na ziemiach północno-wshodnich Rzeczypospolitej // Acta Polono-Ruthenika III. – Olsztyn, 1998. – S. 253–262. 42. *Opacki Z.* Społeczność rosyjska w Wilnie w dwudziestoleciu międzywojennym. Formy organizacyjne i działalność społeczno-kulturalna // Życie jest wszędzie... Всюду жизнь... Ruchy społeczne w Polsce i Rosij do II wojny światowej. Zbiór materialów z konferencji 16–17 września 2003 r. Warszawa. Pod. red. Anny Brus. – Warszawa: Neriton, 2005. – S. 309–322. 43. *www*.mochola.org/russiaabroad/rusemig_pl. 44. *Romanow A.* Emigracja rosyjska w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1939) // Emigracja rosyjska. Losy i idee (pod red. R. Bäckera i Z. Karpusa). – Łódź: Ibidem, 2002. – S. 329–360. 45. *Ткачов С.* Суспільно-політичне життя російської еміграції в міжвоєнній Польщі // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету, 1999. Серія: Історія. Вип.VIII. – С. 182–190; Ткачов С. Російський театр у міжвоєнній Польщі // Slavica Tarnopolensia, 2000. – Вип. 7. – С. 117–130; Ткачов С. Российская эмиграция в межвоенной Польше // Emigracja rosyjska. Losy i idee (pod red. R. Backera i Z. Karpusa). – Łódź: Ibidem, 2002. – С. 195–244; Ткачов С. Доля східних союзників Пілсудського у міжвоєнній Польщі // Пілсудський і Україна. Матеріали науково-популярної конференції. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 38–52; Ткачов С. Ставлення держави до російської громади у міжвоєнній Польщі // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 167–175;. Ткачов С. Спроби впливу Російського народного об'єднання на православну церкву у міжвоєнній Польщі // Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць. – Брест, 2004; Ткачов С.

Вільне козацтво на Волині // www.cossackdom.com/cossack21/tkachov_volin.htm 46. *Ёлкин А.И.* Российская эмиграция в Польше (1918–1924 гг.) // Вісник Харківського державного університету. – № 385: Історія. – Вип. 28. – Харків, 1994. – С. 157–165; Ёлкин А. И. Дети русских эмигрантов в Польше 20–30-е гг. XX в. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 595: Історія. – Вип. 36. – Харків, 2004. – С. 81–90; Ёлкин А.И. Деятельность русских общественных организаций по адаптации российских эмигрантов в Польше (1918–1939 гг.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 594: Історія. – Вип. 35. – Харків, 2003. – С. 81–90; Ёлкин А. И. Культурно-просветительная деятельность русских эмигрантов в Польше в 20–30-е гг. XX в. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Історія. – Вип. 34. – Харків, 2002. – С. 100–110; Ёлкин А. И. Правовое положение русских беженцев в Польше в 20–30-е гг. XX в. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 701: Історія. – Вип. 37. – Харків, 2005. – С. 174–182; Ёлкин А.И. Правовое положение эмигрантов в Польше в 20–30-е гг. XX в. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 596: Історія. – Вип. 37. – Харків, 2005. – С. 174–182; Ёлкин А. И. Православная церковь и русские в Польше в 20–30-е годы XX века // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя Археологічного зїзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2003 р. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 218–219; Ёлкин А. И. Русская школа в Польше (1918–1939 гг.) // Вісник Харківського державного університету. – № 413: Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 214–222; Ёлкин А. И. Русские студенты в Польше (20–30-е гг. XX в.) // Вестник Международного Славянского университета. – Харків, 1999. – Т. 2. – № 2. – С. 69–71. 47. *Русская* емиграция в Польще / www.mochola.org/russiaabroad. 48. *www*.mochola.org/private/publicatuins.htm

Сергей Ткачов

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИЗУЧЕНИЯ ЖИЗНИ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА В МЕЖВОЕННОЙ ПОЛЬШЕ

В статье автор анализирует публикации, посвященные статусу и состоянию российского общества в Польше периода 1919–1939 гг. Рассмотрены исследования историков Польши, России, Беларуси, Литвы, Украины, США, а также Интернет-ресурсы по данной тематике.

Ключевые слова: российская эмиграция, межвоенная Польша, национальные меньшинства.

Serhiy Tkachov

HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE STUDY OF THE RUSSIAN SOCIETY LIFE IN THE INTERMILITARY POLAND

In the article the author analyses publications, devoted to the status and state of Russian society in Poland during the period of 1919–1939. Researchers of historians of Poland, Russia, Byelorussia, Lithuania, Ukraine, the USA and Internet resources on this subject are considered.

Key words: Russian emigration, intermilitary Poland, national minorities.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

УДК 378.1

Юрий Алексеев

РЕФОРМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС

В статье автор анализирует процесс реформирования образовательной сферы в первые годы независимости, а также систему высшего образования в условиях Болонской реформы.

Ключевые слова: высшее образование, реформы, Болонский процесс, пути развития.

Образовательная сфера для Украины является отправной точкой роста. Именно здесь формируется основа общественного прогресса, мощнейший инновационный ресурс, человеческий потенциал. Образование и воспитание являются важными факторами становления Украины как демократического правового европейского государства [1]. Перестройка системы образования в Украине начата в сложных социально-политических и экономических условиях. В 1991 г. возник вопрос о реформировании гуманитарной сферы. Основной задачей в этом направлении было формирование новой образовательной политики, с помощью которой можно было бы привести содержание образования в соответствие с современными потребностями общества. С этой целью в ноябре 1993 г. была принята Государственная национальная программа “Образование” (“Украина XXI века”). Предложенная в этом документе концепция предусматривала кардинальную реконструкцию всей системы образования, начиная с дошкольного воспитания и заканчивая повышением квалификации дипломированных специалистов. Здесь, казалось бы, было все расписано, названо и учтено. Не сказано одно, где взять средства на реализацию запланированного. Иначе как реформой ее не называли. Однако, пожалуй, на данный переходный период правильнее было бы принять закон о концептуальных основах образования в Украине, сохраняя преемственность и последовательность в реформах. Поиск решения образовательных проблем пошел путем эксперимента, который не способствовал их рациональному решению.

Экономический кризис, который переживает общество, обусловил катастрофическое состояние образования. Но этот кризис не будет бесконечным. Симптомы экономического выздоровления, пусть на микроуровне, а это, по мнению экономистов, самое слабое звено, уже проявляются. А допущенные ошибки в образовательной политике скажутся лишь через 5–10 лет. Их влияние на общественно-экономическую жизнь будет губительным. Государственную национальную программу “Образование” (“Украина XXI века”) авторы готовили под “рыночные условия”, которые обусловливают потребность в новых подходах в образовании. Но этих условий тогда не было, их и теперь лишь с натяжкой можно назвать рыночными. Авторы этой программы, в недавнем прошлом деятельные коммунисты, быстро перешедшие на позиции активных национал-патриотов, забыли мнение непопулярного сегодня К. Маркса о том, что должны созреть общественно-экономические предпосылки. Программа образования не учитывала реалий переходного периода и не принимала во внимание того позитивного опыта, который уже имела Украина, в частности, связанного с культурно-просветительской деятельностью гетмана П. Скоропадского, который сделал для развития культуры, науки и образования Украины больше, чем предшествовавшие ему

социалисты. С реформированием образования в Украине началась его “американизация”, которая в условиях усиления компьютеризации учебного процесса обусловила снижение гуманитарного уровня. Ведь отечественное образование долгое время оставалось вне воздействия компьютерной музыки, графики, компьютеризации художественных произведений и мнений. В школе стремились к интеграции образования и искусства. Однако, к сожалению, в нашу школу компьютер пришел поздно, и виновен в этом остаточный принцип финансирования образования. Были в этом и положительные черты: наши дети не знали компьютерных игр, зато знали отечественную и мировую классику. Ведь общепризнано, что наши школьники знали больше, чем их сверстники на Западе.

В США, безусловно, много поучительного в системе образования: основательное обучение молодежи начинается в вузе. Кстати, процент людей с высшим образованием в США самый высокий в мире – 2420 на 10 тыс. населения. Этот показатель у нас снижается, что является опасным симптомом для интеллектуального развития общества. Необходимо срочно привлекать средства в образовательную отрасль для интеграции с наукой, открывать новые высшие учебные заведения. Впрочем, с финансированием образования есть проблемы, государство по известным причинам достаточных средств в ближайшие годы дать не сможет. Крупные бизнес-структуры государственное образование не будут стимулировать. В контексте этих раздумий о трансформации образования рассмотрим подробнее содержание Государственной национальной программы “Образование” (“Украина XXI века”).

Стратегическими задачами преобразования сути образования программа определила:

– разработку государственных стандартов формирования системы и объема знаний, умений, навыков творческой деятельности, других качеств личности на различных образовательных и квалификационных уровнях;

– отбор и структурирование учебно-воспитательного материала на основе дифференциации и интеграции;

– обеспечение альтернативных возможностей для получения образования в соответствии с индивидуальными потребностями и способностями;

– органичное сочетание в содержании образования его общеобразовательной и профессиональной составляющих в соответствии с образовательными уровнями и особенностями регионов Украины;

– изучение украинского языка во всех учебно-воспитательных заведениях, утверждение его языком функционирования общеобразовательной, профессиональной и высшей школы;

– ориентация на интегральные курсы, поиск новых подходов к структуризации знаний как средства целостного понимания и познания мира;

– оптимальное сочетание гуманитарной и естественно-математической составляющих образования, теоретических и практических компонентов, классического наследия и современных достижений научной мысли, органическую связь с национальной историей, культурой, традициями;

– создание предпосылок для развития способностей молодежи, формирование готовности к самообразованию, широкое применение новых педагогических и информационных технологий.

В области гуманитарного образования были определены основные направления, такие как:

– формирование гуманитарного мышления, овладение родным, государственным и иностранными языками;

– приобщение к литературе, музыке, изобразительному искусству, достижениям народного творчества, украинской и мировой культуры;

– осмысление исторических фактов, событий и явлений, разнообразия путей человеческого развития;

– формирование мировоззренческой, правовой, моральной, политической, художественно-эстетической, экономической, экологической культур;

– утверждение приоритетов здорового образа жизни человека;

– отображение в содержании исторического образования закономерностей исторического развития, широкое изучение украино-(народо-)ведения, этнической истории и этногенеза украинцев, других народов.

В сфере высшего образования важны:

– подъем образования на уровень развитых стран мира; интеграция в международное научно-образовательное сообщество;

– прогнозирование потребностей государства, регионов, отраслей экономики и культуры в специалистах различных уровней квалификации;

– создание государственной системы отбора и обучения талантливой молодежи, разработка и внедрение механизмов ее государственной поддержки;

– оптимизация сети высших учебных заведений и их структуры, проведение организационно-структурных изменений в системе высшего образования, направленных на развитие учебных заведений различных типов, повышение роли и значимости университетского образования в реализации стратегических целей образования;

– создание условий для расширения возможностей граждан получать высшее образование определенного уровня по желаемому направлению;

– разработка новых моделей различных уровней высшего образования; определение ее государственного компонента; широкое интегрирование в международную систему образования;

– обновление содержания высшего образования, внедрение эффективных педагогических технологий; создание новой системы методического и информационного обеспечения высшей школы; вхождение Украины в трансконтинентальную систему компьютерной информации;

– демократизация, гуманизация учебно-воспитательного процесса, органичное сочетание в нем национальных и общечеловеческих принципов;

– организация обучения как непрерывной научно-производственной деятельности;

– привлечение к педагогической деятельности в вузах талантливых ученых академических институтов;

1) оптимизация сети высших учебных заведений на основе научного анализа схемы их размещения;

2) определение целей и содержания университетского образования, преобразование университетов в ведущие национальные образовательные, культурные и методические центры;

– создание учебно-научных комплексов (университет, институт, колледж, техникум, профессиональное училище и т. д.), международных университетов в их составе, региональных и отраслевых университетов;

– создание в Украине совместных с другими государствами учебных заведений; расширение практики обмена педагогическими работниками с ведущими зарубежными учебными заведениями; возможность обучения в высших учебных заведениях других стран для получения высшего образования гражданами Украины;

– организация комплексных научных исследований по проблемам высшего образования;

– обеспечение международного признания дипломов высших учебных заведений Украины;

– разработка системы оценивания качества образования и системы тестов для определения соответствия уровня образования государственным стандартам;

– аккредитация высших учебных заведений всех уровней и форм собственности.

Несмотря на все недостатки программы и ее декларативный характер, следует отметить, что она отразила определенные прогрессивные тенденции. Намечались первые сдвиги, которые давали положительный импульс дальнейшему развитию образования. Это, прежде всего: общая гуманизация учебных программ; расширение изучения национальной истории и культуры; постепенное утверждение в сфере образования украинского языка;

предоставление большей свободы педагогическому творчеству; разнообразие спектра учебных заведений с целью учета интересов и наклонностей подрастающего поколения, а также реальных потребностей общества.

Уже в 1992–1993 учебном году функционировало 4,3 тыс. школ углубленного изучения отдельных предметов, 179 гимназий, 130 лицеев, 11 авторских и 17 частных школ. В системе высшего образования появилось около 500 негосударственных учебных заведений, 100 из которых имели юридический статус. Целью их создания являлось оперативное реагирование на потребности рынка путем подготовки дефицитных специальностей.

Однако приоритетным, как в развитых странах, образование у нас не стало. Ожидаемых кардинальных позитивных трансформаций на образовательной ниве не произошло. Образовательную отрасль, как и все общество, поразил глубокий кризис. Одной из основных негативных тенденций было прогрессирующее усиление остаточного принципа финансирования. Так, в 1992 г. часть консолидированного бюджета на развитие образования составляла 12,6 %, в 1993 г. – 11,7 %, 1994 г. – 9,5 %, а в 1997 г. только – 3,85 % валового национального продукта, т.е. наполовину меньше. Это тогда, когда в развитых странах, по результатам исследований, осуществленных в последние годы в 30 странах мира специалистами Всемирного банка под эгидой ЮНЕСКО, треть прироста валового внутреннего продукта обеспечивается именно инвестициями в сферу образования.

Необходимо добавить, что в последние годы существования СССР финансирование образования уже было недопустимо низким. Советская статистика, не приуменьшая успехов страны констатировала, что ежегодные затраты на одного старшеклассника в СССР за 1980-е гг. выросли от 250 до 350 руб. и лишь немного превышали среднюю месячную заработную плату. На одного студента тратилось примерно 4 зарплаты (от 1000 до 1400 руб.). Это было значительно меньше, чем в странах рыночной экономики. Итак, в независимой Украине имело место падение не с вершин благополучия, а с порога, существовавшего еще в советские времена.

Негативной тенденцией стало растущее несоответствие материально-технической базы образования оптимальным нормативам и потребностям общества. В частности, количество учреждений образования (1985–1995 гг.), которые проводили занятия в две-три смены, возросло почти на 1,5 тыс., а количество учеников, которые учились во вторую и третью смены, – более чем на 250 тыс. Обеспечение учебниками, например, в 1994–1995 учебном году составляло лишь 40 % от потребности, методическими пособиями – на 30 %, техническими средствами обучения – на 7–10 %.

Еще одна негативная тенденция – качественная и количественная необоснованность структуры подготовки кадров. За границей, как известно, считают целесообразной подготовку специалистов широкого профиля. У нас она долгое время ориентировалась на классификационный реестр, который насчитывал 7800 наименований профессий и 1705 служебных должностей (в крупных странах Западной Европы – соответственно 500 и 100). Следствием этого являлось превышение выпуска над потребностью по специальности “экономика и управление в машиностроении” в 2 раза, “агрохимия и почвоведение” – в 3 раза, “автоматизация технологических процессов и производства” в 4 раза. Теперь значительно возросло количество бухгалтеров, экономистов, юристов и менеджеров по продажам. А учитывая спад производства и повальное закрытие предприятий, производственные специальности могли вообще исчезнуть. Столь же негативным было резкое обострение кадровой проблемы. На начало 1995 г. из-за низкой социальной защищенности общеобразовательные школы Украины потеряли тысячи учителей. В профессиональной школе не хватало четвертой части мастеров производственного обучения.

В высшей школе лишь за 1994–1995 учебный год вузы оставили свыше 2 тыс. преподавателей, преимущественно кандидаты и доктора наук [2, с. 142–143]. А со значительным уменьшением бюджетных дотаций в 1997 г. было решено для выживания образования сократить перечень специальностей, по которым обучаются в высших и средних специальных учреждениях, превратив многие из них в дополнительные профили

родственных специальностей. Планировалось значительное кадровое сокращение преподавательского состава путем увеличения нагрузки на одного преподавателя – не менее 13 учеников.

Нынешняя система образования сложилась в иных социально-экономических условиях и была разработана для другой структуры экономики. Требовалось существенное совершенствование – как сети существующих учебных заведений, так и структуры подготовки специалистов. Подлежали пересмотру, как перечень направлений подготовки, так и принципы заказа государством специалистов. Сеть учебных заведений также пересматривалась, с применением перепрофилирования, переориентации на те направления подготовки, в которых сегодня нуждается общество. При этом, как отмечал министр образования Н. Згуровский, очень важным условием структурного реформирования было то, что в Украине сохранялось то количество студенческих и ученических мест, которое сформировалось за предыдущие десятилетия. Это 170 студентов высших учебных заведений III – IV уровней аккредитации на 10 тыс. населения, 100 студентов I – II уровней аккредитации на 10 тыс. населения и 35 % выпускников, которые должны поступить в вузы. Аналогичными были требования к профессионально-техническому образованию – сохранить то же количество молодежи, которое обучалось в этих заведениях ранее. Это – свыше 600 тыс. детей, получающих рабочие профессии.

Государственную стратегию в области образования и науки определили законы Украины “Об образовании”, “О высшем образовании”, “О науке и научно-технической деятельности”, указы Президента Украины о национальной доктрине развития образования и о мероприятиях по совершенствованию высшего образования. Главная ее цель – сформировать модель национального образования, которое бы давало ответы на вызовы времени [3].

Украинское образование в эпоху глобализации оказалось в системном кризисе. Финансовые возможности, об увеличении которых постоянно говорили в правительстве, будут исчерпаны или уже исчерпаны. А проблема повышения уровня подготовки специалистов остается актуальной. Прежде всего, нуждается в повышении уровня преподавания общеобразовательная школа. Это знают практически все преподаватели высших учебных заведений, да и учителя. Об этом неоднократно говорилось на совещаниях, которые регулярно проводит Комитет по науке и образованию Верховной Рады Украины, когда обсуждали проблему введения тестирования. Тестирование ввели, и, как показала практика, в этом есть что-то положительное. Однако кое-что вызывает сомнение, например, показатели тестирования по ряду сельских районов.

Дай-то Бог, чтобы авторский тезис был ошибочным, однако жизнь его подтверждает. Несмотря на президентские указы, только единицы выпускников педагогических вузов идут работать в общеобразовательную школу.

Ее решен вопрос о том, как поступать на заочные отделения. В современных условиях, когда наша страна занимает одно из первых мест в Европе по уровню смертности и одно из последних – по рождаемости, борьба за абитуриента становится все более интенсивной. Наверное, именно с этим, в основном, связано стремление Министерства образования и науки закрыть (или объединить) региональные и негосударственные вузы, их филиалы. Абитуриенты поедут в большие города, и национальные университеты будут спасены. Но авторитет этих национальных университетов настолько высок, что все абитуриенты хотели бы туда поступить. А вот финансовые возможности проживания в больших городах имеются далеко не у всех.

Предлагаемые изменения в законе “О высшем образовании” приведут к значительному уменьшению числа студентов в стране. Понятно стремление министерства о повышении качества образования, снижении уровня коррупции, обеспечении студентами классических (национальных) университетов. Однако следует задуматься о том, почему весь цивилизованный мир перешел к массовому высшему образованию, а мы вновь пытаемся его сделать элитным. Иначе как понимать массовое закрытие филиалов негосударственных и

государственных высших учебных заведений в районах и городах, лицензированных консультативных пунктов? Возможно, следует давать вузам конкретные сроки для улучшения работы? Общежитий не хватает, да и землю никто не даст под их строительство. Заметим, что в Киеве указом Президента Украины обязан выделить землю для этой цели. Результат: не построено ни одного общежития. А сколько было разговоров о студенческом городке...

В планируемом пересмотре закона о высшем образовании, практически все преференции отданы университетам государственной формы собственности. Закон определял бюджетную квоту в 51 % в государственном учебном заведении. Сейчас эта норма исключена, студентов будут принимать, особенно на престижные специальности за средства физических и юридических лиц. А не противоречит ли это Конституции? Хочется напомнить, что в Европе в государственных учебных заведениях учеба для собственных граждан, а порой и для иностранных, бесплатна.

Суть Болонского процесса в формировании общеевропейской системы образования состоит в том, чтобы обеспечить высокий уровень подготовки специалистов и магистров. В 2004 г. была надежда, что в Украине быстро сформируется гражданское общество, и страну ждут изменения, в том числе и в образовании. Главное, как сделать наше образование лучше? Россия в мире занимает 30–35 место в образовании, а какое мы? Как помочь способной молодежи, которая живет на периферии, когда закрываются филиалы вузов? Безусловно, если университет имеет их 50–100, ими невозможно управлять. Но почему Министерству образования и науки не определить, кто и сколько филиалов может иметь, и где конкретно? И что плохого в том, что в районы приезжают и читают лекции профессора из столичных вузов? Вопросов много. На одном из заседаний Комитета по науке и образованию Верховной Рады по вопросам науки и образования ректор Киевского университета имени Тараса Шевченко Л. Губерский подчеркнул, что филиалы нужно иметь, особенно за рубежом, где вуз, его преподаватели, рассказывали бы и о своей стране, проводили бы совместные научные и образовательные программы.

Наблюдается немало случаев, когда будущие или недавно ставшие родителями молодые люди, а может быть, и молодые бабушки в стремлении помочь своим детям, готовящимся стать мамами и папами, хотят получить педагогические навыки, дабы воспитывать достойных граждан страны. Они хотят получить специальность педагога за свой счет [4], и кто может запретить им это при наличии у них среднего образования? А запрещают, если нет тестирования. Правильно ли это, если человек работает по специальности и хочет за свои деньги получить знания для совершенствования своей специальности? Необходимо ли в этом случае тестирование?

В стране немало малокомплектных сельских школ, где один учитель читает несколько предметов. Если это не так, тогда почему школы пытаются закрывать или объединять? А что в дальнейшем будет с селом, в котором нет школы, клуба, библиотеки? Таких сел становится все больше. В последние годы закрыты десятки средних школ, 30 тысяч библиотек. Выпускники не едут в село, не спешат и в городские школы, поскольку зарплата учителя уже много лет не догоняет среднепроизводственный уровень. В бюджете страны планировалось солидное увеличение расходов на образование, но инфляция понизила их, а учителя и преподаватели опять оказались в плачевном положении. В конечном счете, кто контролирует расходы бюджета? Давно известно, что госбюджет активно распределяют чиновники с выгодой для себя, все проверки и выводы остаются в архивах Счетной палаты. Возможно, это случается потому, что в 2000-е годы министрами стали назначать политиков, а не профессионалов. В условиях, когда кризис экономико-финансовый объединился с политическим, проблема бюджета страны в целом и бюджета образования в частности, стала особо острой. Государство, по всей вероятности, в современных условиях кризиса, вынуждено будет пойти на расширение частного сектора в образовании. Если в государственных вузах учатся за бюджет и по контракту (кстати, такого в Европе нет), то в общеобразовательной школе этого быть не может. Тогда будут расширять систему частных

общеобразовательных школ. Сегодня это возможно только в финансовых центрах страны: Киеве, Днепропетровске, Харькове, Львове, Донецке, Одессе. А что будет завтра, если государственная политика ущемления частного сектора в образовании перешагнула за пределы Основного Закона страны? Известно, что по Конституции все формы собственности равны, однако власть их равняет только на бумаге. Может ли развиваться частный сектор в образовании, когда государственное учебное заведение не платит налог за землю, а для частного сектора, оплата за землю растет постоянно, аренда и коммунальные услуги выросли в десятки раз. Только недавно временно снижена арендная плата в госсекторе. В то же время известно, что в этих учебных заведениях, учатся, как правило, дети среднего класса. Где учатся дети по-настоящему богатых, не будем повторяться, но добавим, что большинство – за счет бюджета или за рубежом. Правда, в поледнем случае, в основном, за счет своего бюджета. Отметим, что Министерство образования при проверках филиалов стремится к равному отношению. Равное отношение определяется стремлением усилить ведущие вузы увеличением количества контрактников. А почему не пойти путем объединения небольших госвузов, как это сделали в ряде стран Восточной и Центральной Европы? Например, в Чехии, после такого укрепления образования два вуза оказались в списке лучших университетов мира.

Безусловно, лучше иметь в райцентре институт, а не филиал, но где взять кадры? Требования Министерства образования и науки в этих вопросах справедливы и отвечают европейским нормам. Вопрос: где их готовить? Ведущий университет Украины давно установил оплату в докторантуре – более 20 тыс. грн в год. Может ли рядовой доцент оплачивать докторантуру, если его зарплата составляет чуть выше 2 тыс. грн в месяц? Доктора наук очень нужны вузам, а зарплата профессора сегодня меньше зарплаты контролера в общественном транспорте.

Как объяснить, почему докторантура во многих вузах сворачивается? Процесс сокращения начался в последние два года. Объяснение простое – в бюджете нет денег. Возможно ли в этих условиях развитие науки в университетах? В 2000 г. Национальная академия наук Украины и Министерство образования и науки Украины создали на базе Киевского славистического университета Украинский государственный славистический центр. Нужное решение, поскольку в Украине нет специализированной организации, которая бы комплексно занималась развитием славистики. Не следует ставить под сомнение работу в этом направлении Института истории Украины НАН Украины, Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского. Следует заметить, что многие ученые НАН Украины активно поддержали идею создания центра славистики, поскольку Украина является второй по количеству населения славянской страной в Европе, и ее участие в развитии славистики должно быть ощутимым.

В стране немедленных изменений требует система непрерывного образования и переподготовки кадров. Реформирование системы пошло по пути изменения названий курсов при министерствах, которые переименовали в институты и академии. Каждое ведомство, министерство хочет иметь свое высшее учебное заведения с лицензией на подготовку контрактников. Они являются государственными и имеют определенные преимущества, часто не имея материальной базы и кадров. Давно стоит вопрос о том, к чему эти ИПК. Почему эти функции не передать на договорной и конкурсной основе такого вузам как КПИ, КНУ имени Тараса Шевченко, КНЕУ и другим, в т.ч. негосударственной формы собственности? Однако министерские чиновники этого не допустят, поскольку они и есть “профессура” этих своих институтов. Министерства и ведомства пошли еще дальше, создавая свои банковские финансовые, экономические, политические институты, когда эти функции могут и успешно выполняют в Украине существующие сотни или десятки лет университеты. Закрытие сельских общеобразовательных школ, открытие все новых вузов за счет бюджета ведет к разбазариванию бюджетных средств, препятствуют развитию образования.

Министерство образования и науки за последние годы немало сделало по повышению качества образования. Как уже подчеркивалось – это лишение лицензий, закрытие учебных заведений. Возможно, следует подумать, что в городах давно работают курсы, школы, университеты по разным и порой интересным специальностям, которые не просят лицензий, а выдают свои дипломы и сертификаты. А бизнес-структуры этих выпускников берут на работу и довольны.

Дипломные работы: бакалаврские, магистерские, кандидатские, докторские... Тема эта необъятна и для государства весьма актуальна. Во многих университетских городах Украины, например, в Киеве на Крещатике, и не только, люди – рекламы постоянно, и уже давно, агитируют заказать не что-то там, а кандидатские, дипломные, курсовые, рефераты. На все есть цены, количество страниц, а кандидатские – по договоренности. На все работы предоставляется гарантия, сопровождение к защите, а возможно и дальше... Есть и адреса, и телефоны. Какие же это будут специалисты с дипломами по договоренности? Человек в вузе и дня не работал, без аспирантуры получает научную степень. “Остепеняются” высокие чиновники, депутаты, бизнесмены. А зачем им аспирантура, докторантура? На это нет времени. На многих работают научные работники, а отдельные научные подразделы поставили эту деятельность на поток и под ключ. Большинство специализированных советов повторяют одни и те же специальности, а очередь соискателей не уменьшается. Не открываются и не разрабатываются в гуманитарной отрасли новые специальности. Так, в Украине до сих пор не было такой важной специальности, как историософия. А зачем новое, проще работать по стандарту. Количество кандидатов и докторов по экономике, например, растет почти в геометрической прогрессии, как зарплата у академиков. И увеличивались бы ряды “научных работников” намного быстрее, только ВАК еще мешает. Все громче раздаются предложения о его ликвидации. Не знаю, как там с ликвидацией, но его реформирование, по-видимому, целесообразно. Особенно в сфере экспертизы научных трудов. В экспертных советах работают квалифицированные специалисты, требует изменения лишь техника экспертизы научных трудов. Эксперт должен обязательно оценивать научную работу. И именно поэтому ни соискатель, ни его научный руководитель не должны знать имени эксперта. И президиум ВАК не должен изменить его вывод, возможно лишь привлечение дополнительной экспертизы. Кандидатские работы давно уже следует отнести к компетенции специализированных советов по защите. Экспертные советы Высшей аттестационной комиссии могут контролировать специализированный совет через выборочную экспертизу кандидатских работ. Независимая экспертиза должна оценивать и деятельность вузов относительно подготовки кадров, и дипломные работы. Фирмы, иногда качественно готовят заказанные дипломные, потому что в них, бывает, работают преподаватели и аспиранты. Отдельные преподаватели рекомендуют обратиться к такой-то фирме подготовить дипломную работу. Проблема эта больше касается студентов-заочников.

Структура современного высшего образования Украины имеет национальные особенности. Она построена в определенном соответствии со структурой образования развитых стран мира и включает: общее, профессиональное образование и последипломное образование. В зависимости от уровня этих программ в Украине определен статус учебного заведения по четырем уровням аккредитации:

1. заведения первого уровня аккредитации (техникум, училище, высшее профессионально-техническое училище) готовят специалистов по специальностям образовательно-квалификационного уровня младшего специалиста;

2. заведения второго уровня аккредитации (колледж) готовят специалистов по специальностям образовательно-квалификационного уровня бакалавра;

3. заведения третьего уровня аккредитации (институт, академия, университет) готовят специалистов по специальностям образовательно-квалификационных уровней бакалавра и специалиста. Образовательно-квалификационные уровне “специалист” и “магистр” являются эквивалентными образовательными уровнями, но к высшим учебным заведениям, которые

готовят магистров, выдвигаются дополнительные требования относительно фундаментально-научного компонента образования и качества научно-педагогических работников;

4. заведения четвертого уровня аккредитации (университет, академия) готовят специалистов по специальностям образовательно-квалификационных уровней бакалавра, специалиста и магистра.

Процессы европейской интеграции все сильнее влияют на такую важную сферу жизни украинского общества, как образование. В Европе 19 июня 1999 г. был начат процесс Болонской реформы, который способствовал весомым изменениям в европейской системе высшего образования, связанным с разработкой системы оценивания, повышением уровня "мобильности" высшего образования и трудовых ресурсов в Европе [5, с. 30].

История Болонского процесса официально началась с подписания Болонской декларации в 1999 г. Однако ее предыстория начинается с 1954 г., когда было подписана Европейская культурная конвенция, в которой указывалась необходимость поощрения граждан всех государств к изучению языков, истории и культуры других стран и общей для них культуры. Идеи просветительно-культурного объединения европейских стран вообще и университетов в частности получили продолжение в Большой Хартии университетов (Magna Charta Universitatum), которая стала финальным результатом предложений, адресованных Болонским университетом в 1986 г. всем старейшим европейским университетам. Идея Большой хартии была воспринята с энтузиазмом. Большая хартия, проект, которой был тразработан в январе 1988 г. в Барселоне, была подписана всеми ректорами, которые собрались в Болонье 18 сентября 1988 г. в честь 900-й годовщины Болонского университета – старейшего университета Европы. Хартия была разработана в стенах Университетов. Она опирается на фундаментальные ценности европейских университетских традиций, но содействует укреплению связей между высшими учебными заведениями во всем мире, приобщая к процессам, начатым в ней, неевропейские университеты. На сегодня к Большой хартии присоединилось 515 университетов, среди которых 17 украинских.

Интеграционный процесс в науке и образовании имеет две составляющих: формирование содружества руководящих европейских университетов под эгидой документа, названного Большой хартией университетов (Magna Charta Universitatum), и объединение национальных систем образования и науки в европейское пространство с едиными требованиями, критериями и стандартами.

Болонский процесс имел свою предысторию, которая состоит в разработке и подписании представителями стран Европы Лиссабонской конвенции (1997 г.) о признании квалификаций для системы высшего образования европейского региона и Сорбоннской декларации (Париж, Сорбонна, 1998 г.) относительно согласования структуры системы высшего образования в Европе. Сам же Болонский процесс на уровне государств было начат 19 июня 1999 г. в Болонье (Италия) подписанием 29 министрами образования от лица своих правительств документа, который назвали "Болонской декларацей". Этим актом страны–участницы согласовали общие требования, критерии и стандарты национальных систем высшего образования и договорились о создании единого европейского образовательного и научного пространства до 2010 г. В пределах этого пространства должны действовать единые требования к признанию дипломов об образовании, трудоустройстве и мобильности граждан, которая существенным образом повысит конкурентоспособность европейского рынка работы и образовательных услуг [6].

Следующий этап Болонского процесса состоялся в Праге 19 мая 2001 года, где представители 33 стран Европы подписали Пражское коммюнике. На саммите были выделены основополагающие элементы Европейского пространства высшего образования, а именно: постоянное обучение на протяжении всей жизни; мотивированное привлечение студентов к обучению; содействие повышению привлекательности и конкурентоспособности европейского пространства высшего образования для других регионов мира (в частности, аспекты транснационального образования).

Третий этап Болонского процесса состоялся в Берлине 18–19 сентября 2003 года, где было подписано соответствующее коммюнике. Принципиально новое решение Берлинского саммита – распространение общеевропейских требований и стандартов на докторские степени. Установлено, что в странах – участницах Болонского процесса должна быть одна докторская степень – “доктор философии” в соответствующих сферах знаний (естественные науки, социогуманитарные, экономические и др.). Была предложена формула трехступенчатого образования (3–5–8), согласно которому, не менее трех лет, отводится для получения уровня “бакалавр”, не меньше 5 лет – для получения уровня “магистр” и не меньше 8 лет для получения ученой степени “доктор философии”. Важно, что образовательно-квалификационный уровень и ученая степень рассматриваются как составные целостной системы образования человека. Акцентировано внимание на необходимости содействовать Европейскому пространству высшего образования. Было уделено особое внимание контролю и соблюдению европейских стандартов качества образования на всем пространстве. Эти стандарты в Европе разрабатывает и поддерживает известная международная организация – “Европейская сеть по гарантированию качества” (European Network Quality Assurance – ENQA). Разработаны дополнительные модули, курсы и учебные планы с европейским содержанием, соответствующей ориентацией и организацией. Сделан акцент на роли, которую должны играть высшие учебные заведения, чтобы сделать реальностью обучение на протяжении всей жизни. С учетом этих новых решений к Болонскому содружеству вместе с другими шестью странами было принята Россия (итак, в Болонском процессе сегодня участвует 40 стран Европы). Понятно, что, учитывая традиции российского образования и науки, будет непросто отказаться от многих преимуществ своей системы, например от двух ученых степеней, в перспективе – от Высшей аттестационной комиссии как государственного органа контроля по стандарту научных степеней и т. п.

Период до 2002 г. исследователи считают латентным вхождением Украины и России в европейское образовательное пространство [7; 8, с. 487]. В это время происходили определенные трансформационные сдвиги в национальных системах высшего образования, приближенные к принципам Болонского процесса. В реализации Украиной принципов, заложенных в Болонской декларации, важным этапом стала ратификация Верховной Радой 3 декабря 1999 г. Лиссабонской конвенции “О признании квалификаций высшего образования в Европейском регионе”. В принятом 17 января 2002 г. Законе Украины “О высшем образовании” были закреплены образовательно-квалификационные уровни “младший специалист”, “бакалавр”, “специалист”, “магистр”, содержательное наполнение которых в большой мере отвечает целям и принципам Болонского процесса.

Болонский процесс в Украине официально начался 19 мая 2005 г. с подписанием декларации на Бергенской конференции. Теперь дело стоит за национальным и институционным уровнем его внедрения. На сегодня 45 европейских стран включая Украину, подписали Болонскую декларацию, которая акцентирует внимание на необходимости европейского сотрудничества в обеспечении качества высшего образования, повышении качества подготовки специалистов, укреплении доверия между субъектами образования, мобильности, совместимости систем квалификаций, усилении конкурентоспособности Европейской системы образования. Цели достойные достижения, однако, существуют нерешенные проблемы украинского высшего образования в контексте Болонского процесса, среди которых:

– избыточное количество учебных направлений и специальностей, соответственно 76 и 584. Лучшие мировые системы высшего образования имеют.

– недостаточное признание в обществе уровня “бакалавр” как квалификационного уровня, его невостребованность отечественной экономикой. Как правило, прием в вуз осуществляется не на бакалаврат, а на специальность.

– тенденция к ухудшению качества высшего образования, которая со временем нарастает;

– увеличение разрыва связей между просвещенцами и работодателями, между сферой образования и рынком труда;

– неоправданная путаница в понимании уровней специалиста и магистра. С одной стороны, имеет место близость программ подготовки специалиста и магистра, их эквивалентность за образовательно-квалификационному статусу, а с другой – они аккредитуются по разным уровням, соответственно по III и IV;

– пренебрежение передовыми научными исследованиями в учебных заведениях, которые являются основой университетской подготовки. Система научных степеней в Украине более сложная в сравнении с общеевропейской, что усложняет мобильность преподавателей и научных работников;

– неадекватно к нуждам общества и рынка труда решается судьба такого распространенного звена образования, как техникумы и колледжи, и это при том, что их количество в стране в четыре раза большее, чем вузов III и IV уровней аккредитации, вместе взятых;

– ушла в прошлое хорошо организованная для централизованной экономики система повышения квалификации и переподготовки кадров. Новая система, которая удовлетворяла бы нужды рыночной экономики, в Украине не создана. Поэтому важный общеевропейский принцип “образование в течение всей жизни” пока не может быть в полной мере реализованы;

– университеты Украины не берут на себя роль методологических центров в деле разработки планов общественных преобразований, по которым должна развиваться страна. Уровень автономии вузов в этих вопросах значительно ниже среднеевропейского;

– не выполняют роль методологических лидеров учебные заведения, которые имеют статус национальных, в то время, как их количество достигло 40 % от общего количества вузов III и IV уровней аккредитации [9].

Болонский процесс – это процесс европейских реформ, который направлен на создание общей Зоны европейского высшего образования до 2010 г.

19 мая 2005 г. в норвежском городе Берген на конференции министров стран Европы Украина вошла в Болонский процесс, обязавшись внести соответствующие изменения в национальную систему образования и присоединиться к работе над определением приоритетов в процессе создания единого европейского пространства высшего образования.

Много привлекательного в реализации Болонской декларации: двухуровневая система подготовки специалистов (бакалавр, магистр); унификация направлений и специальностей подготовки; усовершенствование системы оценивания знаний студентов по так называемой Европейской кредитно-трансфертной и аккумулирующей системе ECTS; мобильность студентов и преподавателей; автономизация университетов. Однако, как оказывается, не все так просто не только в Украине, но и в объединенной Европе. Главная опасность – в механическом внедрении принципов Болонского процесса – это грозит разрушением того уникального и важного, что создано в национальной образовательно-научной сфере.

Целью Болонского процесса является создание конкурентно способной системы европейского высшего образования, которая основывается на гармонизации стандартов академических квалификаций выпускников (бакалавр; магистр) и национальных стандартов качества образования. Участие в этом процессе требует от правительств европейских стран поиска новых форм сотрудничества с университетами для проведения структурных, институциональных реформ, прежде всего, в сферах образования и науки. Это предусматривает, что университеты должны иметь больше автономии и возможностей для самоуправления; нести полную ответственность перед обществом; иметь возможность свободно распоряжаться собственным бюджетом за счет государственных (общественных) и негосударственных (частных) средств; пользоваться налоговыми и другими финансовыми льготами; гарантировать получение квалификаций для всех студентов.

Отечественные вузы эффективно не выполняют присущих им функций общественных институтов из-за ограниченной автономности и сильной зависимости от центральных

органов власти, прежде всего от Министерства образования и науки. Проблема автономности отечественных вузов в контексте Болонского процесса, прежде всего университетов, стоит в правовой и политической плоскости. Поэтому ее решение может осуществляться совместно через модернизацию законодательной базы высшего образования и в рамках национального диалога с привлечением всех субъектов образовательной деятельности.

Среди основных факторов, сдерживающих модернизацию отечественной высшей школы в контексте Болонского процесса, в том числе препятствующих обретению большей автономии университетов, следует назвать чрезмерное административное регулирование деятельности вузов, в том числе университетов, со стороны государства.

Почти одновременно с европейскими странами, в конце прошлого столетия в Украине произошел переход от модели "элитарного" высшего образования, которое предоставляли классические университеты, к "массовому" высшему образованию. Университетский сектор отечественного высшего образования увеличился за счет политехнических, медицинских, педагогических, экономических и других бывших институтов. Кроме того, бывшие учебные учреждения профессионально-технического образования также получили статус вузов.

Однако осуществленная государством организационная модернизация сектора высшего образования не изменила сущности просвещенской деятельности: просвещенский процесс в отечественных вузах остался "учебно-воспитательным", не "научно-учебным", даже на уровне университетов. По сей день государство не имеет возможностей для надлежащего финансирования (10 % ВВП согласно базовому закону) образования, прежде всего для обновления научно-учебной и исследовательской базы университетов. Это было связано в 1990-е гг. с романтизмом первых лет независимости, стремлением немедленно догнать страны Центральной и Западной Европы по численности студентов на 10 тысяч населения. Рост численности студентов на протяжении 2001–2005 гг. сопровождался сокращением финансирования образовательных исследований и разработок и соответствующим уменьшением количества исследователей, которое лишь ухудшало качество предоставляемого образования.

Необходимо отметить, что Болонский процесс имеет неравномерный и противоречивый характер и довольно гипотетические цели. И присоединение к этому процессу, и неприсоединение имело свои преимущества и риски. Так, интеграция в Европу означает рост открытости национального образования и экономики и мощной конкуренции со стороны высших учебных заведений, образовательных учреждений, организаций и предприятий Европейского Союза. Что мы получим в конечном результате спустя несколько лет, сказать довольно сложно. В связи с этим уместно привести слова одной из публикаций экс-министра образования В. Кременя в газете "Зеркало недели": "Едва ли кто-то сегодня сможет спрогнозировать все конечные результаты для европейского образования от реализации идей Болонской декларации. Но понятно одно: медлить, выжидать и таким образом отдаляться от Европы недопустимо. Тем более что большинство достижений и традиций в образовании каждой страны все равно будет сохранено" [10, с. 15].

Заметим, что образовательные реформы в Украине идут уже 20 лет. Безусловно, украинское образование требует дальнейшей модернизации, и государство обязано найти ресурсы для этой цели. Главное – предоставить молодежи социальные гарантии и поддержку в сложное время экономического и политического кризиса. Подъём экономики и реформы образования – два тесно взаимосвязанных процесса. Свидетельство этому – опыт высокоразвитых стран Европы. Недавно завершились забастовки в университетах ряда стран Европы. Попытки реформирования образования с учетом экономического фактора не увенчалась успехом. И это в странах, где образование бесплатное, а во Франции все нуждающиеся студенты получают стипендии.

Еще одним следствием чрезмерного администрирования государством деятельности университетов стала постоянная практика присвоения сначала им статуса "национальный", а с обретением распространенности этого явления, предоставление выборочной

“автономности”. Выборочная “автономизация” университетов происходит в “управляемом” режиме, в условиях которого их основная деятельность осуществляется в интересах определенных государственных органов власти. Примером этому служат недавнее переподчинение Киевского национального университета им. Т. Шевченко Кабинету Министров Украины и Закон Украины “о научном парке “Киевская политехника”, предоставляющий КНУ и НТУУ “КПИ” отличные от других университетов возможности для осуществления их деятельности.

Государственное администрирование бюджетных средств на образовательную деятельность, которое включает нормативное планирование объемов финансового обеспечения вузов и их директивное ежегодное распределение, выработали у подавляющего большинства руководителей государственных учебных заведений психологию “потребителя”. Не имея реальной автономии в определении профессионально-квалификационной структуры учебных мест, государственные вузы одновременно добывают в борьбе базовое государственное финансирование (треть выпускников 2006 г. училась за счет государственного и местного бюджетов) и удовлетворяют возрастающий спрос общества через контрактную форму обучения определенным категориям специалистов. Как следствие, именно выпускники – специалисты и магистры, которые учились на платной основе, формируют несоответствующие социально-экономическим реалиям предложения на внутреннем рынке труда.

Успешный мировой опыт реформ в сфере высшего образования по расширению автономий университетов, наоборот, свидетельствует о том, что даже при преобладающем количестве частных вузов (в частности, в Польше 2/3 университетов являются частными, в Украине – лишь 1/5), часть студентов, которые учатся на платной основе, незначительна. Так, в США студенты частных вузов оплачивают лишь 38 % всех затрат (государственных – 14 %). В ЕС существует множество ґрантовых программ, которые предусматривают бесплатное обучение в любом европейском университете (или нескольких). Качество высшего образования выступает основой для создания общего европейского образовательного пространства. Согласно принципам автономии учебных заведений, ответственность за качество высшего образования несет определенное учебное учреждение. Таким образом обеспечивается возможность проверки качества национальной системы обучения в целом. Автономность европейских университетов различается между собой, в зависимости от выбора организационной модели высшего образования – англосаксонской (Великобритания) или Гумбольдской (Австрия). Однако, обе модели обеспечивают выполнение главной функции университетов – общественной ответственности за качество обучения специалистов.

Важным явлением в годы независимости Украины стало создание альтернативных форм образования. Это помогло многим абитуриентам стать студентами, а многим преподавателям – уйти от консервативных форм, внедрить свои проекты создания гимназий, лицеев, вузов. Родилась в образовании и здоровая конкуренция. А главное – родилась концепция национальной школы, приоритетом которой стали идеи гуманизма, демократизма, общечеловеческих ценностей. Однако низкая зарплата учителей и преподавателей в государственных учебных заведениях усилили коррупцию в вузах и уход из общеобразовательных школ, ПТУ талантливых учителей. Реформы образования в условиях экономического кризиса были нереальными, они носили косметический характер.

В контексте этих раздумий об образовании и воспоминаний о первых годах независимости, рассмотрим некоторые положения проекта Закона “О внесении изменений в Закон Украины “О высшем образовании”. Изменения настолько существенны, что их можно назвать и новым Законом, они требуют широкого обсуждения общественности. Согласимся, что часть предлагаемых изменений приближает наше образование к европейским стандартам, но есть и такие, которые отдаляют. Как положительные, следует отметить увеличение сроков подготовки магистров, автономию национальных высших учебных заведений и укрепление материальной базы университетов. А что все же приближает нас к

европейским стандартам? Это, прежде всего попытка сделать образование более демократичным, гуманизированным, альтернативным. Несколько лет назад Украина подписала Болонскую конвенцию. Заметим, что это общие черты концепции. Что же касается принципов, то в странах-участниках они разные. Главное – это качество образования, подготовка высококлассного специалиста.

Негосударственные высшие учебные заведения включились в нелегкую конкуренцию с государственными вузами за студента – будущего квалифицированного специалиста. Стартовые возможности государственных и негосударственных высших учебных заведений были не одинаковыми. Государственные вузы, имея сформированную материально-техническую базу и постоянный профессорско-преподавательский состав, получили право набирать студентов на коммерческой основе, часть которых формально составляла до 50 % от общего набора на специальность. Негосударственные вузы, как правило, формировались на пустом месте. Отсутствие материальной, учебно-методической и лабораторной базы, трудности формирования профессорско-преподавательского состава были осложнены социальной, моральной и материальной незащищенностью работников частных вузов. Несовершенство действующего законодательства ограничило возможность привлечения к работе молодых, перспективных научных работников, создание в пределах вузов научных школ и лабораторий.

Положительным моментом в деятельности негосударственных высших учебных заведений является их большая мобильность в сравнении с государственными вузами при решении проблем, которые возникают в современном обществе под влиянием социально-экономического прогресса. Мобильность негосударственных вузов, в первую очередь, проявляется в использовании инновационных технологий в обучении [11, с. 39].

Любое учебное заведение, которое находится на стадии формирования, а этот период по оценкам американских менеджеров длится 6–7 лет, должны обязательно думать не только о получении его студентами определенного уровня образования, а и о средствах и методах обретения знаний, которые отвечают их квалификации. Важным аспектом эффективного внедрения новейших технологий в учебный процесс является объединение общего образовательного уровня и уровня культурного и национального воспитания будущих студентов. Ведь современное высшее учебное заведение должно готовить не только высококвалифицированных специалистов, но и национально сознательных граждан своей страны [1].

Киевский славистический университет был одним из первых негосударственных вузов в Украине. Он создавался при активной поддержке Национальной Академии наук Украины – за счет её научных работников укрепился и авторитет вуза. Концепция вуза изначально предусматривала комплексное изучение славянских культур, преподавание языков, истории славянских народов [1]. Первыми преподавателями вуза были академики НАН Украины П. Толочко, В. Смолий, член-корреспондент НАН Украины Котельщик. В вузе не было погони за популярными специальностями – у нас нет международной экономики, права. В программу обучения студента включены славистика, история, культура, международные отношения, 2–3 языка. Вуз активно приглашает преподавателей из-за границы, в частности из Польши, Чехии, Великобритании, России. В изучении русского языка стажировались французы, поляки, чехи, шведы.

В 1993 г. возле истоков университета стояли ученые, дипломаты, преподаватели, которые понимали весомость славяноведческих исследований в стране и необходимость подготовки квалифицированных специалистов по проблемам славяноведения. Университет имеет опыт сотрудничества с учебными заведениями Европы. Мы практикуем обмен студентами и преподавателями из университетов Европы, США, Великобритании, Швеции. Университет сотрудничает с Московским государственным университетом имени М. Ломоносова (Россия), Ягеллонским университетом (Краков, Польша), Западночешским университетом (Плзень, Чехия), Минским институтом экономики и управления (Беларусь). В 2000 г. на базе университета основан Украинский государственный славистический центр

Национальной академии наук Украины и Министерства образования и науки Украины. Университет, совместно с Центром славяноведения НАН Украины и Министерством образования и науки Украины, разработал Проект развития славистики в Украине. В 2001 г. была издана монография “Славянская культура в европейской цивилизации”.

Сегодня в университете и его филиалах учатся свыше 12 тыс. студентов, среди них свыше 500 студентов-иностранцев из Болгарии, Польши, Чехии, Франции, Швеции. Начиная с III-го курса часть дисциплин преподается на иностранных языках.

В университете действует аспирантура и докторантура. В 2004 г. в университете постановлением ВАК Украины открыт специализированный совет по защите диссертаций по специальностям “всемирная история”.

Согласно концепции развития Киевский славистический университет осуществляет Проект изучения отечественного и зарубежного образовательного опыта, объединение теоретических и практических принципов в подготовке специалистов. В основе Проекта – определение баз практики. С этой целью в феврале 2003 г. была создана Студенческая Фондовая Биржа при Украинской фондовой бирже (УФБ), которую возглавляет заслуженный экономист Украины, профессор Киевского славистического университета, академик Академии экономических наук Украины В. Оскольський. Студенты-экономисты учатся на базе УФБ. Вследствие такого сотрудничества они имеют уникальную возможность пройти практическую подготовку в области электронного обращения ценных бумаг, в том числе и на зарубежных фондовых биржах. Студенты получают сертификаты Банковской академии Германии, Питменовского экзаменационного института (Великобритания), проходят практику в Польше, Чехии, Болгарии, Швеции и других странах.

С 2005 г. Киевский славистический университет по решению Министерства образования и науки Украины принимает участие в эксперименте по интеграции образовательного пространства в Болонский процесс. При поддержке Киевской городской администрации студенты и преподаватели университета ежегодно возле подножия памятника Святой княгине Ольге, Апостолу Андрею Первозванному, Святым Кириллу и Мефодию 24 мая открывают празднование Дней славянской письменности и культуры в Украине. Совместно с Посольством Болгарии в Украине создан Центр болгарской информации. С Национальным союзом журналистов проводятся брифинги и пресс-конференции по актуальным международным проблемам. Главное достижение нашего университета – это авторитетная научно-педагогическая школа. Среди наших профессоров – научные работники, которых приглашают на преподавание в руководящие университеты Европы. Среди них член-корреспондент НАН Украины, профессор В. Наулко, профессора А. Мартыненко, И. Ильюшин, И. Стоянов.

Негосударственные вузы зачастую имеют лучшие возможности в вопросе приближения к европейским стандартам образования. Им не нужно ломать годами создаваемую систему предоставления образовательных услуг, потому что они с самого начала могут перенимать и активно внедрять достояние европейской образовательной системы.

Шагом к европейскому стандарту образования следует считать использование в учебном процессе компьютерной техники, в том числе и сети интернет; использование прогрессивной системы оценивания (среди которых модульно-рейтинговая и кредитно-рейтинговая); широкое использование на занятиях современных достижений технической науки (проектирование, визуальное сопровождение, моделирование ситуаций). За последние 12–15 лет закрыты тысячи библиотек, в селах исчезли книжные магазины. По телевизору не увидите рекламы книги, зато реклама водки и пива каждые 20 минут. Как-то проректор по профориентации нашего университета Андрей Вертегел спросил двух выпускников одной из школ, что они знают о Шевченко. Девочка задумалась: “О писателе?”, а парень удивился: “Кто не знает Андрея Шевченко?”. Пока политики тратят тысячи на бигборды, школы и университеты не могут оформить подписку на новые издания.

Наиболее сложным остается вопрос повышения уровня общеобразовательной школы. Кстати сказать, в советские времена она достойно готовила будущих “строителей

коммунизма”. Хотя учителя так и не поднялись на тот высокий уровень, который обещал В. Ленин, но выпускники были грамотными. В последние годы советской власти был снижен уровень преподавания украинского языка, история Украины преподавалась в рамках истории СССР. В процессе государственного строительства с 1992 г., когда абсолютное большинство средних школ стало с украинским языком обучения, уровень его если и повысился, то незначительно. Вузы вынуждены на подготовительных отделениях и первых курсах вводить украинский язык в программу обучения за счет специальных предметов. Что касается истории Украины, то, безусловно, она должна качественно преподаваться в общеобразовательной школе. В вузах на гуманитарных факультетах это должна быть история украинской и мировой культуры, где был бы отражен вклад украинцев и всех славян в историю мировой цивилизации. В Украине сегодня, в больших городах, немало частных гимназий, которые содержатся за счет родителей. На самом деле, далеко не все они элитные, здесь нередки случаи профанации образования. Положение, в котором находится государственная общеобразовательная школа, с каждым годом осложняется. Здесь созданы различные фонды и комитеты, которые собирают деньги с родителей на ремонты, подарки и прочие.

В 2008/2009 учебном году сеть высших учебных заведений насчитывала 904 заведения всех уровней аккредитации и форм собственности, в том числе 192 университета, 57 академий, 123 института, консерваторию, 205 колледжей, 188 техникумов и 138 училищ. К высшим учебным заведениям государственной формы собственности принадлежат 224 учебных заведений III–IV уровней аккредитации и 255 учебных заведений III–II уровней аккредитации. К коммунальной форме собственности принадлежат 12 высших учебных заведений III–IV уровней аккредитации и 211 высших учебных заведений III–II уровней аккредитации. Среди частных функционируют 115 учебных заведений III–IV уровней аккредитации и 87 – III–II уровней аккредитации.

Высшее образование страны становится все более полноправным субъектом европейского образовательного пространства. Международное сотрудничество становится более динамичным. Сегодня Украина сотрудничает с 60 странами мира на основе 128 соглашений разного уровня. Образование в Украине приобретают 27 тысяч иностранцев из 110 стран мира [12, с. 10–19].

В последние годы наблюдается тенденция к сокращению и оптимизации сети. В сравнении с 2006/2007 учебным годом произошло сокращение сети на 16 высших учебных заведений, в основном, за счет оптимизации сети и реорганизации высших учебных заведений I–II уровней аккредитации в структурные подразделы высших учебных заведений III–IV уровней аккредитации. Контингент студентов высших учебных заведений I–IV уровней аккредитации в 2008/2009 учебном году насчитывает свыше 2,8 млн человек, в том числе по дневной форме обучения свыше 1,6 млн чел. В университетах, академиях, институтах высшее образование приобретают 2,4 млн чел., в колледжах, техникумах, училищах – 440 тыс. чел. По оперативным данным Министерства образования и науки по состоянию на 1 сентября 2008 г. студентами первых курсов высших учебных заведений 1– уровней аккредитации стало 506 тыс. чел. (по состоянию на 10 сентября 2007 г. – 633,7 тыс. чел), в том числе сельской молодежи – свыше 72 тыс. чел (в 2007 г. соответственно – 99,1 тыс. чел.) [13, с. 3].

Расходы на высшее образование в Украине за последние годы возросла в 4,9 раза: в 2000 г. составляли 2285,5 млн грн., в 2001 – 3046,6 млн грн., в 2002 г. – 4167,0 млн грн., в 2003 г. – 4627,9 млн грн., в 2004 г. – 5813,7 млн грн., в 2005 г. – 7934,1 млн грн., в 2006 г. – 8487,3 млн грн., а в 2007 г. – 11267,4 млн грн. Однако государство выделяет на образование вместо 10 % ВВП, что предусмотрено в статье 61 Закона Украины “Об образовании”, лишь немногим более чем 5,3 % [14].

При планировании развития высшего образования практически не учитываются демографические прогнозы. Приближается реальное ограничение интенсивного развития высшего образования Украины. В ближайшие пять лет состоится резкое, больше чем на

40 %, уменьшение числа выпускников школ и, соответственно, – абитуриентов высших учебных заведений.

Демографическая ситуация дает возможность предусмотреть, что даже при условиях “замораживания” планов приема на современному уровне уже через два года мест в украинских вузах будет достаточно для всех выпускников средней школы. Сокращение численности потенциальных абитуриентов может кардинально изменить ситуацию с приемом за счет средств населения. Есть вероятность, что у учебных заведений возникнут серьезные финансовые проблемы.

Относительно оптимизации системы высших учебных заведений, то я убежден, что не имеет значения, какой формы собственности вуз – государственной или негосударственной. Вуз должен отвечать государственным требованиям, и тогда он будет выполнять свою функцию. При проверках государственных заведений часто сознательно закрывают глаза на нарушения или недоработки в их работе. В частных такое, как правило, не пропускают мимо внимания. Учебное заведение исчезнет, если не будет выполнять свои задачи. Сейчас стало меньше выпускников, а затем абитуриентов, и молодежь идет в те заведения, которые удовлетворяют ее образовательные нужды. А уничтожать вузы на том основании, что они якобы лишние, в то время как в Европе их меньше? Возможно, необходимо объединить некоторые учебные заведения, сделать их более крупными, разделенными на подструктуры. Но уничтожать систему не следует. В Украине есть опыт – закрыли детские садики, а теперь детей некуда девать. А через 10 лет детей, которые сейчас идут в дошкольные заведения, не будет где учить, потому что закроют вузы.

Сегодня коммерциализация высшего образования приобретает угрожающие масштабы. Высшее образование выступает, как отмечалось раньше, одним из немногих благ, которое имеет положительные внешние эффекты для общества и за него население соглашается платить. 2/3 родителей соглашаются нести серьезные финансовые затраты, для того чтобы дать своим детям качественное высшее образование. Подтверждением этому является тот факт, что сегодня 55 % бюджета высшего образования составляет плата за него. Для сравнения: в Великобритании этот процент – 12, в Канаде 11, в США – 14.

Правительству следовало бы усилить контроль за выполнением в полном объеме норм Конституции Украины и требований законов Украины “Об образовании”, “О высшем образовании”, других нормативно-правовых актов из сферы высшего образования, чтобы не допустить бесконтрольной коммерциализации высшего образования. Следует употребить ряд мер для того, чтобы часть затрат на высшее образование взяли на себя предприятия, организации и учреждения. Ведь, 70 % частных предприятий используют кадры, которые подготовлены за государственные средства. В то же время на подготовку специалистов высшего уровня владельцы вкладывают не более 3 % общих затрат на рабочую силу.

Для стимулирования участия работодателей в подготовке и трудоустройстве специалистов необходимо рассмотреть возможность внесения изменений и дополнений в Законы Украины “О предпринимательстве” и “О налогообложении прибыли предприятий”, относительно освобождения предприятий, организаций и учреждений от начисления взносов по обязательному государственному социальному страхованию на заработную плату работников – выпускников высших учебных заведений, которые работают по специальности, на протяжении первых трех лет их работы; льготного налогообложения субъектов хозяйствования, которые предоставляют базы для прохождения практик студентов высших учебных заведений; освобождение от налогообложения передачи материально-технических ресурсов из балансов субъектов хозяйствования на балансы высших учебных заведений. Необходимо прекратить коммерциализацию государственных ВНЗ – количество лиц, которые учатся за счет средств государственного бюджета, должны представлять не менее чем 2/3 от количества лиц, которые учатся в государственном высшем учебном заведении [15].

Одна из проблем реализации Болонского процесса – несогласование новой структуры учебного процесса, которая предусматривает увеличение самостоятельной работы студента,

и реальной нагрузки преподавателей. Новая система учебного процесса, по которой формально уменьшается количество аудиторных часов, нацелена на постоянный контроль за уровнем подготовки студентов, готовность преподавателя выступать в роле тьютора, нацеленность на “консультационное присутствие”.

Учитывая увеличение реальной нагрузки на профессорско-преподавательский состав, возникает насущная необходимость пересмотра соотношения количества преподавателей и студентов в вузах III–IV уровня аккредитации. В лучших университетах мира оно таково: 1 преподаватель на 2–4 студентов (в Московском и Санкт-Петербургском государственных университетах – 1:4, Колумбийском университете – 1:2, Стенфордском университете – 2:1). “Экономия на преподавателях – путь к кадровому обвалу в вузах и их интеллектуальному убожеству, которое, в свою очередь, предопределяет прекращение преемственности, ухудшение качества подготовки специалистов, снижение концентрации знаний во всем обществе…”, – считает С. Плаксий [16, с. 16–22].

В последние годы в системе образования проявляются тенденции, и отечественные, и общемировые, которые в определенной мере противоречат евроинтеграционному курсу. Во-первых, это резкий рост региональной неоднородности образования в Украине и ярко очерченная регионализация вообще. Во-вторых, новая парадигма высшего образования, которое сориентировано не на квалификацию специалиста, а на его компетентность, усложняет согласованность прагматической направленности европейского образования на сокращение сроков обучения.

Попыткой согласования разных “за” и “против” в Болонском процессе можно считать положение о необходимости умеренного и взвешенного внедрения международных, а в сущности, западных образовательных стандартов при сохранении традиций отечественной системы образования. Учитывая изложенное, мы разделяем точку зрения В. Кременя, Г. Полякова и многих других специалистов на то, что в деле реализации идей Болонского процесса должна доминировать идея гармонизации, сближения, а не унификации [10, с. 15; 17, с. 47–50].

Привлекает внимание опасение массового оттока высококвалифицированных профессионалов – “утечки мозгов”. Однако в последнее время в Украине прослеживается тенденция не только толерантно рассматривать эту проблему, но и интерпретировать ее как “естественный” процесс. На нынешнем этапе интеграция Украины в европейское образовательное пространство лишь ускорит эмиграционные процессы, поскольку определенная часть украинских студентов связывает свою будущую профессиональную деятельность не с Украиной, а с европейскими странами или США. При других равных неблагоприятных условиях развития современного общества и в Европе, и в Украине, европейские страны будут решать стратегическую задачу конкурентоспособности в мире за счет поощрения иммиграции специалистов. В материалах международных образовательных организаций не раз делалось ударение на необходимости сдерживать “отлив мозгов”, поскольку он лишает страны, которые переживают переходной период, высококвалифицированных специалистов, нужных для ускорения их социально-экономического развития.

Проблема отъезда на ПМЖ за границей актуальна не только для постсоветских стран, но и для развитых европейских, в частности для Германии. Так, по данным М. Кампа, ежегодно в поисках лучших условий для профессиональной деятельности из Германии выезжает 120 тыс. высококвалифицированных специалистов продуктивного возраста [18, s. 24–29]. Вместе с тем в Германии благодаря целенаправленной деятельности в рамках кампании “Международный маркетинг высшего образования и научно-исследовательской работы в Германии” созданы более тысячи учебных программ, успешное завершение которых гарантирует немецким и иностранным студентам получения степени бакалавра или магистра международного уровня. Об эффективности государственной образовательной политики Германии свидетельствует то, что она занимает сегодня третье место после США и Великобритании по привлекательности обучения для иностранных студентов.

Подготовка в системе высшего образования конкурентоспособного на рынке труда специалиста является стратегической целью Болонского процесса, реализация которой предусматривает академическую и трудовую мобильность студенчества для расширения возможностей обучения (или повышение образовательного уровня) в разных европейских вузов. Учитывая нынешние реалии глобального экономического кризиса, проблемой является необходимость расширения спектра профессиональной компетентности будущих специалистов. Возникает ряд логических, но, к сожалению, риторических вопросов относительно реальной, а не декларативной ее реализации на украинской территории. В частности, какая часть украинского студенчества (и по каким специальностям) испытывает потребность совершенствовать свои знания за границей; способна ли финансово эта часть студентов реализовать возможность обучения в европейских вузах; готова ли нынешняя Европа принять на обучение украинских студентов и на каких условиях; насколько вероятна академическая мобильность украинского студенчества в пределах своей отчизны?

Политика по развитию европейской университетской среды, предусматривает активное развивитие модели т. н. европейского треугольника знаний, основанной на фундаментальных и прикладных исследованиях, которые органично связаны с инновационным развитием и обучением. Эта модель стала основной при создании сети исследовательских университетов в Европе и Европейского института технологий (по образцу Массачусетского технологического института, США). Привлечение украинских вузов к европейским университетским грантам РП7 могло бы ускорить создание в Украине собственной сети исследовательских университетов и пересмотреть целый ряд устаревших принципов высшей школы.

В программе ЕС, касающейся студенческой и преподавательской мобильности “ERASMUS”, со времени ее основания в 1987 г. приняли участие 1,5 млн человек. К ней привлечено 90 % европейских университетов. По прогнозам Еврокомиссии, до 2012 года благодаря программе возможность учиться и проводить исследования за рубежом получат 12 миллионов студентов и преподавателей. С 2007 по 2015 гг. на образовательную интеграцию Еврокомиссей запланировано 13,6 млрд. евро. Кроме того в Болонской декларации говорится о том, что одной из целей образовательных реформ в Европе является внедрение “европейского измерения”. Содержание этого пункта становится понятным, если учесть тот факт, что реформирование высшего образования сегодня не является, как обычно считают, общеевропейским процессом, в котором участвуют 46 стран – подписантов Болонской декларации. Результаты реализации, ход образовательных реформ и действия национальных правительств и Еврокомиссии убедительно свидетельствуют: интеграционные процессы в сфере образования (школьного, высшего, профессионального) и создание единого европейского образовательного пространства происходит в рамках Европейского союза, членами которого являются 27 стран. Именно с такой позиции малопонятное для украинцев “европейское измерение” приобретает свой подлинный смысл [19].

По данным социологических исследований, безоговорочно идентифицируют себя с европейцами люди, которые хоты бы некоторое время приобретали знания в учебных заведениях стран – членов ЕС. Изучение общественного мнения показало, что открытость европейских границ и программы ЕС, направленной на расширение обмена студентами для обучения в странах Евросоюза, имеют чрезвычайно большое влияние на позиционирование студентами себя в качестве европейцев. В свою очередь, по данным социологических исследований, наличие европейской идентичности у индивида является одним из главных факторов, определяющих его поддержку европейской интеграции. Можно предположить, что именно эта аргументация побудила принять в конце 1980-х – начале 1990-х гг. значительное число других образовательных программ ЕС. Среди них – Comett, Lingua, Tempus, Leonardo da Vinci, Socrates, Comenius. Начиная с 1997 года все образовательные программы были постепенно открыты для новых стран-аппликантов. Что касается масштабов участия в них, то, например, по последним данным, с 2000 года только в программе Leonardo da Vinci приняло участие почти 300 тыс. человек.

Показательной в смысле формирования у молодежи ЕС европейской идентичности является уже упомянутая программа ERASMUS – предмет особой гордости Еврокомиссии. На сегодня в ней участвуют, кроме 27 стран – членов ЕС, Норвегия, Лихтенштейн, Исландия и Турция. Программа предоставляет студентам возможность 3–12 месяцев учиться в университете или ином высшем учебном заведении в странах – членах ЕС. По данным Еврокомиссии, к программе ERASMUS сегодня привлечено 90 % европейских университетов. К 2012 г. в программе примут участие более 12 миллионов европейских студентов.

Среди программ ЕС, призванных распространять европейское измерение, не менее важна образовательная программа "Комениус", которая спонсирует ученические обмены внутри Евросоюза. Недавно Европейская комиссия обнародовала результаты исследования по поводу ее эффективности. Так, на 2007 год к ней было привлечено 800 тыс. учащихся. "Комениус" приносит в школьные классы "Европу" и улучшает школьное образование", – так прокомментировал результаты исследования комиссар ЕС по вопросам образования, тренингов, культуры и молодежи Ян Фигель.

Интегральной частью всех образовательных программ ЕС является содействие изучению иностранных языков. Понятно, что члены европейского сообщества должны понимать друг друга, поэтому уровень владения иностранными языками у них должен быть довольно высоким. По последним исследованиям Евробарометра, сегодня 56 % европейцев владеет по крайней мере одним иностранным языком, а 80 % европейских студентов – двумя. Частично эти результаты можно отнести на счет перечисленных выше образовательных программ, дающих возможность учиться и изучать язык за рубежом.

Стоит также отметить, что недавно все упомянутые программы были объединены в одну, которая получила название "Учеба в течение жизни". Она рассчитана на период 2007–2013 гг. и имеет бюджет 7 млрд евро. В ее рамках будут финансироваться подпрограммы Comenius (1047 млн евро), ERASMUS (3144 млн евро), Leonardo da Vinci (1725 млн евро), Grundvig (358 млн евро). 369 млн евро Еврокомиссия выделила в рамках программы, целью которой является выработка и принятие решений в образовательной сфере и популяризация образовательных программ Евросоюза. Все эти мероприятия будут завершены новой программой Jane Monnet (170 миллионов евро), посвященной изучению евроинтеграции.

Ярким свидетельством того, что образовательные реформы, происходящие в ЕС, не всегда совпадают с Болонским процессом, является Европейская рамочная квалификационная система (European Qualification Framework), за внедрение которой в ЕС до 2012 г. проголосовал Европарламент (в октябре 2007 г.). В соответствии с его решением до 2010 г. национальные квалификационные системы должны быть приведены к единому европейскому образцу. Дипломы после этого должны содержать четкую ссылку на референтный уровень Европейской квалификационной системы. Она предполагает установить восемь референтных уровней, которые станут свидетельством того, что студент знает, понимает и что способен делать. Эти уровни охватывают весь спектр полученных квалификаций – от завершения обязательной учебы до высшего уровня академического, профессионального или профильного обучения и тренингов. В общем, развитие "пятой свободы" (fifth freedom), предполагающей свободное передвижение знаний, студентов и исследователей, признано одним из приоритетов Европейского союза. Таким образом, несмотря на то, что формально Болонский процесс происходит за пределами институтов ЕС, контролирует и финансирует указанные реформы также и Европейская комиссия из бюджета Евросоюза. Исследователи подчеркивают, что на дальнейшее развитие интеграции в сфере образования на период с 2007 по 2013 гг. ею предусмотрены 13,6 млрд. евро, что в три раза превышает средства, уже израсходованные на эти цели за все время.

Что касается результатов образовательной активности ЕС, то уже сегодня есть основания утверждать: образование является чрезвычайно действенным механизмом конструирования европейской идентичности. В октябре 2006 г. в журнале Science группа австрийских социологов опубликовала результаты исследований общественного мнения,

проводившихся с 1996 по 2004 гг. среди молодежи 15 первых стран – членов Евросоюза. Результаты свидетельствуют об изменении ощущения идентичности в национальном и европейском контекстах. 58 % респондентов признали, что в значительной степени считают себя европейцами. По прогнозам экспертов, если такая тенденция сохранится до 2030 г., то подавляющее большинство европейцев будут считать себя носителями многих идентичностей, а не только национальной, Такой тектонический сдвиг будет иметь определяющее и долгосрочное влияние на будущее Европы.

Приведенные данные дают серьезный повод оценить ход образовательных реформ в Украине – по крайней мере в части студенческой и преподавательской мобильности. Статистика по этому аспекту реформ содержит очевидный вывод: переход на кредитно-трансферную систему в ЕС связан исключительно с постоянным ростом ее масштабов и необходимостью каким-то образом учитывать учебу за рубежом. Что же касается мобильности украинских студентов, то имеющиеся данные свидетельствуют о ее мизерности – отличия в масштабах внедрения студенческой мобильности между странами – членами ЕС и Украиной разительные. Например, по статистике представительства Еврокомиссии, за 12 лет украинцам выдано всего 100 грантов мобильности профессорско-преподавательского состава, а европейские университеты по программе Erasmus Mundus (программа образовательных обменов для стран – не членов ЕС) посетили 79 студентов. По данным же Центра А. Разумкова, анализировавшего реализацию плана действий Украина – ЕС, в программе Erasmus Mundus приняли участие: в 2004/2005 г. – шесть человек из Украины, в 2005/2006 – 24 человека. Для сравнения: из соседней Польши в европейских университетах в 2005 г. училось 8,4 тыс. студентов, в 2006-м – почти 10 тыс. чел., а с 1998-го – 42 тыс. чел. Более активна в этом смысле, по сравнению с Украиной, даже Турция, тоже не являющаяся членом ЕС. В 2005–2006 гг. 2852 студента из этой страны учились в европейских университетах и 829 европейских студентов – в турецких.

По данным центра А. Разумкова и “Юкрейниан социолоджи сервис”, европейцами себя считают от 25 до 32 % наших граждан [20]. В свою очередь, несмотря на многолетнюю декларацию евроинтеграционных устремлений, 52 % населения Украины ощущают свою принадлежность к СНГ. Только 18,7 % наших сограждан считают, что в Украине в дальнейшем будет преобладать общеевропейская культурная традиция.

Заявляя о собственных евроинтеграционных устремлениях, Украина, без сомнения, должна интегрировать в собственную образовательную систему “европейское измерение”, но вместе с тем должна на государственном уровне разработать меры по увеличению возможностей украинских студентов и преподавателей учиться и проводить исследования в европейских университетах. Нужно как можно активнее приобщаться к образовательным и культурным процессам, происходящим в ЕС. Ведь только в социокультурной сфере могут развиваться общие с Европой идеи и ценности, дающие гражданам Украины возможность почувствовать себя европейцами.

Уровень образования и науки относится к числу немногих факторов, которые могут обеспечить участие Украины в клубе развитых стран, повысить благосостояние народа. Перед образованием также возникает задача обеспечить переход Украины к новой цивилизации, основанной на демократических ценностях. Итак, образование – единственная из социальных областей, которая создает фундамент для развития экономического роста.

Список использованных источников

1. *Алексєєв Ю. М.* Думать, сіять, не ждать... Науково-популярне видання. – К.: Київський інститут “Словянський університет”, 2001. 2. *Бойко О.* Україна 1991–1995: тіні минулого чи контури майбутнього. – К., 1996. – С. 142–143. 3. *Парламентські* слухання “Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні” 13.05.2004 // Режим доступа: http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=53195&cat_id=46666 4. *Педагогічна* освіта і освіта дорослих: європейський вимір: зб. наук. пр. / АПН України; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих / Л. О. Хомич (упоряд.), Л. Ю. Султанова (упоряд.). – К.; Хмельницький, 2008. 5. *Ремественський Ю.* Болонська реформа: від любові до ненависті – 10 років // Кампус. – 2009. – № 4. – С. 30. 6. *Журавський В. С., Згуровський М. З.* Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К., 2003. 7. *Корсак К.* Міфи про Болонський процес // Дзеркало тижня. – 2005. – № 39 (567);

Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – Д.: Изд-во ДНУ, 2007. – С.487. 8. *Впровадження* Болонського процесу // http://bolonia.pl.ua/index.php option=com_content&task=view&id=27&Itemid=36 9. *Кремень В.* Болонський процес: зближення, а не уніфікація // Дзеркало тижня. – 2003. – № 48 (473). – С. 15. 10. *Борецька Н., Лапоног В.* Про статус і проблеми недержавного вищого навчального закладу // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 3. 11. *Сидоренко О.* Освітній простір вищого навчального закладу як визначальний чинник формування фахівця нового типу // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 3. – С. 42. 12. *Голубенко О.* До проблеми оновлення стандартів вищої освіти в контексті болонських реформ / О. Голубенко, Т. Морозова // Вища школа. – 2006.– № 5–6. – С. 10–19. 13. *Вища* освіта України. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2008. – С. 3. 14. *Бенедик Ю.* Стан і тенденції фінансування вищої освіти в Україні // http://naub.org.ua/?p=213 15. *Салила С.* Фінансове забезпечення вищої освіти. – Запоріжжя, 2007. 16. *Плаксий С.* Сверхэксплуатация преподавателей – главная угроза высшей школе и развитию России в XXI в. // Вестник высшей школы. – 2004. – № 3. – С. 16–22. 17. *Поляков М.* Болонський процес: зближення, а не уніфікація // Вища освіта України. – 2004. – № 2.– С. 47–50. 18. *Катр М.* Nichts wie weg! / M.Kamp, S.Wettach // Wirtschaftswoche. – Dusseldorf, 2002. – № 22. – S. 24–29. 19. *Пелагеша Н.* Erasmus: привести студентов в Европу // Зеркало недели. – 14–20 июня 2008. 20. *Кириченко И.* Можно ли научить быть гражданином? // Зеркало недели. 22–28 августа. – 2009.

Юрій Алексєєв

РЕФОРМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ І БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

У статті автор аналізує процес реформування освітньої сфери в перші роки незалежності, а також систему вищої освіти в умовах Болонської реформи.

Ключові слова: вища освіта, реформи, Болонський процес, шляхи розвитку.

Yurij Alekseev

REFORMS OF HIGHER EDUCATION AND BOLOGNA PROCESS

In the paper the author analyses the process of the educational field reforming in the first years of independence as well as the system of higher education under the Bologna process.

Key words: Higher Education, reforms, Bologna Process, the ways of development.

УДК 94 (477.8)

Володимир Окаринський

НАРИС ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ (ГАЛИЦЬКОЇ) РОК-МУЗИКИ (1960-І – ПОЧАТОК 1980-Х РР.)

Стаття є першою спробою висвітлення історичних особливостей становлення рок-музики як частини альтернативної культури (контркультури) в Західному регіоні України протягом 1960-х – початку 1980-х рр.

Ключові слова: біґ-біт, ритм-н-блюз, рок-н-рол, рок-музика, рок-група, контркультура, субкультура.

Новітня Україна перебуває у процесі нового націотворення і модернізації. Однак, у культурній сфері офіційне суспільство, спрофановане масовістю, і її псевдокультурними виявами, як маскульт, поп ("попса" у її пострадянському розумінні), кіч, "шароварщина" (сучасний варіант – "шарварщина"), "совок", "блатняк", комплекс меншовартості, не помічає тих явищ, які дозволяють йому оздоровитися, вичавити з себе засилля ерзацу. Одним з таких явищ, які започаткували оновлення суспільства на альтернативних засадах, була рок-музика і рок-культура, як частина широкої контркультури. Її вибух у різні періоди сприяв оздоровленню і модернізації українського суспільства, а наприкінці 1980-х – на початку 1990-х немало спричинився до зламу "совкової" свідомості громадян і здобуття Україною державної незалежності та демократії. Тому творцями незалежності України, поряд із політиками і суспільними активістами, були й В. Морозов, С. Кузьминський з "Братами Гадюкінами", Віка Врадій, "Кому Вниз" та інші, менш відомі. На жаль, рок-музика була штучно витіснена на маргінес сучасного українського суспільства, а її великий культурний суспільний феномен та роль у новітній історії України забуті або применшені. Натомість, на Заході, незважаючи на попереднє неприйняття суспільством молодіжної контркультури (андеґраунду), вона згодом була визнана невід'ємною органічною частиною культури. Саме український за духом рок-н-рол зароджувався головно у Галичині – на перехресті між Заходом і Сходом Европи. Тут першість, передовсім, належить галицькій столиці – Львову. Головні ідеї і віяння української рок-музики поширювалися напередодні і в перші роки незалежності України у всі її реґіони не лише з Києва, а й, більшою мірою, із Західної України.

Єдине історичне дослідження, що стосується розвитку біґ-біту в західному реґіоні – це стаття доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича П. П. Брицького про Левка Дутковського і групу "Смерічка", що в контексті нашого дослідження має компаративну цінність [2]. Автор був також свідком тих подій як директор школи інтернату у м. Вижниця, звідки й походить "Смерічка". Загалом же, про історію рок-н-ролу в Західній Україні як культурного (чи радше контркультурного) явища маємо в літературі тільки уривчасті відомості. Відомі нариси історії рок-музики в СРСР А. Троїцького, та інших мало згадують про Україну, а про Західну Україну – взагалі нічого. Щоправда, загальний контекст епохи в цих працях правильний. Природно, що зі столиці СРСР Москви чи з Ленінграду погано "видно" провінцію, а Україна з другої половини 60-х аж до кінця 80-х XX ст. вважалася заповідником ("брежнєвського") "застою". З погляду столичних "неформалів", які й писали перші історії рок-музики в СРСР, Західна Україна вважалася надто маргіналізованою, а явище контркультури, і рок-культури зокрема, було з їх точки зору, для неї "чужим". Тому не дивно, що для них справжнім одкровенням, на рівні з культурним шоком, був вибух стьоб-року кінця 1980-х – початку 1990-х у виконанні львівських "Братів Гадюкіних" і їх послідовників. Таке перекручене уявлення нехарактерне для тих, хто обізнаний з історією молодіжних альтернативних рухів

(субкультур) в СРСР, і в Україні зокрема. Так, Львів 1970-х – поч. 1980-х був одною з столиць хіпі (хіппі, гіпі) у всьому СРСР, поряд з Москвою, "Пітером" і Прибалтикою, а рок-музика була необхідним атрибутом цього руху. До того ж, явище синтезу народної сміхової культури, помноженої на соціальну сатиру, із рок-музикою знаходимо в західних областях УРСР ще з 70-х років (якщо не з 60-х), що ми покажемо у цій статті на конкретних прикладах.

Більше про рок в Україні написав відомий український рок-журналіст і музичний критик Олександр Євтушенко. Найбільш повним нарисом рок-музики є його праця, претензійно названа "українською рок-антологією" "Легенди химерного краю" (Київ, 2004). Але в ній не надто багато уваги присвячено західноукраїнській рок-музиці. За винятком, загального контексту – короткі і неповні нариси про львівський та івано-франківський (це вже чомусь 1990-ті рр.) рок-н-рол. Про інші західноукраїнські міста (зокрема, Тернопіль) немає майже нічого. Мабуть автор мав про них замало інформації. Окремі нариси в цій книжці присвячено виконавцям: "Брати Гадюкіни", "999", Віка (Вікторія Врадій), "Брати блюзу", "Плач Єремії", "Мертвий Півень" та "Скрябін" [5]. Інша праця, упорядкована О. М. Євтушенком спільно з Л. І. Брюховецькою – збірка газетно-журнальних публікацій "Зірки "Червоної Рути"", що присвячена виконавцям-переможцям цього історичного фестивалю упродовж 1989–1993 рр. (а це ті ж, вищенаведені виконавці). Книжка також містить відомості і про акустичну авторську музику ("бардівську" пісню), яку частково теж можна розглядати в контексті рок-музики (наприклад, Віктора Морозова) [6]. Цінне гасло-статтю "Украина: рок-музыка" в довіднику, укладеному А. Троїцьким, "Рок-музыка в СССР…" написав відомий київський рок-, джаз- і класичний музикант та знавець музики, ведучий і музичний критик Кирило Стеценко [23, с. 338–345]. Сама ж перша радянська рок-енциклопедія в цілому, дає контекст розвитку історії української рок-музики.

Найбільше впорядкованої інформації щодо західноукраїнського рок-н-ролу, власне львівського, містить чергова "рок-енциклопедія" (щоправда, надто мала обсягом для енциклопедії) "Львівський Рок 1962–2002" (2003) колишнього президента Львівського рок-клубу Ю. Перетятка. Вона охоплює період від зародження "рокового" руху до початку 2002 р. Автор "придумав, створив і зверстав" цю збірку за участю: С. Маковецького, "вуйків", Г. Пантеля та інших, долучив фото з секретних архівів МК ВЛКСМ, КДБ, приватних колекцій та акцій рок-клубу, відомого фотожурналіста М. Дашковича, В. Лісаковського тощо [19]. На жаль, через малий наклад, недоступна для нас в повному обсязі мемуарно-довідкова збірка, упорядкована тим же Ю. Перетятком, "Львівський рок: півстоліття боротьби" (2007). В ній ідеться про події у житті львівського музичного андеґраунду 1960–1990-х рр., також міститься максимально повна інформація про понад 150 діючих і вже неіснуючих музичних рок-колективів міста Львова. В збірці опубліковано понад 100 фотографій [20]. Найбільш докладні і цінні відомості про рок-групу "Вуйки́" ("Супер-Вуйки") (Львів, 1975–1981) були зібрані тим же львівським рок-знавцем Ю. Перетятком за участю колишніх учасників групи та інших: С. Маковецького, А. Тихого, І. С., Д. К., С. Н., В. М., (є підстави припустити, що за цими ініціалами приховано імена І. Семенова-"Ілька Лемка", Д. Кузовкіна, В. Михалика – *В. О.*) [17; 18], а також самим колишнім лідером цього рок-гурту Іллею Семеновим ("Ільком Лемком") у книжці "Львів понад усе". Остання містить інформацію і про рок 60-х років [11]. Цінні уточнення містять різні інтерв'ю патріарха руху хіпі (гіпі) у Львові Олега "Аліка" Олісевича [32]. Публікації, присвячені життю і творчості окремих рок-груп, належать журналістам реґіональних та місцевих ЗМІ, як наприклад стаття про рок-гурт "Гуцули" з Косова Аліси Мудрицької у Косівській районній газеті "Гуцульський край" [15]. Чимало інформації, що в більшій чи меншій мірі містить матеріал з історії української рок-музики, містять газетні і журнальні публікації періоду "перебудови" і здобуття та перших років незалежності "України". Приклад якісної публікації такого типу – стаття І. Малковича про В. Морозова в часописі "Україна" [12].

Значний обшир інформації про історію західноукраїнської рок-музики “розкидано” в мережі Інтернет. Найбільш цінну інформацію, у вигляді гасел, присвячених окремим рок-гуртам України, містить інтернет-ресурс “КМ Студія: Нова Черемшина” (http://kmstudio.com.ua). Автором гасел є web-майстер цього сайту Євген Ковальський – “Zetas”. Дані на сайті поповнюються за рахунок інформації, присланої самими рок-музикантами, однак є далеко не повними [30]. Цінну, щоправда нецілісну і невпорядковану інформацію, як фото, інтерв’ю, статті в пресі, містять сайти окремих виконавців, як наприклад рок-групи “Гуцули” (яка відновила своє існування у 2008 р.), В. Морозова та ін.

Учасники рок-н-рольного руху самі практично нічого не писали, а він практично не документувався, оскільки був частиною альтернативи щодо офіційної радянської культури, яка в кращому випадку толерувала вихолощений варіант “року”, у вигляді т.зв. вокально-інструментальних ансамблів або “ВІА” при філармоніях. Тому найцінніші відомості можна почерпнути з пізніших інтерв’ю рок-музикантів. В першу чергу слід згадати одного з основоположників рок-н-ролу на початку 1960-х рр. у Львові Юрія Шаріфова, який був відомий і в джазі, естраді, а зараз надалі розвиває джаз, рок і експериментальну електронну музику (зокрема, інтерв’ю у “Львівській газеті”, 20.08.2003) [31]. В пресі можна знайти й інтерв’ю з В. Морозовим, О. Балабаном, М. Мануляком тощо [10; 25; 16]. Деякі факти можна дізнатися із усного спілкування з живими сучасниками тієї епохи. Так, цінну інформацію разом із унікальними фотографіями надіслав авторові цієї статті електронною поштою Віктор Морозов [7].

Цінним історичним джерелом досліджуваного періоду є деякі артефакти, як старі диски-грамплатівки (вінілові і т.зв. гнучкі), конверти до них, бобінні і касетні записи, які, переважно в невисокій якості, переводяться в електронний цифровий формат (наприклад, раритетні записи “Арніки”, “Гуцулів”), а також фотографії, саморобні оголошення й афіші, предмети одягу, інструменти тощо. Щоправда останніх з тих джерел збереглося обмаль, а значна частина груп не мала за час свого існування жодного запису, в т. ч. славнозвісні “Вуйки” зі Львова. Цікаву документальну інформацію про рок-музику часом містять художні тексти, побудовані на мемуарній основі, як іронічний “журналістський роман” Альбія Шудрі “Албі Бек”, що зокрема оповідає про рок-музику в Косові на Івано-Франківщині (розділ “Рок-н-ролл”) [29]. Цінними джерелами можуть бути також інші художні тексти – зокрема слова пісень рок-гуртів.

Отже, не будемо пояснювати що таке рок-н-рол чи рок-музика (загальноприйнята в СРСР на поч. 1960-х рр. назва – “біґ-біт”), інші історичні назви “ритм-н-блюз” (ритм-енд-блюз) тощо. Зацікавлені знайдуть багато відомостей у спеціалізованій літературі. Зазначимо тільки, що цей стиль зародився як сплав американського джазу і його різних течій (зокрема, танцювальних), блюзу, духовної пісні (ґоспел), народної пісенної культури американського і низки європейських народів. З часом із первісного рок-н-ролу за участю різних музичних стилів і жанрів витворилися нові стилі: фанк, джаз-, фольк-, психоделік-, арт-, хард-прогресивний (проґ-) і панк-рок, нью-вейв (“нова хвиля”) тощо, а рок збагатив загальну світову музичну культуру, зокрема витворився жанр рок-опери. Всі вище перелічені стилі були присутні й в українській рок-музиці розглядуваного періоду. Рок-культура вийшла за межі суто музики і відобразилася в молодіжних течіях, соціальних рухах, дизайні одягу, кінематографі тощо.

Рок-музику почали грати у Львові на початку 1960-х років. Таким чином, це ранній період існування рок-музики, яка зародилася у США в 50-х роках. На початку 60-х рок-н-рол тільки поширювався у Європі. Таке доволі раннє проникнення рок-н-ролу в Західну Україну стало можливе через деяке загальне послаблення радянського тоталітаризму із його антизахідною риторикою і боротьбою з космополітизмом та “преклонінням” молоді перед капіталістичним Заходом, а також через близькість цього реґіону України до західного кордону і зарубіжних країн т.зв. соціалістичного табору. Через них відбувалася ретрансляція американської й англійської рок-музики. Крім “ворожих” радіо-голосів Бі-Бі-Сі чи “Голосу Америки”, існували ще радіостанції Польщі, Румунії, Чехословаччини, які “крутили” рок-

музику. Школяр з Кременця Віктор Морозов слухав у 1960-х рок-н-роли по “Radio Luxemburg” [7; 25]. Пізніше, уже у 1970-х, слухали радіо “Голос Америки”, яка двічі на тиждень (по вівторках і четвергах) транслювала передачу про поп-музику. Тоді вже музику записували на бобіни і на аудіо-касети, а назви творів записували на слух. Наприкінці 70 – початку 80-х новини про поп- і рок-музику у гуцульському Косові регулярно слухали з мюнхенської радіостанції “Европа Лібера” на румунській мові, а з офіційних радянських видань інколи повідомляв журнал “Ровесник” [29]. Потім диски із рок-музикою почали пересилати у посилках (як ще, наприклад, джинси) від родичів із закордону. Ними підпільно торгували т.зв. спекулянти-“фарцовщики” та студенти-іноземці, що вчилися в УРСР. Для того, щоб купити новий ліцензійний вініловий диск, треба було викласти навіть і 60 рублів, що було дуже дорого. Аби заробити такі суми, молоді меломани, головно студенти, вночі розвантажували на вокзалі вагони або “підробляли” на будовах [11, с. 144].

Вплив на формування біт/рок-музики на початку 1960-х і в пізніші роки відігравали джаз, з якого уже зняли заборону, і “легка” музика на основі джазу. Так, у 1960 р. у Львові молодим медиком Ігорем Хомою було засновано джазовий оркестр “Ритм”, згодом відомий як “Медікус”, в якому зокрема грали відомий згодом по виступах в “Арніці” трубач Володимир Кіт та барабанщик того ж гурту Іван Господарець [13]. Іншим відомим колективом, який на основі джазу і похідних стилів творив тогочасну українську поп-музику, був ансамбль тоді молодого, а зараз славетного композитора Мирослава Скорика “Веселі скрипки”, заснований у 1963 р. в Львові. Джазменом-мультиінструменталістом був засновник і керівник ВІА “Ватра” Михайло Мануляк.

У своїх інтерв’ю львівський музикант і знавець музики Юрій Шаріфов казав: “Я був присутній при народженні того, що тепер називають рок-музикою. Але тоді навіть терміну такого не було. Перші роки цю музику називали біг-біт, і в зарубіжній пресі тих років слово “рок” було відсутнє. “Рок-н-рол” – так, але то інша категорія. А багато років потому біг-біт заднім числом назвали “рок-музикою”. Міф про те, що рок-музику придумали “Beatles” – невірний (...) Ритм-н-блюз, який співали негри, теж був тією музикою, яку потім стали називати роком. Все це виникало у мене на очах, а не прочитане у книжках – я це пережив”. “Ми починали ще з добітлівської музики – “Шедоуз” (“The Shadows” – *прим. В. О.*) наприклад, які акомпанували Кліффу Річарду” (піонер британського рок-н-ролу – *прим. В. О.*), “здебільшого копіювали відомі речі, грали музику, яку тепер називають “добітлзівським” періодом: Swinging Blue Jeans, Ventures, Лес Пол...” [31]. Мабуть назва “біґ-біт” (англ. Big beat – сильний ритм) походить від стилю біт-музики, що зародився наприкінці 1950-х – в ранніх 1960-х у Британії, інші назви “мерсі-біт” (англ. merseybeat) для груп з Ліверпуля і “брамбіт” (англ. Brumbeat) для груп з Бірмінгема. Біґ-бітові твори характеризувалися домінуючою чистою мелодійною лінією гітари, простими текстами, високим гармонійним вокалом, як правило швидким ритмом. Як відзначив Ю. Шаріфов, між рок-н-ролом та біґ-бітом є чимала різниця: біґ-біт характеризує сильний звук басу та барабанів, натомість у рок-н-ролі ударного фундаменту традиційно немає [31]. Ця музика була сплавом американського рок-н-ролу 50-х із стилями ду-воп, скіффл, ритм-н-блюз і соул.

У сусідній Польщі перша біґ-бітова група була заснована ще 1959 р. Отже, до Львова, рок-н-рол “дійшов” через кілька років. Дослідник історії Львова І. Лемко вважає, що чи не перша професійна біґ-біт група у Львові під керівництвом Юрія Шаріфова з’явилася близько 1965 року. Вона грала на танцях у клубі заводу “Львівприлад” (потім “Енерго”) [11, с. 123]. Згаданий вище музичний критик О. Євтушенко вважає, що рок-н-рол у Львові почали грати близько 1963 року [5, с. 22]. Натомість, дослідник львівської рок-музики Ю. Перетятко вважає, що вона зародилася у Львові ще 1962 року, коли перша група почала грати на танцях у згаданому вище клубі [19]. А у 1963–1964 роках група, учасником якої був Ю. Шаріфов, уперше витіснила з клубу естрадний оркестр. Колектив Ю. Шаріфова першим в Україні, а може й у СРСР грав на вечірках на електричних гітарах професійно [31]. Показово, що з усього СРСР швидше (у 1961 р.) рок-група була утворена в “прозахідній” Латвії.

Зацікавлення львівських музикантів рок-н-ролом або біґ-бітом було природним. На той час панували музика і спів з оркестром, а біґ-біт виконувався групою в малому складі, що досягалося електричними інструментами з підсилювачами. За браком доступу до електричних інструментів та апаратури, їх майстрували вручну. Ю. Шаріфов згадує, що свій перший синтезатор він зробив ще у школі з клавіатури від акордеона. Також він змайстрував одну з перших електрогітар [31]. Віктор Морозов, як і подібні до нього однолітки, свою першу електрогітару зробив самотужки у Кременці, звідки він родом. Кременецькі школярі, адепти рок-н-ролу, близько 1965 року власноручно тесали сокирами з дерева гітари, а звукознімачі "по-хуліганськи" видирали "з потрохами" зі слухавок вуличних телефонів-автоматів. Потім з такою "самопальною" гітарою Віктор поїхав вступати у Львівський університет, де й створив уже свої власні біґ-бітові групи [7; 25]. Згодом з'явилися самодіяльні майстри, які виготовляли апаратуру та інструменти для музикантів. Можливість грати на спеціально закупленій за кордоном апаратурі пізніше отримали офіційні ВІА.

Чи не найбільш професійною біґ-біт групою 60-х у Львові Ілля "Лемко" Семенов називає "Лиси" під керуванням Чугунова. Вони зорганізувалися у студентських гуртожитках політехніки на вул. Чистій, потім – як і група Ю. Шаріфова – перебралися в клуб будівельників "Газ". "Лиси" одні з перших у Львові почали грати власні пісні [11, с. 124]. Сама назва "Лиси", у множині, нагадує назви аналогічних західних біґ-бітових і ритм-н-блюзових гуртів: "The Shadows", "The Searchers", "The Hollies", "The Kinks", "The Troggs", "The Animals", "The Yardbirds" чи загальновідомі "The Beatles".

Серед піонерів біґ-біт/рок-музики у Львові того часу були Володимир Боярський, Юрій Павлов, славетний Борис Пивоваров, Євген Струц та інші. Характерною ознакою львівських музикантів усіх років, починаючи з ранніх 60-х, була висока виконавська майстерність і технічний рівень, витонченість, віртуозність виконання. Так, у Львові починав грати відомий як найвидатніший гітарист СРСР, якого Бі-Бі-Сі назвало "радянським Еріком Клептоном", Борис Пивоваров. Він по 12–14 годин вдома вправлявся у грі на гітарі і, як подейкували, навіть у туалет ходив із нею [31; 11, с. 124]. Згодом він був відомий по виступах з найстарішим у СРСР джазовим оркестром О. Лундстрема. Бас-гітарист Юрій Павлов досі виступає, тепер у складі джазового "Тендер-блюзу" (Львів). Євген Струц брав участь у записі першої в СРСР рок-платівки у складі тульського "Электрона" [31].

Ряд груп, які грали біґ-біт на танцях, не мали своєї назви – тоді ще не існувало такої традиції. Наприклад, наприкінці 60-х виникло рок-тріо, в якому гітаристом був тепер всесвітньовідомий альтист Юрій Башмет, на барабанах грав Ігор Сулига (зараз грає у теж знаменитому камерному оркестрі В. Співакова "Віртуози Москви"), а на басу все той же Ю. Шаріфов. Грали дуже професійну музику – Джимі Хендрікса, Еріка Клептона і "Cream", "Led Zeppelin", і її виконували на танцях. Музику високого ґатунку, а заразом і добрі зразки для початкуючих музикантів діставали у магнітофонних записах. Згодом, коли з'явилася абревіатура "ВІА" (вокально-інструментальний ансамбль), група Ю. Шаріфова, що грала на знаменитих танцях у "Газі", стали називати ВІА Львівського радіо і телебачення. Завдяки цьому й збереглося чимало її записів [31].

Крім згаданих груп В. Морозов виділяє ще одну, котра називалася, як він пригадує, "Берлін бубіс" ("Berlin Bubis"), тобто "Берлінські хлопці" (або коханці чи жовтороті). Обрана назва, на нашу думку, наштовхує на аналогію із назвою британської рок-групи того часу "The Yardbirds" (з англ. – новобранці, "салаги", пташенята). "Berlin Bubis" утворили німці, студенти одного або кількох львівських інститутів. Як не дивно, саме вони, німці, зробили першу біґ-бітову обробку української народної пісні – "Ти ж мене підманула". Ця версія, почута під час їхнього виступу, й підштовхнула В. Морозова до створення власних біґ-бітових обробок народних пісень, які він і виконував із "Quo Vadis?" і "Арнікою", як скажімо, "Як я спала на сені" та інші [7].

На жаль, мало відомо про існування перших біґ-бітових груп у інших містах західної України. Віктор Морозов згадує про свою першу групу, яка існувала в Кременці (Тернопільська обл.) приблизно між 1965–1968 рр. і складалася з чотирьох патлатих

школярів: “Перший наш виступ був на якомусь шкільному вечорі, де ми шокували викладачів і потішили однокласників піснею “Wild Thing” англійської групи “The Troggs”. Я тоді ще навіть не знав, як правильно строїти гітару, тому вигадав власний “мажорний” стрій, коли, притискаючи струни на ладу одним пальцем (так зване “баре”), можна було видобувати з гітари мажорний акорд. З іншими акордами виникала проблема, тому пісня “Wild Thing” виявилася для мене справжнісінькою знахідкою, адже там було тільки три акорди і всі мажорні! Перша моя рок-група була укомплектована чотирма гітаристами, котрі всі старанно притискали струни одним пальцем”. Це були Віктор Морозов, Віктор Живолунов, Валентин Осіпов та Ігор Метельський (двоє останніх уже покійні). Спочатку ця група була безіменна, але пізніше, коли почали грати на танцях у місцевому будинку культури, В. Морозов придумав назву “Quo Vadis?”, якою пізніше назвав також першу свою львівську рок-групу [7; 25].

Наприкінці 1960-х – початку 1970-х років у Львові спостерігається бурхливий розвиток, бум біґ-біту і загалом рок-музики. На початку 70-х років кількість якісних виконавців і груп ще збільшилася, що дозволило окремим з них здобути всеукраїнську, і навіть всесоюзну популярність. На думку багатьох, безумовно кращою львівською рок-групою того часу був “Ореол”, що з початку 70-х років в грав у БК будівельників із її славетним лідером-гітаристом Олександром Балабаном [30].

На думку інших, кращою була “Арніка”, утворена на початку 1972 року після злиття біґ-бітового ансамблю “Еврика” (керівник Юрій Варум) при обласному аптекоуправлінні і гурту Львівського фізико-механічного інституту “Quo Vadis?”. Останній гурт, хоч і аматорський, був переможцем фестивалю “Львівська весна” 1971 р., але об’єднався із більш професійною “Еврикою”, яка на цьому фестивалі виступила невдало. До складу “Quo Vadis?” у 1970–1971 рр. входили: Віктор Морозов (вокал, гітара), Віктор Канаєв (вокал, гітара), Олександр Макаров (вокал, бас-гітара), Віталій Басенко (гітара), Віталій Благовещенський (барабани). У складі “Еврики”, крім Ю. Варума, грали відомі згодом у “Арніці” І. Господарець, І. Гунько, В. Кіт і О. Дутко. Назва групи “Арніка” з’явилася напередодні зонального відбору всесоюзного конкурсу в Чернівцях “Алло, ми шукаємо таланти!” як лікарняна квітка, що відповідало приналежності гурту до аптекоуправління. Крім того, ця назва, запропонована працівником аптекоуправління Володимиром Зінихою, сподобалася молодим музикантам ще й тому, що мала в народі доволі еротичну назву “кріпкостій”, тобто була природним афродизіяком для хлопців, а ще й використовувалася дівчатами для запобігання вагітності [7].

Група «Арніка», 1972 рік: В. Кіт, Б. Заяць, В. Морозов, О. Дутко, І. Гунько, І. Господарець. Фото з особистого архіву Віктора Морозова.

До першого складу “Арніки” (1972 рік) входили Віктор Морозов, Віктор Канаєв, Мирослав Цюпак (усі – вокал, гітара), вокалісти Володимир Васильєв, Ольга Щербакова і Мирослава Ворко, Ігор Гунько (бас-гітара), Іван Господарець (барабани), Орест Дутко (клавішні), Володимир Кіт (труба), Богдан Заяць (тромбон). Художній керівник – В. Васильєв, музичний керівник – В. Кіт. Пізніше, у 1974–1975 роках, з “Арніки” відійшли Канаєв, Цюпак, Щербакова, Ворко, Дутко і Кіт, натомість прийшли Володимир Копоть (труба), Вікторія Врадій (клавіші, вокал – згодом тільки вокал), Валентин Нестеренко (соло-гітара), Валерій “Перець” Галиця (клавішні). Музичним керівником після відходу В. Кота став Віктор Морозов [7].

Знаковою і леґендарною фігурою для всієї української рок-музики була і є Вікторія Врадій, яка розпочинала свою музичну кар’єру із “Арніки”, а наприкінці 1980-х прославилася як “Сестричка Віка” чи просто “Віка”. Віктор Морозов розповідає про історію появи В. Врадій у “Арніці”: “Наш ансамбль “Арніка” був суперпопулярним. То був ’73 чи

’74 рік. Ми якраз на танцях грали в клубі міліції. До нас неможливо було потрапити. Квитки коштували 10 копійок, їх перепродували по 10 карбованців. І її привели: “Ось дівчина, що гарно співає”. А вона тоді була трохи груба (товстенька). Ми дивимося: “Не випадає якось, ми такі кумири народу, ідоли. А вона не має рокового вигляду”. Але послухали. Дійсно, дуже гарний голос. Вона ще свою пісню награла у стилі Джоан Баез, англійською мовою. Потім, до речі, я написав на цю пісню вже український текст. І ми її навіть на плиті випустили (...) А тоді ми соромилися цієї співачки. І посадили за органчик, “Іоніку”, щоб ніхто її не бачив. Так вона в нас починала співати. А потім виросла у знамениту рок-зірку. Це був перший юний талант, який я помітив” [25].

Пануючим стилем у львівській і загалом українській рок-музиці 70-х став, на зміну біґ-біту, джаз-рок a-la “Chicago” і “Blood, Sweat & Tears”, а також блюз- і арт-рок. Саме в стилі джаз-року головно продовжувала розвиватися “Арніка” з сильною духовою секцією, а також гурти “Мандри” (заснований у 1970 р., відновлений у 2000-х як “The Mandry”), “Лабіринт” Ю. Варума, частково “Ватра” (1971 р.) М. Мануляка та інші. Це були групи з великими інструментальними складами. Натомість, тріо О. Балабана “Ореол” грало на танцях у центрі Львова довгі імпровізаційні композиції, співзвучні леґендарним блюз-роковим “Cream” і “Grand Funk Railroad” [23, с. 344]. Загалом, в період розквіту “Арніки” і її концертів у клубі міліції, група теж виконувала багато західної, переважно британської, музики: “Led Zeppelin”, “Deep Purple”, “Sweat” [7].

Першою джаз- і арт-роковою сюїтою в СРСР, що вийшла на вініловому диску-гіганті Всесоюзної фірми грамзапису “Мелодія”, була композиція Віктора Морозова “Весна”, записана “Арнікою” у 1972 році. Крім того, у цій пісні, і частково у інших творах, можна прослідкувати стилі: арт-рок, психоделік-рок, прогресивний рок і фолк-джаз-рок [3]. У стилі фолк-рокової і психоделічної балади лунали пісні вокалістки і клавішниці “Арніки” Вікторії Врадій “Колискова” і “Прощай”.

Джаз-рокове і фолк-джаз-рокове звучання мав заснований у 1971 році Михайлом Мануляком при Львівській філармонії один з перших українських вокально-інструментальних ансамблів “Ватра”. Репертуар ансамблю складався майже виключно з авторських україномовних пісень та джаз-рокових обробок українських народних пісень. У першій програмі були пісні В. Івасюка, Б. Янівського, Р. Братуня [14], Е. Шика, А. Кос-Анатольського і навіть Г. Чубая (“Осіннє небо”) [21]. Основа репертуару ансамблю належала авторству її керівника Михайла Мануляка. У джаз-роковому ключі звучали відомі “Танець жаги”, “Ватровий дим” на слова І. Калинця (цей твір і дав назву групі), обробка народної пісні “Ой чий то кінь стоїть” та інші [16].

Однак, після звинувачення у націоналізмі і усунення у тому ж році М. Мануляка і після наступного керівника Богдана Кудли, “Ватра” поступово перетворилася на стандартний філармонійний ВІА. Першу “Ватру” характеризував великий склад музикантів і співаків: М. Мануляк, А. Ольшанський, В. Тимонін, Б. Олеарник, І. Кінаш, Ю. Дейнега, С. Петросян, Дмитро Гудим’як (цимбали), Л. Аргатюк, В. Зварикін, вокалісти – Валентина Маркова, Світлана Родіонова, Валерій Дусанюк (Дусенюк?), Роман Бревко, Людмила Красота, а також танцівники – Людмила Орловська, Олег Мельник і артист “оригінального жанру” М. Чабан (Чебан) [16; 21].

Період 1970–1972 років у всьому СРСР вважався періодом найбільшого розвитку рок-музики. Відносно сприятливим був і початковий період 60-х років, коли біґ-біт ще “не помічали” офіціоз і владні органи, і не було ще “кастрованого” філармонійного псевдо-року зразка ВІА. Влада мусіла враховувати й популярність рок-н-ролу серед молоді. Лідер “Ореолу” Олександр Балабан зазначає: “…“Ореол”…гурт, який наперекір комсомолу грав сучасну музику. Між іншим, тоді нам комсомол методично заважав працювати, проте якось зрозумів, що краще під нас “підлізти”... Бо вдячних слухачів нам направду не бракувало, тобто нас любили, отож комсомол змінив свою думку про те, чи потрібні такі музиканти, як ми” [10].

Однак, в Україні ситуація різко погіршилася із усуненням з посади Першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста у 1972 р. В культурному житті республіки настало різке похолодання, коли боротьба з "українським буржуазним націоналізмом" відбивалася й на долі музикантів. А друга велика хвиля репресій щодо дисидентів своїм краєм зачепила і рок-музику. До переліку заборонених на радіо і телебаченні потрапили поети Олександр Олесь, Богдан-Ігор Антонич, В. Симоненко та інші. Не приймались власні тексти учасників ВІА і молодих поетів – не членів спілки радянських письменників. "Національні пуритани" зі Спілки композиторів домоглися заборони записувати й транслювати народні пісні в обробках рок-гуртів і ВІА. Редакції телебачення і радіо отримали вказівку не пускати в ефір нічого, що має присмак року. Аргументом, подекуди діючим й до сьогодні, відмови допускати в ефір будь-які нові віяння поп-музики був "непрофесіоналізм". Такі заходи досягли цілі: вимирання української рок-музики стало справою часу. В ті роки в Україні не було приватних студій для якісного звукозапису рок-музики, не було й рок-клубів та інших об'єднавчих структур. Єдиним шляхом до визнання залишалися безкоштовні концерти у "вузах" і будинках культури на околицях міст [23, с. 342].

Окремі переслідування рок-музики, зокрема рок-обробок фольклору спостерігалися й раніше. Заборон зазнавали окремі твори, які вважалися ідейно-хибними і націоналістичними. До переліку таких зокрема потрапили пісні у виконанні "Арніки", львівських "Мандрів" тощо. Так, у 1972 р. на Всесоюзному телеконкурсі "Алло, мы ищем таланты!" "Арніка" дебютувала і одразу ж стала його лауреатом. Вертаючись з Москви, музиканти сподівалися вдома на захоплену зустріч, натомість отримали наказ про негайне розформування колективу. У пісні-лауреаті "Чорна рілля ізорана", українській народній, як стверджував Іван Франко, пісні XIV століття, чиновники львівської "культури" знайшли шкідливі націоналістичні відгомони. Гурт врятувала завідувачка аптекоуправління Віра Миколаївна Васильєва. Вона вишукувала по бібліотеках збірки народних пісень, показувала їх чиновникам, брала музик на поруки. Приміром, Віктора Морозова влаштувала до себе вантажником і таким чином врятувала його від виключення з комсомолу. Крім того, Віктора, за один семестр до закінчення навчання на англійській філології, було відраховано Львівського університету, разом із його другом Олегом Лишегою (тепер відомий український поет) – їх твори були надруковані в рукописному самвидавному літературному журналі "Скриня" [12; 23, с. 345].

А в пісні В. Морозова "Метелик" на слова Михайла Саченка, яку виконувала львівська група "Мандри" (тепер "The Mandry"), "знайшли" еротичний підтекст (у інших творах, де він справді був, його не помітили). Пісню заборонили грати гурту з ініціативи самого першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. Молодіжний шляґер став опальним і мало не "дисидентським". Цікаво, що автора заборона не торкнулася, але за виконання "Метелика" постраждав вокаліст "Мандрів" Орест Жукевич [22; 26].

У 1971 р. майже по цілому Радянському Союзу пройшли тріумфальні гастролі львівської "Ватри" (зокрема, на Закавказзі група виступала по місяцю в кожній столиці), коли м.ін. навіть виконувалася пісня "Гей, ви стрільці січовії" [21]. Після гастролей КДБ звернув пильну увагу на особу Михайла Мануляка як небезпечного для режиму. Його намагалися змусити відійти від репертуарної політики, яка модернізувала тогочасну українську естрадну музику. Мануляк був непоступливим і, після того, як він відмовився співпрацювати з органами і йти на поступки, його усунули від керівництва "Ватри" та звільнили з філармонії. На захист М. Мануляка з відкритим листом виступила львівська інтелектуальна еліта. Серед тих, хто підписав лист, були Ігор та Ірина Калинці, Стефанія Шабатура, Модест Новицький та інші. Однак, більшість "підписантів" на той час уже перебували під слідством КДБ як "буржуазні націоналісти" і невдовзі поповнили лави політв'язнів [14]. Сам Михайло Мануляк в інтерв'ю дещо по-іншому інтерпретував цю ситуацію: "Йшов 1971 рік. Саме розпочалися хвилі репресій. Вже під час виступів у Львові відчув, що над "Ватрою" збираються хмари. Саме заарештували Ірину Калинець, "на черзі" були десятки людей, серед яких – чимало моїх друзів. Мені запропонували припинити з

ними будь-яке спілкування, зокрема, зректися Ігоря Калинця, з яким ми приятелювали. Я на таке погодитися не міг, отже і моя доля була вирішена. Через 8 місяців після заснування "Ватри" мене було усунено від керівництва. Не допоміг навіть компроміс: замість Калинця автором слів у програмі я записував себе, а замість прізвища Чубай писав "Чубаєнко"; звісно з дозволу поетів" [16]. Отже, Михайло Мануляк потрапив під жорстке переслідування КДБ і був змушений на роки відійти від активної композиторської та виконавської діяльності, його навіть не впускали в приміщення філармонії. На першій платівці "Ватри" були записані пісні в його авторській обробці без зазначення авторства. А пісні, створені ним із І. Калинцем, невдовзі були стерті з магнітних стрічок на Львівському радіо під особистим наглядом компартійного чиновника Яремчука [16].

Отже, 1971–1972 роки, хоч і були роками злету, української рок-музики, одночасно стали також періодом її активного переслідування. Воно було частиною хвилі репресій проти інакодумства і української культури радянськими карально-репресивними органами та залежними від них керівними органами "культури".

Щоб отримати легальний статус і таким чином позбутися можливих переслідувань окремі рок-групи намагалися отримати філармонійний, отже – офіційний, статус. Юрій Шаріфов згадує: "ВІА виникли тоді, коли групи почали приймати на роботу у філармонії. Це було суто номенклатурне означення, радше для бухгалтерії – учасник вокально-інструментального ансамблю і грав, і співав, і отримував, відповідно, більше, аніж простий інструменталіст. Тому, як не парадоксально, навіть суто інструментальні колективи часто називали ВІА" [31]. Однак, платнею за такий статус було обмеження свободи творчості. Репертуар "вокально-інструментальних ансамблів" мав на 80 % складатися з творів членів спілки композиторів, які мали дуже віддалене відношення до рок-н-ролу. Щоб зменшити шкідливість цього положення і не грати пісень радянських композиторів, музиканти включали у свій репертуар інструментальні версії закордонних рок-творів, а також рок-обробки народних пісень. Саме тому, популярним серед таких колективів був стиль джаз-рок і частково – арт-рок.

Крім вищеназваних біґ-бітових і вокально-інструментальних ансамблів, рок-музику більшою чи меншою мірою виконували у 70-х – на поч. 80-х такі львівські колективи: "Електрон", де до 1977 р. грав Юрій Шаріфов, "Прометей" (поч. 70-х, керівник. Ярослав Виджак), "Львів'яни" (1970-ті, у 80-х там співала майбутня рок-співачка Наталка Самсонова), "Вікторія" (1970-ті), "Бліки", "Фрегат", "ВІА Ровесник", "Водограй" (у 1980-х у групі починав майбутній рокер 15-річний Олег "Білий" Шевченко) [23, с. 345; 30].

Доволі вдало синтезувала український фолк із біґ-бітом відома група "Опришки" (Івано-Франківськ) під керівництвом Руслана Іщука, що виникла як студентська при педінституті, а з 1970 р., після відкриття на Яблуницькому перевалі ресторану "Беркут", грала там. У складі гурту крім Р. Іщука грали: Роман Кузьменко, Валерій Ліщук, Ернест Сайлер, Микола Соя, Борис Данилишин (тодішній керівник). Група виступала на відкритті, а також щосуботи і щонеділі. Завдяки виступам, де відпочивала партійна, державна і артистична еліта, музикантів запросили у складі Київського мюзик-холу виступити на сцені Палацу культури "Україна" для делегатів XXIV з'їзду компартії. Це дало можливість багато гастролювати по всьому СРСР. В основі репертуару "Опришків" були народні пісні у біґ-бітовому аранжуванні: "Бодай-ся когут знудив", "Дай-ня мамко", "Сиджу я край віконечка", "Сумна я була", а також дуже популярною стала авторська пісня Руслана Іщука "Канни". Цей студентський колектив навіть отримав змогу записувати на фірмі звукозапису "Мелодія" міньйони і платівку рідкісного формату "Ґранд". "Опришки" залишилися самодіяльною студентською групою і невдовзі перестали існувати. Солісткою гурту була Люція Паньків, а на скрипці й гітарі грав Ростислав Штинь (згодом відомий музикант і продюсер) [1; 9; 30].

У інших містах працювали: фанкова "Жива вода" того ж Ю. Шаріфова (Чернівці), івано-франківський "Беркут", ужгородські "Музики" та інші. Однак, більшість з тих груп мали до рок-музики опосередковане відношення – вони творили переважно тогочасну популярну (поп-) музику, використовуючи елементи рок-музики. Стилістично спільним

більшості з них були поп-фолк з інструментальними екскурсами в сферу джаз-року. Серед цих філармонійних гуртів вирізнялися буковинська “Смерічка” та волинський “Світязь”, що тяжів до джаз-року. Генеральну лінію для цих гуртів створив Володимир Івасюк, але після короткого злету на початку 70-х вони її поступово спримітивізували багаторазовими “переспівами”. В контексті фолк-року можна розглядати діяльність тогочасних камерних фолк-груп, в першу чергу “Тріо Маренич” з Луцька, які мали гучний успіх в кінці 70-х. Також, за визначенням К. Стеценка у рок-енциклопедії А. Троїцького, фолк-рок грало камерне тріо з Тернополя “Медобори” (згодом працювало у більшому складі) [23, с. 345].

Поряд із “філармонізацією” – перетворенням біґ-бітових/рокових груп на ВІА, спостерігається й процес цілком вільного музикування – незалежної творчості неофіційних рок-гуртів. Найвідомішими з-поміж них протягом 1970-х рр. в західноукраїнському реґіоні були “Гуцули” з Косова Івано-Франківської області та львівські “Вуйки́”. Діяльність багатьох інших рок-гуртів того часу була недовговічною і залишається маловідомою, а то й зовсім незнаною. На відміну від напівофіційного джаз-року, ці групи схилялися до “важчого” ритм-н-блюзу і хард-року.

“Вуйки”, яких ще називали “Супер-вуйки”, це леґендарна рок-група, що стала символом покоління і субкультури гіпі (хіпі) і була заснована 1975 р. у Львові. Для того, щоб пропагувати свою творчість цей гурт іноді камуфлювався під інші, офіційні, назви (“Ритми Карпат”, чилійська група “Но пасаран!” тощо). Назва “Вуйки” була протестом проти зневаги комуністичним радянським керівництвом місцевого західноукраїнського населення [18, с. 8]. Група була символом неофіційної групи (“тусовки”) гіпової молоді “Республіка Святого Саду”. “Святий Сад” розташовувався у подвір’ї монастиря Кармеліток Босих (тепер – церква Архангела Михаїла) по вулицях Лисенка і Дарвіна поряд з обкомом КПУ. У монастирі, який був не чинний, зробили гуртожиток технікуму. Там був справжній, хоча й закинутий, сад. Саме завдяки учасникам рок-групи “Вуйки” Сергію “Святому” Мардакову і Іллі “Ільку Лемку” Семенову, що мешкали поблизу монастиря, “Святий Сад” став місцем зустрічей гіпі, а на честь “Святого” й назвали це місце. Першим і останнім президентом Республіки протягом 1975–1981 рр. був лідер “Вуйків” “Ілько Лемко” [17, с. 419].

В Саду відбувалися імпровізовані виступи-сейшени, ініціатором і головним учасником яких й були “Супер-Вуйки”. Окремі з сейшнів (скорочено від джем-сейшн, з англ. jam session – спільне музикування, імпровізація) стали міні-фестивалями і набули значного розголосу: 10 червня 1976 р. – за участю 100 осіб, що приїхали з різних міст СРСР та ще два у 1977 році – перший за участю 300 учасників і другий 18 вересня 1977 р., присвячений пам’яті Джимі Хендрикса. Останній завершився масовими арештами гіпі (близько 500 осіб) [32, с. 151–152]. Крім того, “Вуйки” часто грали у школах, по клубах. Часто під час виступів їм вимикали електрику, а окремі з них завершувалися розгоном міліцією.

Учасниками “Вуйків” були: вчитель історії і засновник гурту Ілля Семенов-“Ілько Лемко” (1951 р.н.; соло-гітара, клавішні, допоміжний вокал, тексти і музика), безробітний Сергій Мардаков-“Святий” (1958 р.н.; ритм-гітара; виїхав до Америки), безробітний емігрант з Аргентини Хуан Карлос Коцюмбас-“Кацамоня” або “Карл” (1955–1984; барабани, вокал) та радіоінженер Іван Рижок-“Рожок” (1957 р.н.; гобой, саксофон, сопілка). У різний час у групі на бас-гітарі грали: в 1975–1978 рр. – учитель російської мови та літератури Дмитро Кузовкін-“Казік” (1952 р.н.), в 1978–1979 рр. – лікар-стоматолог Володимир Михалик-“Джубокс” (1959 р.н.; у 1990-х був редактором музичних програм “Радіо-Люкс”), в 1979–1981 рр. – художник Михайло Саврук-“Джаґґер” (1960 р.н.; передчасно помер внаслідок вживання наркотиків). У 1979–1981 рр. на клавішних грав Володимир Нестерук-“Річі” [17, с. 418].

У складі групи (разом з операторами і менеджерами) були люди п’яти національностей, які мимоволі сповідували українську національну ідею. Це знайшло вияв у творчості гурту. “Вуйки” грали, звичайно, твори західних рок-гуртів “Led Zeppelin”, “Deep Purple”, “The Doors”, “Rainbow”, поступово створюючи і свій авторський репертуар. Власними піснями були: “Башкір Рок”, “To Be Pocket” (1975), “Bad World” (1976), “Hot Shock” (1978), “Ми всі

чалапаєм до саду” (гімн Республіки Святого Саду). Ця пісня, як і “Ось такий я чувак”, “Невдаха”, “Некрасива”, “Статистика”, написані протягом 1979–1981 рр., склали україномовний репертуар “Вуйків” – один з перших на той час серед незалежних рок-груп. Великої популярності набула пісня “Розцвіла червона конюшина” (1979), яка мала сатиричний антирадянський зміст (з пісні запозичене гасло “Вуйків” – “Srav pes!”) [17, с. 419]. Загалом же група сповідувала альтернативну ідеологію не тільки щодо радянської системи, а й фальші т.зв. масової культури, сірості, конформізму тощо. Це ілюструють рядки з “вуйківської” пісні: “Ми любим тут сидіти. / Ми любимо наш Сад, / Бо тут дзвенить металом / Важкий потужний хард, / А гнилувате диско / На модних каблуках / Хай плямкає собі / По кабаках. (…) І поки в нас гітара, / Нам не страшний розкол, / Бо нас єднає вічний / Рок-н-рол” [11, с. 164].

Завдяки “Вуйкам” і Святому саду Львів перетворився на один з центрів руху альтернативної молоді в СРСР. Після несанкціонованих концертів у Сімферополі (1979), у групи конфіскували апаратуру. У 1981 р. після концерту в одній із львівських шкіл, на вулиці Любінській, коли вимкнули електрику, молодь на знак протесту влаштувала демонстрацію: вийшовши на вулицю, трощили автобуси, тролейбуси, скандували гасла “Нам хліба не треба – ми “Вуйками” ситі! Нам сонця не треба – нам “Вуйки” засвітять!” [32, с. 152; 17, с. 420]. Після цього інциденту група “Вуйки” вимушено припинила своє існування. Однак, із середовища “святосадівців” вийшли майбутні рок-зірки, які продовжили традицію україномовного “стьобу” над радянською дійсністю уже наприкінці 1980-х: Лесик Дацюк – лідер і засновник гурту “Лесик Band”, Михайло Лундін – барабанщик львівської рок-групи “Брати Гадюкіни” та й сам лідер цього гурту Сергій Кузьминський [28].

Група «Гуцули» (Косів) в музеї етнографії (Москалівська церква), 1975 р. Сидять (зліва направо): Л. Гавриш, В. Кобозєв. Стоять (зліва направо): Я. Удудяк, А. Юрійчук, Я. Унуфрійчук, І. Дорош, С. Бондар, С. Сіталов. Фото з офіційного сайту «Гуцулів».

Іншою альтернативною хард-роковою групою, яка здобула культовий статус у Галичині, були косівські “Гуцули”, засновані у новорічну ніч напередодні нового 1970 року. На той час таку жорстку музику, як “Гуцули”, ще майже ніхто не грав, а на провінції й поготів. Ідея створення у місті свого ВІА належала студентові училища декоративно-прикладного мистецтва Мирославу Волощукові. Назву “Гуцули” придумав Любомир Гавриш [4; 15]. Він розповідає: “Була така собі станція “Свобода”. А був в нас ще такий колега Володя Бойко, зараз він доктор фізико-математичних наук, професор у Києві. Він тоді вчився в Київському універі, і там вчилися люди з-за кордону, які привозили музику, і ми слухали. Вчилися спочатку, потім почали копіювати, а потім почали робити на свій лад”. Спочатку грали інструментальні твори, а потім почали грати в хард-роковому ключі обробки народних пісень, а згодом і власні твори. Першою власною піснею гурту була “Ой яка ти чічко файна”, яку на думку одного з перших музикантів гурту і теперішнього менеджера Л. Гавриша, без дозволу “позичила” у свій репертуар ВІА “Кобза” [4].

“Гуцули” вперто не визнавали офіційного статусу, лише на короткий час влаштувавшись до Хмельницької філармонії, що дозволило їм роздобути необхідну апаратуру. Це не заважало “Гуцулам” виступати на всяких вечорах і навіть на весіллях Гуцульщини. Іноді концертували у інших містах, зокрема у Львові в 1974–1975 рр.: спочатку в Інституті декоративно-прикладного мистецтва, а потім в університеті на інтерклубах – “всі музиканти львівські приходили слухати і ще сперечались, хто кращий гітарист – Балабан львівський, який на той час одним з кращих в Україні був, чи наш Славік Гєба” [4]. Про

концерти-“забави” “Гуцулів” у тодішньому “райбуді” культури Косова розповідали мало не леґенди. Музиканти грали пісні “Deep Purple”, “Black Sabbath”, замінюючи оригінальні тексти на свої. Навіть класична хеві-металева пісня останніх “Paranoid”, набула в “Гуцулів” місцевого колориту: “Ішов гуцул з полонини, / Схотів води пити. / Залетіла муха в гачі – / Мусів сі топити..” Безперечним лідером групи вважався гітарист “Ґєба” – Ярослав Удудяк. Зовні звичайний “дядечко з бородою і кругленьким черевцем”, він міг на довгі дні зачинятися в кімнаті з гітарою й магнітофоном та невтомно копіював партії визнаних гітаристів [29]. Після наслідування західних рок-стандартів, група з часом виробила свій стиль – синтез важкого хард-року і хеві-металу із пародійно-гротескними текстами, які співалися гуцульським діалектом. Серед пісень гурту варто згадати “Про паспорт (Раз ішов я до Косова)”, “Про пиво”, “Про джинси”, “Шєпка з нутрії”, “Зуби мої, зуби”, “Віддай кашкіт, віддай мешт”, “Лімузина “Жигулі” та інші.

За час існування “Гуцулів” у їх складі грало багато музикантів: Мирослав Волощук, Ярослав “Ґєба” Удудяк, Ярослав “Корига” Корищук (бас), Любомир Гавриш, Остап Фокшей, Вольдемар Клюсік, Віталій Парамбуль, Валерій Анікін (клавіші), Ярослав “Шула” Унуфрійчук (барабани), Ігор Дорош, Анатолій Бондар, Леонід Процюк, Валерій “Ленін” Ткаченко (згодом був гітаристом у “Світязі”), Анатолій Юрійчук (прийшов до “Гуцулів” з групи Івано-Франківської філармонії “Беркут”), Петро Хрущ (композитор, поет і виконавець), Сергій Сіталов, Остап Гавриш (народний артист України), Володимир Прокопик (був керівником гурту “Смерічка”) та інші, як наприклад бл. 1979 р. в гурті співав Олег Мацьоцький [15; 29].

Мабуть через свою самобутність і потенціал група “Гуцули” також не уникнула звинувачень у націоналізмі та переслідувань з боку КДБ. “Писали статті, розганяли, викликали в компартії, допитували в КГБ, бо то в 1974 році національні прапори повісили над райкомом партії, приїздив начальник КГБ допитував... Ну, а ми що? Ми музиканти, а не політики! Собі своє любили, бо ми тут народилися!” [4]. Тим не менше, групі всіляко перешкоджали, поки у 1978 р. не розігнали зовсім, аж до 1988 року [24].

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х відбувалося найжорстокіше переслідування рок-музики в українській історії, і чи не найбільше на всьому просторі СРСР. Саме після концерту у Львові в грудні 1983 р., після розгніваних листів місцевого обкому компартії було заборонено естонську рок-групу Ґуннара Ґрапса “Magnetic Band”, хоч вона й мала професійний статус і лауреатство на фестивалі “Тбілісі-80”. Та, якщо місцеві адміністративні органи Естонії крізь пальці дивилися на тамтешні рок-групи, більшість з яких грали “важкий” рок, маючи філармонійний статус, і “Magnetic Band” просто продовжив своє існування як “G.G.G.” (Gunnar Graps Group), доля українських рок-гуртів була більш незавидною [23, с. 377].

А у 1983–1984 роках тотального переслідування рок зазнав і в Москві. Всесоюзний науково-методичний центр при Міністерстві культури СССР рекомендував заборонити в м. Москві програвання магнітофонних записів радянських “самодіяльних рок-груп, у творчості котрих допускається спотворення радянської дійсності і пропагуються чужі нашому суспільству ідеали і настрої”. До переліку гуртів, “що своєю діяльністю наносять шкоду ідейно-моральному і естетичному вихованню молоді”, крім цілої низки західних і російських гуртів, а з України “Зимового саду” (Київ), потрапила і чернівецька рок-група “Корд”. Рекомендувалося перевіряти студії звукозапису і дискотеки. Причиною такої рекомендації-заборони став той факт, що “останнім часом значно загострився інтерес зарубіжних туристів до творчості деяких самодіяльних радянських рок-груп, а також факт радіотрансляції їх творів у зарубіжних країнах…” [27]. Пізньорадянська антирокова істерія вижила з України низку груп, які мали офіційний філармонійний статус і намагалися грати рок-музику. До числа таких потрапив львівський “Ореол” Олександра Балабана. Гурт був вигнаний за межі України – в РРФСР і на Кавказ, а в “чорному” для рок-музики 1984 році взагалі розформований [30].

Таким чином, історія рок-музики в Україні загалом до середини 80-х це, за К. Стеценком, історія її хвороби і згасання. Пануючі в суспільстві культурно-психологічні і, особливо, політичні умови 1970-х – початку 1980-х не сприяли зародженню й розвитку самобутніх рок-груп, конкурсів, фестивалів [23, с. 345]. Траплялися лише поодинокі спроби модернізації стилістики філармонійних ВІА. До таких належала на початку 1980-х ініціатива колишніх музикантів ВІА "Ватра" (Львів), яких не задовольняло занадто традиційне звучання цієї групи і які намагалися наблизити українську музику до західних взірців. Не порозумівшись із керівником "Ватри" І. Білозіром, Ростислав Штинь із однодумцями утворив групу "Жайвір", до якої також належали: Іван Огар, Володимир Прасоленко, Юрій Саєнко, Люба Кір, Андрій Надольський, Лідія Попадюк, Зиновій Левковський, Мирослав Левицький. Близько 1985 року три учасники гурту Р. Штинь, В. Прасоленко і Ю. Саєнко спільно написали першу українську рок-оперу "Стіна" (за поемою литовського поета Ю. Марцинкявічюса). Та система філармонійного контролю зі сторони таких установ, як Міністерство Культури і Укрконцерт не могла дати музикантам з іншими поглядами можливість вільно працювати. Постійні прийоми програм, зняття з гастролей зробили свою справу: після недовгого існування у Тернопільській і Рівненській філармоніях гурт перебрався у Росію [9; 30].

Група «Жайвір» (Рівне, 1988р.): В. Прасоленко – вокал, тексти, І. Огар – бас, Ю. Шевченко – гітара, Д. Столяров – барабани, З. Левківський – клавіші, М. Левицький – клавіші. Фото з архіву М. Левицького.

У 1980-х, до легалізації рок-клубного руху, у Львові та околицях грали рок наступні групи: "Леви"; "Скіфи"; городоцька арт-рокова "Собача радість", у якій співав відомий тепер Олег "Калич" Калитовський; "КооП" за участю Ігоря "Ковбаси" Мельничука та "КооП–2" Олександра "Лесика" Дацюка і Юрія Чуба; "Перше причастя" відомої сьогодні поп-джазової співачки Саши Бєліної і "металіста" Олега "Білого" Шевченка; хеві-металева "Аптека" та інші. Уламки "садівської" тусовки об'єднав у цей час хардовий "Повторний карантин": Михайло Саврук-"Джаґер" (бас, вокал), Орест Хемій (барабани), Ілля Єлізаров-"Нелюдь" (гітара), Славік Синчук-"Назарет" (вокал). У стилі хард-рок і хеві-метал починали в 1984 році відомі тепер засновники "Плачу Єремії", а в той час підлітки Тарас Чубай (клавіші) і Всеволод Дячишин (бас) у складі групи "Циклон" [узагальнено: 18; 19; 30].

У Тернополі паростки рок-музики існували і в 60-ті, і в 70-ті роки минулого століття. Однак, про це маємо лише усні згадки, зокрема про гурти "Експрес" та "Искатели". У 1970-х аж до приблизно 1987 року в Тернополі блюз- і хард-рок грала група "Т-34". Виконували багато кавер-версій пісень гуртів "Deep Purple", "Led Zeppelin" і "Cream", а також власні твори. Репетирували у БК "Ватра". Прихильником групи замолоду був знаменитий лідер "Братів Гадюкіних" Сергій Кузьминський. Про виступи "Т-34" мало відомо – вони перебували в андеґраунді. Один з останніх їх виступів відбувався під час святкування урочистого відкриття Співочого Поля у 1986 р., що й запам'ятав підліток, а пізніше тернопільський рокер Зорян Безкоровайний [усна інформація]. Потужним центром альтернативи у 80-х став Новояворівськ Львівської області. Саме з когорти низки гуртів цього міста й вийшов нью-вейв і неоромантичний "Скрябін". Так, беззмінний лідер цього гурту Андрій "Кузьма" Кузьменко спільно з Ігорем Яцишином ще у 1983 р. створив гурт "Ланцюгова реакція", який грав панк та хардкор на шкільних танцях у Новояворівську. У якості колонок використовували гучномовці-"матюкальники", які висіли на стовпах. До такого динаміка підключали і гітару, і вокал [8]. В сусідніх із Галичиною реґіонах, зокрема на Буковині і Волині, рок-рух відбувався дуже мляво.

Стилі, характерні для української рок-музики у 1980-х знову відзначалися все більшим розмаїттям. Продовжували, хоч і меншою мірою, домінувати важкі стилі – хард-рок, хеві-

метал і хард-н-хеві, все більший вплив здобували пост-панкові течії, в першу чергу “нова хвиля” (нью вейв) і зароджувався сатирично-гумористичний стьоб-рок, здебільше у стилістиці театралізованого українського панку. Це й були три основні напрямки західноукраїнської рок-музики того часу. Поряд із тим продовжували своє існування прогресивний рок (проґ-рок), арт-рок, джаз-рок. Одним із важливих напрямків рок-музики, який переріс у окремий жанр, був акустичний фолк-рок (частково, проґ-рок), який в нас нарекли “співаною поезією” або ототожнюють із радянським терміном “бардівська пісня”. Однак, українські виконавці протиставляють себе бардам – кельтським співцям, що прагнули миттєвої популярності, натомість беручи приклад з фелідів, які за умов панування римських завойовників були носіями духовності. Іншими їх аналогіями були індійські поети-співці каваї, і північнокавказькі гекуоки [12]. Виконавці в цьому жанрі року переважно послуговувалися співом під гітару чи інші доступні інструменти. Співана поезія почала зароджуватися ще на початку 70-х років у творчості Віктора Морозова, який не міг офіційно виконувати свої пісні на модерну українську поезію та слова напівзабутих класиків. Однією з перших пісень стала “Наша осінь з маленькими деревами…” на слова дисидента Грицька Чубая.

Відродження життя рок-музики в Україні почалося близько 1986 року, коли розмаїття незалежних рок-груп та їх ентузіазм нагадувало масове пожвавлення 1960-х – початку 1970-х років, але участь у ньому взяла вже цілком інша ґенерація. Рок-хвиля активізувала й інші міста, і цілі реґіони, почали організовуватися рок-клуби, знову почалася її українізація. Прорвалася завіса мовчання для українського рок-н-ролу і в суспільстві. Високий рівень окремих галицьких рокерів дозволив їм без особливої “розкрутки” здобувати культовий статус у всьому СРСР, а рок-музика відіграла значну роль у активізації української молоді під час “перебудови”.

Отже, розвиток рок-культури в Україні зазначеного періоду намітив основні тенденції її подальшого розвитку, а також дозволив оцінити її природу (саме це й було причиною її переслідувань радянським тоталітарним суспільством). Рок-музика – це, на відміну від загалу теперішньої української т.зв. масової (поп-) культури, є важливим феноменом новітньої культури і способу життя, синтезом ідей і форми, дуже сильних за змістом текстів із новаторським музичним мисленням. Як і будь-яка культура, рок-культура, на відміну від її масових підробок – стилізацій і фальсифікацій, є справжньою. Справжнє мистецтво не може змагатися із продюсерськими поп-проектами в умовах і за законами ринку. Ця тенденція протистояння справжнього мистецтва із нав’язаним посттоталітарним і постколоніальним, суспільством ерзацом, псевдомистецтвом спостерігалася від самих початків поширення в Україні рок-музики. У протистоянні із загально-отупляючими псевдо-фольклорними філармонійними ВІА і поп-індустрією (т.зв. шоу-бізнесом), де культивувалися несправжні емоції, фальшивий пафос і поставлена на конвеєр сентиментальність, існував і існує сучасний голос тих, хто шукає – вільних людей. Їм ближча рок-культура. Вона здатна оздоровити суспільство. Для цього достатньо поглянути на її корені.

Список використаних джерел

1. *Борис* Данилишин: “Усе, що посіяв – нехай проросте...”. Записав Богдан Вівчар // Галичина. – 2008. – 11 листопада. 2. *Брицький П.* Левко Дутковський – творець “Смерічки”: Вижницький період – з 25 серпня 1966 р. по 31 березня 1973 р. // Сторінки пам’яті Володимира Івасюка. – Режим доступу: http://www.ivasyuk.org.ua/articles.php?lang=uk&id=levko_dutkivskyj_tvorec_smerichky. 3. *Велика* грамплатівка С60-05183-4. – “Естрадний ансамбль “Арніка””. – Фірма “Мелодія”, 1972. 4. *Гуцульський* рок з Косова [інтерв’ю Влада Требуні із Любомиром Гавришем] // Галицький кореспондент. – 2009. – 1 жовтня. – № 38 (214). 5. *Євтушенко О.* Українська рок-антологія. Легенди химерного краю. – Київ: Автограф, 2004. – 296 с. 6. *Зірки* “Червоної Рути” / Упоряд. Л. І. Брюховецька, О. М. Євтушенко. – К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1993. – 143 с. 7. *Інтерв’ю* Віктора Євгеновича Морозова Володимиру Окаринському, електронною поштою, 2 лютого 2010 р. 8. *Історія* // Скрябін – офіційний сайт шанувальників гурту. – Режим доступу: http://skryabin.at.ua/index/0-50. 9. *Категорія*:Українські музичні гурти – Вікіпедія: Вільна енциклопедія // http://uk.wikipedia.org/wiki/Категорія:Українські_музичні_гурти. 10. *Корнелюк І.* Блюз для дорослих // Поступ. – 2006. – 20 червня. 11. *Лемко Ілько*. Львів понад усе. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2003. – 184 с. 12. *Малкович І.* “Не від того я помру...” // Україна. – 1988. – 7 серпня. – № 32. 13. *“Медікус”*: сорок років українського джазу! // Поступ. – 2000. – 4 травня. – № 79 (523). 14. *Михайло* Мануляк.

Біографія // Особиста сторінка двох українських композиторів Михайла та Остапа Мануляків. – Режим доступу: http://www.manulyak.lviv.ua/M_Manulyak_biografija.html. 15. *Мудрицька А.* Останній блюз // Гуцульський край. – 21 грудня 1996. – № 54. 16. *Панчишин А.* Мало хто знає, що знаменитій "Ватрі" виповнилося 25 років // Експрес. – 1996. – 10–18 лютого. 17. *Перетятко Ю.* (за участю С. Маковецького, І. С., Д. К., С. Н., В. М., А. Тихого). Історія львівського рок-н-ролу [Post-Поступ. – 1993. – № 39 (102)] // Антологія публікацій у газеті "Post-Поступ" (1991–1994) / Упоряд. О. Кривенко. – Львів: ЗУКЦ, 2005. – С. 418–421. 18. *Перетятко Ю.* Історія львівського рок-н-ролу // Спецвипуск журналу "Фіра". – Львів, 1994. 19. *Перетятко Ю.* Львівський Рок 1962–2002. – Видання друге, доповнене. – Л.: Вид-во "ФІРА-люкс", 2003. 20. *Перетятко Ю.* Львівський рок: півстоліття боротьби. Мемуарно-довідкова збірка. – Л.: Видавництво "Лібра–ВР", 2007 – 120 с. 21. *Пілат О.* "Ватра" полонить глядачів // Кримська правда. – 1971. – 14 квітня. 22. *Пінчевська Д.* Перша "Львівська площа": джаз-рокові Mandry в легенду // Сумно?Ком: спільнота блогів про культуру. – Режим доступу: http://sumno.com/reportage/persha-lvivska-ploscha-dzhaz-rokovi-mandry-v-legen. 23. *Рок-музыка* в СССР. Опыт популярной энциклопедии / Составитель А. Троицкий. – М.: Издательство "Книга", 1990. – 384 с. 24. *Роконада* // Червона рута: Вісник фестивалю. – 1989. – четвер, 21 вересня. – № 3. – С. 2–3. 25. *Романенко Марі-Анна*. Віктор Морозов у "Четвертому куті" // Галас. – 1997. – № 9–10. – Режим доступу: http://www.victormorozov.com/ukr/frame.html. 26. *Руднєв Ю.* The Mandrivka у часі (репортаж) // Продюсерський центр Jazz in Kiev. – 21/11/2008. – Режим доступу: http://www.jazzinkiev.com/?page=news_id&news_id=177. 27. *Список* самодеятельных ансамблей и рок-групп, своей деятельностью наносящих вред идейно-нравственному и эстетическому воспитанию молодежи (для проверки студий звукозаписи и дискотек) // Всесоюзный научно-методический центр при Министерстве культуры СССР. – 1984. – 1 октября. – Режим доступу: http://pripyat.com/ru/literature_and_art/music_of_80th/2006/05/15/849.html. 28. *Тунік-Чорна Ю.* "Ср…в пес на КПРС!" // Високий Замок. – 14.10.2008. – № 192(3841). 29. *Шудря А.* Албі Бек: Іронічний "журналістський роман". – Дніпропетровськ: "Ліра ЛТД", 2007. – Режим доступу: http://uk.wikisource.org/wiki/Албі_Бек/Рок-н-ролл. 30. *Энциклопедия* украинской поп-музыки : Новая Черемшина. – Режим доступу: http://kmstudio.com.ua/index.php?nma=cherem&fla=index. 31. *Юрій* Шаріфов (два інтерв'ю) // Львів. Форум Рідного Міста. – Режим доступу: http://misto.ridne.net/viewthread.php?tid=687. 32. *"Якщо* світові буде потрібно, я віддам своє життя не задумуючись – заради свободи" (інтерв'ю з Олегом Олісевичем) // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 24. – С. 135–153.

Владимир Окаринский

ОЧЕРК ИСТОРИИ ЗАПАДНОУКРАИНСКОЙ (ГАЛИЦКОЙ) РОК-МУЗЫКИ (1960-Е – НАЧАЛО 1980-Х ГГ.)

Статья является первой попыткой освещения исторических особенностей становления рок-музыки как части альтернативной культуры (контркультуры) в Западном регионе Украины на протяжении 1960-х – начала 1980-х гг.

Ключевые слова: биг-бит, ритм-н-блюз, рок-н-ролл, рок-музыка, рок-группа, контркультура, субкультура.

Volodymyr Okarynskyi

OUTLINE OF HISTORY OF THE UKRAINIAN ROCK MUSIC IN THE WESTERN UKRAINE (HALYCHYNA, GALICIA) IN 1960S – EARLY 1980S

The article is the first attempt to clear up the historical conditions in the making of rock music as a part of alternative culture (counterculture) in the western region of Ukraine during the 1960s – early 1980s.

Key words: Big Beat, rhythm'n'blues, rock'n'roll, rock music, rock group, counterculture, subculture.

УДК 095.893.93.39.

Олена Буз

ФЕМІНІЗМ, ТІЛО І БАЖАННЯ У ТВОРЧОСТІ М. ФУКО

У статті авторка досліджує феномен жіночого тіла у філософській теорії фемінізму відомого французького філософа і культуролога – Мішеля Фуко.

Ключові слова: М. Фуко, феміністська методологія, тіло, постструктуралізм.

Величезний вплив на філософську теорію фемінізму, що досліджує феномен жіночого тіла і сексуальності, справила творчість французького філософа і культуролога Мішеля Фуко (1926–1984), в центрі філософії якого знаходилася проблематика тіла – проблеми сексуальності, влади, безумства, бажання, маргінальних практик і типів суб'єктивності, які є центральними і для теорії фемінізму. Зокрема, тритомна "Історія сексуальності" (1976–1984) Мішеля Фуко, присвячена аналізу історичних механізмів суб'єктивації індивіда через практики сексуальності, стала однією з основних класичних методологічних робіт для теорії фемінізму, предметом якої, як відомо, є феномен жіночого і особливості жіночої суб'єктивації в культурі.

Проблематика тіла у філософській і феміністській теорії вимагає зміни не тільки предмету, але і наукових методів аналізу. У цьому сенсі дослідницька методологія М. Фуко, що реалізовує принципи постструктуралізму утілює ідею відмінності й множинності, замість ідеї тотожності, також справила великий вплив на розвиток феміністської методології. Постструктуралізм, на відміну від структуралізму, направлений на виявлення "неструктурного" в структурі, на подолання мовного редукціонізму і відмову від пізнання людини і суспільства за допомогою мовних структур. За структуралістською антитезою мови і розумінням механізму означування, як внутрішньосистемних мовних взаємодій, постструктуралізм виявляє дію позамовних реальностей – таких, як тіло, сексуальність, влада, бажання, несвідоме, дія, політика. Крім того, в постструктуралізмі замість принципу суб'єктності використовуються різні варіанти позасуб'єктного аналізу, що дозволяє концептуалізувати позасуб'єктні, тобто *тілесні,* практики людини. Заперечення принципу суб'єктності у М. Фуко стає загальним методологічним принципом, на основі якого будується філософська концепція тіла, що справила величезний вплив на філософську методологію фемінізму.

Але що саме М. Фуко трактує під терміном *тіло?* Тіло, в термінології М. Фуко, вказує на позасуб'єктний і афектований рівень функціонування суб'єктивності. Моделлю позасуб'єктного, тілесного, функціонування індивіда у М. Фуко є модель маргінальної суб'єктивності в Паноптіконі – в'язниці спеціальної архітектурної будови, де невидимий наглядач, що знаходиться в центральній башті, бачить суб'єктів-ув'язнених в клітках-камерах, розташованих навколо башти по колу. Ефект тілесного/афектованого функціонування суб'єктивності, вважає М. Фуко, полягає не тільки в тому, що ув'язнений повністю контролюється спостерігачем, але в тому, що суб'єкт "більше не належить собі", і, за словами Ж. Делеза, "абстрактною формулою Паноптізму вже не "бачитиме, не будучи видимим", а *нав'язуватиме який-небудь тип поведінки будь-якій людській множині* [1]. У такому разі суб'єкт втрачає класичну форму суб'єкта-субстанції і стає тілесним суб'єктом – тобто формою, неідентичною собі. Прикладами неідентичної тілесної (маргінальної) суб'єктивності у М. Фуко є ув'язнений, хворий, божевільний, сексуалізований і політичний суб'єкт, а також жінка і дитина. І хоча М. Фуко аналізує феномен і типи тілесності в сучасній культурі на прикладі пенітенціарних практик, потім він переносить – а услід за ним і феміністські дослідниці – дію цих механізмів на все поле сучасної культури. В результаті для

феміністських авторів феномен “жіночого” стає символом будь-яких тілесних репресованих практик у культурі – тих, які Мішель Фуко називав маргінальними практиками.

Таким чином, тіло М. Фуко трактує одночасно як об’єкт знання і як суб’єкт. Сучасною формою існування тіла, на думку М. Фуко, є форма, яку він позначає як “слухняне тіло”, функціонування якої не визначається більше зовнішніми правилами владної регуляції і підпорядкування, але інтенсивнішими нормами саморегуляції, самоврядування і самоконтролю. Сучасне тіло – це тіло, більш “слухняне” не владі, але, швидше, волі й бажанню [2].

Особливість в інтерпретації тілесності сучасної феміністської теорії полягає в тому, що вона трактує жіноче тіло швидше як об’єкт інтенсивного задоволення і бажання, а не регуляції і контролю, який в першу чергу досліджував М. Фуко. Також, на відміну від М. Фуко, феміністські дослідниці звертають увагу на структури статевої диференціації індивідів, вводячи у феміністську епістемологію поняття тілесної відмінності й ефект сексуальної специфічності суб’єктів знання.

Тіло, влада і фемінізм

Феномен тіла і тілесних практик суб’єктивності М. Фуко аналізує на прикладі різних рівнів функціонування реальності – не тільки пенітенціарних практик нагляду і покарання, але і на прикладі аналізу мови, тексту, медичних практик, практик сексуальності Ці наочні сфери аналізу стають актуальними також і для феміністської теорії.

Дискурс як тілесна практика. Одним з основних понять філософії М. Фуко є поняття дискурсу як практики мовного вживання. Проте поняття *дискурсу* у М. Фуко не є аналогом “знання” в традиційному сенсі, оскільки структура дискурсу – це не логічне пояснення факту реальності”, а його сприйняття суб’єктом. Тому дискурс як мовна практика, на думку М. Фуко, зовсім не характеризується ні послідовністю в часі, ні наявністю суб’єкта дискурсу: терміном “дискурс” М. Фуко користується швидше як поняттям з лаканівського словника, в якому будь-яка мовна практика визначається як поєднання факту і фантазму. В ідеалі такою мовою, за Ж. Делезом, є мова відомого в історії психоаналізу пацієнта – президента Шребера, в якій кожен факт реальності даний тільки як фантазм того, що говорить.

Механізм дискурсивної дії М. Фуко аналізує на прикладі структури і ролі феномена бачення в тексті – механізму, що викликає у читача ефект чуттєвого сприйняття тексту. Поняття бачення (“режим світла”), на думку Ж. Делеза, одне з основних у філософському словнику М. Фуко [1, с. 57]. Видиме – це те, що сприймається в тексті, але не піддається концептуальному осмисленню; тому феномен бачення визначається М. Фуко як тілесний феномен. Концентрованим виразом дії механізму бачення в тексті М. Фуко вважає особливу організацію системи взаємовідношення тексту (написів) і зображення в картинах Рене Магрітта. Зазвичай у Р. Магрітта напис не має ніякого референціального відношення до зображеного, а саме зображення “перевищує” рамки логічного розуміння. Парадоксом сприйняття магріттівських картин при цьому є наступна закономірність: чим інтенсивніший ефект невідповідності зображення і напису в картинах, тим інтенсивніший, як помічає М. Фуко, ефект сприйняття, що стає афектом сприйняття, або афектом бачення. М. Фуко як приклад наводить відому картину Р. Магрітта “Це не люлька”, в якій на тлі традиційного для Р. Магрітта пронизливо-блакитного неба зображена люлька, при цьому напис під картиною свідчить: “Це не люлька”. Глядач від такого неспівпадання переживає, за словами М. Фуко, справжній шок сприйняття, проте картина в цілому забезпечує максималізацію ефекту тілесного бачення. Таким чином, поняття видимого у Фуко – це характеристика *недискурсивного в* дискурсі.

У книзі “Народження клініки” (1963) М. Фуко аналізує відповідний “археології погляду медика” “анатомо-клінічний” дискурс, в якому також за “апофеозом раціоналізації” виявляє зворотну сторону – *перформативний* показ, що перевищує дискурсивні можливості мовного медичного опису, в якому функція мови зрештою зливається з функцією влади: тіло не описується, але тілесно “зачіпається” в процедурі медичного обговорення. У праці “Історія безумства в класичну епоху” (1961) М. Фуко, спеціально простежуючи еволюцію

маргінальних мов безумства в культурі (проведених певними прийомами психіатричних практик відповідно до етапів розвитку медичного дискурсу), встановлює, що висока, на перший погляд, ступінь раціоналізації медичної мови обговорення і самообговорення (коли хворого більше не карають фізично, але впливають на його тіло через дискурсивний механізм провини), які, на перший погляд, будуються за правилами формально-логічного міркування, означає, що такі мовні практики не є тілесними практиками, або що з них виключений фантазм. Навпаки, М. Фуко встановлює наступну парадоксальну залежність у дискурсі – чим вищий ступінь саморефлектуючої раціоналізації, тим вищий ступінь наявності в дискурсі фантазму [4].

Жіночий дискурс як дискурс визнання

Вищезазначені принципи фукіанської інтерпретації дискурсу як тілесного феномена в першу чергу застосовні, на думку М. Фуко, до жінки як маргінального суб'єкта культури. Зокрема, феміністські дослідники звертають особливу увагу на зв'язок аналізованих М. Фуко практик мовного визнання злочинця, ув'язненого і хворого (досліджених ним у книгах "Наглядати і карати", "Історія безумства в класичну епоху" і "Народження клініки") з особливостями функціонування жіночого дискурсу і мови М. Фуко проводить аналогію між традиційними носіями дискурсу визнання в культурі – злочинцями, хворими – і жіночим суб'єктом, що репрезентується в культурі винятково через дискурс провини. Жінці, як соціально маргінальному об'єкту в культурі залишено, на думку феміністських дослідниць, одне "привілейоване" місце – місце суб'єктивності, що *зізнається:* у міру того, що говорить жінка, яка зізнається, і у міру того, як її цензурують і що їй забороняють говорити, формується низка жіночих соціальних ідентифікацій. М. Фуко звертає спеціальну увагу на те, що дискурс визнання в культурі – це завжди дискурс провини й "ідеальною" фігурою втілення провини в історії є жінка. Сучасні феміністські дослідниці Елейн Шоуолтер в книзі "Жіноче безумство. Жінки, безумство і англійська культура, 1830–1980" (1985) та Сандра Гілберт і Сюзан Губар у книзі "Божевільна на горищі: жінка-письменниця і літературне уявне в XIX столітті" (1979) доводять, що основною формою жіночого літературного письма традиційно є автобіографічне письмо як письмо визнання.

У XIX столітті в процедурі визнання стала – і на це Фуко звертає особливу увагу – жіноча сексуальність [4, с. 249].

Задум визнання, точну дату народження якого указує М. Фуко (Ларанський конгрес 1215 року), спирався на тюремні, насильницькі практики "дізнання" в процедурах тортур. Традиційні дискурсивні стратегії, що аналізують феномен жіночого в культурі, насильницьки примушували жіноче тіло до визнання (процеси відьом), і лише в XIX столітті починають заохочуватися практики добровільного жіночого визнання, в процесі якого формувалася жіноча "душа", "свідомість", "я". Жінка, що зізнається, як об'єкт пильного вивчення в культурі XIX століття – це суб'єктивність, що відкриває таємницю своєї "плоті" (своєї сексуальності) іншому (чоловікові – судді або лікареві), – тому, хто слухає і судить жіночі заборонені і таємні фантазми, мрії і бажання. З іншого боку, жінка, яка зізнається, – це не тільки об'єкт влади, але і суб'єкт мови. Жіноча тілесна мова як мова визнання є тим полем сугестивних знаків, що відкриває шлях влади в такі сплетення волі, бажання і страждання, де, здавалося б, не може виникнути ніяка індивідуація. Більше того, якщо жінку примушують відмовитися від своєї мови і способу існування в світі, вона просто гине. Шошана Фельман наводить приклад сюжету бальзаківської новели "Прощавай", яка закінчується загибеллю героїні, котру змушують насильницьки прийняти раціональні норми чоловічого світу. І якщо традиційна критика при аналізі цієї новели зосереджувала увагу на зображенні Бальзаком наполеонівських воєн, не помічаючи при цьому жінки як головної героїні новели, Ш. Фельман зосереджує свою увагу саме на характері героїні. Герой новели – наполеонівський офіцер Пилип після повернення з армії додому виявляє, що його кохана – Стефані – збожеволіла. Стефані повторює весь час одне і те ж слово – "прощавай". Коли її дядько-лікар і Пилип намагаються вилікувати її шляхом логічного відтворення події відступу французької армії з Росії (намагаючись довести, що війна закінчена і Пилип живий), Стефані,

повіривши в реальність представленої картини, не видужує, а, навпаки, гине. Чоловіча логіка, на думку Ш. Фельман, не здатна визнати "божевільну інакість" жіночого тілесного буття і сприйняття в культурі: вона прагне насильницьким шляхом ліквідовувати все недискурсивне, підпорядкувавши його раціоналізованим структурам свідомості. Іншими словами, жінка завжди стоїть перед дилемою, що демонструється жіночою прозою XIX–XX століть: або вона адаптує чоловічі раціональні норми і цінності – і тоді перестає бути "жінкою", або вона відкидає їх – і тоді неминуче гине.

Елейн Шоуолтер застосовує методологію аналізу маргінальних практик М. Фуко до аналізу жіночого феномена в культурі як "суб'єктивності визнання", реальності, що формується в різних сферах, на матеріалі аналізу практик жіночої сексуальності ("Сексуальна анархія: тендер і культура на рубежі століть", 1991), жіночого безумства ("Жіноче безумство. Жінки, безумство і англійська культура, 1830–1980", 1985) і жіночої літератури, зокрема, автобіографічної ("Їх власна література: британські жінки-письменниці від Бронте до Лессінг", 1977). Її основним висновком є висновок про неминучу гендерну асиметрію в культурі: якщо поняття жіночого в ній завжди маркирується як символ ірраціонального і винного, граничним виразом чого і є маркування "безумства", то поняття чоловічого неминуче корелює з поняттями розуму і раціональності. І хоча змістовно поняття жіночої і чоловічої суб'єктивності можуть змінюватися в різних історичних епохах, гендерна асиметрія репрезентативних політик жіночого і чоловічого в культурі, на думку Е. Шоуолтер, залишається незмінною: навіть коли феномен ірраціонального репрезентується чоловіком (визнання в гріхах, патології або сексуальних збоченнях у дискурсі чоловічої прози "визнання" на межі XIX–XX століть), на символічному рівні він отримує неминуче маркування жіночого: "жіноче безумство" або "жіноча чуттєвість" усередині чоловічого суб'єкта [5].

Поставлена М. Фуко методологічна проблема аналітики жіночої суб'єктивності як дискурсу визнання є формою концептуального напруження в сучасній феміністській теорії, в якій сьогодні існують два основні підходи в оцінці жіночого дискурсу як дискурсу визнання. Теоретики "фемінізму рівності" як елітарного фемінізму закликають до опору патріархатним механізмам виробництва жіночої суб'єктивізації в культурі й рівному освоєнню чоловічих дискурсивних цінностей і норм (зокрема, в оцінці жіночого дискурсу визнання підкреслюється, що жінка реалізує не дискурс провини, а дискурс незалежності, самоствердження і самодостатності). Теоретики "фемінізму відмінності" наполягають на тому, що специфічний жіночий дискурс (зокрема, автобіографічний дискурс як дискурс визнання) є альтернативною формою знання і альтернативною формою суб'єктивності. Тому жіночий автобіографічний дискурс визнання, на їх думку, не можна виміряти в рамках традиційного чоловічого дискурсу, в якому він неминуче знаходить маркування другорядного, і необхідно виробляти власні, "жіночі" норми теоретичного аналізу.

Влада як практика тілесної нормалізації суб'єктивності

Принцип тіла у філософії Мішеля Фуко тісно пов'язаний з принципом влади і механізмом насильства, які і формують структуру суб'єктивності. У книзі "Наглядати і карати" (1975) під насильством М. Фуко пропонує трактувати не насильство над значенням, яке має місце в дискурсі й мові, аналізу якої присвячені філософські концепції Барта і Дерріда, але насильство як політичний феномен – як політичний механізм примушення. Значення цієї концепції для феміністських послідовниць М. Фуко полягає в тому, що вони поширюють дане трактування влади на відносини між статями. Нагадаємо, в чому суть філософської концепції влади М. Фуко. Політична влада, на його думку, не є результатом дії функціонування державних інститутів, вона є феноменом набагато ширшого порядку – як здатність, незалежно від локалізації і наочної сфери застосування, до успішної дії на індивідів. М. Фуко пише: "Аналіз в термінах влади не повинен постулювати як аксіоми суверенності держави, форми закону і глобальної єдності панування. І те, й інше, й третє є, швидше, кінцевими продуктами влади. На мою думку, під владою слід трактувати першочергово множинність відносин сили, іманентних сфері, де вони здійснюються,

утворюючи складову частину її устрою; гру, яка шляхом безперервної боротьби і сутичок ці сили трансформує, підсилює, перетинає, утворюючи ланцюги, системи – або ж, навпаки, розриви, суперечності, які їх роз'єднують... Влада – не в наявності якоїсь центральної точки, не в єдиному вогнищі суверенності, з якого по низхідній променями розходяться похідні форми. Влада – це рухомий цоколь силових відносин, які через свою нерівність постійно індукують стани влади, стани завжди локальні і нестабільні. Повсюдність влади не в тому, що у когось є привілей перегруповувати все залежно від її незборимої єдності, а в тому, що вона проводиться кожну мить, у будь-якій точці, точніше в довільному відношенні однієї точки до іншої. Влада є скрізь, – не в тому сенсі, що вона охоплює все, але в тому, що вона виходитиме звідусіль" [6, с. 157].

Аналізуючи принцип суб'єктивації в праці "Наглядати і карати", М. Фуко доводить, що формування зростаючої індивідуації людини в культурі обумовлено "прагненням влади знати про індивідів якомога більше для того, щоб успішніше ними управляти". Основним парадоксом влади при цьому є парадокс її невидимості: влада завжди анонімна, вважає М. Фуко.

М. Фуко розрізняє два основні типи існування влади в історії:

1) влада як пряма фізична дія на тіло (така форма влади переважає в європейській історії до проведення правових реформ XVIII століття);

2) влада як "наглядове" (символічне) насильство над тілом.

Граничною формою першого типу існування влади служив метод тілесних тортур: саме тортури є основним засобом доказу провини. Проте в XVIII столітті, в епоху освічених монархій, жахливі методи тортур і страти були визнані ірраціональними і дорогими. Виявилось, що раціональнішим і ефективнішим є такий тип дії влади на індивіда, коли "зачепленим" процедурами насильства є не тіло, а душа суб'єкта. Цей тип влади, який М. Фуко позначив терміном "нагляд", використовує механізми отримання істини, які не потребують більше техніки безпосереднього тілесного насильства й орієнтовані не на досвід суверенної та абсолютистської влади, а на досвід окремих суб'єктів: виявляється, доказ провини може бути отримано не тільки насильницьки, але і добровільно через повсякденний і безперестанний контроль над суб'єктивністю.

Аналіз механізмів суб'єктивації як владних практик виробництва суб'єктивності М. Фуко справив величезний вплив на феміністську теорію. Головним висновком є висновок про те, що гендерні маркування суб'єктивності не є незмінними біологічними маркуваннями, а соціально сконструйовані і виробляються певними типами владних стратегій. Услід за М. Фуко феміністські дослідниці визначають сучасну культуру як слухняну, з раціональними формами панування, корисності й розрахунку – інакше кажучи, як культуру масованого управління методами індивідуації (зокрема гендерною). Тому основна тенденція аналізу феномена сучасної влади, на їх думку, полягає не в тому, щоб атакувати ті або інші владні інститути, групи, еліту або клас, але швидше – саму *технологію влади,* що проводить гендерну нерівність у суспільстві. Слідом за М. Фуко вони пропонують аналізувати і розкривати нові владні стратегії маніпуляції гендерним суб'єктом у сучасну епоху, зокрема – різні механізми нового гендерного виробництва суб'єктивності як колективної. Водночас основна відмінність феміністської теорії від аналізу тілесних механізмів виробництва суб'єктивності Мішеля Фуко полягає в тому, що новим предметом дослідження стає *гендерне тіло* підпорядкування, кероване не тілесними регулятивними нормами і практиками, а нетілесними механізмами волі, бажання і уявного.

Історія жіночого як історія сексуальності

Останні книги Мішеля Фуко, що також справили величезний вплив на формування філософської методології фемінізму, – це три перші томи "Історії сексуальності", в яких він намагається відповісти на такі основні питання: – у якому типі дискурсу про сексуальність, в якій формі вилучення істини, яка історично з'являється в певних місцях (навколо тіла дитини, стосовно статі жінки, практики обмеження народжуваності тощо), працюють найбільш безпосередні, максимально локальні владні відносини?

– як ця гра відносин влади виявляється модифікованою в процесі їх функціонування?

Одним словом, замість того, щоб відносити за рахунок єдиної форми Великої Влади всі найдрібніші види насильства, які мають місце щодо сексуальності, – опущені погляди, направлені в її сторону, ті приховані місця, які не повинні стати предметом пізнання, – йдеться про занурення виробництва дискурсу сексуальності в полі множинних і рухомих відносин влади [6, с. 160].

М. Фуко, так само як і феміністські дослідниці, заперечує, що є певна сексуальність, схильна до незацікавленого і вільного наукового пізнання: сексуальність конституюється в сферу пізнання лише на тлі владних відносин, які додають їй статус пізнавального об'єкта. Таким чином, сексуальність – це не біологічний, а соціальний конструкт, що змінює форми репрезентації залежно від історичних епох. Наприклад, поняття сексуальності у стародавніх греків і римлян ще не пов'язувалося з ідеєю гріха, оскільки сексуальність в античну епоху завжди публічна, відкрита і видима. У епоху середньовіччя репрезентація сексуальності, як і раніше, не знає однозначних маркувань публічного і непублічного, тому середньовічні лазні – місця зосередження всіх сексуальних пороків у християнській інтерпретації – функціонували, як стверджує М. Фуко, одночасно як місця публічних зустрічей і публічного, соціального простору. Пізніше маркування—сексуальності як таємного, гріховного, непублічного (асоціального) і прихованого належить, на думку М. Фуко, владному дискурсу XIX століття, що поділив всі сфери реальності за критерієм нормативне/ненормативне. Тому кожен історичний етап у становленні сексуальності й відносин між статями, а також форми сексуальної гендерної асиметрії, пов'язані з трансформаціями соціальних конструкцій влади.

Звідси парадоксальність і неоднозначність в оцінці феномена сексуальності в історії людської культури, а також заміщення біологічних параметрів сексуальності соціальними маркуваннями. Наприклад, сучасні історики культури зазначають, що поняття жіночої цнотливості, таке важливе для визначення "суті" жіночого в традиційній культурі, має символічне, морально-психологічне, а не фізіологічне маркування. В середні віки поняття цнотливості, зокрема, асоціюється з "чистотою серця", тоді як сексуальний орган жінки взагалі не має знакових маркувань: для його позначення найчастіше використовується метафорична мова про "божественні вигадки". Тому допускалося, що Бог міг "відновлювати" жіночу цноту як "чистоту серця" без жодного стосунку до жіночих фізіологічних процесів. У Стародавній Греції не існувало медичного поняття невинної пліви; воно з'являється тільки в XVIII столітті й визначається не стільки у фізіологічних, скільки в метафізично-моральних термінах. Такі культурні факти доводять ідею М. Фуко про "наглядовий", символічний тип насильства над жіночим тілом і жіночою сексуальністю в культурі, який на практиці виявляється не менш жорстоким, ніж пряме фізичне насильство. На всі природні (фізіологічні) прояви жіночого тіла традиційною культурою було накладено жорстоке клеймо заборони; жіноча сексуальність маркувалася або в термінах "брудного і нечистого", або в термінах спіритуалізму. І лише трансформоване і трансгресивне жіноче тіло – любовне, духовне або піднесене – мало право зайняти якщо і не центральне, то хоча б периферійне місце в історії людської культури.

При цьому жіноча сексуальність в культурі, на думку М. Фуко, завжди розглядалася як привілейоване місце зберігання "істини". Щоб її викинути, застосовувалася найвитонченіша техніка владного дізнання і маніпуляцій сексуальністю. Тому М. Фуко робить висновок про те, що сексуальність, зокрема жіноча, не стільки пригнічується, скільки виробляється і відтворюється культурою: вона одночасно мета й інструмент влади.

М. Фуко стверджує, що в XVIII ст. відбулася гранична патологізація жіночого тіла: воно стало не чим іншим, як медичним об'єктом *par excellence.* М. Фуко навіть планував писати історію жіночого тіла як сексуальну дисципліну – "гінекологію" в широкому, культурологічному сенсі цього слова – з метою показати, яким способом влада функціонує не проти, а через жіночу сексуальність: жіноча історія в європейській культурі й є історія сексуальності, вважає М. Фуко, а історія статей є історія влади.

У знаменитому інтерв'ю "Кінець монархії статі" (1977) в газеті "Нувель Обсерватер" М. Фуко висловлюється критично щодо феміністського руху, оскільки наголос на особливу жіночу природу, жіночу стать або жіночу політику, на його думку, означає не що інше, як визнання традиційного владного розділення. Проте, незважаючи на критичні зауваження, філософська методологія М. Фуко отримала першорядне визнання у філософії фемінізму.

Список використаних джерел

1. *Делез Ж.* Фуко. – Москва: Издательство гуманитарной литературы, 1989. 2. *Фуко М.* Использование удовольствий. Введение // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Касталь, 1996. 3. *Фуко М.* Антропологический круг // История безумия в классическую епоху. – С.-Пб.: Издательство "Университетская книга", 1997. – С. 500–524. 4. *Фуко М.* Забота о себе. История сексуальности. – К.: Издательство "Грунт", 1998. 5. *Showalter E.* The Female Malady: Women, Madness and English Culture, 1830–1980. N-Y.: Penguin Books, 1985, P. 4. 6. *Фуко М.* Говорящий пол (Сексуальность в системе микрофизики власти) // Современная философия, 1995. – № 1. – Харьков.

Елена Буз

ФЕМИНИЗМ, ТЕЛО И ЖЕЛАНИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ М. ФУКО

В статье автор исследует феномен женского тела в философской теории феминизма известного француского философа и культулорога – Мишеля Фуко.

Ключевые слова: М. Фуко, феминистская методология, тело, постструктурализм.

Olena Buz

FEMINISM, BODY AND DESIRE IN M. FUKO'S CREATIVE WORKS

In the article the author investigates the phenomenon of woman's body in the feminism philosophical theory of the known French philosopher – Mishel Fuko.

Key words: M. Fuko, feminist methodology, body, poststructuralism.

УДК 821.161.2.001.36+821.162.1.001.36

Edward Kasperski

NARODOWOŚĆ I LITERATURA. U KOLEBKI NOWOCZESNYCH LITERATUR POLSKI I UKRAINY

У статті автор порівнює романтизм у польській та українській літературі XIX ст.

Ключові слова: Т. Шевченко, А. Міцкевич, Україна, Польща, народницька проблематика, література, поезія, романтизм, "українська школа".

I. "В своїй хаті своя й правда". Romantyzm polski i ukraiński

Istnieje zgoda wśród badaczy, że romantyzm stał się kolebką nowoczesnej, narodowej literatury polskiej i ukraińskiej. W Polsce symbolem tej literatury stał się Adam Mickiewicz, na Ukrainie – Taras Szewczenko. Nikt nie zaprzeczy również, że literatura romantyczna przyczyniła się do powstania nowoczesnego narodu polskiego i ukraińskiego. Do romantyzmu ukraińskiego w pełni stosują się słowa, które ukraiński, emigracyjny historyk literatury Dmytro Czyżewśkyj wypowiedział w Historii literatury ukraińskiej: "Lud (narod) i historia to podstawowe tematy romantyzmu ukraińskiego, a wraz z nim – podstawowe problemy ruchu narodowego (nacjonalnoho)" [1, s. 363]. Jeśli uznanie ludu za "podstawowy temat romantyzmu polskiego" może budzić sprzeciw, to nie dotyczy to ani historii, ani ukraińskiego słowa "narod" w znaczeniu nie tylko "lud", lecz "naród" lub "narodowość".

Kategoria narodu stała się w istocie rzeczy wprost lub pośrednio konstrukcyjną, semantyczną oraz ekspresyjną zasadą obu literatur [2]. Znalazła się ona – inaczej niż w niektórych literaturach zachodnich – w centrum ich zainteresowań, aczkolwiek nie poprzestawały one wyłącznie na zajmowaniu się sprawami bytu narodowego czy też krzewieniu patriotyzmu. Fakt rozwinięcia, nobilitacji i upowszechnienia idei narodowości określa jednakże historyczne, epokowe dokonania i zasługi tych literatur. Ich oddziaływanie wykroczyło zresztą w tym względzie daleko poza czasowe granice romantyzmu. W drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX wieku literatura romantyczna uchodziła z tego względu za wzór "literatury w ogóle". Kształtowała samo pojęcie literackości i jej normy.

Ta aktualność problematyki narodu w polskiej oraz ukraińskiej literaturze XIX wieku nie była przypadkowa. Nie wynikała z przemijającej mody lub koniunktury. Nie była rzeczą zmyślenia lub fantazji poetyckiej. Miała w istocie rzeczy charakter strukturalny. Jeśli mierzyć rzecz skalą wielkich wydarzeń historycznych, wyrastała z globalnych przemian społecznych i politycznych, które zapoczątkowały w XVIII wieku rewolucja amerykańska z 1776 roku oraz rewolucja francuska z 1789 roku. Punktem przełomowym w usankcjonowaniu politycznego znaczenia narodu stała się Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela, którą ogłosiła rewolucja francuska, z 26 sierpnia 1789 roku. Deklaracja ta stwierdzała jasno i kategorycznie, że "źródło wszelkiej władzy tkwi w swej istocie w narodzie (le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la Nation). Zastrzegała, że "żadne ciało, żadna jednostka nie może sprawować władzy, która by wyraźnie od narodu nie pochodziła (nul corps, nul individu ne peut exercer d'autorité qui n'en émane expressément)" (art. III).

Deklaracja francuska nie ograniczała się zresztą do podkreślenia uprawnienia narodu do sprawowania naczelnej władzy. Uwidaczniała, że wiele narodów w Europie i na świecie zostało tych uprawnień pozbawionych przemocą. Idea suwerenności narodu (ludu) demaskowała tym samym niesprawiedliwość i tyranię, której doświadczali od wieków Ukraińcy, a od czasów rozbiorów i utraty niepodległości w 1795 roku także Polacy. Zakreślała nieprzebytą przepaść między władzą narzuconą przemocą i przymusem a władzą ustanowioną z woli oraz z wyboru narodu (ludu w znaczeniu francuskiego le peuple).

Wyjątkowa aktualność i żywotność idei narodu w literaturze polskiej i ukraińskiej w XIX wieku rodziła się w rezultacie z konkretnych warunków historycznych. Obie społeczności etniczne – Polacy i Ukraińcy – były pozbawione suwerenności i własnej państwowości. Obie żyły rozczłonkowane i podzielone między odmienne organizmy państwowe, często skłócone lub wojujące ze sobą, jak chociażby rosyjskie cesarstwo Romanowów i austro-węgierskie cesarstwo Habsburgów. Obce kordony dzieliły w rezultacie Ukraińców z Ukraińcami, Polaków z Polakami. W sytuacji konfliktów zbrojnych Polacy, obywatele rosyjscy, walczyli z obcego nakazu z innymi Polakami, obywatelami Austro-Węgier lub Prus. Podobny los spotykał Ukraińców zamieszkujących ziemie w rządzonej przez cara Małorosji oraz austriackiej Galicji i Bukowinie.

Sztuczne granice, narzucone podziały i krwawe bratobójcze kolizje rodziły w społecznościach polskiej i ukraińskiej silne poczucie krzywdy oraz przemożne pragnienie zjednoczenia się w jednolity organizm narodowy i państwowy. Dążenia te napotykały zaciekły opór i represje ze strony tych państw, które władały historycznymi ziemiami zamieszkanymi od wieków przez ludność polską i ukraińską. Idee zjednoczonego narodu i własnego, niezależnego państwa uzyskiwały w tych okolicznościach dramatyczną, nierzadko martyrologiczną wymowę. Prowadziły, jak ukazywały to liczne działania spiskowe, bunty i powstania w XIX wieku, nierzadko do cierpień, ofiar z życia i przelewu krwi. Wyzwalały wśród Polaków i Ukraińców ogromną temperaturę emocjonalną. Rodziły presję społeczną, aby je rozwijać i urzeczywistniać.

Idee te żywiły polską i ukraińską literaturę romantyczną, literatura przekazywała je z kolei czytelnikom. Osadzała w ich świadomości, wtapiała w emocje, wprowadzała w powszednie dyskursy. Uzyskiwała ona tym sposobem podstawowe znaczenie dla społeczności Polaków i Ukraińców. Uzyskiwała takie znaczenie przede wszystkim dla Ukraińców, którzy nie mieli własnej państwowości od czasów rozpadu i upadku Rusi Kijowskiej w średniowieczu i stale doświadczali z tego powodu groźby wynarodowienia i asymilacji, w tym także asymilacji ze strony szlachecko-katolickiej, "łacińskiej" Polski. Uzyskiwała to znaczenie także dla Polaków, którzy własną państwowość utracili ostatecznie w wyniku trzeciego rozbioru Polski i znaleźli się – mimo politycznej i kulturalnej dominacji w przeszłości na ziemiach zachodniej Ukrainy – w położeniu pod niektórymi względami bliźniaczo podobnym do Ukraińców.

Zabory sprawiły, że polscy magnaci i polska szlachta sami stali się poddanymi pruskiego, rosyjskiego i austriackiego monarchy. Upadek I Rzeczypospolitej szlacheckiej stał się dla społeczności ukraińskiej silnym impulsem do przybierających na sile rewindykacji politycznych, społecznych i kulturalnych. Przybrały one wyrazisty kształt zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku i wyraziły się w ukraińskich ruchach nacjonalistycznych.

Upadek ten uświadomił Ukraińcom podzielonym między Rosję i Austro-Węgry, często także upośledzonym ekonomicznie i kulturalnie na ziemiach wspólnie zamieszkiwanych z Polakami, że władza hegemonów nie trwa wiecznie. Stało się jasne, że konieczne jest przygotowanie Ukraińców na moment dziejowy, kiedy marzenia o narodowej niezależności i suwerenności staną się w pełni realne. Prawdą jest, że w pierwszej połowie XIX wieku moment taki wydawał się wielu Ukraińcom utopijny, bądź niezwykle odległy. Część społeczności ukraińskiej żywiła nadzieję, że uda się pojednać i zjednoczyć Słowian pod berłem cara. Toteż identyfikowali się oni z kulturą rosyjską, a nierzadko, jak Mikołaj Gogol, stawali się jej wybitnymi przedstawicielami. Poczucie narodowej odrębności ukraińskiej rodziło się stopniowo, powoli, nie bez rozterek, oporów i załamań. Hegemoni nie ustępowali dobrowolnie. Należało samodzielnie "wybić się na niepodległość". Droga była długa i kręta.

Polscy i ukraińscy pisarze romantyczni byli, ogólnie biorąc, w tym czy innym stopniu świadomi tego zadania. Wypełniali je na różne sposoby, aczkolwiek nie zawsze w sposób jawny lub otwarty ze względu na cenzurę i groźbę represji. I Adam Mickiewicz, i Taras Szewczenko, jak wiadomo, doświadczyli takich represji. Mimo to odrębność narodową i poczucie więzi z narodem podnosili w swych pismach do rzędu najwyższych wartości. Chętnie stosowali przy tym kostium historyczny i stylizację biblijną. Przebywając na wygnaniu w Rosji, Mickiewicz konstatował w romantycznej powieści poetyckiej Konrad Wallenrod (1828), że niewola ojczyzny usuwa sprawy osobiste na bok i uświęca wszystkie środki w walce z tyranią. W znanym wierszu I мертвим, і

живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Украйні моє дружнєє посланіє Taras Szewczenko, zaniepokojony brakiem u Ukraińców patriotyzmu i oddania dla Ukrainy, apelował, aby nie wyrzekać się ojczystej ziemi:

Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
[...]
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра [3, s. 286–287].

Obraz swojskiego, ojczyźnianego "cichego raju" poeta przeciwstawiał zgiełkliwemu, politycznemu targowisku próżności, na którym, jak ze zgorszeniem piętnował, "wymienia się kajdany i handluje prawdą". Ten "cichy raj" kojarzył z ukraińską "swojską krainą", której przeciwieństwem był "cudzy kraj", kuszący, jak można domyślać się z wywodu Szewczenki, świetlaną karierą lub lepszym życiem. Słowa "w swojej chacie swoja prawda,/ I siła, i wola" puentowały racje, które uzasadniały zachowanie narodowej tożsamości oraz więź z narodem.

Ojczyzna była według ukraińskiego barda wartością niezastąpioną i niewymienną. Stanowiła treść osobowej egzystencji jednostki i zarazem więź z tym, co wspólne i powszechne. Wyrzeczenie się ojczyzny, zgodnie z tłumaczonym lirycznie przez Szewczenkę 136 psalmem Dawidowym, równało się wyrzeczeniu się samego siebie. Dla poety nie było różnicy między niewolą babilońską, której doświadczali Żydzi, a niewolą, której doświadczali Ukraińcy:

І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий,
Рабом на чужúині [3, s. 301].

Trzeba jednakże podkreślić, że pojęcie narodu w początkach XIX wieku było często zmienne i niejasne, a jego wyznaczniki często rozmyte. Naród stanowił tak czy inaczej pojęcie kulturowe, oznaczające określony ład, który obejmuje zbiorowość ludzką, uznawaną za swoistą jedność (wspólnotę). Raz uznawano ten ład za organiczny i trwały, innym razem za konwencjonalny, ukształtowany w wyniku umowy, przymusu lub działania czasu. Romantycy skłaniali się na ogół ku organicznej koncepcji narodu, która akcentowała jego odwieczne trwanie i niewzruszony charakter. Sprawą pierwszoplanową była zresztą nie tyle istota narodu, ile jego prerogatywy polityczne oraz ich urzeczywistnienie.

Sporną rzeczą były wyznaczniki narodowej wspólnoty. Jedni kojarzyli naród ze wspólnotą etniczną (plemienną), kształtowaną na zasadzie dziedziczenia cech pokoleniowych. Innym kryterium było długie zamieszkiwanie zwartej zbiorowości na tradycyjnym terytorium. Tak właśnie ujmował naród Szewczenko: krajanie, zadomowieni ludzie na swojej ziemi. Jeszcze innym było kryterium polityczne: przynależność do jednego organizmu państwowego oraz podległość zarządzającym nim instytucjom, prawom i władzom. Pojęcie narodowości zlewało się tutaj z pojęciem państwowego obywatelstwa.

Osobnym kryterium, zyskującym stale na znaczeniu w pierwszej połowie XIX wieku, były wyróżniki kulturowe. Tworzyła je wspólnota języka, symboliki, pamięci historycznej, tradycji, obyczajów, religii, więzi rodzinnych i lokalnych. Czynnikiem integrującym stawały się także "wielkie narracje" historyczne, które przedstawiały założycielskie, heroiczne lub tragiczne epizody w dziejach danej zbiorowości. Te wielkie narracje były ulubionym tematem literatury romantycznej, nie tylko polskiej czy ukraińskiej.

Wszystkie te kryteria występowały w refleksji o narodzie i obrazowaniu narodu u polskich i ukraińskich romantyków. Mieli oni zresztą znakomitego poprzednika, który dokonał prawdziwego przełomu w pojmowaniu narodu i cech narodowych. Kulturę jako wyróżnik narodowości oraz potrzebę literatury narodowej postulował w XVIII wieku niemiecki filozof Johann Gottfried von Herder (1744–1803), członek weimarskiej czwórki (Goethe – Schiller – Wieland – Herder), który wywarł znaczny wpływ na poglądy polskich i ukraińskich romantyków [4, s. 271–284; 5, s. 181–201].

Herder dopatrzył się w ówczesnych społeczeństwach podziału na warstwy uprzywilejowane, żyjące sztucznie, próżniaczo z wyzysku poddanych oraz na lud (Volk), żyjący z pracy własnych rąk "realnym życiem". Warstwy uprzywilejowane tworzyły według Herdera kulturę kosmopolityczną, wyuczoną i konwencjonalną, "wypolerowaną (polierte)", oderwaną od rzeczywistości, wynarodowioną i odczłowieczoną. Naturalną oraz prawdziwie ludzką kulturę tworzył jedynie prosty lud. Uosabiał on autentyczny charakter narodowy, ukształtowany w powszedniej pracy i w realnym życiu. Obu tym przeciwstawnym grupom odpowiadały odmienne typy literatur. Tylko jedna z nich – mianowicie literatura tworzona przez lud, zwłaszcza literatura ustna – była prawdziwą i wartościową literaturą narodową.

Poglądy Herdera dobrze przystawały do polskiej i ukraińskiej rzeczywistości z przełomu XVIII i XIX wieku. Brak lub utrata własnej państwowości sprawiały, że w obu społeczeństwach rola czynników kulturowych – języka, religii, obyczajów, tradycji, więzi rodzinnych i lokalnych – niepomiernie wzrastała. Stawały się one wówczas głównym, a niekiedy jedynym nosicielem i wyróżnikiem narodowości. Toteż sam fakt pisania i upowszechniania polskich czy ukraińskich utworów literackich w języku narodowym sprzyjał budzeniu poczucia odrębności etnicznej, utrwalaniu tożsamości językowo-kulturalnej i kształtowaniu politycznej świadomości narodowej.

Inicjującą i przełomową rolę odegrała w tym względzie na Ukrainie, jak wiadomo, napisana w języku ukraińskim i wydana w 1798 roku Eneida Iwana Kotlarewskiego (1769–1838), stanowiąca skróconą, "kozacką" parodię rzymskiej, łacińskiej epopei Wirgiliusza. Stała się ona przysłowiową kulą śniegu, która pociągnęła lawinę utworów w języku ukraińskim.

Jak niezmiernie ważkim czynnikiem w budzeniu świadomości narodowej Ukraińców był właśnie ów język, niech świadczy to, że zaniepokojone władze carskie wprowadziły w 1863 roku zakaz używania języka ukraińskiego w szkołach oraz zakaz druku podręczników szkolnych. W 1876 roku nawet zaostrzyły te restrykcyjne ograniczenia. Działania tego rodzaju zahamowały na jakiś czas produkcję literacką, lecz nie zdławiły literatury w języku ukraińskim. Ożywiły natomiast działalność pisarzy ukraińskich w austriackiej Galicji, gdzie w drugiej połowie XIX wieku istniała względna swoboda wypowiedzi.

Już zresztą znacznie wcześniej pojawiła się w galicji tzw. Ruska Trójca, którą stworzyli Markijan Szaszkewycz (1811–1843), Iwan Wahylewycz (1811–1866) i Jakiw Hołowacki (1814–1888). Autorzy ci zajmowali się zbieraniem ukraińskich pieśni ludowych, baśni i legend. Wydali, ze względów cenzuralnych w Budapeszcie, w 1837 roku almanach "Rusałka Dnistrowa", zawierający ich utwory oraz pieśni ludowe. Warto też przypomnieć, że w Galicji kontynuował później swoją wytężoną pracę pisarską, krytyczną, przekładową i naukową także Iwan Franko.

Rolę patriotyczną odgrywała również rodzima (ojczyźniana) tematyka historyczna, która uzmysławiała istnienie własnych, sięgających odległej przeszłości korzeni i tradycji. Narodowa historiografia i literatura artystyczna wzajemnie się tutaj uzupełniały. Należałoby wymienić w tym miejscu, rzecz jasna, w pierwszej kolejności anonimową Historię Rusów, której autorstwa przypisywano Hryhorijowi Poletyce bądź Ołeksandrowi Bezrobod'ko, podkreślającemu szczególne znaczenie dla budzenia ukraińskiej świadomości narodowej Bohdanowi Chmielnickiemu oraz zmaganiom polsko-kozackim z lat 1648–1654.

Romantycy ukraińscy, ogólnie biorąc, znacznie przyczynili się do popularyzacji treści i myśli zawartych w Historii Rusów. Przyczynił się do niej wydatnie pisarz i historyk Mykoła Kostomarow (1817–1885), członek tajnego, kijowskiego Bractwa św. Cyryla i Metodego, autor historycznych dramatów Sawa Czały (1838) i Perejasławska noc (1841), a także słynnych Ksiąg bytu narodu ukraińskiego, wzorowanych zresztą na Księgach narodu i pielgrzymstwa polskiego Adama

Mickiewicza [6]. Trzeba podnieść także zasługi w popularyzacji odrębnej historii ukraińskiej poematu Hajdamacy Tarasa Szewczenki czy pisarstwa Pantelejmona Kulisza (1819–1897), który upowszechnił na Ukrainie walterskotowski wzór przygodowej powieści historycznej (Czorna rada, 1845). Romantycy rozszerzyli zarazem spojrzenie na dzieje Ukrainy. Sięgali do triumfalnych kart historii Rusi Kijowskiej oraz do heroicznych (lub tragicznych) epizodów z dziejów kozaczyzny. Zajmowali się tyleż odkrywaniem i badaniem rodzimej przeszłości, ile jej heroizacją, uwznioślaniem, patriotyczną mitologizacją.

Nie czynili tego bez głębszego zamysłu. Kształtowali tą drogą poczucie niezakłóconej, historycznej ciągłości ukraińskiej społeczności etnicznej, ucieleśnionej w mieszkającym na wsi ludzie. Idea odrębnego, politycznego narodu ukraińskiego (Nation w terminologii Herdera), wywodzącego się z "trwającego od zawsze" ludu (Volk) uzyskiwała w ten sposób mocny fundament. Dzieje bajeczne oraz literacko wystylizowane i wyidealizowane postacie i wydarzenia historyczne układały się w pismach romantyków ukraińskich w monumentalną narrację wyzwoleńczą, która ożywiała współczesne postawy patriotyczne Ukraińców. Ta monumentalna narracja wyzwoleńcza stanowi zresztą do dzisiaj inspirację i podstawę historiografii ukraińskiej.

Paralelne zjawiska występowały również w porozbiorowej literaturze polskiej, być może nawet w jeszcze większej skali niż na Ukrainie. Dość zestawić z Kostomarowem działalność i pisarstwo historyka Joachima Lelewela (1786–1861), prezesa Towarzystwa Patriotycznego, które powstało w trakcie powstania listopadowego z 1830 roku. Patriotyczny charakter miały na przykład preromantyczne Śpiewy historyczne (1816) Juliana Ursyna Niemcewicza (1757–1841), sławiące karty z polskiej przeszłości.

Późniejsi romantycy polscy jeszcze bardziej wzmocnili te preromantyczne nawiązania do historii Polski. Ważnymi punktami odniesienia stały się dla nich, z jednej strony, legendy historyczne (przykładem "dzieje bajeczne" obrazowane w dramatach Balladyna i Lilla Weneda Juliusza Słowackiego), z drugiej strony, historia nowsza. Wyróżniali w niej okres i dzieje konfederacji barskiej (1768–1772), w której upatrywali symbolu oraz inspiracji dla oporu przeciwko rozbiorom i zaborcom, zwłaszcza przeciwko carowi. Dzieje tej konfederacji, która prowadziła walki z wojskami rosyjskimi na ziemiach zachodniej Ukrainy stale zresztą przypominały o wspólnej historii polsko-ukraińskiej. Romantyczny, mistyczny dramat Juliusza Słowackiego Ksiądz Marek obierał jako miejsce walki konfederatów z wojskami rosyjskimi miejscowość Bar, znajdującą się na Ukrainie. Poeta uznawał to miejsce za "polskie Betlejem", innymi słowami, za symbol przyszłego odrodzenia pokonanej Polski. Uzmysławia to, jak mocna była w świadomości poety więź ziem ukraińskich z Polską.

W porównaniu z piśmiennictwem w języku ukraińskim sytuacja polskiej literatury romantycznej była jednakże pod niektórymi względami odmienna. Wcześniejszy był jej "wysyp", zdecydowanie szerszy i bardziej zróżnicowany zakres oraz o wiele silniejsze oddziaływanie [1, s. 362]. Reprezentowała ona ponadto literaturę okrzepłą i poniekąd "starą", podczas gdy literatura ukraińska należała w zasadzie według miar dzisiejszych do kategorii literatur postkolonialnych, dopiero powstających, nazywanych współcześnie emerging literature.

Literatura w ukraińskim języku literackim zaczęła powstawać praktycznie dopiero w XIX wieku, podczas gdy literatura artystyczna w języku polskim rozwijała się bujnie już od XVI wieku (czy nawet od końca XV wieku). Literaturę tę zapoczątkowały pióra Mikołaja Reja (1505–1569), autora powiedzenia, iż Polacy nie gęsi i swój język mają, oraz znakomitego poety Jana Kochanowskiego (1530–1584). Innym kształtem odznaczała się także polska tradycja literacka. Otóż dominowała w niej zdecydowanie świecka, zachodnia tradycja piśmiennicza, podczas gdy rodzimy, miejscowy folklor oraz tradycja ustna znajdowały się na dalszym planie.

Tymczasem w nowo powstającej literaturze ukraińskiej niedostatek świeckiej, narodowej tradycji piśmienniczej sprawiał, że punktem odniesienia i naturalną tradycją dla nowoczesnej literatury świeckiej stawała się tradycja ustna. Tworzył ją, innymi słowami, rodzimy folklor kozacki i ludowy. Folklor ten na trwałe wpisał się w lirykę Tarasa Szewczenki. Trzeba jednocześnie wyraźnie podkreślić w tym miejscu, że romantyczna poezja Szewczenki w niczym nie ustępowała

artyzmem i temperaturą emocji najwybitniejszym dokonaniom romantycznej poezji polskiej. Była z pewnością poetycko i kulturowo odmienna, ale nie była artystycznie słabsza.

Ważną, inicjującą rolę odgrywały w literaturze ukraińskiej również różnego typu wzory i zapożyczenia z literatur cudzych, w tym z polskiej i rosyjskiej oraz z literatur zachodnich. Jednym z inicjatorów działalności przekładowej był Petro Hułak-Artemowski (1790–1865), który spopularyzował na Ukrainie balladę Mickiewicza Pani Twardowska (nadał jej w tłumaczeniu ukraińskim tytuł Pan Twardowski) oraz zainicjował przekłady z literatury światowej. To przyswajanie literatur cudzych miało niewątpliwie na celu dowartościowanie i wzbogacenie literatury powstającej w języku ukraińskim.

Mimo wielu strukturalnych i sytuacyjnych różnic, utrata niepodległości Polski w wyniku rozbiorów w pewnej mierze zatarła lub zmniejszyła w XIX wieku niektóre różnice położenia między społecznościami polską i ukraińską. Nadała ich kontaktom i stosunkom bardziej partnerski charakter. Sprzyjała bardziej wyważonej wymianie literackiej i kulturalnej. Nie oznaczało to jednak wygaszenia konfliktów politycznych, społecznych, narodowościowych i kulturalnych, ponieważ Polacy i Ukraińcy wspólnie zamieszkiwali przez setki lat te same miejscowości i ziemie – przykładem był Lwów, Podole, Wołyń – które każda z tych społeczności uważała za wyłącznie własne, narodowe, prawowite dziedzictwo historyczne. Przysłowiowe “spory o miedzę” – o to, co jest czyje, gdzie przebiegają terytorialne granice etniczne i historyczne – nieprzerwanie antagonizowały i zatruwały stosunki polsko-ukraińskie.

W sytuacji podziału Polski między zaborców i wobec całkowitego zaniku odrębnej państwowości zadania i funkcje literatury w języku polskim upodobniły się pod wieloma względami (nie we wszystkim jednak) do zadań i funkcji rodzącej się dopiero literatury artystycznej w języku ukraińskim. Niewątpliwie nastąpiło tutaj pewne zbliżenie obu literatur. Wspólnota położenia Polaków i Ukraińców rzutowała na zbieżność zadań podejmowanych przez pisarzy. Wyrazem zbliżenia była ukraińska szkoła w romantycznej literaturze polskiej, o której będzie mowa w drugiej części tego szkicu.

Brak suwerenności społeczności polskiej i ukraińskiej sprawiał, że na czoło zadań literatury wysuwało się kształtowanie poczucia narodowego oraz utrzymanie więzi między rodakami. Literatura artystyczna stawała się podstawowym czynnikiem konsolidacji i politycznej samowiedzy obu zbiorowości etnicznych. W obliczu podziałów i rozproszenia historycznej wspólnoty etniczno-językowej stanowiła namiastkę instytucji politycznych i edukacyjnych.

Miało to niekiedy także pewne skutki ujemne. Funkcje te niejednokrotnie przesłaniały prymarne dla literatury artystycznej funkcje estetyczne. Przesuwały je na dalszy plan. W Polsce jaskrawym przykładem może pisarstwo Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887), na Ukrainie – w pewnym stopniu pisarstwo Iwana Franko (1856–1916), który nie stronił od łączenia poezji czy powieści z aktualną publicystyką czy nawet działalnością popularyzatorską i propagandową [7, s. 437–486]. Obaj pisarze nie byli wprawdzie romantykami w wąskim rozumieniu, lecz romantyzm wywarł ogromny wpływ na pojmowanie przez nich roli pisarza i jego powinności wobec wspólnoty narodowej zagrożonej w swym historycznym bycie.

Romantyzm nadał idei narodowości nowoczesne, wyraziste oblicze. Stworzył i utrwalił w tej dziedzinie wyjątkowo aktualny i sugestywny paradygmat literacki oraz światopoglądowy, który oddziaływał na cały wiek XIX, a w znacznym stopniu także na XX. Wpływał on nawet na tych, którzy z nim walczyli, na pozytywistów, realistów, symbolistów i rozmaite kierunki awangardowe.

Siłą tego paradygmatu było wyjście poza sztuczną, umowną i uczoną literackość literatury dawnej, zwłaszcza klasycyzmu, oraz osadzenie jej w zbiorowych pragnieniach i dążeniach “zwykłych ludzi”, wprost w “sercu człowieka”, jak pisali w owym czasie romantycy. “Literatura w naszym kraju – pisał młody, polski krytyk romantyczny Maurycy Mochnacki – od czasów Stanisława Augusta znaczny postęp uczyniła, lecz próżno chcielibyśmy w niej szukać cechy narodowej, gdyż nie wyniknęła z charakteru, zwyczajów i podań ojczystych” [8, s. 5]. “Literatura wyciągnieniem jest na jaśnią myśli narodu” [8, s. 203]. To rozświetlenie “myśli narodu” i artystyczne przekazanie jego odczuć było największą ambicją polskich i ukraińskich romantyków, zwłaszcza Mickiewicza, a później Szewczenki.

Dystansując się od pisania wyłącznie dla wykształconych elit dworskich czy szlacheckich, polscy i ukraińscy romantycy pragnęli uczynić publicznością literacką także lud. Więcej: uznali za potencjalnego odbiorcę literatury każdego, kto identyfikował się z ojczystym językiem, narodowymi symbolami, przeszłością rodzinnego kraju. Zniżyli, odnowili i jednocześnie zmienili język literatury. Twierdzeniu, że "poezja powinna być oryginalną i narodową własnością" nadawali treść dosłowną.

II. Wokół "szkoły ukraińskiej"

Świadectwem – czy może lepiej: zalążkiem i zapowiedzią – przepływu idei i dwustronnej wymiany literackiej polsko-ukraińskiej stała się działalność tzw. szkoły ukraińskiej w romantycznej literaturze polskiej, którą zresztą nierzadko niesprawiedliwie krytykowano na Ukrainie. Przyczyniły się do tego w przeszłości ahistoryczne sądy Iwana Franko [9]. Warto przypomnieć, że owa szkoła ukraińska w poezji polskiej nie była, jak czasem rzecz naświetlano, kaprysem "polskich panów". Stanowiła ona natomiast cząstkę romantycznego ukrainizmu, którego oddziaływanie wykraczało poza literaturę polską [10]. W omawianej szkole obraz Ukrainy, to prawda, bywał niejednokrotnie spolonizowany. Trzeba jednak pamiętać, że terytorium Ukrainy wyglądało w pierwszej połowie XIX wieku zupełnie inaczej pod względem demograficznym i cywilizacyjnym niż obecnie. Na ziemiach dzisiejszej zachodniej Ukrainy oraz południowo-wschodniej Polski ludność polska i ukraińska współżyła mocno przemieszana ze sobą.

Szkoła ukraińska miała w polskiej literaturze romantycznej stosunkowo szeroki zasięg. Działała w ówczesnej Małorosji i Galicji. Miała swoich zwolenników, jak skrzętnie wylicza ukraiński badacz Rostysław Radyszewski, w Humaniu, Krzemieńcu, Lwowie, Kijowie i Żytomierzu [11, s. 7–30]. Do "szkoły ukraińskiej" należeli pisarze Tymon Zaborowski, Antoni Malczewski, Józef Bohdan Zaleski, Seweryn Goszczyński, Tomasz August Olizarowski, Aleksander Groza, Tomasz Pazura, w pewnej mierze także Juliusz Słowacki, Stefan Witwicki, Maurycy Gosławski, Lucjan Siemieński. Tematykę ukraińską podejmowało również wielu innych krytyków i pisarzy prozaików, by wymienić chociażby aktywnego propagatora tej szkoły, krytyka i prozaika Michała Grabowskiego, powieściopisarza i kozakofila Michała Czajkowskiego oraz wszechstronnego autora Józefa Ignacego Kraszewskiego.

O przynależności do szkoły nie decydowało wyłącznie, jak ujmują to niektórzy badacze polscy, pochodzenie kresowe. Polskie romantyczne dzieła o tematyce polsko-ukraińskiej lub ukraińskiej powstawały na przykład na emigracji we Francji, dotyczyło to dramatów Juliusza Słowackiego Sen srebrny Salomei lub Ksiądz Marek, którego akcja została umiejscowiona w ukraińskim Barze. Romantyczna szkoła ukraińska była w istocie rzeczy zjawiskiem ponadterytorialnym oraz pozabiograficznym. Wyrastała z literackiej koniunktury, która oddziaływała także poza literaturą polską. U jej źródeł znajdowało się żywe, romantyczne zainteresowanie miejscowym folklorem oraz niezwykłymi historiami, pełnymi podniecających przygód i przejmującej grozy. Twórczość szkoły ocierała się o bieguny rzewnych i smętnych pieśni lirycznych oraz tzw. czarnego romantyzmu, lubującego się w obrazach pełnych okrucieństw i niesamowitości. Znaczną rolę w jej twórczości odegrał rodzący się, romantyczny mit Ukrainy [10].

Szkoła ta miała tedy określone wyznaczniki literackie. O przynależności do niej rozstrzygały przede wszystkim następujące kryteria: 1) podejmowanie tematyki ukraińskiej oraz stosowanie gatunkowego, językowego i stylistycznego repertuaru związanego z tą tematyką, 2) fabularne odwołania do przestrzeni ukraińskiej, rozpościerającej się między Sanem a Dnieprem i Wołyniem a Morzem Czarnym, oraz do kart jej burzliwej historii, 3) stosowanie romantycznej stylizacji narracji i fabuły, zwłaszcza głównych postaci, 4) pewien – zmienny u różnych pisarzy – stopień biograficznej lub tylko emocjonalnej (estetycznej) identyfikacji z ziemią ukraińską, jej rodzimymi mieszkańcami i ich specyficzną kulturą. Wiele prawdziwych historii oraz realistycznych obrazów ukraińskich ulegało w obróbce literackiej konwencjonalizacji i pojawiało się później na kartach utworów w roli powielanych schematów.

Kryterium stosowania romantycznej stylizacji zawężało historycznoliteracki zakres wspomnianej szkoły. Wykraczała na przykład poza jej krąg "kresowa" powieść Henryka Sienkiewicza Ogniem i mieczem (1884), opowiadająca o epoce wojen polsko-kozackich w XVII

wieku. Sienkiewicz nawiązywał do tradycji walterskotowskiej, historycznej powieści przygodowej, lecz stronił od stylizacji romantycznej. Wykraczały poza tę szkołę romantyczną również utwory Stanisława Wyspiańskiego, który wprowadził do Wesela "ruski" motyw Wernyhory. Pisarstwo Wyspiańskiego podlegało zupełnie innym niż romantyczne uwarunkowaniom historycznym i literackim.

Rzeczą znamienną było to, że miejscowi, pochodzący z ziem Ukrainy przedstawiciele polskojęzycznej, romantycznej szkoły ukraińskiej, jak to przekonująco pokazał i uzasadnił polski historyk literatury Stanisław Makowski, nie dokonywali wyraźnego, konfliktowego podziału na polskie wartości narodowe oraz na wartości ukraińskie [12, s. 32]. Byli pisarzami obejmującego ogromną przestrzeń pogranicza demograficznego i kulturowego, na którym poszczególne grupy etniczne (Ukraińcy, Polacy, Żydzi, Rosjanie, Niemcy itd.) żyły przemieszane ze sobą. Toteż przedstawiciele szkoły ukraińskiej nie dostrzegali w owym czasie, ogólnie biorąc, przeciwstawnej, narodowej podmiotowości Polaków i Ukraińców. Taka odrębna, narodowa podmiotowość polityczna, historycznie patrząc, na początku XIX wieku dopiero z wolna się rodziła. U Polaków tę nowoczesną, polityczną podmiotowość narodową kształtowała inteligencja pochodzenia szlacheckiego, u Rusinów jej koryfeuszami stawali się przedstawiciele unickiego i prawosławnego duchowieństwa, świeckiej inteligencji i światłych chłopów.

Postrzeganie Ukrainy u poetów "szkoły ukraińskiej" nie kłóciło się zasadniczo z polskością. Traktowali oni przestrzeń ukraińską (w rozumieniu dzisiejszym) jako jednorodną oraz równorzędną z przestrzenią polską. Nie było mowy o jakiekolwiek "wyższości" Korony nad Rusią. Narodowościowe konflikty polsko-ukraińskie na tle tego, "co jest czyje" lub "co do kogo należy" nasiliły się w istocie rzeczy dopiero w drugiej połowie XIX wieku, głównie na podłożu różnic społecznych i ekonomicznych. Nie odbywało się to, jak wiadomo, także bez czynnego współudziału władz carskich i austriackich. Kierowały się one kolonialną zasadą polityczną divide et impera. Uważały, że aby skutecznie rządzić podbitymi narodami, trzeba je podzielić i zwaśnić ze sobą.

Stanisław Makowski podkreślał, że romantyczni pisarze polscy odbierali często tradycję kozacką jako autentycznie rodzimą, jako prowincjonalny, kresowy wariant polskości. "Poeci rodem z Ukrainy – pisał Makowski – budowali swoją literaturę narodową z miejscowego materiału językowego i folklorystycznego, z historycznych kozackich dum, których <ducha i koloryt> przejmowali spontanicznie. To był właśnie ich folklor, a niekiedy także ich mowa była mową rodzimą – a zatem – ich własną mową" [12, s. 31].

Taki stan rzeczy wynikał z tego, że długotrwałe wymieszanie na terytorium Ukrainy ludności wywodzącej się z różnych grup etnicznych, współistnienie rozmaitych języków, religii i obyczajów kształtowało otwarty, tolerancyjny stosunek do otoczenia. Wymuszały to warunki życia, umożliwiały powszednie kontakty miejscowe. Tzw. pogranicza etniczne, kulturowe, językowe i religijne były na Ukrainie wszędzie: w Charkowie, Odessie, Kijowie, we Lwowie. Tworzyły się nie tylko w dużych, miejskich skupiskach ludności, lecz także w mniejszych miejscowościach: w Humaniu, Berdyczowie, Krzemieńcu, Trembowli, Czortkowie, Kołomyi, Stryju czy Stanisławowie. Nie sprowadzały się do wąziutkiej, ciągłej linii granicznej oddzielającej zwarte masy ludności ukraińskiej od zwartych mas ludności polskiej. Kreślony przez niektórych badaczy obraz takiej cienkiej linii dzielącej zwarte masy Polaków i Ukraińców daje wypaczone pojęcie o stosunkach ludnościowych panujących na ziemiach ukraińskich w pierwszej połowie XIX wieku. Daje także wypaczone pojęcie o panujących na nich stosunkach religijnych, językowych czy literackich.

Kresowa przestrzeń ukraińska była z samej swej natury dynamiczna, zaludniona rozmaitością kultur i języków, otwarta na inność, względnie tolerancyjna. Prawdą jest, rzecz jasna, także to, że nie była to wcale przestrzeń idylliczna, arkadyjska. Tolerancję ograniczały przede wszystkim olbrzymie kontrasty, nierówności i niesprawiedliwości społeczne. Różnice w poziomie życia szlachty polskiego pochodzenia oraz ruskich chłopów pańszczyźnianych były przepastne, zaś konflikty społeczne i ekonomiczne łatwo przekształcały się w narodowościowe. Od czasu do czasu atmosferę tolerancji niszczył także podsycany przez różne siły fanatyzm religijny. Nie były

rzadkością pogromy, zwłaszcza w stosunku do bardzo licznej na ziemiach zachodniej Ukrainy ludności żydowskiej.

Nie sądzę też, ażeby można było zasadnie stwierdzić, że przedstawiciele szkoły ukraińskiej w polskiej literaturze przynależeli do "obu kultur i narodów" [12, s. 32]. Taki ostry podział na dwie różne czy obce kultury i na dwa odmienne narody – polski i ukraiński – w owym czasie jeszcze jaskrawo nie występował. Pisarze z grupy ZA-GO-GRA z okolic Humania (J. B. Zaleski-Goszczyński-Grabowski), czy pisarze z ówczesnego Krzemieńca nie czuli się kolonistami, emigrantami lub wygnańcami. Czuli się pewnie i swobodnie "u siebie". Samo pojęcie narodowości było zresztą w początkach XIX wieku dość słabo rozwinięte, zwłaszcza u Ukraińców (Rusinów), nie mających w odróżnieniu od Polaków czy Rosjan wyraźnych i trwałych tradycji państwowych. Ważniejszy wydawał się podział na katolicką szlachtę czy katolickich magnatów oraz na ruski, pańszczyźniany, prawosławny w swej masie lud. Przenoszenie dzisiejszego rozumienia narodowości w odległą przeszłość bywa historycznie zawodne. Często dopasowuje ono realia istniejące w 1 połowie XIX wieku do dzisiejszych wyobrażeń politycznych i propagandowych, a tym samym rażąco zniekształca te realia.

Wymieszanie i przenikanie się kulturowych pierwiastków polskich i ruskich na terytorium zachodniej Ukrainy tworzyło w przeszłości, jak sądzę, swoisty, autonomiczny obszar kulturowy, językowy i literacki. Nie podobna przypisać go w pełni którejkolwiek ze społeczności etnicznych czy religijnych. Nie był on wyłączną własnością Polaków, Ukraińców, Żydów, Rosjan, przybyszów z Azji Mniejszej, Azji Środkowej czy Kaukazu. Pisarze "szkoły ukraińskiej" przynależeli w istocie do zaginionej dzisiaj, hybrydycznej kultury kresowej. Kultura ta obejmowała, mieszała i synkretycznie łączyła składniki wielu różnych kultur, głównie polskiej oraz ruskiej, aczkolwiek nie tylko tych dwóch. Powstawała na styku cywilizacji bizantyjskiej i łacińskiej, z domieszką kilku innych cywilizacji. W XIX wieku następowała – właśnie pod wpływem bujnie krzewiących się idei nacjonalistycznych – polaryzacja i dywersyfikacja kultury kresowej. Rozpadała się ona na odrębne, "czyste" kultury narodowe, tj. na kulturę polską, ukraińską czy rosyjską.

Prawdą jest także to, że pisarzy polsko-ukraińskich nie należy porównywać na przykład z romantykami angielskimi, którzy odkryli egzotykę Szkocji (czy też z Mickiewiczem, który odkrył w 1825 roku muzułmańską egzotykę Krymu). Słusznie pisze cytowany wcześniej badacz szkoły ukraińskiej w romantycznej literaturze polskiej, że "poeci polsko-ukraińscy absolutnie niczego odkrywali. Ukraina była dla nich naturalną ojczyzną – toteż swoją rodzimą kulturę ukraińską podnosili oni umiejętnie do rangi wysokiej literatury". Zamiast określenia "kultura ukraińska" użyłbym tu jednak bardziej historycznego i precyzyjnego terminu "kultura kresowa", ewentualnie jakichś jego odpowiedników. Rzecz w treści, a nie w samym brzmieniu terminu.

Polska romantyczna szkoła ukraińska działała, rzecz jasna, na wielu frontach, nie tylko w miejscowościach znajdujących się w granicach dzisiejszej Ukrainy. Zaznaczyła swoją obecność w ówczesnym Królestwie Kongresowym, jak też na emigracji na zachodzie po roku 1831. Jej przedstawiciele działający w Warszawie stworzyli w opozycji do środowiska klasyków warszawskich odrębny, lokalny, niejako "folklorystyczny" wariant polskiego romantyzmu. Stanowił on w pewnej mierze wariant prekursorski i konkurencyjny w stosunku do wileńskiego i "litewskiego" romantyzmu Mickiewicza. Ta swoista opozycja między polskim romantyzmem północnym (wileńskim) i południowym (ukraińskim) wyraziła się historycznie i literacko w poetyckiej rywalizacji dwóch czołowych poetów polskiego romantyzmu, Juliusza Słowackiego i Adama Mickiewicza.

Niektórzy krytycy i badacze uważają, że ów kresowy romantyzm polski z akcentami ukraińskimi był bardziej oryginalny niż romantyzm wileński (litewski), ponieważ w większym stopniu sięgał do folklorystycznych źródeł rodzimych (słowiańskich), podczas gdy romantyzm powstający w Wilnie i skupiony wokół osoby Mickiewicza zapożyczał się u romantyków niemieckich i francuskich. Pierwszą fazę tego romantyzmu polskiego "z akcentami ukraińskimi" zwieńczył rok 1825, w którym ukazała się powieść poetycka Maria Antoniego Malczewskiego oraz ważna, proromantyczna rozprawa krytyka i filozofa Maurycego Mochnackiego O duchu i źródłach

poezji w Polsce ("Dziennik Warszawski", t. 1). Obu autorów łączyły rodowe (biograficzne) więzi z ziemiami ukraińskimi.

Trzeba jednak podkreślić, że argumenty biograficzne mają tutaj jedynie ograniczone zastosowanie. Fakt urodzenia Mochnackiego w 1803 roku w galicyjskim majątku Bojaniec pod Żółkwią i uczęszczania przez niego do szkół muzycznych we Lwowie w niczym nie przeszkodził temu, że był on gorącym wielbicielem "wileńskiej" poezji Mickiewicza oraz propagatorem i kontynuatorem "niemieckiej" filozofii Schellinga wśród wykształconej społeczności polskiej.

Teza o przewadze wariantu ukraińskiego nad wileńskim w romantyzmie polskim wymaga, rzecz jasna, uważnej analizy i krytycznej dyskusji. To prawda, teza o rozkwicie folkloru ukraińskiego w nadwiślańskiej Warszawie na pierwszy rzut oka wygląda na nieprawdopodobną, lecz uzasadnia ją obecność w Warszawie na początku lat dwudziestych XIX wieku kilku znaczących ludzi pióra urodzonych i wychowanych na ziemiach kresowych. W Warszawie niejako "sprzedawali" oni swój kresowy, "ukraiński" regionalizm, folklor i kozacki egzotyzm. Czy dowodziło to jednakże większej "autentyczności" szkoły ukraińskiej w porównaniu z litewską? Wątpię, aby "autentyzm" można było mierzyć wagą aptekarską. Wątpię też, aby zaletą "szkoły ukraińskiej" miało być to, że stroniła ona od źródeł europejskich, od Niemców czy Anglików. Kryteria te zawodzą zresztą w stosunku do Mochnackiego pochodzącego z Galicji.

Trudność w interpretacji i ocenie szkoły ukraińskiej w polskim romantyzmie przejawia się w tym, że nie miała ona jednolitego programu poetyckiego, ram organizacyjnych oraz była podzielona wewnętrznie [12, s. 37]. Tworzyły ją indywidualności, niechętne kolektywnym wystąpieniom. Czy zatem do utrzymania tezy o istnieniu odrębnego, ukraińskiego wariantu w polskim romantyzmie wystarczy argument, że Polacy urodzeni na Ukrainie częściej lub rzadziej pisali o ziemi, na której się urodzili? Czy miejsce urodzenia lub pobytu – ów legendarny genius loci, na który powoływało się wielu romantyków – było w stanie oddziaływać samorzutnie na tematykę i jakość pisarstwa? Rzecz budzi wątpliwości. Pisarz Teodor Józef Konrad Nałęcz Korzeniowski (Joseph Conrad) urodził się, jak wiadomo, w Berdyczowie, ale niewiele z tego wynikło dla tematyki ukraińskiej, ponieważ został on światowej sławy pisarzem angielskim. Tematy ukraińskie chętnie podejmowali z kolei Francuzi, którzy urodzili się z dala od Ukrainy.

Powyższe zastrzeżenia pokazują, że argumentacja biograficzno-geograficzna jest niedoskonała. Ukrainizm w literaturze polskiej był możliwy przede wszystkim dlatego, ponieważ odpowiadał literackim dążeniom i upodobaniom epoki. Był u pisarzy pogranicza polsko-ukraińskiego rzeczą wyboru, a nie konieczności lub determinizmu. Wynikał z upodobań i potrzeb estetycznych epoki. Wyrażał także, to inna strona medalu, kryzysowy stan stosunków polsko-ukraińskich, spowodowany stopniowym budzeniem się świadomości narodowej Ukraińców oraz narastającym poczuciem zagrożenia u społeczności szlacheckiej polskiego pochodzenia, dotąd uprzywilejowanej. Sądzę też, że tematy, problemy i stylizacje ukraińskie w romantycznej literaturze polskiej odsłaniają przede wszystkim jeden z zasadniczych, ciągle niedocenianych aspektów romantyzmu polskiego: jego otwarty, różnokulturowy charakter. Romantyczna ideologia, która głosiła kult własnej, odrębnej narodowości oraz romantyczna praktyka literacka, która korzystała stale z dorobku cudzych literatur pozostawały w jaskrawej sprzeczności ze sobą.

Uświadomieniu i podkreślaniu narodowych różnic towarzyszyły w romantyzmie również silne tendencje integracyjne. Kolebką narodowości była w oczach wielu romantyków polskich i ukraińskich pierwotna słowiańszczyzna, której jedność, jak uważali, zniszczyły najazdy z azjatyckiego wschodu i chrześcijańskiego zachodu. Tak uważał Zorian Dołęga Chodakowski (Adam Czarnocki) w rozprawie O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem. Tak sądził niekiedy także Szewczenko.

Wszyscy oni idealizowali Słowian. Wspomniany wcześniej Maurycy Mochnacki widział w pierwotnych Słowianach lud uduchowiony, hartowany "wśród ciągłych niebezpieczeństw od najezdniczych i wędrownych hord, które północ Azji wylęgła". Lud ten kultywował tradycje "tęsknej", ustnej liryki pieśniowej, "która dziś jeszcze w śpiewach i dumach prostoty [tj. prostego ludu – EK] na Ukrainie i Wołyniu jest wiernym obrazem nieszczęść przeszłości" [8, s. 14]. Ale myśl romantyków nie kierowała się tylko ku przeszłości. Obrazy krzywd i okrucieństw ze strony,

jak pisał Szewczenko, polskich (“lackich”)“chciwych księży, magnatów” nie odbierały poecie ukraińskiemu nadziei na przyszłą zgodę z Polakami i na powrót do wspólnego, słowiańskiego “cichego raju”. Do podania sobie ręki i do braterskiej wspólnoty polsko-kozackiej apelował jego znany wiersz Полякам:

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай [13, s. 41].

Źródła wykorzystane

1. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. – 363 с. 2. *Hayes C. J. H.* Nationalism. Historical Development // Encyclopedia of the Social Sciences 11. – 1931. – S. 240–249; *Koln H*. Die Idee des Nationalismus. Ursprung und Geschichte bis zur Französischen Revolution. – Heidelberg, 1950; *Winkler H. A.* Einleitung: Der Nationalismus und seine Funktionen // Nationalismus. H. A. Winkler (Hg.), 2., erw. Aufl., Königstein/Ts. 1985; *Alter P.* Nationalismus. – Frankfurt a. M., 1985. 3. *Тарас* Шевченко. Твори в п’яти томах. Т. 1. Поетичні твори (1837–1847). – Київ, 1984. – С. 286–287. 4. *Adler H.* Weltliteratur–Nationalliteratur–Volksliteratur. Johann Gottfried Herders Vermittlungsversuch als kulturpolitische Idee // Nationen und Kulturen. Zum 250. Geburtstag Johann Gottfried Herders, Hrsg. v. R. Otto. – Würzburg, 1996. – S. 271–284; *Deiters F.-J.* Das Volk als Autor? Der Ursprung einer kulturgeschichtlichen Fiktion im Werk Johann Gottfried Herders // Autorschaft. Positionen und Revisionen. DFG-Symposion, 2001; Hrsg. v. H. Detering. – Stuttgart, 2002. – S. 181–201. 5. *Gołąbek J.* Bractwo św. Cyryla i Metrowego w Kijowie. – Warszawa, 1935; *Kozaka S.* Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. – Warszawa, 2005. 6. *Kasperski E.* Dyskursy romantyków. Norwid i inni. – Pułtusk, 2003. 7. *Mochnacki M.* Rozprawy literackie, oprac. M. Strzyżewski. – Wrocław, 2000. 8. *Паховський Т. І.* Іван Франко про “українську школу” в польській літературі // Слов’янське літературне єднання. – Львів, 1958. 9. *Грабович Г.* Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної прспективи. Його ж. Грані міфічного: образ України в польськом й українському романтизмі // До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – Київ, 1997. – С. 138–195. 10. *Радишевський Р.* “Українська” та “польська” школи в літературі українсько-польського пограниччя // “Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії. Збірник наукових працъ. – Т. VII. – Київ, 2005. – С. 7–30. 11. *Makowski S.* “Українська школа” як варіант романтизму // “Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії. Збірник наукових працъ. – Т. VII. – Київ, 2005. – С. 32. 12. *Тарас* Шевченко. Твори в п’яти томах. – Т. 2. – Поетичні твори (1847–1861). – Київ, 1984.

Эдвард Касперски

НАЦИОНАЛЬНОСТЬ И ЛИТЕРАТУРА. У КОЛЫБЕЛИ СОВРЕМЕННЫХ ЛИТЕРАТУР ПОЛЬШИ И УКРАИНЫ

В статье автор сравнивает романтизм в польской и украинской литературе XIX ст.

Ключевые слова: Т. Шевченко, А. Мицкевич, Украина, Польша, народническая проблематика, литература, поэзия, романтизм, “украинская школа”.

Edward Kaspersky

NATIONALITY AND LITERATURE. NEAR THE CRADLE OF MODERN POLISH AND UKRAINIAN LITERATURE

In the article the author compares romanticism in Polish and Ukrainian literature in the 19th century.

Key words: T. Shevchenko, A. Mickevich, Ukraine, Poland, populist problems, literature, poetry, romanticism, “Ukrainian school”.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477)+94(4)

Ірина Васірук

ОБРАЗ УКРАЇНИ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Спираючись на дослідження української та зарубіжної історіографії у вивченні такого явища як історична пам'ять, використовуючи різноманітні джерела та враховуючи цілий ряд суперечностей, що виникли навколо цієї проблеми, висвітлено специфіку української історичної пам'яті та відтворено образ України в історичній пам'яті Європи.

Ключові слова: Україна, Європа, історична пам'ять, євроінтеграція, історичний процес.

Багатовікова історія українського народу знала злети й драми національного поступу. Яскраве і складне минуле одного з найбільших центрально-європейських народів – нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного процесу. Історики й політологи давно помітили особливість вітчизняної історії – тяглість етнічної та перервність державно–політичної традиції. Один з найдавніших та найчисельніших народів здобув незалежність лише на порозі третього тисячоліття.

Проте саме цей довгий і складний шлях політичного самовизначення засвідчив невмирущу волю українців мати свою державність, бути суверенним у сім'ї інших народів світу. "Молодь цієї країни має історичне право своєї присутності в Європі", − пише Оксана Пахльовська [20, с. 1].

Поступово на рівні масової свідомості українці позбавляються низки комплексів, що залишилися у спадок від перебування спочатку в складі Російської імперії, потім у числі союзних республік. Україна успішно утверджує себе на міжнародній арені. Йошка Фішер – міністр закордонних справ і віце-канцлер Німеччини з 1998 по 2005 рр., зазначає, що "Україна є одним із наріжних каменів, на яких тримається європейський устрій після холодної війни. Європа і Росія зустрічаються в Україні…" [23, с. 5]. У 1997 році навколо перспектив України розгорнулася справжня полеміка, приводом до якої був вихід у світ книги З. Бжезінського "Велика шахова дошка" [2]. В ній колишній радник американського президента з питань національної безпеки охарактеризував Україну як "принципово важливий геополітичний центр", зокрема й тому, що "саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію" [2, с. 56]. Подальші перспективи України Бжезінський пов'язав із входженням її до Європейського союзу та НАТО.

Не секрет, що проблеми євроінтеграції України сьогодні є предметом великих дискусій не лише серед інтелектуалів, науковців та політиків, а й звичайних пересічних громадян, що засвідчує актуальність дослідження української історичної пам'яті як складової європейської. Необхідно з'ясувати, якою бачать європейці нашу державу, який образ України утвердився в історичній пам'яті Європи.

Ще до моменту здобуття незалежності в Україні відбуваються потужні процеси відродження історичної пам'яті, формується суспільно-політичний запит на переосмислення національної історії. Однак пошук місця України у цивілізаційній системі сьогодні актуальний як ніколи. Це зумовлено цілим рядом політичних, концептуальних та економічних чинників.

Варто наголосити, що проблема історичної пам'яті не є новою чи оригінальною. Її досліджували ще в XIX ст. як феномен збереження і передачі інформації про минулі події, які здавалися цінними з точки зору сучасності й майбутнього [10, с. 156]. Концепт "історична пам'ять" виник у XX ст., однак і сьогодні, попри його широке використання у інтелектуальному дискурсі, відсутня єдність щодо дефініювання поняття [12, с. 112–116]. Соціальний психолог та історик Річард Нед Лейбоу (Дармутський університет, США) підкреслив, що пам'ять (в тому числі й історична) є дуже потужним ресурсом впливу і виділив три її рівні: а) індивідуальна пам'ять кожної окремої особистості, що жила чи живе в добу історичних потрясінь; б) колективна пам'ять, або пам'ять угруповань; в) офіційна [17, с. 4]. Автор пише про динаміку, яка прослідковується при взаємодії цих трьох рівнів: "офіційна пам'ять чинить гранично жорсткий тиск на колективну, а відтак – і на індивідуальну" [17, с. 4]. Результат цього процесу усім нам до болю знайомий – міфічність, деформація історії, яку десятиріччями писали окупанти, перекручування та надмірна суб'єктивність у висвітленні подій як регіонального, так і світового масштабів. Владислав Гриневич наголошує, що "… сьогоднішня модель історичної пам'яті в Україні є гібридною" [17, с. 4]. І це дійсно так, адже поряд із українською національною існує ще й модель радянська, яка і сьогодні, після вісімнадцяти років незалежності нашої держави, є більш, ніж дієздатною.

Наукову думку Європи тримають у напрузі питання історичної пам'яті, що слугують творенню принципово нової синтетичної історії об'єднаної Європи. В даному контексті запитань більше, ніж відповідей. У 1990-х роках відомий американський історик Марк фон Гаген поставив питання – чи має Україна історію, навколо якого зав'язалася справжня дискусія. Вчений прагнув загострити увагу на тому, що в багатьох академічних середовищах Україна не сприймалася як окремий суб'єкт історичного процесу і, як це не прикро, такі явища спостерігаються й сьогодні. Саме тому усвідомлення місця України в історичній пам'яті Європи має не лише теоретичне, але й першорядне практичне значення.

Зауважимо, що зрозуміти нашу цивілізаційну позицію можна тільки розглядаючи її в єдиній цивілізаційній структурі людства, яка, до речі, ще не створена. У попередні роки була вироблена лише відповідна схема завдяки ґрунтовним розробкам А. Дж. Тойнбі та інших дослідників – мова йде про чотири сформовані на планеті цивілізаційні світи: Китайсько-Далекосхідний, Індійсько-Південноазійський, Мусульмансько-Афразійський (Ісламська цивілізація та її відгалуження) і найбільший Макрохристиянський (А. Дж. Тойнбі розділяє його на Західну християнську та Православну християнську цивілізації, до якої і належить наша держава) [21].

Напередодні розширення європейської спільноти, міжнародна позиція України вимагає детального аналізу й відповіді на цілий ряд запитань, які б дозволили уникнути міжнародної ізоляції і висвітлити як позитивні, так і негативні моменти для України, що стосуються питань європейської інтеграції.

Річ в тому, що Україна як суб'єкт і об'єкт історичного процесу дещо спізнилася із входженням в інтернаціональний дискурс. Про неї як про окремий суб'єкт мало говорили вчені у світовому масштабі. Дослідження вітчизняної історії велися переважно всередині України, причому впродовж дуже тривалого часу вони були репресованими, а отже, і деформованими. Не застосовували найновіших і найкращих методологій. З іншого боку, існувала історіографія українських емігрантів, яка теж була деформованою, що не дає нам повної об'єктивної, всебічної картини.

Сьогодні, здолавши цілу низку недоліків у осмисленні українського минулого та розробці окремих дуже гострих тем, які раніше піддавалися справжнім табу, перед нами постала проблема певним чином прилучитися до європейського історичного та історіографічного процесу, стати його частиною.

Наголосимо, що було би помилкою говорити про Україну як зовсім чужу, невідому до здобуття останньою незалежності, державу в Європі. Історія європейської україніки охоплює майже тисячоліття, беручи свій початок ще з XI ст. – часу, коли Київська Русь визначилася

як європейська держава, включена в контекст європейської історії, а "…її культура й література, – як наголошує Д. Наливайко, – як складова частина розмаїтої культури європейського середньовіччя" [13, с. 521]. До речі, саме на початок XI ст. припадають перші описи Києва іноземцями – архієпископ Тітмар Мерзебурзький та єпископ Бруно захоплено описували столицю русів. Активна участь Київської держави в політичному житті тогочасної Європи зумовила появу значного інтересу до Русі на Заході, який відбився у літературних пам'ятках, зокрема в історичних хроніках та епічній поезії [13, с. 521–522]. Ці джерела засвідчують, що в свідомості європейців XI–XII ст. вона існувала як етнополітичне утворення, включене в систему європейських реальностей і відносин. Західними хроністами й поетами Давньоруська держава сприймалася не як фантастичний край, а на реалістичний лад, як знана географічно-політична реальність, як сильна держава з безпосереднім впливом на політичне життя континенту. Дмитро Наливайко пише, що "очима Заходу Русь IX–XI ст. бачилася належною до ойкумени, звіданої частини земного простору, за межами якого все ніби тонуло в тумані, змішуючись і переплітаючись з фантастичним, трансцендентно–містичним, потойбічним, з незвіданими й загадковими світами. Разом з тим вона містилася на самому краю ойкумени, грань, що відділяла її від незвіданих і загадкових світів, була хисткою, рухливою, легкопрохідною для цих світів" [13, с. 521]. Саме тому образ Київської Русі, який вимальовується в названих тогочасних пам'ятках, не відзначається виразністю, містить значний елемент фантастичного; але принципово важливим є те, що засновувався він на певних географічних та історичних знаннях, на досить розвинених, як на той час, контактах Київської Русі із Західною Європою. Прийняття християнства, стабільні династичні зв'язки, активна участь Київської Русі в складних європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях та війнах засвідчують, що в цей час вона була органічною частиною європейської державно–політичної системи, виконуючи важливі комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом та Сходом, Північчю й Півднем. Історики неодноразово звертали увагу на численні шлюбні угоди руських князів з різними західноєвропейськими династіями. Цікаво, що з 200 шлюбів Рюриковичів X–XIII ст., 83 відбулися саме з представниками західноєвропейських фамілій, 39 – з східноєвропейськими та кавказькими династіями, 12 – з Візантією [19, с. 112]. За цими шлюбними зв'язками стояли постійні стосунки економічні, політичні, духовно–культурні. Подальшому визнанню та авторитету українських земель на міжнародній арені сприяла політика галицько-волинських князів. Зокрема, коронацію Данила Галицького 1253 р. можна розглядати як акт визнання Галицько-Волинської держави правонаступницею Давньої Русі, суб'єктом міжнародного права.

У XV–XVI століттях у європейців образ України був пов'язаний із культурним рухом Відродження. Зокрема, з великими географічними відкриттями, бурхливим розвитком науки. В історико–літературних пам'ятках цього періоду містяться описи східнослов'янського світу, а екскурси в історію Київської Русі з'являлися переважно не в матеріалах про Московію, як нам повідомляє російська офіційно-імперська історіографія та радянська історична наука, а в матеріалах про Русь. Причому в більшості цих джерел, наприклад в "Описі України" Гійома де Боплана [3], незмінно наголошувався спадкоємний зв'язок України з Київською державою.

Не можна не згадати про ті зміни, які стосуються обізнаності європейського світу з Україною, що сталися наприкінці XVI – на початку XVIII ст. Пов'язані вони із виходом на історичну арену козацтва та його військово–політичною активністю. Тема боротьби українських козаків з турецько-татарськими нападами та польсько-шляхетською експансією з'являється як в художній, так і в документальній літературі. Протягом століть неодноразово змінювалися підходи і трактування українського козацтва та Запорізької Січі в західних джерелах. Але всі вони вказують на його величезну роль в житті українців, національно–визвольній боротьбі нашого народу, його прагненні до міжнародного визнання. Дмитро Наливайко приходить до висновку, що головними побудниками зацікавленості Україною на Заході служили практичні інтереси й потреби різних держав – політичні, соціальні, економічні, ідеологічні, конфесійні та ін. При цьому автор не заперечує і так званих

“романтичних” мотивів у зацікавленості європейців Україною загалом і запорожцями зокрема. Серед них – своєрідність, екзотичність України й феномену козацтва, його високі військові якості, героїзм і наполегливість у нескінченних оборонних і визвольних війнах, що вражали не лише Європу, а й увесь світ [13, с. 523–526].

У першій половині XVII століття активно розгортається зовнішня політика України. Боротьба українського народу з Річчю Посполитою вимагала встановлення дипломатичних зв’язків з іншими країнами, які б змогли допомогти йому у звільненні від польсько–шляхетського панування. Іноземні правителі, бачачи як швидко зростає сила українських козаків, також прагнули заручитися їхньою підтримкою. На початку XVII ст. король Густав-Адольф започаткував шведсько–українські відносини, намагаючись всіма способами через литовських протестантів і царгородського патріарха Кирила Лукариса налагодити стосунки з українськими козаками. Заходи короля щодо утвердження проукраїнської традиції в шведській політиці здійснювалися і його послідовниками аж до Карла XII [14, с. 184]. За часів гетьманування Богдана Хмельницького дипломатичні відносини були встановлені з Туреччиною, Трансільванією, Молдавією, Волощиною, Семиграддям, Московщиною.

У середині XVII ст. Європа увійшла у нову епоху суспільного й політичного розвитку, що характеризувалася створенням національних держав та утвердженням буржуазних відносин. Подією, що мала загальноєвропейський характер, стала й Українська революція 1648–1676 рр. За визначенням істориків вона, поряд з Тридцятилітньою війною та Англійською буржуазною революцією XVII ст., відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася на монархії іспанських та австрійських Габсбургів – на заході Європи й Речі Посполитої – на Сході [24, с. 47].

XVIII століття було добою кардинальних змін у політичному та соціальному житті України. В цей час наша держава мала власне духовне життя, своє шкільництво, літературу, при чому, як наголошує В. Потульницький, її культурних сил вистачало не тільки для задоволення власних потреб, а й для просвітньої культуртрегерської праці в Московщині. “Україна була складовою частиною Європи і поступово вводила туди й Росію”, – пише автор [15, с. 214].

Українці в очах європейців були не лише войовничим народом, але й освіченим. У багатьох західних пам’ятках XVII–XVIII ст. йдеться про величезну роль Києво-Могилянської академії в розвитку культури всього східнослов’янського регіону. Освіченими були не тільки чоловіки, а й жінки, що викликало подив і захоплення в усіх подорожуючих. У спогадах арабського мандрівника Павла Алеппського (сер. XVII ст.) читаємо: “… по всій козацькій землі дивний та дивовижний факт споглядали ми – всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок вміють читати й знають порядок церковної служби… “ [16, с. 28].

Одна з найскладніших епох в історії України – XVIII–XIX ст., характеризується втратою українцями здобутків національно–визвольної революції. Це був бездержавний період, імперські власті прагнули будь-що асимілювати український народ, позбавити його права на міжнародні зносини з іншими державами. Однак українці продовжують відігравати значну роль в торговельно-економічних, громадсько–політичних та культурно–духовних взаєминах з країнами Заходу. Згадаймо про подорожні записки київського письменника та дослідника зарубіжжя Василя Григоровича-Барського, який побував на Близькому Сході та у країнах Західної Європи. Саме він започаткував в східнослов’янській літературі жанр автобіографії. Його діяльність стала поштовхом до переосмислення як в Україні, так і в Росії тогочасних міжконфесійних взаємин з позицій європейського гуманізму. У 80–90-х роках XVIII століття в духовне життя Європи прийшов романтизм. Найвидатнішою постаттю філософії цього періоду був Гегель, який у своїй теорії дійшов висновку, що існують два типи народів – історичні та неісторичні. До останніх він відніс практично усіх слов’ян (окрім поляків), у тому числі й українців. Дана концепція мала неабиякий вплив на Маркса і його послідовників до Леніна включно. Таким чином, в кінці XVIII ст., завдяки Гегелю та

марксизму, українці перестали бути історичним народом. Ця думка утвердилася в європейській історичній пам'яті.

У XIX столітті політичні та культурні взаємини, які склалися між домінуючими та "малими" націями Європи на час інтеграції Малоросії до складу Російської імперії характеризувалися тією обставиною, що Україна, котра до кінця XVIII ст. виділялася культурною домінацією по відношенню до Росії, набула статусу селянської культури, і, як зазначалося вище, "неісторичного народу". В економічному плані, незважаючи на залучення англійського та французького капіталів, українські землі залишалися провінційною територією не лише у порівняні з країнами Західної Європи, а й самою Російською імперією.

Створення перших українських політичних партій в кінці XIX ст. започаткувало нову добу у вітчизняній історії. Патріотичні кола української інтелігенції чи не вперше за останнє століття отримали реальну можливість втілити в життя свій план формування Української соборної держави. Приділяли увагу й підготовці українських сил до боротьби за незалежність.

Наголосимо на змінах, що відбулися в науці першої половини XIX ст. Чи не найголовнішим в даному контексті є виникнення української історичної науки під впливом німецьких наукових ідей. Саме вона заклала основу для тлумачення окремішності українського народу, відмінного від поляків та росіян [15, с. 275–277]. Докорінно змінилися ситуація в другій половині XIX ст., особливо після польського повстання 1863 р. Політика кабінету Миколи I спрямовувалася на підтримку наукових установ, які могли б показати безпідставність польських претензій на Київ та Правобережжя і документально довести автохтонність юридичних установ цих українських земель. Молодих вчених Київського та Харківського університетів посилали за кордон на стажування чи навчання до німецьких вчених, які не заглиблювалися у філософію "національного духу" в стилі Гегеля та Савіньї. Упродовж 1862 – 1866 років у європейські університети, головним чином у французькі й німецькі, були відправлені з Російської імперії 100 молодих вчених: 1862 р. – 2; 1863 р. – 57; 1864 р. – 8; 1865 р. – 24; 1866 р. – 9 чоловік [15, с. 280]. З 70-х років XIX століття внаслідок погіршення стосунків Росії з Німеччиною і покращення їх з Францією, українська історична наука починає рухатися разом з російською та французькою в спільному напрямі досліджень [15, с. 295–297].

Директор Міжнародного центру імені Вудро Вільсона (Вашингтон, США) Блер Рубл заявив, що, на його думку, Україна протягом XX століття мала забагато історії і недостатньо пам'яті [17, с. 4]. З цими словами можна погодитися, якщо взяти до уваги, що головні чинники, які визначили буття українського народу в цей час та набутий ним досвід, звуться колоніалізм, тоталітаризм та геноцид, що були пов'язані з діяльністю на теренах України державних структур Радянської, а перед тим – Російської імперії, а також Австро-Угорщини, Польщі, Угорщини й Румунії. До цього слід додати ще й чинник окупації, пов'язаний як з часами Першої та Другої світових воєн, так і польського владарювання на Галичині після збройного загарбання Західно-Української Народної Республіки. Всі ці чинники, накладаючись один на одного і переплітаючись, мають наслідком строкату й об'єктивно надзвичайно складну для теоретичного осягнення та практичної зміни українську ситуацію, в якій далеко не все є зрозумілим не лише європейським, а й вітчизняним історикам. Власне, йдеться про єдину європейську державну націю, що перебуває у такій нестандартній ситуації. "Відтак, – пише Сергій Грабовський, – і відповіді Україна змушена давати, виходячи зі свого, на додачу до всього, ще і вельми регіоналізованого – постколоніального, постгеноцидного та посттоталітарного статусу" [8, с. 1].

У період двох світових воєн українське питання було вагомим фактором міжнародної політики. Проголошення незалежності УНР, створення Генерального секретарства міжнародних справ, та його дипломатична активність сприяли здобуттю українцями певної міжнародної підтримки. Однак спроба реального прориву на міжнародну арену не увінчалася успіхом. Чи не найважливішими причинами цього є як політика Росії, так і стратегічний прорахунок країн західної демократії, які не бажали помічати Україну та рахуватися з нею.

Як результат маємо: з утворенням Радянського Союзу усі зовнішньополітичні зв'язки України перейшли до сфери компетенції союзного центру; а далі – цілий літопис чорних сторінок, що назавжди залишаться в пам'яті українців. Серед них – дві світові війни, репресії, голодомор, знання про який і нині ще недостатньо поширені в Європі. Джованна Броджі, професорка державного університету Мілана, пише: "Багато хто має приблизне уявлення про цю трагедію, але не знає конкретно ні її вимірів, ні її змісту, ні її наслідків. …існує ще певна частина науковців та інституцій, які намагаються уникнути прямої розмови про це питання, оскільки "незручно" руйнувати міф СРСР і так само "незручно" звинувачувати сучасну Росію" [4, с. 7].

Протягом майже шести років, з 1939 по 1945-й, українська нація піддавалася найжорстокішому випробуванню – іспиту світовою війною. Твереза, ясна, жорстка пам'ять про цю трагедію є запорукою неповторення таких лихоліть. Сьогодні, незважаючи на наявні документальні джерела, розповіді очевидців подій цієї війни, як українській, так і світовій історичній науці притаманна міфічність та неясність у розумінні та висвітленні багатьох її епізодів, що вимагає постійного діалогу між європейськими та вітчизняними дослідниками. У вересні минулого року в Києві працювала Міжнародна конференція "Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні", в роботі якої брали участь представники 14 країн, в тому числі Польщі, Франції, Австрії, Литви, Естонії, Канади, США, що підтвердила наявність такого діалогу. До речі, неоднозначним є ставлення українського суспільства і щодо самої назви останньої світової війни. Владислав Гриневич (Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України) наводить дані соціологічних опитувань обговорюваної проблеми. На запитання: "Яку назву останньої світової війни ви вважаєте вірною для використання в Україні?" – 57,4 % опитуваних відповіли "Велика Вітчизняна війна"; 32,3 % – "Друга світова війна"; 12,4 % – "зіткнення двох тоталітарних режимів" [17, с. 4].

На важливості впливу українського воєнно–стратегічного фактору на перебіг подій Другої світової війни наголошує Степан Віднянський [5, с. 264−266]. Під час нападу Німеччини на Польщу (вересень 1939 р.) сотні тисяч українців, що знаходились у складі польських збройних сил, брали участь у кровопролитних боях із загарбниками. Чимало українців, яким вдалося втекти з німецьких концтаборів, ставали активними прихильниками Рухів Опору в багатьох європейських країнах. Не можна оминути увагою той факт, що українці воювали в різних арміях, тобто по обидва боки барикад. При чому, якщо в Червоній Армії зі зброєю в руках стояли близько 6 мільйонів українців, то кількість колабораціоністів становить 250 тисяч чоловік [17, с. 4].

Під час Великої Вітчизняної війни територія УРСР була найважливішим театром військових дій в Європі. Масштаби руйнувань та збитків, завданих Україні приголомшили навіть тих європейців, країни яких теж зазнали збройного нападу та окупації. Однак саме цей фактор відіграв важливу роль у наданні Україні права бути однією із засновниць ООН. Виділимо два важливі моменти у даному контексті: з одного боку, наша держава отримала вагомий потенціал для перетворення з об'єкта міжнародних відносин на суб'єкт світової дипломатії – світ нарешті дізнався про існування України; з іншого ж боку – тоталітарно-комуністична держава дуже швидко перекреслила сподівання українців на самостійну зовнішню політику, що не дуже турбувало західні держави.

Неабиякі можливості у своєму розвитку продемонструвала українська наука XX століття. Варто згадати деякі досягнення, які ілюструють її роль у минулому і визначають потенціал для майбутнього. Так, перший цифровий комп'ютер у континентальній Європі було розроблено і створено в одному з найбільших світових центрів комп'ютерних досліджень – Інституті кібернетики Глушкова у Києві. Першу контрольовану ядерну реакцію в континентальній Європі було здійснено у Харківському фізико-технічному інституті. Визнаними у всьому світі є здобутки вітчизняного літакобудування – Україна входить до п'ятірки країн, які мають найновітніші технології у цій галузі [14, с. 535–537].

Таких прикладів можна навести чимало, усі вони, без винятку, є яскравим свідченням безпосередньої участі українців у розвитку світової науки та техніки.

Прикро, та знову стати в центрі уваги європейської громадськості Україна змогла після жахливої екологічної катастрофи – вибуху на четвертому реакторі Чорнобильської атомної станції 26 квітня 1986 р., а можливість повноправного повернення в Європу наша держава здобула лише із проголошенням незалежності. Разом з тим перед Україною постав цілий ряд нових проблем. У масовій свідомості склався стійкий набір стереотипів, пов'язаних із наявністю – реальною або удаваною, всередині самої України свого власного Заходу або Європи – Західної України і Сходу або "внутрішньої Росії" – Східної України. Ці частини відрізняються не лише географічно, а й культурно, світоглядно, що перешкоджає творенню принципово нової української історії, як нерозривної складової європейської. Для кожної частини України характерним є наявність свого Героя, в результаті чого історія перетворюється на чинник, що не консолідує націю, а навпаки, носить роз'єднувальний характер. 22 січня, коли Україна традиційно відзначала День Соборності, відбулася подія, хоча й великою мірою прогнозована, але від того чомусь не менш несподівана. Віктор Ющенко повідомив, що присвоює звання "Герой України" Степану Бандері. Ставлення українців до такого рішення президента є неоднозначним, що яскраво демонструє полярність суспільства, наявність розбіжностей у історичній пам'яті українців, які мешкають по обох берегах Дніпра. Дискусії з цього приводу точаться в інтелектуальному середовищі, ЗМІ. У кожного, як відомо, своя правда, а при такій драматичній історії, яку мали різні регіони нашої держави, просто не можна проігнорувати чи викреслити ту чи іншу її частину. Указ Президента викликав помітну реакцію за кордоном. Показовими були заяви владних кіл Польщі. Так, міністр канцелярії президента Маріуш Гандзлік наголосив на неоднозначному ставленні поляків до Степана Бандери, а президент Лех Качинський відкрито висловив обурення стосовно дій Віктора Ющенка. У резолюції Європарламенту від 25 лютого 2010 р. у параграфі 19 європейські депутати висловлюють сум з цього приводу, посилаючись на факт співпраці Степана Бандери з нацистським режимом, і закликають нову українську владу скасувати дану ухвалу [18, с. 4].

Ще однією проблемою, що постала перед нашою державою з проголошенням її незалежності є інституційно–політичне та творчо-інтелектуальне реформування. Україні дуже непросто визначитися в сучасних умовах світу, який глобалізується. Причому ця складність прослідковується протягом усієї її історії.

Сьогодні, після вісімнадцяти років української незалежності, немало вчених на Заході ще й досі дивляться на історію нашої держави через "російські окуляри", незважаючи на написані нещодавно цінні дослідження в галузі історії та соціо-політичних наук і створені за кордоном асоціації українців. Джованна Броджі, про яку вже згадували, в своєму інтерв'ю газеті "День" пояснює наявність цієї проблеми малою кількістю вчених-україністів у Європі, особливо тих, хто займається українськими студіями, не будучи українцем за походженням. Також професорка пише, що "… в Україні сьогодні є мало вчених, які мають здатність передавати їхнє знання у спосіб, зрозумілий для не-українців" [4, с. 6]. Прихильником цієї ж точки зору є інший італійський вчений, дослідник українського шістдесятництва – доктор Сімоне Аттіліо Беллецца. Науковець наголошує, що в Італії, наприклад, українську мову можна вивчати лише в трьох університетах: в Римському університеті "Ла Сап'єнца", де україністикою займається професорка Оксана Пахльовська, державному університеті Мілана, де працює Джованна Броджі-Беркофф, та у Венеції є університет "Ca' Foscari" [1, с. 11].

Європейські історики, дослідники та журналісти говорять і про зміни, що відбулися в Україні та сприяли її зближенню з країнами Заходу. Ален Гіймоль – журналіст французького видання La Croix, автор книг "І навіть сніг був помаранчевим", "Газпром: нова імперія" пише про свій візит в Україну у 1994–1995 рр.: "Приїхати сюди прирівнювалось для мене до польоту на Місяць. Зараз же французи та українці слухають однакову музику, дивляться однакові фільми, ми чуємо й читаємо однакові новини, ми живемо в одному світі. Ми стали

ближчими" [6, с. 21]. Про тісні контакти України із Заходом та змін у її культурному житті говорять і в Росії. Лілія Шевцова – провідний науковий співробітник Московського центру Карнегі, зазначає, що "…українці зробили себе політичною нацією", наголошуючи, що "в історії не було випадку успішної трансформації без впливу Заходу" [25, с. 3].

Подією, завдяки якій про Україну заговорила вся Європа, була помаранчева революція. "Вона допомогла європейцям побачити Україну, і французи побачили її саме через цей рух," – пише Ален Гіймоль [6, с. 21]. Нещодавно в рамках проекту "(Ре)інтеграція України до Європи" була видана праця "Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції" [22], у якій одним із ключових питань є те, якою мірою культурно-історичні константи впливають на зближення України з ЄС. Свої думки з цього приводу висловили авторитетні австрійські, німецькі та норвезькі вчені (Г. Зімон, Ю. Бестерс-Дільгер, Р. Піллінгер, І. Гордий та ін.). Особливо цінним є дослідження А. Каппелера: проаналізувавши газети, журнали та інтернетні публікації з різних областей України за 2005–2007 рр., автор говорить про те, як українці оцінюють вплив інших держав на вітчизняну історію і приходить до висновку, що "колективна пам'ять, погляди на історію й міфи, які стосуються відносин із Росією, Польщею та Австрією, активізуються, здійснюються та використовуються з політичними цілями" [11, с. 287].

Помаранчеву революцію не оминула своєю увагою і Джованна Броджі: "Осінь 2004 року стала найбільш захоплюючою подією в Європі після падіння Берлінського муру. …вірю в те, що спадок громадянської та національної свідомості, бажання захистити незалежність та власну ідентичність, збудовані помаранчевою революцією, залишаться у спільній пам'яті суспільства. Ця пам'ять може відродитися дуже швидко в разі "термінової" потреби, а може й повільно зрілішати, щоб виявити себе в нових політичних обставинах і формах. Україна непередбачувана… " [4, с. 7].

Саме непередбачуваність, українсько-російські газові конфлікти, внутрішньополітична боротьба спричинили ушкодження ще не до кінця сформованого образу України у Європі. Це вимагає від українців проведення реформ у всіх сферах суспільного життя, здійснення цілого ряду заходів щодо формування національної ідентичності, відродження національної пам'яті.

Список використаних джерел

1. *Беллецца С.* Я відчуваю себе українцем… / Беллецца Сімоне Аттіліо // День. – 2009. – 26 червня. – С. 11. 2. *Бжезінський З.* Велика шахова дошка / Збігнев Бжезінський. – М., 1999. – 280 с. 3. *Боплан, Гійом Левассер де.* Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр. приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с. 4. *Броджі-Беркофф Дж.* Великі трагедії минулого цікавлять лише меншість, особливо коли йдеться про "трагедії інших" / Джованна Броджі–Беркофф // День. – 2009. – 12 червня. – С. 6–7. 5. *Віднянський С.* Спроба осмислення минулого України в контексті всесвітньої історії / Степан Віднянський // Україна – Європа – Світ. – Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 257 – 269. 6. *Гіймоль А.* Ми живемо в одному світі / Ален Гіймоль // День. – 2009. – 26 червня. – С. 21. 7. *Гнаук Г.* Про місце України в колективній пам'яті Європи / Гергард Гнаук // День. – 2009. – 5 червня. – С. 13. 8. *Грабовський С.* Україна та глобальні виклики / Сергій Грабовський // День. – 2009. – 28 жовтня. – С. 1, 4. 9. *Грачотті С.* Культурна місія України / Санте Грачотті // День. – 2009. – 23 вересня. – С. 4. 10. *Зашкільняк Л.* Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156 – 159. 11. *Каппелер А.* Політика оцінки історії в сучасній Україні: Росія, Польща, Австрія та Європа / Андреас Каппелер // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер / Пер. з англ. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 274 – 292. 12. *Киридон А.* Концепт "історична пам'ять": варіативність дефініювання / Алла Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112 – 116. 13. *Наливайко Д.* Україна очима Заходу / Дмитро Наливайко. – К.: Грамота, 2008. – 784 с. 14. *Орлова Т. В.* Історія сучасного світу (XV – XXI ст.) / Тетяна Володимирівна Орлова. – К.: Вікар, 2008. – 552 с. 15. *Потульницький В. А.* Українська і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с. 16. *Січинський В.* Чужинці про Україну. / Володимир Січинський – Львів: Слово, 1991. – 96 с. 17. *Сюндюков І.* Пам'ять як ресурс впливу / Ігор Сюндюков // День. – 2009. – 29 вересня. – С. 4. 18. *Сюндюков І.* Ми та Європа: гармонізація пам'яті / Ігор

Сюндюков // День. – 2010. – 18 березня. – С. 4. 19. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Юрій Іванович Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с. 20. *Тисячна Н.* Про культурну РЕ–інтеграцію України в Європу / Надія Тисячна // День. – 2009. – 15 січня. – С. 1. 21. *Тойнбі Арнольд Дж.* Дослідження історії в 2 т. / Арнольд Джозеф Тойнбі. – К., 1995. – Т. 1. – 614 с. 22. *Україна* на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер / Пер. з англ. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 383 с. 23. *Фішка Й.* Українська чека Європи / Йошка Фішер // День. – 2010. – 5–6 лютого. – С. 5. 24. *Чухліб Т.* Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки / Тарас Чухліб // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 68–79. 25. *Шевцова Л.* Давос не думає про Росію / Лілія Шевцова // День. – 2010. – 5–6 лютого. – С. 3.

Ирина Васирук

ОБРАЗ УКРАИНЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИИ

Опираясь на исследования украинской и зарубежной историографии в изучении такого явления, как историческая память, используя разные источники и учитывая целый ряд противоположностей, которые возникли вокруг проблемы, освещена специфика украинской исторической памяти и воспроизведен образ Украины в исторической памяти Европы.

Ключевые слова: историческая память, Украина, Европа, евроинтеграция, исторический процесс.

Iryna Vasiruk

THE IMAGE OF UKRAINE IN THE EUROPEAN HISTORY

On the basis of the Ukrainian and foreign historiography in studying the phenomenon "historical memory", on the usage of different kinds of sources and a number of contradictions, appeared around the problem, the peculiarities of the Ukrainian historical memory as well as the image of Ukraine in the historical memory of Europe are presented.

Key words: historical memory, Ukraine, Europe, Eurointegration, historical process.

УДК 329

Олег Білянський

ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В ПОЛЬЩІ (1989–1999 РР.)

У статті проаналізовано особливості та основні тенденції створення й функціонування багатопартійної системи у Польщі в 1989–1999 рр.

Ключові слова: Польща, багатопартійна система, “Солідарність”, політичні інститути, ідеологія.

Актуальність теми дослідження пов’язана з теоретичною і практичною значущістю вивчення досвіду функціонування політичних інститутів (і, зокрема, партійної системи) в умовах соціально-політичних перетворень. Політичні партії – один з найважливіших інститутів, який, на думку дослідників політичних партій С. і О. Антонюків, є необхідною складовою, без якої неможливо уявити собі сучасну демократію [1, с. 31]. Ще в 1921 р. на це вказував Д. Брайс в своїй роботі “Сучасні демократії”, і відзначав, що “…існування політичних партій неминуче. Немає прикладів того, як представницьке правління може існувати без них…” [2, с. 3]. Відомий фахівець Фонду Конрада Аденауера Й. Тезінг вважав, що “…навряд чи можна уявити собі, що …інші політичні організації могли б краще та дієвіше, ніж партії, представляти інтереси народу” [3, с. 38]. У визначенні політичних партій, яке дає Дж. Ла Паламбара, вказано, що: по-перше, партія є носієм ідеології або, принаймні, відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу людиною; по-друге, партія є організацією, тобто відносно тривалим в часі об’єднанням людей; по-третє, партія ставить за мету завоювання влади; по-четверте, партія прагне забезпечити собі підтримку народу [4, с. 127].

У демократичних державах політичні партії є основними учасниками виборчих процесів, визначаючи їх зміст. Партійні програми допомагають з’ясувати проблеми, що обговорюються під час кампанії. Політичні партії і партійні лідери грають важливу, а деколи і головну роль у визначенні порядку денного. В урядах багатьох держав партії контролюють процес ухвалення рішень, розробляють і проводять певний політичний курс.

Підсумовуючи сказане вище, варто згадати думку Г. Зеленько, в якій наголошується, що в демократичній державі партії є посередниками між державою і громадянином, виконуючи функції “механізму самоорганізації суспільної системи, а політична боротьба між конкуруючими партіями стає рушієм розвитку, сприяючи формуванню демократичним шляхом загальнонаціональних інтересів та цілей” [5, с. 33].

Сучасний розвиток партій і партійних систем викликає підвищену увагу дослідників і спостерігачів не тільки у зв’язку з процесами, що відбуваються в розвинених демократіях, але і трансформаціями, які переживають колишні тоталітарні й авторитарні режими. Багато в чому ці особливості пов’язані з комуністичним минулим, а перспективи розвитку партійної системи – з подоланням її посткомуністичного характеру.

Зрозуміти, в чому полягає цей процес, які чинники обумовлюють його успіх, допомагає аналіз динаміки партійних систем окремих колишніх комуністичних держав. У зв’язку з цим досить актуальним є дослідження процесу становлення сучасної польської партійної системи, що тривалий час характеризувалася високою нестабільністю та протистоянням спадкоємців комуністичної партії і спадкоємців “Солідарності”. Звернення до польського досвіду дозволяє виявити не тільки властиві окремій країні, але і загальні для колишніх соціалістичних країн проблеми і перспективи партійного будівництва.

До 1989 р. процеси політичної диференціації в Польщі штучно стримувались як тогочасною політичною системою, так і самою опозицією, яка перед обличчям боротьби з системою надала перевагу збереженню своєї єдності [6, с. 48].

За результатами "Круглого столу", які фактично вперше узаконили становлення багатопартійної системи в одній з провідних країн радянського блоку, і впроваджували в країні "…розвинутий політичний плюралізм…" [7, с. 170; 8, с. 344], Польська об'єднана робітнича партія (ПОРП) втрачала право на монопольне керівництво польським суспільством [9, с. 116]. Поразка на виборах 1989 р. поглибила внутрішню кризу в партії. У такій обстановці 27 січня 1990 р. відбувся XI з'їзд ПОРП. Під час його відкриття М. Раковський заявив, що "присутність ПОРП в житті народу вважаємо закінченою" і треба розпочати будівництво "нової партії" лівого плану [10, с. 661]. Спадкоємницями ПОРП, яка 30 січня 1990 р. прийняла рішення про саморозпуск, стали дві соціал-демократичні партії – Соціал-демократія Республіки Польща (СДРП), на чолі з А. Кваснєвським і Л. Міллером, в основі програмної декларації якої містився принцип підтримки багатопартійності [11, с. 142], правової держави та ринкової економіки і Польський соціал-демократичний союз на чолі з Т. Фішбахом, який, незважаючи на повне відмежування від колишньої ПОРП, припинив існування в липні 1991 р. [1, с. 31].

Вплив згаданих вище новоутворених партій на політичне життя різко впав, що наглядно показали вибори до місцевих органів влади 27 травня 1990 р. (отримали менше 20 % голосів). Останні, як зазначає В. Рошковський, через те, що в них взяло участь лише 42 % виборців, довели політичну апатію суспільства [12, с. 411].

Суттєві зміни відбулися в людовому русі. Наприкінці 1989 р. надзвичайний конгрес Об'єднаної селянської партії (ОСП) перейменував партію на Польську селянську партію "Відродження" (ПСП "В"). Із селянських профспілок "Солідарність" відділилося дві партії – Польська селянська партія "Солідарність" (ПСП "Солідарність") і Польська селянська партія (ПСП) [13, с. 131]. Згадані три народні партії постійно старалися знайти площину об'єднання. Часткове порозуміння відбулося 5 травня 1990 р., коли ПСП "В" об'єдналася з Польською селянською партією (ПСП), яку заснували діячі післявоєнної опозиційної партії С. Миколайчика. В результаті була утворена об'єднана ПСП, яку очолив В. Павляк. Ідеологія останньої – неоаграризм, який в економіці на перший план висуває розвиток сільського господарства, а в суспільному житті – соціальне вчення католицької церкви [14, с. 285].

У другій половині 1989 р. відновили легальну діяльність партії, які виникли у попередній період. Зокрема, це Польська соціалістична партія (ППС) Я. Ліпського, Унія реальної політики (УРП) Я. Корвіна-Мінке, "Солідарність, що бореться" К. Моравєцького [12, с. 410]. В серпні 1990 р. була зареєстрована Конфедерація незалежної Польщі (КНП) Л. Мочульського, утворена ще в 1979 р. [6, с. 49], яка виступала за проведення декомунізації та люстрації. Одними з найвпливовіших політичних партій були Християнсько-національне об'єднання (ХНО) на чолі з В. Хшановським, що вимагало визнання за католицькою релігією особливого місця в житті суспільства і держави [1, с. 34], і, утворена в лютому 1990 р., а в жовтні цього ж року зареєстрована, партія Ліберально-демократичний конгрес (КЛД) на чолі з Я. Лєвандовським [15].

28 липня 1990 р. сейм прийняв Закон про політичні партії, згідно з яким (ст. 4) необхідно було 15 підписів дорослих громадян, щоб утворити і зареєструвати політичну партію. Для цього не вимагалось статуту і програми, а тільки юридична адреса [16]. Спрощений механізм реєстрації партій, як зазначає Г. Зеленько, призвів до появи квазіполітичних партій, створених під конкретних лідерів [5, с. 33]. До кінця жовтня 1990 р. було зареєстровано 154 політичні партії, більшість з яких не відігравала політичної ролі.

Дезінтеграційні процеси не оминули строкатого табору "Солідарності". Спільна боротьба з комунізмом, на думку П. Вандича "…всерйоз об'єднала опозиційні угруповання, що їх згодом у Польщі називали "післясерпневим табором". Проте, в ідеологічній боротьбі, етос "Солідарності" поступово втрачав своє значення" [17, с. 329]. 2 травня 1990 р. група політиків з оточення Л. Валенси на чолі з Я. Качинським, прихильники прискорення змін,

утворили Порозуміння Центр (ПЦ) [6, с. 49]. У відповідь, 10 червня 1990 р. в Кракові, прихильники Т. Мазовецького оголосили про створення Союзу підтримки демократії, який обстоював демократію і прагнув побудови правової держави з рівновагою гілок влади [14, с. 285]. Останній став основою для створеного 16 липня цього ж року "Громадського Руху Демократична Акція". На думку Г. Дильонгової, "…остаточним підтвердженням розколу колишньої опозиції стало висунення восени 1990 р. двох її кандидатів Л. Валенси і Т. Мазовецького на посаду президента РП" [18, с. 190]. Як підкреслює П. Вандич, що "…під час президентських виборів ідеалізм "Солідарності" поступився місцем брутальній виборчій кампанії…" [17, с. 329]. Коли на чолі держави став Л. Валенса, а главою уряду Т. Мазовецький і Польща пройшла період заперечення комунізму, відмінність інтересів в антикомуністичному таборі ще більше посилилась. Досягнення надмети одночасно зруйнувало основу внутрішньої єдності об'єднання [19, с. 46]. Причинами цього були політичні та персональні розбіжності, які, як стверджує Б. Тораньський, крилися в самій структурі "Солідарності". Дослідник доводить, що в останній діють три політичні центри: "сім'я – свита – двір". На чолі "сім'ї" стоять Б. Геремек, Я. Куронь і А. Міхнік, які ведуть відкриту війну з главою польської католицької церкви – Ю. Глемпом. Під "свитою" розуміється ліберально настроєний уряд Т. Мазовецького, що співробітничає з церквою. Третій центр, "двір", який є ні правий, ні лівий, але підтримує близькі контакти з церквою й зосереджується навколо Л. Валенси [20].

У зв'язку з майбутніми виборами в сейм і сенат, які мали відбутися 27 жовтня 1991 р., ще більше прискорився процес формування різних партій, рухів та удосконалення їхніх програм. На базі політичних еліт "Солідарності" було створено два-три десятки партій, що представляли весь можливий ідейно-політичний спектр: праві, центристські, ліві, ліберальні, християнсько-демократичні, національно-католицькі, аграрні та ін. Передбачалося, що одні партії, що вийшли з надр "Солідарності", будуть правлячими, а інші – знаходитимуться в опозиції [21, с. 46]. 11–12 травня 1991 р. прихильники Т. Мазовецького створили Демократичний союз (ДС), який пропонував "нову політику" на ліберально-демократичних гаслах [22, с. 39]. Самостійно пішов на вибори й КЛД, пропонуючи виборцям не дуже популярні програми децентралізації країни. На І Конгресі Порозуміння Центру (4 березня 1991 р.) було прийнято рішення, за яким ПЦ вимагав проведення "декомунізації" і виступав з християнсько-демократичною програмою. Перед самими виборами ПЦ з частиною Громадського Комітету (ГК), сформованого ще 23 червня 1989 р. депутатами сейму і сенаторами від опозиції, утворили коаліцію "Громадянське порозуміння центр" [12, с. 417].

Християнсько-національне об'єднання сформувало виборчий блок "Виборча католицька акція" (ВАК), яка підкреслювала свої християнські й національні корені та вимагала збільшення ролі церкви в політиці [6, с. 49]. Активну кампанію проводила й КНП, яка вже відмовилася від екстремістських націоналістичних гасел та висувала популістські соціальні вимоги [22, с. 40].

16 липня 1991 р. задля розширення своєї соціальної бази СДРП утворила коаліцію "Союз демократичної лівиці" (СЛД), до складу якої увійшли 28 лівих партій і профспілок [1, с. 31]. Ця коаліція йшла на вибори під гаслом "Так далі бути не може!". ПСП на чолі з В. Павляком діяла на традиційних гаслах відстоювання інтересів польського селянства [23, с. 510].

Предметом своєрідної іронії над парламентськими установами і самими виборцями було існування і активна передвиборча діяльність Польської партії друзів пива (ППДП) [24, с. 355], кампанія якої проходила під гаслом "Як випити це пиво?".

Поширення явища надмірної партійної діяльності, спричинене згаданим вище законом про політичні партії і розколами вже в існуючих, вплинуло на ухвалення 28 червня 1991 р., після "чергової війни" між президентом і парламентом, нового Закону про вибори, заснованого на пропорційних засадах, який передбачав 5 %-й поріг (ст. 100) для політичних партій [25]. Напередодні виборів стан багатопартійної системи більшість польських вчених оцінювали як "розрізнений", "фрагментарний"

У перших "демократичних виборах 1991 р." [26], як зазначив Л. Валенса в інтерв'ю газеті "Високий замок", взяло участь 111 виборчих об'єднань і блоків, при 43,2 % явці виборців. Останнє, як вже підмітили Ж-Б. Дюразель і М. Кріль, засвідчило зневіру поляків, яких особливо болісно торкнулася трансформація економічної системи [27, с. 720; 13, с. 133].

У результаті виборів найбільшою парламентською фракцією став Демократичний Союз – 12,3 %, що отримав 59 мандатів. Наступні місця зайняли: Союз демократичної лівиці – 12 %, "Виборча католицька акція" (на чолі з ХНО) – 8,7 %, Польська селянська партія – 8,6 %, Конфедерація Незалежної Польщі – 7,5 %, Ліберально-демократичний Конгрес – 7,5 %, Порозуміння Центр – 5,47 %, "Солідарність" – 5,05, ППДП – 2,97 % [12, с. 417]. У сенаті розклад сил був дещо інший: ДС – 12 мандатів, ВАК – 12, "Солідарність" – 11, КЛД – 7, ПЦ – 5, КНП – 4, СЛД – 4, ПСП – 3, ПСП "Солідарність" – 2 [28].

Підсумки виборів свідчили про розпорошення політичних сил та глибоке соціальне розшарування в суспільстві. Разом з тим, парламентські вибори 1991 р. остаточно завершили процес переходу від Польської Народної Республіки, як складової частини міжнародної системи реального соціалізму, до Республіки Польща, як заперечення цієї системи і елементу європейської співдружності демократичних націй.

Розстановка політичних сил не дозволила створити в парламенті стійку більшість, що вплинуло на формування урядової коаліції. У 1991–1993 рр. змінилося три уряди, які очолювали Я. Ольшевський (ВАК), В. Павляк (ПСП) і Х. Сухоцька (ДС) [29, с. 958]. Тому 1 червня 1993 р., "…для подолання надмірної роздробленості партійної системи і посилення власних прав напередодні виборів президента…" [6, с. 51], відбувся розпуск парламенту Л. Валенсою і призначення нових виборів на 19 вересня 1993 р.

В останній день роботи сейм ухвалив новий виборчий Закон, який мав стати своєрідним "виборчим фільтром" і покласти кінець "стопартійній системі" [19, с. 47–48]. Він зберіг пропорційну систему, але запровадив 5 %-й поріг для політичних партій (ст. 3) і 8 %-й – для коаліцій (ст. 4) [30]. На думку В. Бурдяк, згаданий Закон сприяв укрупненню і стабілізації партій [31, с. 77]. По-іншому оцінює даний закон і його вплив на виборчу систему Польщі О. Майорова, яка вважає, що "…виборча система, створена в 1991 р., сприяла формуванню максимально репрезентативного, але разом з тим роздробленого на дрібні фрагменти сейму, то виборча система 1993 р. вела до зменшення роздробленості, але сейм став, звичайно ж, не таким представницьким" [6, с. 51].

Виборча кампанія 1993 р. відбувалася за умов зміни настроїв польських виборців, які втомилися від скандалів в середовищі правлячої еліти. За цих обставин дедалі більшої популярності набували прості й зрозумілі гасла соціального характеру. З'явилися об'єктивні передумови для реваншу лівих сил.

Посиленню лівого табору сприяв подальший розкол в середовищі "Солідарності". Дрібні партії і рухи, що вийшли з її табору, пересварилися один з одним в попередньому сеймі й не здатні були об'єднатися у великі виборчі блоки. Останні істотно дискредитували себе в очах суспільства [21, с. 49], хоч і пропонували соціально орієнтовану програму. В такій ситуації Л. Валенса виступає за утворення Безпартійного блоку підтримки реформ (ББПР), який мав представляти інтереси президента в парламенті.

Ліві сили навпаки – згуртувалися навколо Союзу демократичної лівиці на чолі з В. Цімошевичем. Їхня передвиборча програма включала пропозиції щодо розв'язання найбільш болючих проблем розвитку країни – подолання безробіття, проведення приватизації на засадах соціальної справедливості [22, с. 41]. В даному випадку, для розуміння програмних поглядів лівих сил, доцільною буде фраза Р. Дарендорфа, яку наводить Н. Дейвіс в своїй праці "Боже ігрище: історія Польщі", суть якої в тому, що "…ліберальний напрям зумовлює стрибковий старт економіки. Опозиція виникне неминуче й зосереджуватиметься на соціальній ціні економічного життя" [29, с. 957].

Церква, яка на виборах 1989–1991 рр. підтримувала партії демократичної опозиції, тепер не відігравала такої ролі. Священики, побоюючись звинувачення за участь у політиці,

підтримували різні течії [32, с. 92]. Як наслідок, представники ХНО, якому не вдалося подолати 8 %-й бар'єр на виборах 1993 р., опинилися поза парламентом.

Перемогу на виборах, в яких взяли участь 34 виборчих блоки і об'єднання, при явці 52,1 %, здобули Союз демократичної лівиці й Польська селянська партія, які в сумі отримали 303 мандати з 460. Перемога останніх свідчила про певне полівіння настроїв в суспільстві [33, с. 309]. Рівень представництва інших угруповань – ДС, КНП і ББПР – був набагато нижчим: 3,25 %, 0,99 % і 1,93 % відповідно [6, с. 51]. Дрібні партії, що вийшли з "Солідарності", виступили на виборах в сейм самостійно і не зуміли подолати бар'єр. У сенаті мандати розподілилися так: СЛД – 37, ПСП – 35, НСПС "Солідарність" – 12, ДС – 6, незалежні – 7 [28].

Узагальнюючи причини, які привели до перемоги лівих партій на виборах 1993 р., Ф. Рудич вважає, що "…цілком природно, що економічна криза спричинила глибоку політичну кризу 1991–1993 рр., яка у поєднанні з соціальною незахищеністю різних верств населення перед шоковими ринковими реформами… призвела до критичного рівня довіри до владних структур, і відповідно спричинили перемогу лівих сил на виборах 1993 року...." [34, с. 329–330].

Проте, як зазначає В. Рошковський, думка про повну перемогу колишніх комуністів була б перебільшенням. Оскільки, у порівнянні з виборами 1991 р. СЛД здобула тільки на 8 %, а ПСП – на 7 % голосів більше. Підтримало їх лише 60 % суспільства [12, с. 428–429].

Незважаючи на всі протиріччя і нюанси, вибори 1993 р. започаткували якісно новий етап еволюції партійної системи, яку характеризувала тенденція до створення полярних коаліцій.

Партії табору "Солідарності" в парламенті після поразки на виборах перейшли в опозицію до СЛД-ПСП і стали шукати шляхи до об'єднання, в процесі якого зазнали утворення і розпаду (осінь 1994 р.) коаліція ПЦ і ХНО; невдачею закінчилася спроба реанімувати ББПР, який розпався в 1996 р. Певний резонанс мало об'єднання ДС і КЛД, яке завершилося в квітні 1994 р. утворенням єдиної партії – Унії Свободи (УС) [1, с. 31]. Досить влучно підмічено Д. М. Олсоном, що "у відповідь на поразку вони вирішили об'єднати нові політичні партії в намаганнях висунути нових керівників та досягти єдності в своїх рядах" [19, с. 48]. Очолив партію Т. Мазовецький. Однак суперечки в партії не припинилися.

Найважливішою політичною подією з часу приходу до влади в 1993 р. коаліції СЛД-ПСП, якій вдалося досягнути загального поліпшення соціально-економічної ситуації, були другі президентські вибори [22, с. 41]. З 17 кандидатів на президентську посаду до другого туру дійшли А. Кваснєвський, навколо якого об'єдналося 28 партій і угруповань Спілки демократичної лівиці, і Л. Валенса, підтриманий партіями й коаліціями правого сектору, націонал-патріотичними й католицькими колами [14, с. 287].

Попри вдалу внутрішню політику лівих сил напередодні виборів, простежувалося ще досить обережне ставлення поляків до останніх, про що свідчить популярність А. Кваснєвського, яка за півроку до президентських виборів не перевищувала 20 %, а за місяць до виборів він ще поступався одним відсотком головному своєму конкурентові, маючи 34 % проти 35 % Л. Валенси [35].

5 листопада 1995 р. відбувся перший тур, за результатами якого найбільшу підтримку отримали А. Кваснєвський (35,11 %) і Л. Валенса (33,11 %) [13, с. 134]. 19 листопада, завдяки незначній більшості голосів (51,72 %), главою держави став А. Кваснєвський, інавгурація якого відбулася 23 грудня 1995 р. [36].

Можна погодитись з думкою Н. Дейвіса щодо причин поразки колишнього, так званого "десидента" [37, с. 46], лідера опозиції, який бачив їх в тому, що "…Лех Валенса, свого часу герой нації, не дорівнявся до народних сподівань. Природжений популіст і досвідчений президент, він не опанував мистецтва обіймати високі посади, п'ять років виконуючи президентські функції не прогнозовано, свавільно, а інколи й дріб'язково…" [29, с. 957]. До того ж, як підкреслює А. Кублік, програв неелегантно – коли відмовився подати руку

А. Кваснєвському після других "Президентських дебатів", сказавши при цьому: – "Я можу подати вам ногу" [38, с. 7].

Успіхом демократичних процедур була, без сумніву, активна участь у виборах виборців (у першому турі – 64,7 %, в другому – 68,2 %). В той же час в числі недоліків слід зазначити незначну перевагу, досягнуту А. Кваснєвським, що справедливо коментувалося як "поділ Польщі навпіл" [6, с. 53].

У 1996 р. на політичній сцені явно домінували посткомуністи і постсолідаристи, посилення яких відбулося за рахунок центру. Попри відносну стабільність коаліції на чолі з СЛД, в парламенті 1993 – 1997 рр. парад прем'єрів тривав і далі. Процес зміни останніх, в досить цікавому ракурсі, подає Н. Дейвіс: "…невиразний селянський лідер В. Павляк (ПСП) замінив привабливого вченого Х. Сухоцьку (ДС), але його випхав комуніст старого стилю Ю. Олекси (ПСП). Але потім з'ясувалося, що Ю. Олекси підтримує приязнь із колишніми товаришами з КГБ, тож він пішов у відставку, поступившись технократові нового стилю В. Цимошевичу…" [29, с. 958].

Політична сцена Польщі після президентських виборів зазнала подальших змін. Навесні 1996 р. 30 % опитаних висловлювали підтримку СЛД, 15 % "Солідарності", 12 % – УС, 9 % – ПСП [10, с. 682]. Зміцнення впливу коаліції змусило праві сили до консолідації. Ініціатива вийшла з боку НСПС "Солідарність". У червні 1996 р. її лідер М. Кшаклєвський утворив блок Акція виборча "Солідарність" (АВС), до якого закликав вступити інші партії та групи, що виникли на базі профоб'єднання. Незабаром до АВС приєдналися ПЦ, ХНО, ББПР та ін. З кінця 1995 р. почав монтувати свою партію Рух відбудови Польщі (РВП) на чолі з Я. Ольшевським. Опозиційні партії не помилились, зробивши ставку на підготовку до майбутніх парламентських виборів 1997 р. Оскільки вже в грудні 1996 р. підтримка для АВС (27 %) вперше "переступила" популярність СЛД (25 %) [12, с. 437]. В такій ситуації на перемогу міг розраховувати лише той, хто зробить менше помилок і успішно проведе виборчу кампанію.

У ході останньої СЛД зробив ставку на факти економічного прогресу країни і її успіхи на міжнародній арені (підготовка Польщі до вступу в НАТО і ЄС). Значно професійніше проводив кампанію АВС, утримуючись від агресивних виступів, свідомо знижуючи тональність протистояння, апелюючи до традиційних національно-католицьких цінностей [6, с. 53].

27 червня 1997 р., напередодні виборів, побачив світ новий Закон про політичні партії, приписи статті 11 якого підвищували вимоги до реєстрації політичних партій. Тепер для того, щоб заснувати партію в Польщі, необхідні підписи не менше 1 тис. польських громадян [39]. Відмінність червневого закону від закону про політичні партії 1990 р. в тому, що приписи останнього повністю відділили державу від політичних партій (особливо в фінансовій сфері). Як наслідок, пошук фінансових можливостей призвів до корумпованості парламентаріїв світом бізнесу і утворенню груп лобіювання [40, с. 12]. За законом 1997 р. (ст. 23–41) право на державне фінансування мають партії, які на останніх виборах до нижньої палати парламенту отримали на свою підтримку не менше 3 % (у разі самостійної участі у виборах) голосів виборців або не менше 6 % голосів (у разі участі у виборах в складі виборчих блоків); право на одержання відшкодування витрат на виборчу кампанію мають партії, представників яких було обрано до верхньої або нижньої палати парламенту; непряме державне фінансування партій здійснюється, як правило, у формі надання партіям, кандидатам на виборах безкоштовного ефірного часу на каналах суспільного телебачення і радіомовлення під час проведення виборів до нижньої палати парламенту (за 15 днів до дня голосування і до дня закінчення передвиборної агітації). Ефірний час розподіляється порівну між всіма суб'єктами виборчого процесу [41, с. 27, 31].

Парламентські вибори 1997 р. відбулися за низької активності польських виборців (явка 47,9 %). Розглядаючи причини такої низької активності громадян на виборах, П. Вандич приходить до висновку, що "… криза політичних партій як носіїв ідеології чи класового представництва… і низький рівень політичної боротьби знеохочує громадян брати участь у

політичному житті…” [17, с. 350]. Результати цих виборів багатьма експертами розцінювалися як чергова несподіванка. Перше місце посів створений незадовго до виборів правоцентристський блок Акція виборча “Солідарність”, за який проголосували 33,8 % активного електорату. Союз демократичної лівиці посів друге місце, відставши від переможців майже на 8 %, – отримав 27,1 %. Ліберальна “Унія свободи” набрала – 13,37 %. Лівоцентристська Польська селянська партія отримала лише четверту позицію – 7,31 %. Правоцентристський Рух відбудови Польщі замкнув коло щасливчиків, що подолали прохідний бар’єр у парламент – 5,56 % голосів [22, с. 42]. У сенаті АВС мав 51 мандат, СЛД – 28, УС – 6, ПСП – 3, РВП – 5, незалежні – 4 [28].

Вибори 1997 р., крім засвідчення прихильності поляків до сил, не пов’язаних з комуністичним минулим [9, с. 125], водночас показали зростання стабільності партійної системи: збереглася тенденція до зниження кількості партій на виборчому і парламентському рівнях, що пов’язувалося з підтримкою в основному двох політичних сил.

У результаті коаліції АВС і ДС був створений уряд професора Є. Бузека, “технократа” й протестанта без партійного минулого. Тандем президента А. Кваснєвського і прем’єра Є. Бузека вступив на поріг нового тисячоліття [29, с. 959]. У відповідь, СЛД взяв на себе роль жорсткої, але конструктивної опозиції, головним завданням якої став контроль за виконанням новим урядом своїх обіцянок [6, с. 54]. У грудні 1997 р. відбувся ІІІ з’їзд СДРП, на якому була прийнята програма партії, яка доповнювала напрями її політичної діяльності. Вона почала апелювати не до середнього класу, а до кращих традицій лівих сил і європейської соціал-демократії. СДРП закінчила свою діяльність на своєму IV з’їзді (червень 1999 р.) і ввійшла до Союзу демократичної лівиці, який у грудні цього ж року, на І своєму з’їзді, оформився в однойменну політичну партію і висунув гасло: “Нове століття, нові ліві!” [1, с. 31].

Підсумовуючи вище сказане, варто зауважити, що політичні партії в Польщі протягом десяти років пройшли через період інтенсивних організаційних перетворень, в процесі яких М. Валецькі виділяє гегемонічну, поляризовану, фрагментарну та плюралістичну партійні політичні системи [19, с. 46–48]. Погоджуючись з думкою згаданого дослідника, вважаємо, що наступною сходинкою перетворення партійної системи Польщі стала, без сумніву, консолідація основних політичних сил як зліва, так і справа. В процесі останньої центристські ДС і КЛД об’єдналися в УС, праві створили коаліцію АВС, а ліві сили згуртувалися навколо СЛД.

На завершення варто зазначити, що розвиток багатопартійності відбувався дволінійно: базовими для формування нових політичних структур стали блоки правлячої та опозиційної еліти, між якими, закономірно, існував глибинний ідеологічно-стратегічний розкол. Саме це протистояння призвело до створення багатопартійної системи, основні елементи якої – політичні партії, в процесі формування через серії виборів та роботу в парламенті, пройшли шлях від слабко організованих та спонтанних рухів до суворо організованих картелів партій влади. Наприкінці ХХ століття партійна система у Польщі впритул наблизилася до збалансованої багатопартійної системи, побудованої на моделі правого та лівого центрів. Польські політичні партії пройшли еволюцію від необмеженої фрагментарності до ідеологічно-інституційної інтеграції, що була викликана загальними тенденціями сучасного геополітичного простору та, безперечно, сприяла динамізації суспільно-політичного розвитку країни на рубежі нового тисячоліття.

Список використаних джерел

1. *Антонюк С.* Політичні партії Польщі: особливості формування та розвитку (1989–2007 рр.) / С. Антонюк, О. Антонюк // Історія. Філософія. – 2007. – № 5. – С. 30–39. 2. *Жуковский И. И.* Становление партийной системы Республіки Польша 1989–2008 г.г. : автореф. дис. на соискание ученой наук. степени канд.. полит. наук : спец. 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные политические процессы и технологии (политические науки)” / И. И. Жуковський. – Москва. 2009. – 28 с. 3. *Кривоцюк П.* Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії / Петро Кривоцюк // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 37–50. 4. *Алексієвець Л. М.* Розстановка та конфігурація суспільно-політичних сил у контексті польського національного державотворення: загальні риси та особливості (1918–1926 рр.) / Л. М. Алексієвець // Наукові

записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 3. – С. 126–137. 5. *Зеленько Г.* Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації / Галина Зеленько // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 28–34. 6. *Майорова О. Н.* Эволюция партийной системы в постсоциалистической Польше / О. Н. Майорова // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 47–58. 7. *История* антикомунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Європа / [отв. ред. Ю. С. Новопашин]; Ин-т славноведения РАН. – М. : Наука, 2007. – 397 с. 8. *Яровий В.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття : [підруч. для вищих навч. закл.] / Валерій Яровий. – К. : Ґенеза, 2005. – 816 с. 9. *Струтинський В.* Україна і Польща на шляхах парламентаризму / Владислав Струтинський // Віче. – № 9. – С. 115–128. 10. *Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львівський національний Університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 11. *Всемирная* история новейшего времени: Учеб. пособие : В 2 ч. Ч. 2 – 1945 – начало XXI в. / [И. О. Змитрович, Г. М. Кривощекий, М. Я. Колоцей и др. ; отв. ред. Л. А. Колоцей.] – Гродно: ГрГУ, 2002. – 207 с. 12. *Roszkowski W.* Historia Polski (1914-2001) / W. Roszkowski. – Warszawa, 2003. – 496 s. 13. *Кріль М. М.* Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.) : [навч. посібник] / М. М. Кріль. – К. : Знання, 2008. – 284 с. 14. *Газін В. П.* Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2002 роки) : [навч. посібник] / В. П. Газін, С. А. Копилов. – К. : Либідь, 2004. – 624 с. 15. *Solidarity*. – Режим доступу: http://countrystudies.us/poland/ 16. *Ustawa* z dnia 28 lipca 1990 roku. O partiach politycznych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1990, nr. 54, poz. 312. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900540312 17. *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Европи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с. 18. *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795-1990 / Ганна Дильонгова ; [пер. з пол. М. Кірсенка]. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 239 с. 19. *Валецькі М.* Партійні організації в Польщі (1989–1999 рр.) / Марчін Валецькі // "Часопис ПАРЛАМЕНТ". – 2001. – № 5. – С. 46–49. 20. *Торанський Б.* Кто правит Польшей? / Богдан Торанський. – Режим доступу: http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p17pol.html/ 21. *Бухарин Н. И.* Польша: десять лет по пути реформ / Н. И. Бухарин, И. С. Синицина, Н. А. Чудакова // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 38–57. 22. *Поліщук І.* Нелегкий польський шлях / І. Поліщук // Політика і час. – 2006. – № 6. – С. 37–48. 23. *Тымовский М.* История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер ; [пер. с польск.]. – М. : Издательство "Весь Мир", 2004. – 544 с. 24. *Ajnenkiel A.* Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997 / Andrzej Ajnenkiel. – Warsrawa : Oficina Wydawnicza RYTM, 2001. – 416 s. 25. *Ustawa* z dnia 28 czerwca 1991 roku. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1991, nr. 59, poz. 252. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910590252 26. *Зінчук В.* Лех Валенса: "Міг донині бути президентом, але я вірив у демократію" / В. Зінчук. – Режим доступу: http://www.yabluko.org.ua/yabl-cgi/view.cgi?golos/3037080404 27. *Дюразель, Ж-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан-Батіст Дюразель ; [пер. з фр. Є. Марічека, Л. Погорєлової, В. Чайковського]. – К. : Основи, 1995. – 903 с. 28. *Заметки* о Сенате. – Режим доступу: http://www.senat.gov.pl 29. *Дейвіс Н.* Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1080 с. 30. *Ustawa* z dnia 28 maja 1993 roku. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1993, nr. 45, poz. 205. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19930450205 31. *Бурдяк В.* Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства / Віра Бурдяк. – Чернівці: Рута, 2004. – 520 с. 32. *Тима П.* Польща – час змін / Петро Тима // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 90–93. 33. *Яровий В.* Історія західних і південних слов'ян у XX ст.: Курс лекцій : [навч. посібник] / Валерій Яровий. – К.: Либідь, 1996. – 416 с. 34. *Політика* в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / [за заг. ред. Ф. М. Рудича]. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 352 с. 35. *Валер'янова Д.* Як Польща реваншувала в майбутнє / Д. Валер'янова. – Режим доступу: http://www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/1999/43-99/43chas.htm 36. *Uchwała* Zgromadzenia Narodowego z dnia 23 grudnia 1995 roku. Regulamin Zgromadzenia Narodowego zwołanego w celu złożenia przysięgi przez nowo wybranego Prezydenta Rzeczypospolitej // Monitor Polski, 1996, nr. 1, poz. 1. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WMP19960010001 37. *Стативка А.* Про деякі фактори формування політичної еліти в країнах центральної та східної Європи і в Україні / А. Стативка // Політика і час. – 2007. – № 7. – С. 46–49. 38. *Шиманський О.* Легенда, яку ніхто не хоче / О. Шиманський // "Україна молода". – 1999. – 22 вересня.– С. 7. 39. *Ustawa* z dnia 27 czerwca 1997 roku. O partiach politycznych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 98, poz. 604. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970980604 40. *Яжборовская И. С.* Трансформация избирательных систем и выборы в странах Центрально-Восточной и Юго-Восточной Европы / И. С. Яжборовская // Новая и новейшая история. – 2008. – № 2. – С. 3–20. 41. *Ковриженко Д.* Європейський досвід фінансування партій та виборчих кампаній / Денис Ковриженко, Олена Чебаненко, Олександр Синьоокий // "Часопис ПАРЛАМЕНТ". – 2009. – № 2. – С. 23–64.

Олег Билянский

ОСОБЕННОСТИ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СТАНОВЛЕНИЯ МНОГОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В ПОЛЬШЕ (1989–1999 ГГ.)

В статье проанализированы особенности и основные тенденции создания и функционирования многопартийной системы в Польше в 1989–1999 гг.

Ключевые слова: Польша, многопартийная система, "Солидарность", политические институты, идеология.

Oleh Bilyanskyi

THE PECULIARITIES AND MAIN TENDENCIES OF THE MULTI-POLITICAL SYSTEM IN POLAND (1989–1999)

The peculiarities and main tendencies of formation and functioning of the multi-political system in Poland in 1989–1999 are analyzed in this article.

Key worgs: Poland, multi political system, "Solidarity", political institutions, ideology.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС ЯК ВОЄННИЙ ІСТОРИК (РЕЦ.: КУКУРУДЗА А.Р. РОСІЙСЬКА АРМІЯ У ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ ЗАПИСКАХ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС /А.Р. КУКУРУДЗА. – РІВНЕ: ВИД. ОЛЕГ ЗЕНЬ, 2009. – 92 С.)

Кардинальна геополітична трансформація пострадянського простору впродовж двох десятиліть найсерйознішим чином вплинула на свідомісно-культурні зміни. Ліквідація марксистсько-ленінської "ідеологічної парасольки" допровадила не лише до її руйнації, але й супроводжувалася втратою інтересу до спадщини тепер уже колишніх класиків – Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна. А оприлюднення присвячених їм спеціалізованих праць стало справжньою "екзотикою". Позатим продовжує існувати потреба неупередженого аналізу як науково-публіцистичного доробку, так і творчої лабораторії особистостей, якими були ідеологи комунізму. Це актуально хоча б з точки зору об'єктивного історичного аналізу під сучасним кутом зору, в тому числі й з опорою на нові публікації окремих праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна.

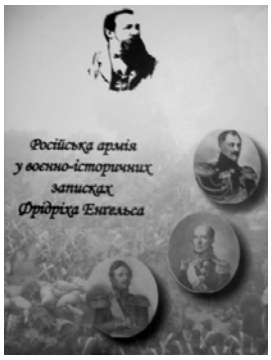

З огляду на відзначене вище привертає увагу нещодавня публікація українського історика Андрія Кукурудзи. Автор звернувся до аналізу цілком доступних воєнно-історичних записок Ф. Енгельса (1820–1895) з метою виявлення в них оцінок, рівня боєздатності російської армії, насамперед середини XIX ст. – тобто, на конкретних прикладах Кримської війни 1853–1856 рр. Зауважимо, що російська армія у воєнно-історичних записках Ф. Енгельса розглядається як з позицій воєнного історика, вченого, так і воєнного журналіста.

Рецензована книга поділяється на дві практичні рівнозначні за обсягом частини. Перша складається із вступу, восьми невеликих розділів і висновків. Друга включає коментарів до приміток на відповідних сторінках список використаної літератури і додатки (датований 60-ми роками XIX ст. портрет Ф. Енгельса, його замітки і схеми до різних подій Кримської війни, а також "замальовка до статті "Військові сили Росії").

З точки зору головної змістовної складової книги, то в ній Андрій Кукурудза піддав аналізу низку статей і заміток Ф. Енгельса, в тому числі й у співавторстві з К. Марксом, які були опубліковані головним чином в другому видання їх творів упродовж 1954–1966 рр. Але поза полем зору молодого дослідника не залишилися й окремі спеціалізовані видання праць Ф.Енгельса, зокрема вибрані воєнні твори.

У рецензованій праці послідовно розглядається вагома частина порушених проблем у розрізі задекларованої теми. Насамперед автор монографії подав портрет Ф. Енгельса як воєнного історика, наголосивши на особливостях його ідеологізації в радянській історіографії. Особливо наголошено, що "із великого радянського історіографічного спадку вивчення воєнних праць Ф. Енгельса не знайшлося жодної статті про ставлення вченого до російського війська та його історії, хоч він часто це робив у своїх творах" (с. 9). Чому так сталося?

Відповідь на це питання ми знаходимо у тих розділах праці А. Кукурудзи, які розкривають, під кутом зору Ф. Енгельса, характер і особливості російської армії, її офіцерства і генералітету, тактики і стратегії ведення війни, а також рівень озброєння та боєздатності, зокрема і в порівнянні з противниками. З одного боку, Ф. Енгельс, попри героїчні сторінки російської військової історії ("Російський солдат є одним з найхоробріших в Європі" (с. 29)) вповні вмотивовано говорить про низький рівень її боєздатності,

організованості, виучки, стратегії і тактики бойових дій, бездарність командного складу тощо (с. 24–25, 28, 33, 38, 45, 47). З іншого, як німець і у відповідності до своїх національних почуттів він вважав Російську імперію значною загрозою для німців, зокрема для Пруссії: "Росія загрожує нам і зневажає нас завжди, а коли Німеччина проти цього повстає, Росія приводить у рух французького жандарма обіцяннями лівого берега Рейну"(с. 13).

Загалом, на нашу думку, треба погодитися з висновками автора рецензованого дослідження. Вони зроблені на основі аналізу праці Ф. Енгельса "Армії Європи" (червень-вересень 1855 р.), статей про перебіг Кримської війни і низки інших публікацій, присвячених російській армії, відомим битвам і воєначальникам (наприклад, "Військові сили Росії", "Російська армія", "Бородіно", "Барклай-де-Толлі" тощо).

Основний підсумок зводиться до того, що "Фрідріх Енгельс як військовий дослідник вкрай негативно ставився до російського війська… Причинами критики та низьких оцінок російських військових був їх низький освітній рівень, відсутність ініціативності та низькі бойові якості. Багато в чому також це зумовлювалося критичним ставленням щодо всієї Російської імперії" (с. 48).

Водночас хочемо висловити певні зауваження і критичні міркування. По-перше автору варто було б залучити при підготовці дослідження праці західних істориків, насамперед німецьких. По-друге, доречне поглиблене використання окремих спеціалізованих праць Ф. Енгельса. В першу чергу маємо на увазі опубліковану в 1890 р. в журналах "Sozialdemokrat" і "Neue Zeit" статтю "Зовнішня політика російського царизму" (у вказаних часописах вона публікувалася під назвою "Іноземна політика російського царизму"). По-третє, в перспективі побажаємо автору розширити джерельну базу, зокрема за рахунок архівних матеріалів, насамперед німецьких (Військовий архів у Фрайбургу і Державний архів у Кобленці) і російських (Центральний військово-історичний архів і Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії – обидва в Москві). По-четверте, вимагає більш критичного підходу негативне ставлення Ф. Енгельса до російської армії, зокрема і в сенсі того, що не лише Росія, але й ті ж самі Пруссія чи Австрія нерідко діяли як агресори по відношенню до інших держав. Нарешті, по-п'яте, у книзі зустрічаються окремі граматичні і стилістичні погрішності (зокрема на с. 2 невдало проанонсовано історіографічний нарис), а також похибки фактологічного характеру (так, на с. 9 помилково вказано, що друге видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса налічує 39 томів – насправді воно було опубліковано в 50-ти томах, включаючи додаткові томи, і містить 5,5 тисяч праць і листів).

Попри висловлені зауваження, на наш погляд вагомі позитиви рецензованої монографії очевидні. Її автору вдалося порушити актуальну і практично ще не досліджену українськими істориками проблему. Виклад матеріалу відзначається логічною стрункістю, фактологічною насиченістю, належним науковим аналізом і аргументацією положень і висновків дослідження. Книга буде корисною не тільки фаховим історикам і всім, хто цікавиться воєнною історією, але й широкому колу вчителів, студентів тощо.

Сергій Троян (Україна)

УКРАЇНА В ЄВРОПІ: ПОШУКИ СПІЛЬНОГО МАЙБУТНЬОГО / ЗА РЕДАКЦІЄЮ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА А. І. КУДРЯЧЕНКА. – К.: ФЕНІКС, 2009. – 544 С.

Колективна монографія науковців Інституту європейських досліджень НАН України у співробітництві з колегами інших наукових установ присвячена актуальним проблемам сходження незалежної Української держави в колі європейських країн, аналізу її можливостей, викликів і перспектив. Рецензована книга віддзеркалює тривалий європейський вектор розвитку України, який впродовж усієї історії спрямовував нашу державу на пошуки спільного майбутнього з європейськими державами і народами. Керівником авторського колективу і науковим редактором монографії є доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченко – фахівець у галузі вітчизняної германістики та європейських студій.

Предметом дослідження стали політико-правові, економічні, світоглядні і духовно-культурні засади нинішніх взаємин України з далекими і близькими європейськими сусідами, їх становлення, трансформації та сучасний стан двосторонньої і багатосторонньої міждержавної взаємодії. Ґрунтовний аналіз історії взаємин України з Європою автори прагнули висвітлити в усій багатогранності, уникаючи категоричності та безапеляційності. Відійшовши від характерних для минулої історичної доби ідеологем, дослідники дотримуються історизму, об’єктивності, виваженості та врахування всіх складових державотворення в контексті європейських прагнень, зіставляючи ті з них, що існували в минулому, з поширеними в сучасну епоху. Такий методологічний підхід дав можливість розкрити панорамне бачення вітчизняних європерспектив та сприяти формуванню концептуальних засад ствердження нашої держави на Європейському континенті.

Структура книги викладена в історико-політичному ракурсі у чотирьох логічно поєднаних частинах, в яких відображено зв’язки України з Європою, утвердження нашої держави в колі європейських і світових держав та пошуки між ними спільних засад розвитку континенту, та, власне, його спільного майбутнього. Хронологічні рамки монографічної праці охоплюють часовий відрізок від X до XXI ст., де на широкому історичному матеріалі здійснено ретроспективний аналіз політичних феноменів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Гетьманщини та національних формувань початку XX ст., їх зв’язок із європейськими народами. Проте основна увага зосереджена на сучасних успіхах та перспективах України як суверенної держави в контексті її двосторонніх відносин з багатьма європейськими державами, з’ясовано засади та практику реалізації євроінтеграційного курсу України, висвітлено європейську культурно-цивілізаційну визначеність нашої держави.

Безперечною заслугою авторського колективу є комплексний характер дослідження. Дослідники не лише проводять ґрунтовний аналіз стану наукової розробки вітчизняними науковцями проблеми визначення європейських вимірів українства з європейським народами, а й піддають серйозному розгляду взаємодії попередніх державних утворень українства з європейськими народами. Так, аналізуючи Київську Русь в системі взаємовідносин середньовічних європейських держав, автори зазначають, що Русь розвивалася в рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, участь в якому брав кожен тогочасний народ (с. 93).

Розглядаючи особливості історичного поступу між Україною та Європою в історичній ретроспективі, авторський колектив аналізує еволюцію європейської парадигми України в XIV–XIX ст., досліджує бачення європейськими державами українських перспектив у контексті геополітичних комбінацій першої половини XX століття та їхню інтерпретацію видатними українськими провідниками, а також розглядаються історичні долі українських регіонів від їхньої територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. Автори єдині в аргументації того, що сходження України як незалежної держави в кінці XX століття стало хоч і

запізнілим, проте цілком закономірним підсумком її національних надбань попередніх історичних епох.

Аналізуючи політичні, економічні, духовні та зовнішньополітичні трансформаційні процеси в Європі на початку 1990-х рр., автори називають їх широкомасштабними. При цьому цілком логічним є розгляд причин поразок комуністичних режимів, які полягали у деформації політичної лінії керівництва КПРС, його правого опортунізму, а також у антинародності цих систем, неспроможності їх до реформування в демократичні. Дослідники приходять до цілком обґрунтованого висновку, з яким не можна не погодитися, що суспільні зміни на рубежі 80–90-х рр. XX ст. у регіоні Центральної та Східної Європи були підсумком циклу історичного розвитку, що завершився, – невдалої спроби переходу від капіталізму до соціалізму без урахування багатоманітності об'єктивних процесів і поліваріантності. "У другій половині 80-х рр. стало очевидним, наскільки теорія й практика "реального соціалізму" не є універсальними і з відповідного моменту – адекватними демократичним тенденціям цивілізованого розвитку" (с. 146), – зазначають автори.

Не обмежуючись лише характеристикою парадигми нового суспільно-політичного та економічного устрою в країнах Центральної і Східної Європи, авторський колектив вважає за необхідне здійснити історичний екскурс в історію політичних трансформацій, аналізуючи складний і нерівномірний процес переходу до демократій в таких країнах як Албанія, Угорщина, Чехословаччина, Словаччина, Болгарія, Польща, Румунія. Аналіз демократичних змін у цих державах показав істотні відмінності в рівні демократизації й стабільності демократичних систем. Хоча в усіх країнах Центральної і Східної Європи існують такі атрибути демократії, як демократичні вибори, законодавчі органи і уряди, багатопартійність, неурядові організації, відносно незалежні засоби масової інформації. Однак, як зауважують автори книги, про рівень демократизації країн свідчить не наявність демократичних інститутів на кшталт західних, а ефективність їх функціонування в конкретних умовах країн, що трансформуються, здатність владних сил професійно вирішувати економічні і соціальні проблеми, виходячи зі світової тенденції демократичного розвитку.

Аналізуючи утвердження України в колі європейських держав, її безпосередніх сусідів, фахівці-країнознавці подають панорамне бачення перебігу подій у постбіполярний період. Дослідники окремо аналізують еволюцію парадигми українсько-російських відносин у контексті втілення курсу Києва на європейську інтеграцію. Вдаючись до історичного екскурсу двосторонніх взаємин, автори зазначають, що вони не були рівними: на різних етапах розвитку зазнавали й піднесення, і відчутних спадів – аж до наростання конфліктного потенціалу. Дослідники пояснюють таку нестабільність у взаєминах між Україною й Росією, насамперед, відмінними геополітичними характеристиками та стратегічними цілями, а також тим, що дві держави є різними за вагою в світовому співтоваристві, й впливом на нього.

Не оминає авторський колектив гострої проблеми взаємовідносин України з Росією та ЄС. На думку авторів, оптимальними для нашої держави є не "протиставлення відносин у трикутнику", а розбудова широкого спектру взаємовигідних зв'язків і з Росією, і з ЄС. Такий висновок набуває особливої актуальності на пульсі нинішнього політичного життя, після президентських виборів в Україні. Тому, цілком слушним є твердження авторів про потребу формування сучасної парадигми відносин з Росією, найбільшою державою-сусідом, яка б не містила альтернативу євроінтеграційного поступу. Навпаки, в контексті його реалізації, складовими концепції українсько-російських відносин має стати селективний підхід, визначення відповідних секторів, галузей співпраці, економічної взаємодії по горизонталі і вертикалі, залучення інвестицій, тобто, збереження і нарощування економічно взаємовигідних відносин з Росією (с. 177).

Багато уваги дослідники приділяють відносинам України з, так би мовити, важковаговиками євроінтеграційного розвитку та з більшістю безпосередніх країн-сусідів, їх нові можливості та виклики, спричинені світовою фінансово-економічною кризою, коли обсяги зовнішньої торгівлі, приплив іноземного капіталу у вітчизняну економіку значно зменшилися. Так, відносини України з Німеччиною автори називають добросусідськими, домінантами яких

нині є природні чинники та національні інтереси. Фахівці подають періодизацію двосторонніх відносин між Україною та Німеччиною, здійснюючи ретроспективний аналіз кожного з періодів. Він приводить їх до висновку про те, що, формуючи засади привілейованого партнерства, розвиваючи його, потрібно провести ретельну інвентаризацію взаємовідносин, розв'язати ряд поточних практичних завдань, зняти ідеологічні нашарування. Справді, в України та Німеччини є хороші перспективи двостороннього розвитку. Нашу державу з ФРН пов'язують тривалі історичні контакти від часів Київської Русі, не кажучи вже про історичну присутність німців у регіоні. Тому, нині, спираючись на такі багатовікові взаємини, країни повинні вирішувати всі проблеми в міждержавній взаємодії, поглиблювати обопільну співпрацю в контексті розбудови об'єднаної Європи.

Українсько-французькі відносини, як стверджують автори монографії, не можна назвати ані стратегічними, ані навіть привілейованими. Водночас дослідники дають низку порад, до яких Україні слід прислухатися, щоб вивести зв'язки між державами на більш високий і продуктивний рівень: не нарікати на складнощі процесу державотворення; в умовах панування силових детермінант на міжнародному просторі не обирати позицію слабкості; не намагатися конкурувати з Росією чи прагнути отримати від французів ставлення до нашої держави таке ж, як до Росії. Франція, яка головувала у 2008 р. у Євросоюзі, вустами свого керманича Ніколя Саркозі, заявила, що для України не закривається жодний шлях до членства в ЄС, так само, як і не відкривається. Тому, з огляду на перспективу спільної розбудови майбутньої Європи і належить інтенсифікувати французько-українське співробітництво.

Прагнення Великої Британії налагоджувати стосунки із пострадянською Європою супроводжувалося, на думку авторського колективу, небезпідставними роздумами й міркуваннями. Однак, відомо, що саме Великобританія свого часу в питанні розширення ЄС на Схід належала до "рушіїв" цього процесу, незважаючи на суттєвий фактор географічної віддаленості від держав ЦСЄ, а також відсутності стратегічних економічних зв'язків. Аналізуючи британську позицію в питанні розширення ЄС на Схід, дослідники зазначають, що Велика Британія виступає послідовним прихильником цього процесу, що не в останню чергу обумовлено її негативним ставленням до поглиблення розвитку федералістських тенденцій, наявних у ЄС. Тому, в особі Великої Британії Україна гіпотетично може мати надійного партнера, а, можливо, й вірогідного союзника (с. 242).

В контексті європейської та євроатлантичної інтеграції у Східній Європі в колективній монографії розглядаються двосторонні й багатосторонні відносини України з Угорщиною та країнами Балтії.

Цікавий погляд у рецензованому виданні подано на політику зближення України й Туреччини з Євросоюзом, проблеми та перспективи держав у даному напрямку. Так, аналізуючи шлях ТР до ЄС, автори розкривають позиції противників і прихильників вступу країни до цієї організації. На думку перших, прийняття Туреччини до Євросоюзу призведе до його краху, до ісламізації і фактично перетворить його в Австро-Угорську імперію часів розпаду. Концепція останніх пояснюється бажанням з допомогою цієї країни впровадити в Європі сучасний помірний демократичний іслам, орієнтований на європейські цінності й дотримання прав людини і, таким чином, створити противагу радикальному ісламу з надією на його трансформацію, отриманням можливості для ЄС брати активну участь у формуванні близькосхідної політики і вирішенні проблем цього регіону, уникнути "зіткнення цивілізацій", отримати доступ до енергоресурсів Близького Сходу, Кавказу і Середньої Азії. Серед проблем, що сьогодні викликають певне напруження у відносинах ТР і ЄС, дослідники називають кіпрське питання, а також відсутність в країні реформ, покликаних обмежити владу військових, які впливають на політику держави. На думку противників вступу країни до ЄС, виконання вимог Євросоюзу "розмиє" сутність турецького народу, підірве його вікові підвалини й традиції. Автори книги покладають надії на Туреччину, вважають, що вона намагається стати необхідним, важливим елементом культур і світів Сходу і Заходу, може "сприяти зближенню західної, християнської, і східної, мусульманської цивілізацій у рамках

глобального процесу консолідації світового співтовариства, допомогти мусульманським країнам віднайти шлях модернізації ісламського світу на основі власної, мусульманської, ідейно-теоретичної бази, переосмисленої в контексті сучасності" (с. 282). Як свідчать події останніх часів, ці кроки є доволі успішними. Тому слушним видається висновок авторів про необхідність для України на сучасному етапі враховувати досвід Туреччини на шляху до Євросоюзу, а також вивчати турецький досвід ефективного використання своїх потенційних геостратегічних, геоекономічних, гуманітарних можливостей, особливостей розвитку геополітичної ситуації щодо своєї країни, вчитися використовувати свої досягнення в підвищенні іміджу і просуванні своїх інтересів і в Європі, і в інших регіонах світу (с. 284).

Чималу увагу авторський колектив приділяє актуальній проблемі в контексті сучасних світових дискусій – відносин у Європейському Союзі, який є нині потужним геополітичним гравцем, а також засади, виклики та перспективи подальшого зміцнення ЄС у світі. На нашу думку, цілком виправдано, оскільки впродовж повоєнного періоду об'єднана Європа стала впливовим інтеграційним об'єднанням, до якого сьогодні входять 27 країн. В монографії дослідники вважають за необхідне зупинитися на історії створення ЄС, з'ясувати спонукальні мотиви та умови його успішного сходження в другій половині XX ст., розкрити досягнення та виклики, з якими стикнулася об'єднана Європа. При цьому розкрито підходи "єврооптимістів", "європесимістів" і "євроскептиків" на подальші перспективи функціонування співтовариства, зважаючи на те, чи можуть говорити "єдиним голосом" європейські країни "з рухом на різних швидкостях", відмінною політичною культурою, фінансовими можливостями тощо. Не нехтуючи й песимістичним баченням майбутнього Європи і перспектив України в ній, автори більш схильні до того, що об'єднана Європа з новою силою утвердить свої власні геополітичні виміри. Зокрема, Європейський Союз спроможний стати лідером світового прогресу, ствердитись самостійним центром багатополюсного світу третього тисячоліття, поглиблюючи при цьому інтеграцію та, зберігаючи унікальність своїх складових.

Розширення ЄС за рахунок країн Центральної і Східної Європи, з якими наша держава поділяє спільний історичний досвід, відкриває нові можливості в сфері євроінтеграційного поступу України, використання в цьому прихильності нових членів об'єднаної Європи. В роботі на основі величезного фактичного матеріалу розкриваються об'єктивні й суб'єктивні чинники реалізації євроінтеграційного курсу України, а також досвід трансформаційних перетворень інших країн молодої демократії, які нещодавно поповнили лави інтеграційного об'єднання, форми і шляхи нарощування взаємодії між ними. Окремі розділи присвячено з'ясуванню ролі підтримки з боку визнаного лідера європейської інтеграції, якою постає сучасна Німеччина, проаналізовано економічні та геополітичні виміри євроінтеграції України, можливості її залучення до формування спільної зовнішньої і безпекової політики Євросоюзу, механізми імплементації європейської системи забезпечення якості вищої освіти, нові інструменти реалізації останніх ініціатив, зокрема, Європейську політику сусідства та Східного Партнерства. Дослідники називають останні формати "стратегією малих кроків", коли не ставиться кінцева загальна мета (і Європейська політика сусідства, і Східне Партнерство не передбачає членства для держав, на які вони розповсюджені – М. А., О. В.), а ставиться питання підтягнути, зокрема, Україну ближче до економічного та політичного клімату Євросоюзу. Та все ж, детальний аналіз досліджуваної проблеми, дав змогу авторам сподіватися, що Україна має всі шанси стати провідною країною в Східному Партнерстві і, таким чином, закріпити за собою роль регіонального лідера під егідою ЄС. Але єдиним можливим шляхом для України набути в перспективі членства в Європейському Союзі, на думку авторів, і потрібно зауважити, що вона є солідарною й для багатьох вітчизняних та іноземних аналітиків, є успішне виконання кропіткої домашньої роботи з реформування всіх сфер життєдіяльності, сприятливі умови для чого можуть бути створені в рамках Східного Партнерства (с. 441–442).

Не відриваючись від основного лейтмотиву праці, – пошуків спільного майбутнього України з Європою, – дослідники прагнуть з'ясувати європейську культурно-цивілізаційну визначеність України, називаючи нашу державу "ареною змагань західних і євроазійських

цінностей" (с. 444). Історичний екскурс у події вітчизняної історії та сучасності дали авторам підстави стверджувати про їх нетотожність із західноєвропейською та російською стихією. "Україна не вкладається ні в "правильну", нормальну західноєвропейську, ні в євроазійську, російську модель розвитку. І в цьому специфіка і велика проблема України як "мосту" між Заходом і Сходом, санітарного кордону між НАТО і Росією, "міжцивілізаційного простору" між європейською і євроазійською культурами" (с. 445), – зауважують фахівці. Тому формулою перспективи для України як самостійного гравця на світовій арені є, на думку авторів, модель "синтезної цивілізаційної самоорганізації", суть якої полягає в дозуванні сприйняття та засвоєння західних і східних цінностей, натомість необхідно зберігати національні традиції, що значно продуктивніше, ніж відмова від власної ідентичності на користь чужих цінностей (с. 459).

З огляду перспектив політики Євросоюзу щодо формування спільних для континенту просторів, авторський колектив аналізує особливості європейського культурно-світоглядного простору в його трансформаційних процесах, його українські коннотації і аксіологічні виміри, розкриває невід'ємні складові солідаризму і його роль у суспільній консолідації країн Європи як слушного досвіду для успішного сходження нашої держави. До них цілком виправдано додається аналіз вітчизняного конституційного процесу в аспекті легітимізації влади, характеристики особливостей формування антикризової моделі політичної влади в Україні в контексті досвіду становлення діяльнісної демократії європейського зразка, а також перелік засад і перспектив європейського цивілізаційного діалогу в географічних межах усього континенту. Так, розкриваючи сутність європейського громадянського діалогу, дослідники називають його невід'ємною складовою європейської інтеграції, оскільки реальна євроінтеграція не є результатом виключно переговорного процесу в кулуарах дипломатичних відомств та європейських інституцій, це, насамперед, реальний синтез культур, реальний контакт цивілізацій. Разом з тим автори книги констатують, що на сучасному етапі політичного піару на основі поширення хибних уявлень, а також різного роду "афектів, невігластва і зловживання словами" повноцінна діалогічність стає дуже проблематичною. Не можна не погодитися з висновками про те, що "потреба в добросусідстві є ключовою потребою повоєнної Європи, осердям проблеми європейської безпеки, що й українцями давно має бути усвідомлена як важлива передумова зближення з Європою та актуальний варіант прагматичного розуміння "себе в Європі" та "Європи в собі" (с. 534).

Надзвичайно продуктивним виявилося широке застосування авторським колективом методів компаративістики й порівняльного аналізу під час висвітлення трансформаційних перетворень у нашій державі, що дало змогу глибше з'ясувати суть даних процесів і вивести уроки з практики європейських країн, національних особливостей їх демократичного поступу для оптимального використання останніх у вітчизняній практиці. Окрім того, до честі авторів слід віднести широкий історичний фон, на якому розглядаються поставлені питання, використання широкого масиву історичних і сучасних наукових джерел, а також серйозний аналіз реальних політичних процесів.

Рецензоване монографічне дослідження написане на високому теоретично-узагальнюючому рівні. Книга висвітлює засади пошуку оптимальних шляхів утвердження України в сучасній Європі і є органічним продовженням попередніх напрацювань вітчизняних дослідників з вивчення проблем і викликів інтеграційних процесів в епоху глобалізації. Монографія стане в нагоді для політологів, істориків, фахівців з міжнародних відносин і державного управління, культурологів, філософів, політиків, дипломатів, а також для усіх тих, хто цікавиться історією взаємин України з Європою й прагне віднайти відповіді на численні запитання відносно перспектив нашого суспільства та демократії України у XXI ст.

Микола Алексієвець (Україна),
Оксана Валіон (Україна)

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Під такою назвою вийшов у світ навчальний посібник відомих чернівецьких викладачів*. Передусім, зауважимо про його виняткову злободенність. Адже, модернізація вищої освіти України в контексті інтеграції в загальноєвропейський освітній простір вимагає серйозного методичного забезпечення, в тому числі навчальними посібниками, які б відповідали новим вимогам. У цьому контексті важко переоцінити рецензований навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України. Уже у вступі чернівчани заклали концепцію запропонованого навчального посібника, основні положення якої полягають в тому, що процес становлення України, як суб'єкта міжнародних відносин є складним, суперечливим і довготривалим; на сьогодні сформовані солідні правові норми для реалізації Україною ролі рівноправного учасника міжнародних відносин. Автори також виходять з розуміння множинності функцій міжнародних організацій та змінності, динамічності міжнародного середовища та появи нових акторів, здатних вплинути на загальне співвідношення сил. Метою, яку ставили автори посібника було "створення цілісного уявлення про роль України у функціонуванні міжнародних організацій, членом яких вона є, та визначення перспективи набуття членства у найбільших потужних організаціях сучасності – Європейському Союзі та НАТО".

Структура навчального посібника відповідає поставленій меті, вона побудована за принципом логічного об'єднання теоретичного матеріалу теми, додатків, списку рекомендованої літератури та контрольних питань для самостійної перевірки знань у межах кожного розділу. Можна погодитися з думкою авторів, що такий підхід забезпечить засвоєння студентами відповідного обсягу знань, стимулюватиме у них пізнавальний інтерес до проблем діяльності міжнародних організацій, дозволить самостійно опрацювати найважливіші документи. Поданий матеріал логічно впорядкований і систематизований, а це, з точки зору дидактики, один із самих дієвих способів вивчення історії, оскільки впорядкованість – основа систематики.

У першому розділі "Україна в ООН" розкриваються політико-правові засади діяльності цієї організації та місце України, як держави – засновниці ООН. У розділі зроблений аналіз основних напрямків роботи України в системі ООН: подолання викликів нового тисячоліття, боротьба з тероризмом, підтримка міжнародного миру та безпеки; економічний та гуманітарний напрями, захист прав людини, охорона навколишнього середовища. Правовою основою праці стала Рамкова програма допомоги ООН для України (УНДАФ). УНДАФ – стратегічний документ, в якому викладено план співпраці між ООН в Україні та урядом України протягом 2006–2010 рр. Авторами подається характеристика чотирьох пріоритетних сфер, в яких ООН буде допомагати Україні – інституційні реформи, посилення громадянського суспільства, високоякісна доступна охорона здоров'я для всіх, зменшення бідності. На особливу увагу заслуговує підрозділ, який висвітлює діяльність ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), членом якої Україна є з 1954 р. За ці роки напрацьований значний потенціал і досвід співпраці, який широко представлений у відповідному підрозділі. На основі великого масиву доказового фактичного матеріалу розкривається різноплановість, багатовекторність програм ООН щодо України.

Наступні розділи посібника висвітлюють діяльність України в європейських міжнародних організаціях: Раді Європи, ОБСЄ, Євросоюзі. В них охарактеризовані процеси, що обумовили їх створення, проаналізовані основні напрямки діяльності в різних сферах.

---

* Макар Ю. І., Гдичинський Б. П., Макар В. Ю., Попик С. Д., Ротар Н. Ю. Україна в міжнародних організаціях: Навчальний посібник / За ред. Ю. І. Макара. – Чернівці: Прут, 2009. – 880 с.

Так, в розділі "Україна в Раді Європи" розкривається робота у сфері захисту та забезпечення прав національних меншин, запобігання проявам расизму та нетерпимості, у сферах засобів масової інформації, освіти, збереження культурної самобутності. Окремі підрозділи визначають основні принципи та характерні риси участі України в діяльності Ради Європи, визначені пріоритети Плану дій для України на 2008–2010 рр.

Компаративістський підхід, реалізований авторами, дає змогу зробити порівняльний аналіз та вказати особливості функціонування міжнародних організацій. Відмінність ОБСЄ від інших європейських міжнародних структур, наголошують автори посібника, полягає в тому, що будучи загальноєвропейським органом, вона включає європейські країни, США, Канаду, всі країни СНД і, відповідно, до глави VIII Статуту ООН є головним інструментом запобігання конфліктам, урегулювання криз і постконфліктного відновлення. Окремий підрозділ характеризує основні принципи співпраці між Україною та ОБСЄ, закріплені в Меморандумі про взаєморозуміння щодо Місії ОБСЄ в Україні між урядом України та Організацією безпеки і співробітництва в Європі.

Інтеграція до Європейського союзу є для України одним з головних політичних та економічних пріоритетів. Висвітлюючи політичні, правові, економічні аспекти значення для України європейської інтеграції, науковці, разом з тим, вказують на дію негативних факторів: неспроможність нести фінансовий тягар внесків до ЄС, зростання конкуренції з боку фірм-членів ЄС у процесі лібералізації та збільшення відкритості національної економіки. Автори підводять читача до висновку, що "потенційні переваги європейської інтеграції суттєво перевищують можливі втрати й ризики, що було переконливо доведено досвідом усіх європейських країн, які обрали цей шлях" [с. 620]. У посібнику аналізуються конкретні кроки України, щодо організації євроінтеграційних прагнень нашої держави. Найважливішим документом, реалізація якого може прискорити цей процес, є План дій Україна-Євросоюз, підписаний в Брюсселі 21 лютого 2005 р. У розділі простежується процес виконання Україною разом з Євросоюзом Плану дій; послідовно і логічно визначається стан співробітництва, перспективи набуття Україною членства в ЄС.

Важливий аспект діяльності України як суб'єкту міжнародних відносин є проведення інтеграції країн пострадянського простору за європейським взірцем. У розділі "Співдружність незалежних держав" охарактеризовані передумови створення СНД, проаналізована еволюція функцій співдружності на пострадянському просторі, статутні положення, що визначають діяльність організації. Автори не приховують проблем, тому розкривають різні підходи і бачення мети і завдань організації і приходять до висновку, про те, що на сучасному етапі відбувається процес трансформації співдружності "її перетворення з інструменту політичного розлучення колишніх союзних республік на інститут їхньої активної цивілізованої економічної співпраці" [с. 386].

Проявом зростаючого авторитету України є набуття державою членства в СОТ. В суспільстві продовжуються дискусії відносно доцільності приєднання, балансу можливих позитивних і негативних наслідків участі в світовій торговій організації. У відповідному розділі посібника не тільки здійснений аналіз передумов створення СОТ, функцій, мети, завдань, принципів діяльності, але, що дуже важливо, обґрунтована необхідність реформування нормативно-правових норм законодавства нашої держави, відповідно до стандартів СОТ і проаналізовані переваги і недоліки вступу до даної організації України.

Один з розділів рецензованого посібника висвітлює проблеми регіонального співробітництва, а саме участь у створенні і діяльності України в рамках Центральноєвропейської ініціативи та Організації Чорноморського економічного співробітництва. Авторам вдалось визначити особливості діяльності та перспективи розвитку названих міжнародних об'єднань та охарактеризувати стратегічні інтереси України.

Організація за демократичний та економічний розвиток (ГУАМ) на відміну від ОЧЄС, що об'єднує країни з різним рівнем соціально-економічного розвитку та СНД, в якій простежується домінування Росії, це об'єднання рівноправних держав пострадянського простору, з однаковими політичними та економічними орієнтирами. Саме на цій обставині

ґрунтується положення посібника про біполярну структуру СНД: держави проросійського спрямування і ті, що прагнуть до самостійного розвитку і проводять незалежну зовнішню політику. До них відносяться країни ГУАМ, концептуальну основу якого становить, насамперед, співробітництво її держав-членів у створенні євразійського транскавказького транспортного коридору.

Євроатлантичне спрямування зовнішньополітичного курсу України розкрито в останньому розділі "Україна і НАТО". Структура розділу відображає процеси створення і трансформацію організації та роль в сучасних міжнародних організаціях. Основна увага приділена роботі української Місії при НАТО, завдання якої полягає у забезпеченні реалізації політики України у відносинах з Північноатлантичним блоком, забезпечення постійних контактів з політичними та військовими структурами, участь в роботі різних комісій організації.

До позитивів навчального посібника треба віднести наявність методичного блоку до кожного розділу, який складається з додатків (документальних джерел), контрольних питань до теми та списку рекомендованої літератури, включаючи інтернет-ресурси.

Весь комплекс проблем, що розглядається науковцями, дотичні до сучасності. Авторам вдалось уникнути будь-якої політичної упередженості, розкриваючи реалії і перспективи участі України в міжнародних організаціях.

Рецензований навчальний посібник написаний на високому теоретичному та методичному рівні і, безперечно, збагатить вищу школу фаховим баченням окресленої проблеми.

Микола Алексієвець (Україна),
Інна Боровська (Україна)

ВІДНЯНСЬКИЙ С. В., МАРТИНОВ А. Ю. ОБ'ЄДНАНА ЄВРОПА: ВІД МРІЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ. ІСТОРИЧНІ НАРИСИ ПРО БАТЬКІВ-ЗАСНОВНИКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ. – К., 2009. – 376 С.

Шлях від мрії до реальності ніколи не буде простим. У констатації цього звучить не стільки приреченість, скільки усвідомлення складності процесу матеріалізації думки. На цьому шляху можливі непередбачувані повороти, зупинки, блукання по колу, манівці, й, звичайно ж, глухі кути. Пригадується епізод з "Алхіміка" П. Коельо. Один торговець мав мрію відправитися в паломництво до Мекки. Однак, доживши до старості так цього і не зробив, хоча й мав відповідні можливості. На запитання Сантьяго про причини такого рішення старий відповів: "Тому що я живий тільки завдяки мрії про Мекку... Я боюсь, що коли мрія стане реальністю, мені не буде для чого жити на світі".

Від мрії до реальності не просто пройти людині. Ще важче це відбувається, коли мова заходить про великі наративи типу Європи. Складнощі починаються з географії і закінчуються політичною кон'юнктурою. Європу можна розглядати в цивілізаційному вимірі, культурному, історичному і при цьому щораз дискутувати навколо її кордонів. Врешті, про Європу можна говорити в інституційному вимірі, так як це зробили відомі українські дослідники Степан Віднянський та Андрій Мартинов.

Ідея європейської єдності складалася поступово і, як часто буває на початках, не усвідомлено. Коли Юлій Цезар розширював кордони античного світу до Британії та Галії, то думав не про Європу, а про велич Риму. У середньовічі значно популярнішою була ідея християнського світу, яка в новий час змінилася фетишем націоналізму. У XIX ст. ідея Європи варилася в одному казані з іншими мегапроектами типу пангерманізму, панславізму, пантуркізму чи різних регіональних федерацій типу балканської. Перебувала вона в тіні боротьби комунізму і капіталізму більшу половину XX ст. І лише в останньому десятиріччі та на початку XXI ст. ідея об'єднаної Європи стала топ-новиною.

Партикуляризму, що виражався чи то у формі феодальних володінь, чи то національних держав, а також недовірі, конфліктам та війнам, що його супроводжували, була протиставлена мрія про об'єднану Європу, бо сама Європа, цитують українські вчені Л. Февра – це "мрія про єдність".

Мрія про європейську єдність не індивідуальна, а тому не може бути запатентованою, як це зробив Остап Бендер щодо своєї мрії про Ріо-де-Жанейро, відбиваючись від зазіхань Шури Балаганова. Тому С. Віднянський та А. Мартинов пропонують інший підхід, апробованиий свого часу американською історіографією щодо "батьків-засновників" Америки. Тут, звичайно, ховаються певні небезпеки подальшої канонізації. Однак, наразі спроба окреслити коло осіб, причетних до формування об'єднаної Європи є методологічно обґрунтованою. Інше питання – критерій відбору. Автори, намагаючись досягти певної репрезентації ведуть мову про кілька поколінь політиків, які своєю діяльністю проштовхували ідею. Так до покоління "романтиків" європейської єдності можна віднести біографії Р. Куденхофа-Калегрі та чеського президента Т. Масарика, далі йде покоління повоєнних прагматиків – У. Черчілль, К. Аденауер, Ш. де Голль, Ж. Монне. Дещо слабше представлено плеяду діячів 1970-х рр. (В. Брандт та Г. Шмідт), слідом за якою йдуть біографії безпосередніх творців ЄС – Ж. Делора, Г. Коля, Г-Д. Геншера, Р. Проді та людей, що долучилися до пропаганди ідеї спільного європейського дому – М. Горбачова, В. Гавела та Папи Римського Івана Павла II. Звичайно, що вибір саме цих осіб значною мірою суб'єктивний. Взяти хоча б Папу Римського. На фоні відмови європейських політиків визнати в конституції ЄС вплив християнства на становлення європейської цивілізації, його включення до переліку викликає запитання.

Однак, можна припустити, що такою "п'ятнадцяткою" автори монографії намагаються довести, що обриси об'єднаної Європи є значно ширшими за інституційні рамки ЄС. А шлях до мрії не може реалізуватися без тих, хто сьогодні формально знаходиться поза ними. Відома теза "ми створили Італію, час створити італійців", у даному контексті може бути перефразована: "маємо європейців, час створити Європу". Отож, можна говорити про об'єднану Європу як про тривалий процес, а не доконаний факт.

Представлені на огляд читача біографії не претендують на вичерпність і всесторонність. По більшості із зазначених політиків стоїть серйозна бібліографія. Лише афоризми Черчілля за своїм обсягом можуть зрівнятися з даною монографією! Тому автори не ставили своїм завданням "охопити те, що не охоплюється", а намагалися ознайомити українського читача з провідними європейськими політиками, сподіваючись, що це сприятиме "підвищенню в Україні європейської культурної ідентичності та формуванню позитивної суспільної думки в Україні щодо європейського вибору" (с. 15). Така обумовленість визначила структуру нарисів, у яких головний акцент зроблено на європейському векторі діяльності окремих політиків. Позаяк останній розглядається як безумовно позитивний, то відчувається не ідеалізація представлених діячів, але спроба спрямувати на них блиск світлої мрії. За такої проекції дещо заретушованим виявився їх суперечливий політичний спадок.

Читаючи монографію, хочеться критично оцінити європейську мрію. Взагалі, чи можна про неї говорити в однині? Марксистська ідея "Об'єднаних Штатів Європи", демократична ідея "Сполучених Штатів Європи", "Родинна Європа" Ч. Мілоша і його прихильників настільки різні, що зводити їх до спільного знаменника не обережно. Тому, в даній монографії описано один із проектів цієї мрії – франко-німецький, який в умовах сьогодення реалізується найповніше.

Перечитуючи біографії предтеч і творців ЄС, важко уникнути відчуття еклектичності ідеї об'єднаної Європи. Вона увібрала в себе надто багато цілком протилежних і взаємовиключних речей. А тому маємо справу з мозаїкою, що змінюється в калейдоскопі в залежності від повороту лінзи. "Все змішалося в домі Облонських": федералізм і відмова поступитися національним суверенітетом на користь наднаціональних структур, континентальність і пошук моделей єднання з Британією, антиатлантизм і русофобія. Як і в античному міфі, приречена Європа весь час утікає... До цього варто додати історичні умови, які штовхали до об'єднання – наслідки Другої світової війни, "холодна війна" з її реальними і вдаваними викликами, спроби Німеччини повернутися в європейський концерт, Гельсінки, падіння Берлінського муру, тощо. Усе це тісно переплелося в проекті об'єднаної Європи. Мрії, народжені інтелектуалами, пройшли і проходять через сито життя, над яким тяжіє минуле. Автори монографії чудово демонструють фазу реалізації ідеї, провідниками якої стають політики, розкривають мотиви їх поведінки. Ідея об'єднаної Європи народжувалася як захист від самих себе, від національного егоїзму, ксенофобії, прагнення до сатисфакції за нанесені образи.

Інша проблема, що постає з монографії – фундамент європейської інтеграції. Складається враження, що в умовах попередніх воєн європейська аристократія самознищилася, отож місію об'єднання на себе взяли торгаші: "краще торгувати, аніж воювати", і започаткували 1951 р. Європейське об'єднання вугілля і сталі, 1957 р. – Європейське економічне співтовариство, 1992 – Європейський Союз. Гендлярський дух став основою для пошуку консенсусу в інших питаннях. Саме він пронизує відомий "метод Манне", за яким економічна інтеграція визнавалася предтечею політичного об'єднання. З огляду на це можна припустити, що головним викликом для ЄС у майбутньому стане не антиглобалізм чи тероризм, а потужна економічна депресія. У контексті створення об'єднаної Європи надзвичайно важливим є питання відмови від її усвідомлення як маркетингового бренду, спрямованого на виробництво матеріальних благ і споживання, підміни духовного осердя життя людей ринком. Не випадково великі інвестиції вже сьогодні спрямовуються на формування нової європейської ментальності, що базується на спільних цінностях.

Європейська мрія про об'єднання за своєю суттю багато в чому революційна, а за своїми прагненнями далеко не унікальна. Це сподівання на щастя, мир і безпеку. Своїм потенціалом вона кориниться в психології людини збудувати цілком раціональне справедливе суспільство, в якому будуть подолані вади і біль сьогодення. А отже, маємо справу з черговою утопією, приклади яких щедро демонструє історія. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет у відомому інтелектуальному бестселлері "Бунт мас" писав про феномен революцій та утопій, що лежать в їх основі: "Кожна революція має примарну мету здійснення більш-менш ідеальної утопії. Ця спроба зазнає неминучої поразки <...> Але чистий розум не хоче визнавати себе переможеним і знову стає до бою. Вибухає інша революція з іншою утопією, накресленої на її штандартах, модифікацією першої. Нова поразка, нова реакція, і так далі, доки в соціальну свідомість не закрадається підозра, що неуспіх зумовлено не інтригою ворогів, а самою суперечливістю мети. Політичні ідеї втрачають блиск і привабливість. Стає видно весь їх примітивний і наївний схематизм. Утопічна програма виказує свій внутрішній формалізм, свою убогість, свою сухотність у порівнянні з яскравим і чудовим потоком життя". Ідея об'єднаної Європи не позбавлена таких вад. І їх небезпеку необхідно усвідомлювати, включаючись у процеси європейської інтеграції. Для українців ще пам'ятним є гіркий досвід попередніх утопій.

Книга С. Віднянського та А. Мартинова належить до тих робіт, що спонукають до серйозних роздумів. На сьогодні об'єднана Європа – реальність у процесі становлення, проект, що стягує на себе величезну енергію. Все частіше заходить мова про безальтернативність європейського вибору України. Але цей вибір ще потрібно зробити, в той час коли сама Європа його вже зробила. Та попри це виникає думка, а може краще, аби в Європи залишилася мрія?

Леся Алексієвець (Україна),
Ярослав Секо (Україна)

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ВОЛОДИМИРА МЕЛЬНИЧЕНКА ШЕВЧЕНКІВСЬКА МОСКВА. АВТОРСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ-ХРОНОСКОП*

Від автора

Читач тримає в руках видання, для якого автор обрав незвичний жанр енциклопедії-хроноскопа. Якщо з енциклопедією все ясно, то своєрідність хроноскопа полягає в тому, що хронологія є не тільки традиційним допоміжно-довідковим матеріалом, але й інструментом (хроноскопом) історичного пізнання Шевченківської Москви, пов'язуючи розрізнені факти поетового перебування в місті в послідовний ряд подій, закумульований для поглибленого вивчення цього невеликого, але вкрай важливого відрізку біографії Кобзаря. На відміну від звичної усім енциклопедії, побудованої за алфавітним принципом, який фактично розриває цілісність історичної картини, хроноскоп, навпаки, дає змогу через окремі події та їх наукову мозаїку побачити цю картину більш-менш завершеною**.

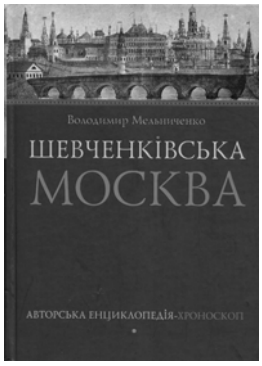

Тим паче, що висвітлення вкрай короткого перебування Тараса Шевченка в Москві (всього трохи більше одного місяця за п'ять приїздів протягом чотирьох різних років) органічно вимагає застосування саме хроноскопу, тобто приладу для реєстрації малих проміжків часу. Цей інструмент і використано у перших двох розділах книги.

Разом з тим, автор ніяк не міг відмовитися від енциклопедичного, алфавітного викладу матеріалу, що дає можливість виокремити, акцентувати найістотніші імена, назви, терміни, відомості з даної проблеми. Цьому присвячено третій розділ книги.

Перш ніж узятися за науково-популярну енциклопедію-хроноскоп "Шевченківська Москва", автор видав у російській столиці ряд шевченкознавчих книг***, які й спонукали до підготовки цього принципово нового видання. Поясню. Що глибше занурювався в тему, то виразніше розумів її невичерпність, і, водночас, непереборніше зростало бажання зафіксувати зроблене в енциклопедичному форматі.

У кожного з нас є своє уявлення про російську столицю й своя дорога "в саму Москву" (Шевченко) чи від неї:

Побачимо, почуємо...
А поки – спочину
Та тим часом розпитаю

---

* Мельниченко В.Ю. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп. – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2009. – 768 с.

** Жанр хроноскопа не є винаходом автора, в Москві на початку цього століття вийшла в світ фундаментальна книга Олександра Кушніра "Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова" (М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003).

Особливо хочу віддати належне українському шевченкознавцю Леоніду Большакову, який понад 30 років тому плекав мрію про видання, подібне до того, що читач тримає в руках: "А мені в мріях-планах вбачається книга-хроніка, в якій московські дні поета-революціонера простежуються один за одним – у всій різноманітності, у всій багатобарвності. То були важливі дні його життя" (Л. Большаков. "Їхав поет із заслання..." – К.: Дніпро, 1977. С. 254).

*** Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Арбат очима українця. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Тарас Шевченко: "Моє перебування в Москві". – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007; Його ж. "На славу нашої преславної України" (Тарас Шевченко і Осип Бодянський) – М: ОЛМА Медиа Групп, 2008; Його ж. Тарас Шевченко: "Мій великий друг Щепкін". – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009.

Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись –
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!

В цій енциклопедії йдеться про те, що, на мій погляд, варто знати всім українцям, а саме: про "престольний град Москву", в якому Шевченко, говорячи його словами, "блукав по закарлючистих улицях московських", "місив московську грязюку", "розглядав то церкви, то собори", "любувався красенем Кремлем", дратувався "дуже невдалим величезним витвором" храма Христа Спасителя, "знайомився з московською вчено-літературною знаменитістю", "зустрів таких людей, що й упродовж кількох років не довелося б зустріти", пережив хвилини, що "навіки залишаться серед моїх найсвітліших спогадів". Отже, читач тримає в руках енциклопедичне видання про Москву, але не звичну й звичайну Москву, а неповторну, дивовижну – Шевченківську! Такого видання ще не було. Хай воно стане кроком до того, щоб поняття "Шевченківська Москва" перейшло у вічність.

Кілька пояснень і засторог, які користувач енциклопедії-хроноскопа має знати. По-перше, всі статті, терміни, поняття, назви, імена, що в книзі містяться, стосуються Москви Шевченкових часів або пов'язані з московським шевченкознавством. Всі відомості мають виключно науковий характер і базуються на фундаменті кращих шевченкознавчих і москвознавчих досліджень, а також на нових архівних документах, невикористаних і маловідомих путівниках по Москві та довідниках, картах, покажчиках, а ще – газетних і журнальних матеріалах Шевченкових часів. Разом з тим, як і в своїх монографіях, сповідую доступність, зрозумілість, отже читабельність наукових текстів, ясність, дохідливість і незамутненість авторської думки й мови, тобто все те, що вважається науково-популярним викладом. В іншому своєму значенні слово "популярний" кличе до поширеності, навіть загальновідомості тих чи інших знань, заради чого й створювалася науково-популярна енциклопедія-хроноскоп "Шевченківська Москва".

По-друге, винятковою особливістю даного енциклопедичного видання є те, що в ньому вміщено великі, ґрунтовні статті, написані за дослівними Шевченковими письмовими згадками про Москву, московські події, враження й переживання. Ось поетові назви деяких конкретних статей – титульних гасел: "Приїхав я у тую Москву"; "З тиждень чи й більше блукав я по Москві"; "Пустилися ми Москву споглядати"; "Обходили з Щепкіним пішки принаймні чверть Москви"; "Максимович пошанував мене обідом"; "Залишив я гостинну Москву" і т. д. Краще, ніж сказав сам Шевченко, не сформулюєш.

Для зручності користування ці статті виділені в окремий – перший – розділ, який названо Шевченковими словами: "Моє перебування в Москві". Статті в ньому розташовано не в алфавітному, а в хронологічному порядку. Таким чином, читач має можливість познайомитися з основними подіями поетового перебування в Москві (в лютому 1844 року, наприкінці березня – початку квітня 1845 року, в березні 1858 року, в травні та вересні 1859 року), сприймаючи їх через призму Шевченкового бачення й відчуття.

В кожному випадку події розглядаються в органічній послідовності та взаємозв'язку, з тією високою вичерпністю, що є доступною сьогодні науковому шевченкознавству. Стосовно березня 1858 року поетове життя в Москві простежено по днях і годинах, чого досі не робилося.

Так само виділено в окремий другий розділ – "Московські друзі" – статті про московських приятелів поета Михайла Щепкіна та Осипа Бодянського, розташовані в хронологічному порядку. В них уперше докладно розповідається про життя й діяльність артиста та вченого до зустрічі з поетом, а також у той час, коли Шевченко був далеко від них, передусім, у засланні, та після поетової смерті. В другому розділі міститься також інформація про перебування Шевченка

в Нижньому Новгороді, поскільки воно примикає в часі до московського періоду та тісно пов'язано з приїздом до поета з Москви Михайла Щепкіна. В цьому випадку знову була можливість називати статті Шевченковими словами: "Я щасливий, маючи такого друга"; "Зустрівся з моїм незабутнім другом М. С. Щепкіним"; "Шість днів повного, радісного життя" і т. д. У всіх розділах енциклопедії-хроноскопа значної уваги надається Шевченковому приятелю Михайлу Максимовичу, а також українському генію Миколі Гоголю, який жив і помер у Москві. Шевченко не був з ним знайомий, але високо цінував творчість письменника, про що розповідається в статтях "Гоголь", "Гоголю" (вірш Шевченка 1844 р.), "Шевченко про Гоголя", "Гоголь про Шевченка" та ін.

Характерною особливістю даної енциклопедії є те, що більшість статей фактично визначена самим Шевченком, який назвав у московському контексті конкретні імена*, події**, вулиці й бульвари***, будівлі****, зафіксував свої конкретні візити та ін. Інформація про все це має нині величезний інтерес і зібрана в звичному для енциклопедії алфавітному порядку в третьому – найбільшому – розділі "Гостинна Москва".

Водночас, у цьому розділі розповідається про московські вулиці й будівлі, передусім, церкви та собори*****, які Шевченко не зафіксував у письмових джерелах, але не міг не бачити. Наприклад, абсолютно точно відомо, що, заходячи до Осипа Бодянського, Тарас Григорович не міг обійти храми Великого Вознесіння, Феодора Студита, поет бував на Покровці, отже, обов'язково бачив церкву Успіння Божої Матері на Покровці та ін. Енциклопедія містить також інформацію про вулиці, бульвари, площі, церкви, що пов'язані з перебуванням домовини з прахом Шевченка в Москві в квітні 1861 року. Вперше розповідається про священиків, які відправили панахиду над прахом Тараса Шевченка в арбатському храмі святого Тихона Амафунтського.

Окремі статті стосуються подій з історії Москви, якими цікавився Шевченко, скажімо, штурм міста гетьманом Петром Сагайдачним у 1618 р. Не залишені поза увагою побутові терміни, які Шевченко вживав на московських сторінках щоденника, наприклад, "будочник", "кучер", "московка", "прольотка", "швейцар", а також старомосковські слова й вирази, наприклад, "повойник", "вяземський пряник" і т. ін.

Важливу групу складають статті, що розкривають шевченкознавчі знахідки автора, скажімо, в Державному історичному архіві Москви ("Дело канцелярии Московского военного генерал-губернатора по секретной части о рядовом Оренбургского батальона

---

* Скажімо, в Шевченковому щоденнику 24 березня 1858 року записано: "Здесь я встретил Бабста, Чичерина, Кетчера, Мина, Кронеберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе и многих других". Наступного дня, 25 березня, Шевченко згадує в щоденнику імена Івана і Костянтина Аксакових, Сергія Волконського, Олександра Кошелєва, Михайла Погодіна, Степана Шевирьова, Олексія Хомякова і т. д. Тобто, йдеться про людей, з якими Шевченко в Москві познайомився.

Інші імена включено до енциклопедії лише в тому випадку, коли вони мають відношення до поетового перебування в Москві, згадуються ним у зв'язку з Москвою, або відіграли значну роль у науковому, культурному й суспільному житті міста Шевченкових часів. Імена москвознавців XIX століття та пізніших дослідників, які писали про перебування Шевченка в Москві, як і назви їх праць, читач знайде в історіографічних та інших статтях енциклопедії.

** Зокрема, в березні 1858 року Шевченко побував на нічній Великодній службі в Кремлі, в Троїцькому трактирі, на званих обідах у Миколи Щепкіна та Михайла Максимовича і т. д.

*** Наприклад, у щоденнику 20 березня читаємо: "По Тверской отправился в Кремль"; "Вышел я на Ильинку и потом на Покровку"; "Из Кремля прошли мы на Большую Дмитровку"; "Страстным бульваром вышел на Дмитровку" і т. ін. На жаль, впродовж десятиліть на ці топонімічні й географічні знаки, залишені Шевченком, як правило, не звертали уваги. Більшість авторів опускали їх при переказі тексту Шевченкового щоденника. Так само в "Літопису життя і творчості Т. Г. Шевченка" (1961) взагалі зникла ця дорогоцінна поетова інформація. На разі саме вона дозволяє відтворити московські маршрути Кобзаря, уявити його в обстановці реальної московської вулиці.

**** Скажімо, в Шевченковому щоденнику та листах згадуються Кремль, Кремлівський палац, храм Василя Блаженного, храм Христа Спасителя, Красні ворота, Сухарева вежа, московський поштамт, залізничний вокзал у Москві та ін.

***** Т. Шевченко писав у листі до Я. Кухаренка в квітні 1854 року: "...приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по вулицях, звичайне, як чоловік іностранний, розглядую собі то церкви, то собори..."

Шевченко" та ін.) або в газеті "Московские ведомости" (раніше невідома в шевченкознавсті рецензія на поетову книжку "Чигиринський Кобзар і Гайдамаки").

В окремих статтях висвітлено історію та діяльність Культурного центру України в Москві, що є духовним наступником Шевченкової присутності в місті і пропагує в Росії українську мову, культуру, духовність. Велика стаття присвячена найзнаменитішій вулиці Москви і Росії, на якій знаходиться Культурний центр – Арбату.

По-третє, особливе місце в книзі займають: вірш "Чигрине, Чигрине...", написаний у Москві в лютому 1844 року; Шевченкові вірші періоду заслання, редаговані й переписані поетом у Москві в березні 1858 року. Крім аналізу вірша "Чигрине, Чигрине...", в енциклопедії наводяться вжиті в ньому в образному розумінні слова, що позначають різні предмети давнього побуту: леміш, чересло, плуг, спис. Так само важливе місце належить віршам "Заворожи мені волхве..." ("Пустка") та "Неофіти", пов'язаних із Щепкіним; поезіям, у яких заторкується Москва й Московщина. В останніх розглядаються лише сюжети, що торкаються нашої теми. Наприклад, аналіз Шевченкової поеми "Кавказ" не є повним, а стосується лише деяких її фрагментів, які, відповідно до спогадів, напевне читав у Москві Щепкін.

Ще один важливий момент. На початку цієї книги вміщено нарис "Поїхав у престольний град Москву", в якому зроблено українські акценти в історії міста з часу першої літописної згадки до середини XIX століття, змальовано культурне, архітектурне, соціально-політичне та побутове обличчя Москви Шевченкових часів. Цей нарис містить також постановку та історіографію проблеми "Шевченко в Москві".

В кожній статті читач знайде поетові слова, що мотивують її включення до енциклопедії, або авторське пояснення причетності статей до теми "Шевченківська Москва".

Назви слів чи словосполучень титульного гасла виділено шрифтом (скажімо, **"Кремль оригінально прекрасний"** або **"Чигрине, Чигрине..."**)

В історичному нарисі, статтях першого і другого розділів курсивом виділено імена, назви, терміни, інформація, про яку міститься в третьому розділі, побудованому за алфавітним принципом. У свою чергу, в третьому розділі є назви гасел, розшифровку яких читач знайде в статтях перших двох розділів. Скажімо, в першому розділі розповідається про те, як у лютому 1844 року Шевченко написав у Москві вірш "Чигрине, Чигрине...", а докладний аналіз його міститься в окремій статті в третьому розділі. Або в першому розділі є стаття "Поїхали до Забєліна", в якій органічно містяться відомості про нового Шевченкового знайомого, російського історика Івана Забєліна. Тому в третьому розділі поряд із прізвищем Забєліна читач знайде посилання на відповідну сторінку першого розділу.

Нарешті, важливо зазначити, що в цьому виданні залишені без перекладу російськомовні тексти Тараса Шевченка. Звернуся тут до авторитету шанованого мною вченого Юрія Барабаша, який пише щодо Шевченка: "Перекладати його російськомовну прозу на українську? Погодьмося, це трохи дивно, щоб не сказати смішно... Я вважаю за коректне цитувати їх в оригіналі". Так само логічно цитувати в оригіналі Михайла Щепкіна, Осипа Бодянського, Михайла Максимовича, Сергія Аксакова та інших відомих авторів, аби, говорячи словами Барабаша, "не створювалося мовної незлагоди". Тим більше, що самодіяльні переклади деяких дослідників, які мені зустрічалися, не можу вважати досконалими. Вони забирають аромат часу, зокрема, вилущують особливий стиль мови, якою спілкувалися відомі російські українці.

У роботі з іншими російськомовними текстами послуговуюся перекладами, які вже існують, проте їх обмаль, адже в праці використано новий і маловідомий документальний матеріал. Отже, перекладаю лише російськомовні тексти радянського періоду, а ті, які датуються Шевченковим століттям, цитую в оригіналі. Цей принцип стосується також тогочасних історичних документів. На мій погляд, це дає змогу контрастніше відчути поетову епоху і глибше зрозуміти сутність нашої теми. "У них народ і слово – і в нас народ і слово". Я відчув усю глибину й мудрість цієї сентенції, працюючи в Москві впродовж двох десятиліть.

В енциклопедії-хроноскопі без обумовлення **виділяю шрифтом Шевченкові тексти з щоденника та листів, які є головними документами в цій праці.**

Основні документальні джерела, як опубліковані, так і архівні, а також бібліографія проблеми (монографії, статті, спогади) містяться в статтях і легко можуть бути знайдені читачем.

Вмішуючи в книзі маловідомі ілюстрації та рідкісні фотографії, документальні матеріали, у тому числі архівні, часто підписую їх словами самого Шевченка, взятими з його щоденника та листів. Уперше в енциклопедичному форматі вони так широко й докладно розповідають про Шевченківську Москву та людей, з якими в ній поет познайомився.

Довго перебуваючи в російській столиці, я ніколи не відторгав її, але й до серця близько не брав. Та Москву Шевченківську, в яку почав занурюватися на початку XXI століття, полюбив усім серцем і хочу передати це гаряче почуття співвітчизникам. Холодним словом читацьке серце не запалиш.

У Москві значно гостріше й болючіше сприймаються пронизливі поетичні рядки Павла Гірника, який разом зі мною отримав у 2009 р. Національну премію України імені Тараса Шевченка:

У зимну днину, в лиху годину
Летіли гуси над білим ставом.
А ватаг крикнув, що Україна,
І серце стало.

Акцентую, що читач тримає в руках **авторську** енциклопедію-хроноскоп. Спираючись на світові нормативи подібних видань, автор побудував цю книгу за власним проектом і наповнив її своєю присутністю, в тому числі емоційною, своєю манерою викладу матеріалу, своєю розповіддю про те, як велися пошуки, в тому числі в архівах. Я зробив усе, що хотів і міг, і хай інший зробить краще.

Насамкінець, не можу не сказати, що невдовзі після того, як я почав працювати над цією книгою, – 12 грудня 2008 року – померла моя дружина Люба Богдан – актриса Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка, заслужена артистка України.

І сірий вітер проти ночі,
І тихе слово при кінці.
І Україна очі в очі
Стоїть зі свічкою в руці...

Павло Гірник

Люба була великою українкою, вона дивовижно поєднала яскравий талант з невичерпною на тепло й добро душею, самопожертву в творчості з любов'ю до людей. Може, такі немислимо красиві й щедро осяяні Божим даром, дивовижно сильні й мужні жінки мають жити вічно або відійти у Вічність молодими? Господь забрав мою Любочку в 48 років. Я присвячую цю книгу її світлій пам'яті.

В підборі документального матеріалу та літератури мені допомогли завідувачка бібліотекою Культурного центру України в Москві Людмила Гільманова та головний спеціаліст Юрій Безкровний. До виходу книги в світ доклав зусиль заступник директора Центру Полікарп Ткач. Комп'ютерний набір тексту Тетяни Чернікової. Організаційна допомога – Олесі Задорожної.

Автор книги гонорар не отримував, а тираж її передав у власність Культурного центру України в Москві.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексєєв Юрій – доктор історичних наук, професор, ректор Київського славістичного університету, Заслужений працівник освіти України.

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Заслужений працівник освіти України.

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Басняк Юлія – асистент кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Білянський Олег – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бондаренко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.

Боровська Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Буз Олена – асистент кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Васірук Ірина – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гарагонич Василь – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Гонтар Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ільюшин Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету.

Кармалюк Сергій – кандидат історичних наук, доцент, проректор з навчально-виховної роботи Буковинської державної фінансової академії.

Касперський Едвард – доктор (габілітований) філософських наук, професор Варшавського університету, Республіка Польща.

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Литвин Володимир – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Дійсний член НАН України, Голова Верховної Ради України.

Макар Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Заслужений діяч науки і техніки України.

Мельниченко Володимир – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, директор Культурного центру України в Москві.

Мисик Володимир – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Окаринський Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Парнета Оксана – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Погорецький Василь – доктор богословських наук, аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ткачов Сергій – доктор історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Удод Олександр – доктор історичних наук, професор, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.

Федорів Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Чайка Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та державного управління Буковинської державної фінансової академії.

Чорна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кеґль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де "4" – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а "47" – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3х4 см.

У редакцію "УЄС" слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвець, редакція "УЄС", вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the "Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine". – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, c. 47], where "4" – sequence number of the document in the list of References and "47" – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. – Вип. 4: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – 322 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 29.03.2010 р. Підписано до друку 19.05.2010 р.
Формат $60 \times 84/18$. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 29,5.
Замовлення 147. Тираж 100 прим.